

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: 84

Sayı: 301

Aralık 2020

ANKARA - 2020

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

DARDENİZ, GONCA - ÖZTAN, ALİYE: Acemhöyük Fayans ve Frit Eserleri Üzerine Arkeolojik ve Arkeometrik Değerlendirmeler	837
AKYÜZ, FARUK: Asur Belgelerinde Kan Parası.....	887
KARTAEVA, TATTİGÜL - ORALBAY, YERDAN: Geleneksel Kazak Kültüründeki Koç Kültüyle İlgili Etnoarkeolojik İncelemeler	907
EKREM, ERKİN: II. Gök Türkler Devrinde Sarı Baş (Gök) Türk 黃頭突 Meselesi .	959
PUL, AYŞE: Yeniçeri Teşkilatına Dair Bir Risale (Değerlendirme-Karşılaştırmalı Metin).....	983
ÇOLAK, SONGÜL - AYDAR, METİN: Savaş ve Propaganda: 1683 Viyana Kuşatması Üzerine Bir Değerlendirme.....	1045
HUSIĆ, ALADIN: Jews of Sarajevo and Their Place in the Ottoman Society of Bosnia.....	1097
DEMİRYÜREK, MEHMET: Kıbrıs'ta Modern Belediye Teşkilatının Doğuşu (1868-1876)	1115
KURNAZ ŞAHİN, FEYZA: II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul'da Sosyal Bir Problem Olarak Kumar İleti.....	1143
GÜLLÜ, RAMAZAN ERHAN: 19-20. Yüzyıllarda Avrupa'da ve Türkiye'de Askerî Posta Güvercini Kullanımı	1175
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	1219
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements.....	1223

BELLETEN

Bellefen

ISSN 0041-4255

Cilt/Volume: 84 - Sayı/Issue: 301 (Aralık / December 2020)

Yayınacı/Publisher

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü/Proprietor and Redactor in Chief

Türk Tarih Kurumu Adına/On behalf of Turkish Historical Society
Hüseyin Murat YÜCEL

Yayın Komisyonu/Commission of Publications

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT	Prof. Dr. Fahameddin BAŞAR	
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK	Prof. Dr. Halit ÇAL	Prof. Dr. Birol ÇETİN
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR	Prof. Dr. Fatma Gül DEMİREL	
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ	Prof. Dr. Feridun EMECEN	Prof. Dr. Nihat KARAER
Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU	Prof. Dr. Yunus KOÇ	
Doç. Dr. Tülay METİN	Prof. Dr. İlber ORTAYLI	Doç. Dr. Hatice ORUÇ
Prof. Dr. Erol ÖZVAR	Prof. Dr. Süleyman Yücel ŞENYURT	
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Hüseyin Murat YÜCEL	

Editör/Editor

Şükrü ÇAVUŞ (Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society)
scavus@ttk.gov.tr

Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor

Uğur Cenk Deniz İMAMOĞLU (Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society)
ucdimamoglu@ttk.gov.tr

Adres/Address

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sihhiye/ANKARA
Tel: +90 312 310 23 68 • Fax: +90 312 310 16 98
www.belleten.gov.tr • belleten@ttk.gov.tr

Aralık-December 2020 – ANKARA

Dizinlenme Bilgileri/Indexing

Arts & Humanities Citation Index (A&HCI), America, History And Life,
Archaeologische Bibliographie, Historical Abstracts, MLA International Bibliography,
Turkologischer Anzeiger, SCOPUS, FRANCIS, ULAKBIM TR Dizin.

Tasarım/Design

Emine ÇAKIR

Kapak Resmi/Cover Image

R. Erhan Güllü, Askerî Posta Güvercini Kullanımı, bk. s. 1216, Ek 4.

Baskı/Printed by

Neyir Matbaacılık
Matbaacılar Sit. 1341. cd. No: 62 İvedik OSB - Yenimahalle / ANKARA
Tel: +90 312 395 53 00 • info@neyir.com

Belleten

ISSN 0041-4255

Cilt/Volume: 84 Sayı/Issue: 301 (Aralık/December 2020)

Hakemler Listesi/Referees List

- Prof. Dr. Tilla Deniz BAYKUZU (Trakya Üniversitesi)
Prof. Dr. Nurgül BOZKURT (Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Salih ÇEÇEN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Birten ÇELİK (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Yaşar ÇORUHLU (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. Şevket DÖNMEZ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Akif ERDOĞRU (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Meryem KAÇAN ERDOĞAN (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Aşkın KOYUNCU (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hatice ORUÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Efdal ÖZKUL (Yakın Doğu Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman Yücel ŞENYURT (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Mucize ÜNLÜ (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Nesimi YAZICI (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatih YEŞİL (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Gültekin YILDIZ (Milli Savunma Üniversitesi)

BELLE TEN

Cilt/Volume: 84

Aralık 2020

Sayı/Issue: 301

Acemhöyük Fayans ve Frit Eserleri Üzerine Arkeolojik ve Arkeometrik Değerlendirmeler

Gonca Dardeniz* - Aliye Öztan**

Öz

Bu makalede Acemhöyük'te bulunmuş Eski Tunç Çağı ve Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na tarihlenen fayans ve frit buluntular ele alınmıştır. Anadolu ve yakın komşularındaki benzerleri ile arkeolojik olarak karşılaştırılan eserlerin, kimyasal içerikleri ve renklendirici kullanımları taşınabilir X-ışını floresansı (p-XRF) yöntemiyle tespit edilmiştir. Bu analizler, Acemhöyük'te bulunmuş vitrifiye mallarının renklendirilmesinde mavi renk için bakır, siyah renk için ise manganez kullanıldığını ortaya koymuştur. Buluntuların elementel analiz sonuçları, Acemhöyük'te vitrifiye objelerin en az iki farklı üretim merkezinden geldiğine işaret etmektedir. Arkeolojik ve arkeometrik verilerin beraber değerlendirilmesi ile ortaya konan veriler, MÖ İkinci Binyıl'ın erken dönemlerinde vitrifiye malzemeler için Anadolu'da bir üretim atölyesinin varlığı ihtimalini güçlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Acemhöyük, Koloni Çağı, Eski Tunç Çağı, fayans, renklendiriciler.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, goncadardenizarikan@istanbul.edu.tr Yazar, bu çalışma kapsamında Tübitak 2219 tarafından Doktora Sonrası Araştırma bursuyla desteklenmiştir. ORCID: 0000-0002-9199-3479 DOI: 10.37879/belleten.2020.837

** Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Ankara/TÜRKİYE, aliyeoztan@hotmail.com ORCID: 0000-0002-1028-8760 Makale Gönderim Tarihi: 17.03.2019 – Makale Kabul Tarihi: 11.08.2020

Archaeological and Archaeometric Investigations of Acemhöyük Faience and Frit Artefacts

Abstract

This study investigates the faience and frit artefacts of Acemhöyük (Aksaray, Turkey) dated to the Early Bronze Age and Assyrian Trading Colonies Period, when vitreous materials were among the rare materials within Anatolia and its neighbouring regions. The chemical compositions and use of colourants are determined with the aid of portable X-ray fluorescence (p-XRF). Archaeometric analysis demonstrates the use of copper and manganese for blue and black colours, respectively. The results of the elemental analysis suggest at least two different workshops for the Acemhöyük vitreous materials. The archaeological and archaeometric data strongly support the existence of an Anatolian workshop for vitreous materials in the early Second Millennium BC.

Keywords: Acemhöyük, Colony Period, Early Bronze Age, faience, colourants.

Giriş

Anadolu'nun Tunç Çağları'na tarihlenen arkeolojik buluntu gruplarından üzerinde nispeten az inceleme yapılmış bir grubunu frit ve fayans buluntular oluşturmaktadır. Bu tip vitrifiye eserlerin arkeolojik kazılarda nadiren ele geçmeleri ve çevresel koşullar sebebiyle korunma durumlarının düşük olması, vitrifiye malların üretimi, kökeni ve bu kırılğan malzemelerin ticareti üzerindeki incelemeleri zorlaştırmaktadır.

Bu çalışmada, Acemhöyük'te bulunmuş ve Aksaray Arkeoloji Müzesi'nde bulunan frit ve fayans eserlerin ilk defa arkeometrik yöntemlerle incelenmesi konu edilmiştir. Acemhöyük, MÖ III. Binyıl ve II. Binyıl'ın ilk çeyreğinde Orta Anadolu'nun en önemli merkezlerinden biridir. Ankara'nın 225 km güneyinde, Hasandağ'ın eteklerindeki Aksaray'ın 18 km kuzeybatısında yer alır. Höyük, Ulurmak'ın (Melendiz Çayı) suladığı verimli bir vadide yer almaktadır. Tuz Gölü'nün güney sınırına oldukça yakın bir konumda olan höyük, hem kuzey-güney hem de doğu-batı yönlerinde ovaya ve ticaret rotalarına hakim bir konumdadır.¹

Acemhöyük 700 m x 600 m boyutları ve 20 m yüksekliği ile Orta Anadolu'nun en büyük höyüklerinden biridir. Höyükte çalışmalar ilk olarak 1962 yılında Prof. Dr. Nimet Özgüç (Ankara Üniversitesi) tarafından başlatılmış olup, 1989'dan bu yana aynı üniversiteden Prof. Dr. Aliye Öztan tarafından sürdürülmektedir. Höyükte

¹ Nimet Özgüç, "Acemhöyük Kazıları", *Anadolu* 10 (1966), s. 2.

yarım yüzyıldan uzunca bir süredir sürdürülen arkeolojik kazılar, Eski Tunç Çağı II (XII–XI Tabakaları; buradan itibaren ETÇ), ETÇ II – ETÇ III geçiş (Tabaka X), ETÇ III (IX–IV Tabakaları) ve Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na (III–I Tabakaları; buradan itibaren ATK) tarihlenen 12 yerleşim tabakasını ortaya çıkarmıştır.² Yalnızca ATK döneminde yerleşim gören Aşağı Şehir ise en az höyük kadar geniş bir alana yayılıyor olmalıdır. 1993 yılında höyüğün 500 m güneyinde ortaya çıkarılan Arıbaş Mezarlığı, höyüğün ATK çağındaki yayılımı hakkında bir fikir vermektedir.³ ATK sonrasında hem höyük hem de Aşağı Şehir terkedilmiş, Helenistik–Roma Dönemi'nde ise yeniden iskan görmüştür.⁴

Acemhöyük'ün sosyal ve kültürel olarak zirve yaptığı dönem MÖ II. Binyıl'ın ilk yarısıdır.⁵ Sarıkaya ve Hatipler Sarayları olarak bilinen iki anıtsal saray yapısı ve Hizmet Binası olarak tanımlanan mükellef yapı, mimari olarak varılan gelişmiş seviyeyi gözler önüne sermektedir. Çanak çömlek, metal⁶ (altın, gümüş, bakır, kalay, demir), yarı değerli ve değerli taşlar (obsidiyen, lapis lazuli, akik), fildişi, suaygırı dişi ve kemik gibi malzemelerden yapılmış zengin buluntuların yanı sıra bugüne kadar höyükte bulunan bulla külliyatı Acemhöyük'ün dönemindeki önemini ve zenginliğini göstermektedir.⁷ Höyüğün konumunu, arkeolojik ve yazılı kaynaklar ile birlikte değerlendiren uzmanlar, Acemhöyük'ü *Burušhaddum* ile eşitlemektedirler.⁸

Bu zengin buluntular içerisinde fayans ve fritten üretilmiş eserler de bulunmaktadır.

- 2 N. Özgüç, *age.*; Aliye Öztan, “Acemhöyük (1962–1988, 1989–)”, eds. Orhan Bingöl, Aliye Öztan, Harun Taşkıran, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı, Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları*, Ankara (2012), s. 59–66; Nimet Özgüç, *Acemhöyük-Burušhaddum I Silindir Mühürler ve Mühür Baskılı Bullalar / Cylinder Seals and Bullae with Cylinder Seal Impressions*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.
- 3 Aliye Öztan, “Preliminary Report on the Arıbaş Cemetery at Acemhöyük”, ed. H. I. H. P. T. Mikasa, *Essays on Ancient Anatolia in the Second Millennium B.C., Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan Vol. X*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden (1998), s.172.
- 4 N. Özgüç, *age.*, s. 3–4.
- 5 Aliye Öztan, “Some New Finds from Acemhöyük”, eds. Dominik Bonatz, Reiner M. Czichon, F. Janoscha Kreppner, *Fundstellen. Gesammelte Schriften zur Archäologie und Geschichte Alt Vorderasiens ad honorem Hartmut Kühne*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden (2008), s. 26.
- 6 bk. Aliye Öztan, “Acemhöyük Gümüş Hazinesi”, *Belleten* LXI/231 (1997), s. 233–271.
- 7 N. Özgüç, *Acemhöyük-Burušhaddum I* (2015).
- 8 Klaas R. Veenhof, *Mesopotamia. The Old Assyrian Period. Teil I. Orbis Biblicus et Orientalis 160/5*, Vandenhoeck, Ruprecht Göttingen 2008; N. Özgüç, *Acemhöyük-Burušhaddum I* (2015).

dır ki, bu malzemeler döneminin lüks mamulleri arasında sayılmaktadır.⁹ Fritten¹⁰ bir oyun tahtası ile fayans mühür ve boncukların varlığı, Acemhöyük'te MÖ II. Binyıl'ın başlarında lüks kabul edilen bu vitrikiye mallara olan talebi ve erişimi göstermektedir.

Bu makalede, Acemhöyük'te bulunarak Aksaray Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen ve depolarda korunan fayans ve frit eserlerin elementel kompozisyonları çerçevesinde, Acemhöyük vitrikiye malzemelerinin renklendiricileri ve üretim teknikleri ile ilgili ilk gözlemler sunulmuştur. Bu çalışmadan elde edilen arkeometrik veriler, MÖ II. Binyıl'da benzer verileri yayınlamış diğer merkezler ile karşılaştırılmış, böylelikle Anadolu'da fayans üretimi ile ilgili bugüne kadar ortaya atılan çeşitli görüşler ilk kez arkeometrik veriler ışığında tekrar değerlendirilmiştir.

1. Terminoloji, Üretim ve Tarihçe

MÖ II. Binyıl'da fayans olarak tanımlanan malzeme günümüzdeki anlamından terminolojik olarak farklıdır. MÖ II. Binyıl'da fayans topaklanmış (pekişmiş, sinterlenmiş; ing. *sintered*) bir kuvars özün/gövdenin sır ile kaplanması ile elde edilir.¹¹ Fayans malzemeleri tanımlamak için bugüne kadar literatürde hamur, beyaz hamur, Mısır mavisi hamuru, Mısır fayansı ve sırlanmış frit gibi farklı isimler kullanılmış ancak bu durum terminolojik bir karışıklığın ve yayınlar arası uyumsuzluğun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Aynı malzeme farklı isimler kullanılarak tanımlanmış, bu da malzemeler arası benzerliklerin kurulmasında kopukluklara ve/veya eksikliklere neden olmuştur. Bu terminolojik uyumsuzlukların bu araştırma kapsamında önlenmesi amacıyla, bu çalışma John Stones ve L. C. Thomas'ın¹² fayans tanımını esas alacaktır. Bu tanıma göre fayans çok ince öğütülmüş ve küçük bir miktar alkali (soda), kireç veya ikisi ile beraber kaynaştırılmış kuvars parçalarıdır. Frit silikaca zengin ancak yüzeyinde sır bulunmayan bir malzemedir.¹³ Mısır mavisi ise kimyasal kompozisyonu ($CuO.CaO.4SiO_2$) olan bakır ve kalsiyumun bir

9 N. Özgüç, *age.*; Nimet Özgüç, "Acemhöyük'te Bulunmuş Olan Bir Fildişi Kutu ve Bir Kurşun Figürin Kalıbı", *Belleten*, XL/160 (1976), s. 547-553.

10 N. Özgüç, *age.*, s. 19, 21.

11 Peter R. S. Moorey, *Materials and Manufacture in Ancient Mesopotamia: The Evidence of Art and Archaeology, Metals and Metalwork, Glazed Materials and Glass*, BAR International Series 237, Oxford 1985, s. 133.

12 John F. S. Stones - L. C. Thomas, "The Use and Distribution of Faience in the Ancient East and Prehistoric Europe", *Proceedings of the Prehistoric Society*, 22 (1958), s. 38.

13 Moorey *age.*, s. 133-134; Peter R. S. Moorey, *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence*, Winona Lake, Eisenbrauns, Indiana 1994.

silikatdır.¹⁴ Mısır mavisi frit (*Egyptian blue frit*) ve Mısır yeşili frit (*Egyptian green frit*) olarak literatürde farklı renklerine de referans verilerek tanımlanmaktadır.¹⁵

Fayans, Yakın Doğu ve Mısır'da muhtemelen eşzamanlı olarak MÖ IV. Binyıl'da üretilmeye başlanmış ve bu üretim Roma Dönemi'ne kadar sürmüştür. Fritin kullanımı ise Mezopotamya¹⁶ ve Mısır'da¹⁷ MÖ III. Binyıl'a kadar gitmektedir. Fayans ve frit malzeme, boncuk, amulet, kakma parçaları, figürin ve vazo yapımı için kullanılmış olup, özellikle mavi ve yeşilin tonları en yoğun kullanılan renkleri oluşturmuştur.

Bu çalışmada ağırlıklı olarak fayans malzemenin incelendiği göz önüne alınarak, üretim yöntemlerinde daha ziyade fayans üzerinde durulacaktır. Fayans malzeme üretebilmek için içeriğindeki malzemeler topaklaşmalıdır. Bunu yapabilmek için malzemelerin belirli bir sıcaklıkta belirli bir miktarının sıvılaşması ve bu oluşan sıvı soğurken de diğer malzemeleri birbirine bağlayacak kadar bir ergitmenin yapılması gerekmektedir.¹⁸ Ham madde olarak fayans (fayans topağı) elle serbest olarak veya bir kalıp yardımı ile şekillendirilebilir. Fayansın katılığı kuru veya pişirilmiş olmasına göre değişir.

Fayansın yüzeyi ise sırlıdır. Sır (veya sırça), kabaca fayansın yüzeyine ayrı bir tabaka olarak uygulanan cam katmanıdır. Bu katman arkeolojik örneklerde genellikle oksitlenerek yok olur veya kısmen gözlemlenebilir. Bu sebeptendir ki, uzman olmayanlar fayansı, frit veya hamur olarak tanımlayabilmektedir.

Sırrın fayans üzerine uygulanması üç farklı metot yardımıyla yapılabilmektedir. 'Sırrın direkt uygulanması' yönteminde sırrı oluşturan hammaddeler bir miktar

- 14 Michael Tite – Mavis Bimson, "Identification of Early Vitreous Materials", ed. James Black, *Recent Advances in the Conservation and Analysis of Artifacts*, London University Institute of Archaeology, Londra (1987), s. 81–85.
- 15 Gareth D. Hatton – Andrew J. Shortland – Michael S. Tite, "The Production Technology of Egyptian Blue and Green Frits from the Second Millennium BC Egypt and Mesopotamia", *Journal of Archaeological Science*, 35/6 (2008), s. 1591–1604.
- 16 Ur'daki Krali Mezarlar'da pek çok örnek bulunmuştur. bk. Leonard C. Woolley, *Ur Excavations II: The Royal Cemetery, A Report on the Predynastic and Sargonid Graves Excavated between 1926 and 1931*, Publications of the Joint Expedition of the British Museum and the Museum of the University of Pennsylvania to Mesopotamia, London and Philadelphia 1934; Moorey, *age*.
- 17 Mısır'da 6. Hanedan yani Eski Krallık Dönemi'nde (yaklaşık MÖ 2550–2400)'de örnekler mevcuttur. bk. Moorey, *age*.
- 18 Robert H. Brill, "The Chemical Interpretation of the Texts", eds. A. Leo Oppenheim, Robert H. Brill, Dan Barag, Axel von Saldern, *Glass and Glass Making in Ancient Mesopotamia*, The Corning Museum of Glass, New York (1970), s. 115.

su ile karıştırılarak bir bulamaç oluşturulur. Oluşturulan bu bulamaç, şekillendirilmiş obje üzerine bir fırça ile uygulanır veya obje bu karışıma daldırıp çıkarılır. Bulamacın ihtivasındaki su, fayans gövdenin delikli yapısı sayesinde emilir ve obje kuruyunca fırınlanır. Bu şekilde sır karışımı yüzeyde ergir ve yüzeyin sırlanmasını sağlar.¹⁹ Bu yöntemle sırlanan eserlerde, homojen olmayan sır yüzeyi veya sır damlacıkları gözlemlenebilir.²⁰

‘Effloresans’ yönteminde kuvars gövde ile sır bulamacı karıştırılır ve kuruması beklenir. Kuruma esnasında sır, bulamacının içerisinde bulunan tuzlar yüzeye doğru ilerler ve bir katman oluşturur. Yönteme adını veren bu reaksiyondur. 850° C’de yükseltgen bir ortamda fırınlama ile sır yüzeye kaplanır.²¹

‘Sementasyon’ yönteminde ise fayans üretilirken, öncelikle elde veya kalıpta hazırlanan fayans bir çeşit organik yapışkan ile karıştırılarak, soda, silika, kireç ve istenilen rengi sağlayacak renklendirici metal oksiti içeren sır bulamacının içerisine gömülür ve yaklaşık 1000° C’de fırınlanır.²² Son yapılan araştırmalarda keçi ve/veya koyun gibi küçükbaş hayvanların tezекlerinin de alkali kaynağı olarak bu yöntemde kullanılabileceği saptanmıştır ki, şüphesiz tezek eski toplumlarda kolayca erişilebilecek bir kaynak olarak düşünülebilir.²³

Fayansta renklendirici olarak genellikle metal oksitler kullanılır. Metal oksitler farklı yükseltgenme ve indirgenme ortamına sahip fırınlarda farklı renklerin oluşmasına sebep olur. Örneğin demir oksit yükseltgen ortamlarda pembe tonlarında renkler sağlarken, indirgen ortamlarda mavi ve yeşil renk verir veya güçlü indirgen ortamda gri veya siyah renk sağlar.²⁴

19 Alfred Lucas – John R. Harris, *Ancient Egyptian Materials and Industries*, 4th edition, Histories and Mysteries of Man, Edward Arnold, London 1989 [1962], s. 172; Pamela Vandiver, “Glass Technology at the Mid-Second-Millennium BC Hurrian Site of Nuzi”, *Journal of Glass Studies*, 25 (1983), s. 239–247; Michael Tite – Ian C. Freestone – Mavis Bimson, “Egyptian Faience: An Investigation of the Methods of Production,” *Archaeometry*, 25 (1983), s. 17–27.

20 Moorey, *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence*, s. 184.

21 Joseph V. Noble, “The Technique of Egyptian Faience”, *American Journal of Archaeology*, 73 (1969), s. 435–439.

22 Tite – Freestone – Bimson, *age*.

23 Mehran Matin – Moujan Matin, “Egyptian Faience Glazing by the Cementation Method Part 2: Cattle Dung Ash As a Possible Source of Alkali Flux,” *Archaeological and Anthropological Sciences*, 8/1 (2016), s. 125–134.

24 Alexander Kaczmarczyk – R. E. M. Hedges 1983, *Ancient Egyptian Faience*, Aris and Phillips, Warminster 1983, s. 140ff; Moorey, *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence*, s. 185.

Fayansın sınırlarında en erken kullanılan renklendiriciler, mavi–yeşil (veya turkuaz) tonlar için bakır ve siyah renk için manganezdır. MÖ 16. yüzyılın ortalarından itibaren cam üretiminin hız kazanması ile birlikte fayanstaki sır renkleri de çeşitlenmiş; kobalt maviler, manganez morları ve kurşun antimonat ile elde edilen sarılar görülmeye başlanmıştır.²⁵

Mezopotamya’da fayansta mavi, yeşil ve siyah renklerin kullanımı MÖ III. Binyıl’da²⁶ başlar ve III. Binyıl’ın sonuna doğru kahverengimsi kırmızılar ve sarı renk, kullanılan renk yelpazesinde yerini alır. Örneğin Tell al-Rimah’ta fayansların sarı renkli sırrının kurşun ve antimon, yeşil renginin ise bakır ile beraber kurşun antimonit ile elde edildiği analizlerle saptanmıştır. Benzer şekilde siyah rengin ise hem Tell al-Rimah’ta hem de Kish’te demir içeren manganez ile sağlandığı belirlenmiştir.²⁷ Bir manganez minerali olan piroluzit (MnO_2 ; ing. *pyrolusite*) Güneydoğu Anadolu’da Müslüman-tepe yerleşiminde yaklaşık MÖ 2700–2550’ye tarihli bir ETÇ mezarında bulunan Suriye Şişesi içerisinde tespit edilmiş; kozmetik amaçlı olarak kullanıldığı saptanmıştır²⁸. Bu durum manganezin bölgede MÖ III. Binyıl’da tanındığını ve kullanıldığını göstermektedir. Tell es-Safi/Gath (İsrail)’de bulunan ve ETÇ III’e (yerleşim kronolojisine göre yaklaşık MÖ 2900–2600) tarihlenen 24 adet fayans boncuğu içeren bir grup içerisinde analiz edilen iki boncukta da yine renklendirici olarak %1.0–8.2 wt. oranlarında bakır oksit tespit edilmiştir. Bakır oranının yüzeyde yüksek tespiti ve sırlama işleminden önce deliklerin açılması floresans yöntemi ile üretildiklerine, gövdede camı yapılarının tespit edilmemesi ise sementasyon metoduna kanıt olarak gösterilmiştir.²⁹

- 25 Kaczmarczyk – Hedges, *age.*; Vandiver, *age.*; Michael S. Tite – Panagiota Manti – Andrew J. Shortland, “A Technological Study of Ancient Faience from Egypt”, *Journal of Archaeological Science*, 34 (2007), s. 1568–1583.
- 26 Bu dönem, Mezopotamya’da Cemdet Nasır, Erhanedanlar I, II, III (a–b), Akad ve III. Ur dönemlerini, Anadolu’da ise Eski Tunç Çağı’nı kapsamaktadır.
- 27 Mark Pollard – Peter R. S. Moorey, “Some Analyses of Middle Assyrian Faience and Related Materials from Tell al-Rimah in Iraq”, *Archaeometry*, 24 (1982), s. 45–50; Kaczmarczyk – Hedges, *age.*; Annie Caubet – Alexander Kaczmarczyk, “Trade and Local Production in Late Cypriot Faience”, ed. Edgar Peltenburg, *Early Society in Cyprus*, Edinburgh (1989), s. 206–216.
- 28 Eyüp Ay – Mustafa Kibaroglu – Christoph Berthold, “A Multi-Analytical Approach to Characterize an Early Bronze Age Cosmetic Material from Müslüman-tepe, Southeastern Anatolia”, *Archaeological and Anthropological Sciences*, 6/2 (2014), s. 125–131.
- 29 Adi Eliyadu Behar – Shira Albaz – Itzhaq Shai – Aren M. Maeir – Haskel J. Greenfield, “Faience Beads from Early Bronze Age Contexts at Tell es-Safi/Gath, Israel”, *Journal of Archaeological Science: Reports*, 7 (2016): 609–613.

2. MÖ III. Binyıl'dan II. Binyıl'ın İlk Yarısına Kadar Anadolu'da Vitrikiye Mallar, Üretim Merkezi Önerileri ve Acemhöyük Buluntularının Benzerleri

Orta Anadolu'da daha ziyade boncuk şeklindeki fayans ve frit buluntular, ET-Ç'den itibaren mezar buluntusu olarak karşımıza çıkmaktadır. MÖ III. Binyıl'ın ikinci yarısına tarihlenen Resuloğlu (Çorum) mezarlık alanında³⁰, koyu ve açık mavi renklere oluşan frit benzeri bir malzemenin³¹ yapılan boncuklar ile fayans, akik, deniz kabuğu, altın, gümüş, bakır ve bakır alaşımı boncuklar bir arada bulunmuştur. Benzer boncuklar Alaca Höyük, Kalınkaya–Toptaştepe gibi Çorum civarındaki farklı merkezlerde de mezar hediyesi olarak tespit edilmiştir.³² Acemhöyük'ten bu döneme tarihlenen tek fayans boncuk (Ac.15-1), bu çalışmada incelenmiştir. Boncuğun benzerine Resuloğlu ve Alaca Höyük'te³³ rastlanmamasına rağmen, madenden (altın) benzerleri Ur Kral Mezarları'nda³⁴ (U.12459, U.9656) mevcuttur. MÖ III. Binyıl'ın geç dönemine tarihlenen Tell Taya'dan iki örnek en yakın benzerler için şimdilik Mezoptamya'yı işaret etmektedir.³⁵ Bununla birlikte tek bir buluntu üzerinden bölgeler arası ilişkiye dair daha detaylı çıkarımlar yapmaya çalışmak bu aşamada sağlıklı değildir.

30 Tayfun Yıldırım, "An Early Bronze Age Cemetery at Resuloğlu, Near Uğurludağ, Çorum: A Preliminary Report of the Archaeological Work Carried out Between Years 2003–2005", *Anatolia Antiqua*, XIV 8 (2006), s. 1–14.

31 Mavi, yeşil ve beyaz renkli boncuklar üzerinde yapılan ilk analizler, bu boncukların fritten farklı bir yerel üretim malzemesi olduğunu göstermiştir (Gonca Dardeniz – Tayfun Yıldırım, "Resuloğlu Erken Tunç Çağı Frit (?) ve Maden Buluntuları Üzerinde Arkeometrik Çalışmalar", 33. *Kazi, Araştırma ve Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, (2018), s. 349–357. Son çalışmalarda, frit olarak tanımlanan malzemenin bir bölümünün fayans olduğu ve yerel kaynakların renklendirici olarak kullanıldığı kanıtlanmıştır (Gonca Dardeniz – Tayfun Yıldırım – Cansu Yıldırım – Emin Çiftçi, "Blue, Green, and White Faience Bead Production Techniques in the Early Bronze Age Central Anatolian Site of Resuloğlu (Turkey)", *Archaeometry* (early view, 2020) doi: 10.1111/arc.12606.)

32 Dardeniz – Yıldırım, *age*. ve kaynakçası.

33 Alaca Höyük'te bulunan boncuklar damla biçimli olup, boncuk delikleri incelen kısımdadır. Resuloğlu'nda boru veya çekirdek biçimli üzeri burgulu tipte fayans boncuklar hakimdir.

34 Woolley, *Ur II*, Plate 220. U.12459 numaralı boncuk altındandır ve Acemhöyük eserine göre daha üçgenimsi hatlara sahiptir. U.9656 numaralı PG/580 mezarından bulunan ve U9351 numaralı boncukların devamı niteliğinde olan eserlerin çoğunluğu akik, lapis lazuli ve altındandır. Bunlarında Alaca Höyük boncukları gibi delikleri daralan kısımdadır.

35 Eserler Metropolitan Sanat Müzesi koleksiyonunda yer alıp, müze envanter numaraları 1972.222.21 ve 1972.222.22'dir. 1972.222.21 numaralı fayans boncuk askı şeklinde deliği ile Acemhöyük buluntusundan farklıdır. Bununla birlikte 1972.222.22 numaralı örnek, Acemhöyük buluntusu ile en yakın benzerliği sunar.

Güneydoğu Anadolu'da ise fayans ve frit boncukların daha erken bir dönemden itibaren bilindiği, Başur Höyür (Siirt) kazıları ile ortaya çıkmıştır. Yaklaşık olarak MÖ 3100–2800 tarihlenen mezarlarda, renkleri mavi ve yeşilin tonlarında olan binlerce frit ve fayans boncuk ele geçmiştir. Bu yoğun buluntu grubunu, bölgedeki Mezopotamya etkisini de göz önüne alarak değerlendirmek gerekir. MÖ IV. Binyıl'ın sonlarına doğru Mezopotamya'da fayans kullanımının arttığı Nineve³⁶, Gawra³⁷, Ur³⁸, Uruk,³⁹ ve Tell Brak⁴⁰ gibi yerleşimlerde ele geçen çoğunluğu boncuk olan buluntulardan anlaşılmaktadır.

Batı Anadolu'da Seyitömer Höyük'te (Kütahya) fayans ve frit boncuklar, kuş biçimli amuletler ve ETÇ III'e tarihlenen fayans mühürler bulunmuştur.⁴¹ Troya III'te (kalibre C-14 sonuçlarına göre MÖ 2290±2140) bir fayans topuz başı (G6.1049, 98/212-2A) megaron planlı bir yapının kapı girişine yakın bir alanda bulunmuştur. Bir fayans boncuk, bir parça dağ kristali ve bezemeli bir geyik boyunuzu yüzük ile birlikte bulunan bu ünik eser, mavi-yeşil renkli olarak tanımlanmış ve olasılıkla Mısır ile bağlantılı olduğu önerilmiştir.⁴²

En doğuda Başur Höyük'ten başlayarak, Resuloğlu, Alaca Höyük, Kalınkaya–Toptaştepe, Seyitömer Höyük ve Troya'ya uzanan hatta bulunan bu vitrifiye eserlerin gelecek çalışmalarda detaylı olarak incelenmesinin, ETÇ'de Anadolu'da olası fayans ve frit teknolojisi ve yayılımı hakkında bilgilerimize büyük katkılar sağlayacağı şüphesizdir.

- 36 Nineveh'de "bead stratum" olarak adlandırılan tabaka için bk. Stone – Thomas, *age*, s. 42; Karen P. Foster, *Aegean Faience of the Bronze Age*, Yale University Press, New Haven 1979, s. 23.
- 37 Gawra mezarları ve mezar hediyeleri için, bk. Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra II: Levels IX-XX*, Museum Monographs, The University Museum, The University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1950, s. 87–88.
- 38 Leonard C. Woolley, *Ur Excavations IV: The Early Periods*, Publications of the Joint Expedition of the British Museum and the Museum of the University of Pennsylvania to Mesopotamia, Londra ve Philadelphia 1956, s. 66.
- 39 Ernst Heinrich, *Kleinfunde aus den archaischen Tempelschichten in Uruk*, Deutsche Forschungsgemeinschaft, Berlin 1936, s. 26, 41, pl. 13h.
- 40 Tell Brak'ta "Eye-Temple"da bulunan benzer eserler için, bk. Max E. L. Mallowan, "Excavations at Brak and Chagar Bazar", *Iraq*, 9 (1947), s. 33, 102, pl. X: 9, 108–109, pl. XIV: 9–13, 254–256, pl. LXXXIV.
- 41 Nejat Bilgen – Zeynep Bilgen – Semra Çırakoğlu, "Early Bronze Age Settlement (Layer V)", ed. A. Nejat Bilgen, *Seyitömer Höyük I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul (2015), s. 146–47, fig. 160–161.
- 42 Göksel Sazcı, içinde: Manfred Korfman, "Troia Ausgrabungen 1998", *Studia Troica*, 9 (1999), s. 11–13, Abb.11.

ETÇ'nin sonunu takiben MÖ II. Binyıl'ın ilk yarısında Anadolu, sosyal ve kültürel olarak uzun mesafeli ticaretin daha yoğunlaştığı bir döneme geçiş yapmıştır. ATK olarak tanımlanan bu dönemde (yaklaşık MÖ 1970/1950–1750/1700), Acemhöyük, Kültepe–Kaneş Karum (Kayseri) ve Konya Karahöyük gibi merkezlerde ortaya çıkarılan arkeolojik buluntular ve yazılı belgeler, Anadolu ile Suriye–Mezopotamya arasındaki bölgeler arası ticaretin ve kültürel ilişkilerin yoğunluğunu göstermektedir. Kültepe–Kaneş Karum'da bulunan 25,000'in üzerinde tablet ve tablet parçası Asurlu tüccarların yaptığı ticaretin içeriğini ve boyutlarını gözler önüne sermektedir. ATK döneminde yazılı belgeler ile açıklığa kavuşan bu ticaretin sistematik ve geniş çerçevesi, bu ticaret güzergâhının ETÇ'den itibaren aktif olarak kullanıldığını düşündürmektedir.⁴³

Suriye ve Mezopotamya'da en çok talep gören Anadolu mallarını şüphesiz maden eserler oluşturmaktaydı. Metaller külçe şeklinde olabildiği gibi silah, alet veya kuyum şeklinde de hem ticaret hem değerli dokuş metası olarak kullanılıyorlardı. Fayans, frit, fildişi ve suaygırı dişi, değerli ve yarı değerli taşlar gibi lüks mallar da bu ticaretin bir parçası idi. Acemhöyük'ün bu aktif ticaret içerisindeki önemli rollerinden biri, Bolkardağ, Aladağ gibi zengin maden yataklarına yakınlığı dolayısıyla olasılıkla maden ticaretinde bulunduğu söz sahibi konumdu. Sarıkaya Sarayı ve çağdaşı olan konutlarda bulunan gümüş ve bakır külçeler, maden eserlerin üretilmesinin yanı sıra gerektiğinde para yerine kullanılmak üzere de depolanmış olmalıydı.⁴⁴ Körük, pota, döküm kalıbı gibi madencilik gereçlerinin höyükte ele geçmesi, altın, gümüş, tunç, bakır ve kurşun gibi metallere üretilen eserlerin bir çoğunun yerli atölyelerde üretildiklerini göstermektedir. Buna karşılık, höyükte

43 bk. Tahsin Özgüç, "Early Anatolian Archaeology in the Light of Recent Research", *Anadolu*, 7 (1963), s. 1–21; Jak Yakar, "Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia", *Anatolian Studies*, 35 (1985), s. 24–38; Turan Efe, "The Interaction between Cultural/Political Entities and Metalworking in Western Anatolia during the Chalcolithic and Early Bronze Ages", ed. Ünsal Yalçın, *Anatolian Metal II Der Anschnitt Beiheft 15*, Deutsches Bergbau-Museum, Bochum (2002), s. 59; Turan Efe, "The Theories of a 'Great Caravan Route' between Cilicia and Troy: The Early Bronze Age III Period in Inland Anatolia", eds. Alexandra Fletcher, Alan Greaves, *Transanatolia: Proceedings of a Conference Held at the British Museum 31 March to 1 April 2006*, *Anatolian Studies*, 57 (2007), s. 60; Vasıf Şahoğlu, "The Anatolian Trade Network during the Early Bronze Age", *Oxford Journal of Archaeology*, 24 (2005), s. 339–361; Fikri Kulakoğlu, "Kültepe-Kaneş: A Second Millennium B.C.E. Trading Center on the Central Plateau", eds. Sharon R. Steadman, Gregory McMahon, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia: 10,000–323 B.C.E.*, Oxford University Press, Oxford (2011), s. 1012–1030.

44 Nimet Özgüç, "Silver and Copper Ingots from Acemhöyük", *Beiträge zur Kulturgeschichte Vorderasiens. Festschrift für Rainer Michael Boehmer*, Mainz (1995), s. 513–519; Öztan, *Acemhöyük Gümüş Hazinesi*.

vitrikiye malzeme üretimi ile ilgili atölye benzeri bir bulguya henüz rastlanmamıştır.

Vitrikiye teknolojisi ve özellikle fayans üretimi, Orta Tunç Çağı ile beraber metal ve değerli taşlardan yapılan mamullerin benzerlerini yapabilecek yeni bir malzemeye erişimi sağlamıştır. Metal ve değerli taşlardan yapılan boncukların benzerlerinin yapılmasını, çeşitli hayvanların da betimlendiği amuletler ve çıplak tanrıça figürinlerinin üretimi izlemiştir.⁴⁵ Anadolu’da MÖ II. Binyılın ilk çeyreğinde vitrikiye malların üretimine dair bir kanıt henüz yoktur. Ancak, Acemhöyük’ün yanı sıra Kültepe–Kaneş Karum ve Konya Karahöyük gibi Koloni Çağı’nın önemli merkezlerinde lüks malların bir parçası olarak fayans eserler ele geçmiştir.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan ve detayları ‘Malzeme’ kısmında sunulan Acemhöyük buluntuları içerisinde çoğunluğu boncuklar oluşturmaktadır. Bununla birlikte bir tanrıça figürini, tavşan ve maymun amuletleri ile omega baskı yüzeyli bir damga mühür çağdaşı olan merkezler ile karşılaştırmalı bir değerlendirmeyi kolaylaştırmaktadır.

Acemhöyük fayans buluntularının en yakın benzerleri Kültepe–Kaneş Karum’da bulunmuştur. Kültepe’de fayans eserler daha ziyade Karum’da Koloni Çağı’nın geç evresini temsil eden Ia ve Ib tabakalarındaki çömlek mezarlarda, mezar hediyesi olarak bulunmuştur.⁴⁶ Tahsin Özgüç, Kültepe’de bulunan fayans eserleri kadın (tanrıça) heykelcikleri (figürinleri), ikili figürinler, hayvan biçimli (zoomorfik) amuletler ve damga mühürler olarak dört grupta değerlendirmiştir. Kadın (tanrıça) heykelcikleri içerisinde 85/3232 (Kt. 85/ k.13) envanter numaralı heykelcik, Acemhöyük Ac.1996–43⁴⁷ (resim 1) heykelciği ile aynı kalıptan çıkmış kadar benzerdir. Acemhöyük ve Kültepe’deki bu fayans figürinlerin Anadolu sanatına özgü burunları, gözlerinin badem şekli ve dudaklarındaki gülümseme ifadesi yine Karum Ib katında bulunan fildişinden yapılmış tanrıça (?) figürininin⁴⁸ yüz hatları ile oldukça benzerdir. Kültepe’de Karum Ia’da bir küp mezar içerisinde bulunan

45 Annie Caubet, “Vitreous Materials”, eds. Joan Aruz, Kim Benzel, Jean M. Evans, *Beyond Babylon, Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium BC*, The Metropolitan Museum of Art, Yale University Press, New Haven ve Londra (2008), s. 419–420.

46 Tahsin Özgüç, “Glazed Faience Objects from Kanish”, eds. Marilyn Kelly-Buccellati in collaboration with Paolo Matthiae, Maurits van Loon, *Insights Through Images, Studies in Honor of Edith Porada*, Undena Publications, Malibu (1986): 201–208.

47 Eserin müze envanter numarası ‘4–43–96’ olup, metinde kazı envanter numarası esas alınmıştır. Eserlerin üzerinde tespit edilen bütün envanter numaraları Tablo 1’de sunulmuştur.

48 Anadolu Medeniyetleri Müzesi no: 11966.

açık mavi renkli fayans bir tanrıça figürini (Kt. 1/ k. 56)⁴⁹ ise yuvarlak göz çukurları, belinin inceliği, sırt kısmında verilen detaylar, başlığı ve başlığındaki delik ile diğerlerinden ayrılır. Kültepe’de ayrıca koyu veya açık mavi ve siyah renklerde figürin parçaları (bacak, ayak ve torso) ile kısmen altın kaplanmış örnekler de mevcuttur. Oturur durumdaki muhtemel iki tanrıyı betimleyen bir adet figürin (Kt. e/k 161) Kültepe’de Karum Ib tabakasında bir küp mezarda bulunmuş olup, ikinci bir örnek yine Karum’da ele geçmiştir (Kt. 96/k. 004, env. no. 1–21–96).⁵⁰ Oturur durumdaki bir erkeği temsil eden benzeri, 1981 yılında Acemhöyük’ün I. tabakasında ortaya çıkarılmıştır.⁵¹ Benzer olarak Konya Karahöyük’te İstar figürinleri olarak tanımlanan iki fayans figürin⁵², Alishar’ın (Yozgat) II. tabakasında (*Stratum II*) fayanstan yapılmış çıplak kadın heykelcik parçaları (bir gövde ve bir baş) ele geçmiştir.⁵³ T. Özgüç, Kültepe’de bulunan figürin ve figürin parçalarının tamamının henüz tespit edilememiş ve fayans konusunda gelişmiş tek bir atölyenin ürünü olduğunu önermiş, Alishar ve Konya Karahöyük figürinlerinin de aynı veya yakın konumlanmış bir atölyede üretildiğini belirtmiştir.⁵⁴

ATK döneminde Anadolu’da fayans kaplar oldukça nadirdir. Acemhöyük’te bulunan, çizgisel ve zig-zag şeklinde geometrik bezemeli bir fayans kap geçirdiği yangın sebebiyle kırmızı yüzeylidir.⁵⁵ Benzer bir fayans kap, Alishar Höyük’ün II. tabakasında bulunmuştur⁵⁶ki, Alishar’ın bu tabakasının Acemhöyük’ün I. tabakası ile de benzerlikler taşıdığı iddia edilmektedir.⁵⁷

49 T. Özgüç, *age.*, s. 201, pl. 41 III. Ia–Ib.

50 Bu figürinlerin bir benzeri; Tahsin Özgüç, *Kültepe-Kaniş/Nesha. The Earliest International Trade Center of the Ancient World and the Oldest Hittite Capital Town*, Tokyo 2003, no. 245.

51 T. Özgüç, *age.*, s. 204. T. Özgüç’ün bahsettiği, Acemhöyük’te bulunan eser, bu çalışmada analiz edilen eserler grubunda yer almamaktadır.

52 Sedat Alp, “Karahöyük Kazıları”, *Belleten*, 18 (1954), s. 403.

53 Hans H. von der Osten, *The Alishar Hüyük: Seasons of 1930–32: Part II*, Oriental Institute Press 29, Chicago 1937, s. 193, fig. 230: d. 2966, 2971. Von der Osten bu eserleri açık mavi sır ile kaplı frit olarak tanımlamış, muhtemelen İstar’ın Mezopotamya’dan ithal edilmiş betimleri olarak yorumlamıştır. Aynı höyükte, yine frit olarak kayıt edilmiş hayvan figürinlerine ait iki adet ayak parçası da bulunmuştur (von der Osten *age.*, s. 205, fig. 204, d. 2210, e. 1631).

54 T. Özgüç, *age.*, s. 202–203.

55 Kültepe Ib ile çağdaş bu kap, T. Özgüç tarafından yayınlamıştır (T. Özgüç, *age.*, s. 207–208, fig. 1), ancak bu çalışma kapsamında analiz edilmemiştir.

56 Erich F. Schmidt, *The Alishar Hüyük Season of 1928, Part I*, Oriental Institute Press 19, Chicago 1932, s. 111, renkli pl. III, PL. X: b 1868. Foster, *age.*, s. 46, Alishar fayans vazosunun Suriye’den ithal olduğunu iddia etmektedir. Alishar Stratum II olarak anılan ve burada II. Tabaka olarak Türkçeye çevrilen katmanın kronolojisinin tartışmalı olduğunu belirtmek gerekir.

57 Claude F. A. Schaeffer, *Stratigraphie Comparee et Chronologie de l’Asie Occidentale (IIIe et IIe Millénaires)*,

Acemhöyük zoomorfik amuletlerinin (resim 2) benzerleri Kültepe’de mezar hediyesi olarak ele geçmiştir. Kültepe’deki zoomorfik amuletler içerisinde maymun yoktur; ama aslan, koyun ve boğa betimlenmektedir. Acemhöyük’teki tavşan biçimli amuletin (resim 2a) ise bir eşi Kültepe Ib’de (Kt. u/k. 101, env. no. 179–17–74) taş döşeli bir mezarda ölü hediyesi olarak bulunmuştur.⁵⁸ İki yerleşimindeki tavşan biçimli amuletlerin üzerlerinde kalan sır dahi aynı renktir. T. Özgüç, mezar hediyesi olarak bulunan bu tip eserlerin, Anadolu tanrıların kutsal hayvanlarını temsil ettiğini savunmuştur.⁵⁹

Fayans damga mühürler, ATK’da Acemhöyük⁶⁰, Kültepe⁶¹, Alishar⁶² ve Konya Karahöyük’te⁶³ Gordion’un Erken Hitit Dönemi’ne tarihlenen mezarlık alanında⁶⁴ ele geçmiştir. Burhan Tezcan’ın Aksaray ve çevresinden derlediği eserler içerisinde tutamaklı olarak yayınladığı mühür⁶⁵, Acemhöyük’ün omega (Ω) baskı yüzeyli damga mührü ile (Ac.1996–46, resim 3)⁶⁶ aynıdır ve fayans olmalıdır. Bu mühürlerin birebir aynısı olan üç adet mühür de Kültepe’de (89/307; 89/308; 89/309) bulunmuştur. Kültepe’de baskı yüzeyi omega olan ancak tutamaklarında farklılıklar olan beş mühür (Kt. v/k 95; Kt. y/k 1; Kt. y/k 92; Kt. y/t 10; Kt. l/t 13) daha yayınlanmıştır.⁶⁷ Gordion’un Erken Hitit Dönemi’ne ait mezarlık alanında bulunan örnek, bir çocuk mezarındandır.⁶⁸ Eskişehir’de Çavlum Mezarlığı’nda da benzer

Oxford 1948, s. 322.

58 T. Özgüç, *age.*

59 T. Özgüç, *age.*, s. 205. T. Özgüç, Kültepe’de bulunan hayvan biçimli amuletlerin gelişkin bir fayans atölyesinin ürünü olduğunu söyleyerek, makalesini yazdığı sırada ele aldığı örnekler olan Gordion ve Yanarlar ile bir benzerlik taşımadığını vurgulamıştır.

60 Burhan Tezcan, “Aksaray Çevresinden Derlenen Eserler”, *Belleten*, 88 (1958), s. 517–526.

61 T. Özgüç, *age.*

62 Von der Osten, *age.* Alishar’da bulunan benzer mühür, bir çöplük alanından ele geçmiştir ve stratigrafisi belirsizdir.

63 Sedat Alp, *Zylinder- und Stempelsiegel aus Karahöyük bei Konya*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1968.

64 Machteld J. Mellink, *A Hittite Cemetery at Gordion*, University Museum, University of Pennsylvania, Philadelphia 1956, s. 42, pl. 23: m–n. Kronoloji için bk. Mellink, *age.*, s. 57.

65 Tezcan, *age.*, s. 526, fig. 23.

66 Eserin kazı envanter numarası ‘4–46–96’ olup, metinde müze envanter numarası esas alınmıştır. Eserlerin üzerinde tespit edilen bütün envanter numaraları Tablo 1’de sunulmuştur. Bu mühürleri N. Özgüç, *Acemhöyük-Buruşhaddum I* (2015), s. 15’te MÖ 17. yüzyıla tarihlenerek Kültepe Kaneş Karum’un Ib katının sonunu işaretlediğini belirtir.

67 T. Özgüç, *age.*, s. 206, Ill. 17a–b, 18 a–b, 19 a–b, 20 a–b. Bu mühürlere Kt. y/k 92 gömme hediyesi olarak, diğerleri konutlarda bulunmuştur.

68 Mellink, *age.*, s. 42.

bir mühür/amulet bulunmuştur.⁶⁹ Diğer yerleşimlerden farklı olarak, Acemhöyük'te (Ac. K. 51)⁷⁰ ve Karahöyük'te⁷¹ mühürlerin baskısı da mevcuttur. Bu baskıların varlığı, mühürlerin yalnız amuletik maksatlı değil işlevsel olarak da kullanıldığını ispatlamaktadır. Dominique Collon, kahverengi-krem renkli fayanstan bir omega baskı yüzeyli mühürü (A03-R1207) ve bir mühür baskısı (A03-R1115), Açına Höyük/Alalah OTÇ grubu içerisinde incelemiştir. Acemhöyük'teki mühüre kıyasla daha düşük döküm kalitesine sahip olan bu örneği Collon yaklaşık MÖ 1800-1750'ye tarihlemiş; üzerindeki omega motifini daha ziyade Mezopotamya'nın doğum tanrıçası olan Ninhursag/Nintu ile ilişkilendirmiştir.⁷² Omega baskılı mühürlerin, çocuk mezarlarında bulunması da bu ilişkiyi güçlendirmektedir. Gordion ve Hammâm et-Turkmân'ın yanı sıra Açına'da muhtemelen bir çocuk mezarında bulunan bir diğer örnek (AT 011849) tanrıça Ninhursag/Nintu ile ilişkiyi desteklemektedir.⁷³ Detayları aşağıda sunulan Acemhöyük Ac.1996-46 numaralı mührünün buluntu yeri de Ninhursag/Nintu bağlantısını destekler niteliktedir.

Acemhöyük, Gordion ve Alishar'da bulunan fayans damga mühürlerdeki benzerlikleri esas alan Machteld Mellink⁷⁴, Anadolu'da bu fayans damga mühürleri üreten özel bir ışık olduğunu öne sürmüştür. Bu üç yerleşimdeki benzer mühürlerin olasılıkla aynı atölyenin ürünü olduğunu savunmuş, 'frit ve fayans üretiminin doğu ile doğrudan bağlantısı olan erken Hitit kentleri civarında yoğunlaşmış olabileceğini' önermiştir. James Mellaart ve Carl Blegen⁷⁵ MÖ III. ve II. Binyıl'da üretilmiş olan fayans objelerin Anadolu'nun yerel üretimi olduğunu öne sürerek, Mellink'in görüşünü desteklemişlerdir. T. Özgüç, fayans damga mühürlerin Kuzey Suriye

69 Nejat A. Bilgen, *Çavlum: Eskişehir Alpu Ovası'nda Bir Orta Tunç Mezarlığı*, Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 1668, Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 24, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2005, s.19; Levha XLVIII: 2a-d.

70 T. Özgüç, *age.*, pl. 46, Ill. 22. Tahsin Özgüç, "New Glazed Faience Objects From Kanish", ed. Barthel Hrouda, *von Uruk nach Tuttul, Festschrift für Eva Strommenger, Studien und Aufsätze von Kollegen und Freunden*, München (1992), s. 159-162.

71 Alp, *Zylinder- und Stempelsiegel aus Karahöyük bei Konya*, s. 217, figs. 162-163.

72 Dominique Collon, "Report on the Seals and Sealings Found at Tell Atchana (Alalakh) During the 2003 Season of Excavation", ed. Kutlu Ashhan Yener, *Tell Atchana Ancient Alalakh Volume I The 2003-2004 Excavation Seasons*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul (2010), s. 91-92, figs. 7.3.1a-c, 7.3.2a-c.

73 Collon, *age.*, s. 92.

74 Mellink, *age.*, s. 42.

75 James Mellaart - Carl Blegen, "Anatolia c. 4600-2300 BC", *Cambridge Ancient History Vol. 1*, Cambridge University Press, Cambridge (1971), s. 392.

ile ticaretin azaldığı ATK sonundan itibaren kullanılmadığına dikkat çekmiştir. Kuzey Suriye–Mezopotamya’da Anadolu’nun zevkine hitap eden ürünler üreten fayans atölyelerinin bulunması gerektiğini önererek, Orta Anadolu’da Gordion ve Yanarlar gibi mezarlık alanlarında ele geçen buluntuları yerli ve yabancı çerçiler (seyyar zanaatkarlar) ile ilişkilendirmiştir.⁷⁶

Karen P. Foster Anadolu’da II. Binyıl’a tarihlenen herhangi bir üretim merkezi bulunmamasından dolayı, Alishar, Kültepe ve Karahöyük buluntularının Kuzey Mezopotamya ve Suriye’den ithal olduğunu savunmuştur.⁷⁷ Hans H. von der Osten⁷⁸ ve Claude Schaeffer⁷⁹, Anadolu’da bulunan ve ATK’ya tarihlendirilen fayans eserlerin Suriye ile stilistik benzerlikleri sebebiyle bu bölgeden ithal edildiğini önermişlerdir. T. Özgüç, figürinlerin yerel Anadolu tipine benzemediğini (özellikle Kt. 1/ k. 56’ya dayanarak), fakat Kuzey Suriye veya Mezopotamya’da da paralellerinin olmadığına gözlemlemiş; Anadolu’da bulunan örneklerin gerekli analitik çalışmalar yapılncaya kadar karşılaştırılmayacağını belirtmiştir.⁸⁰ T. Özgüç fayansın, taş ve metalin yerine kullanılmak üzere bir malzeme olduğunu, ancak Anadolu taş ve metal açısından oldukça zengin olduğu için Anadolu’da fayans üreten bu endüstrinin kurulmadığı fikrini şöyle açıklamıştır: *‘Glazed faience objects generally substituted for more expensive objects made of precious metals or stone. However, Anatolia is rich in both of these materials and, for this reason, the faience industry did not take hold here as it did elsewhere.’*⁸¹ Kültepe’deki ithal çanak çömlek ve metaller değerlendirildiğinde, Kültepe’de bulunan fayans figürinlerin ‘güney Toroslar civarında Antakya ile Habur Bölgesi arasındaki geniş bölgede’ bir fayans işliğinin varlığına işaret ettiğini belirtmiştir.⁸² T. Özgüç, bu bölgeyi Hammâm et–Turkmân’da bulunan eserlerin Kültepe–Kaneş Karum ile benzerliğini esas alarak önermiştir, ancak yukarıda da değinildiği gibi bu bölgede Koloni Çağı’nın geç evresine ait bir fayans işliği henüz tespit edilememiştir.

76 T. Özgüç, *age.*, 207; Jeanny V. Canby, “Early Bronze ‘Trinket’ Moulds”, *Iraq*, 27 (1965), s. 42–61.

77 Foster, *age.*, s. 46.

78 Von der Osten, *age.*, s. 37. Von der Osten, fig. 27’de gösterilen 2296 envanter numaralı mavimsi renkli fayans bir figürinin, göbek ile dizin altı hizasında kalan ve kolun dirsek kısmının çok küçük bir bölümünün seçilebildiği bir parçasında dayanarak, eseri Mezopotamyalı İhtar figürinlerine benzetmiştir.

79 Schaeffer, *age.*, s. 283, 322.

80 T. Özgüç, *age.*, s. 203.

81 T. Özgüç, *age.*, s. 203.

82 T. Özgüç, *age.*, s. 204.

T. Özgüç Acemhöyük'te bulunan ve oturan bir erkeği betimleyen figürini, başlığının şekline dayanarak 'Güney–Orta veya Güneydoğu Anadolu karakteristikleri'ni yansıtan bir eser olarak tanımlamıştır.⁸³ Acemhöyük figürünü ve Kültepe'deki benzeri ile Kültepe'deki fildişi antropomorfik figürinlerin yüz hatlarındaki benzerlikler ise daha ziyade Hitit öncesi Anadolu sanatına yakındır.⁸⁴

Orta Tunç Çağı'na tarihlenen muhtemel bir ışık alanı Kilis'teki yakınlarındaki Oylum Höyük'te tespit edilmiştir. Höyükte ele geçen fayans eserler ve ışık alanı beraber değerlendirildiğinde, yerleşimde fayans üretimine ait bir atölye olması kuvvetle muhtemeldir,⁸⁵ ancak kesin kanıya varmak için arkeolojik ve arkeometrik verilerin detaylandırmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Burada Açına Höyük / Alalah'ta gerçekleştirilen yeni kazılarda fayans atölyesi olarak da kullanılmış olabilecek ancak Geç Tunç Çağı'na tarihlenen bir ışık alanının varlığını belirtmek gerekir.⁸⁶ Her ne kadar, bölgede daha geç bir döneme tarihlenen bir atölyenin varlığı, daha erken dönemde de bölgede bir üretim olacağının garantisini vermese de, T. Özgüç'ün önerdiği güney Toroslar civarında yer alan Antakya ile Habur Bölgesi arasındaki geniş bölgede bir fayans işliği olabilmesi ihtimalini, daha geç bir dönem için kanıtlamıştır.

Peter R. S. Moorey Suriye'nin ve yüksek olasılıkla Anadolu'nun fayans vazo, kap, boncuk ve amulet gibi objeleri üretecek bir veya birden fazla atölyesinin olması gerektiğini ve benzer merkezlerin Mezopotamya'da da olması gerektiğini savunmuştur.⁸⁷ Bütün bu eserler ve teoriler ile birlikte Acemhöyük'ten elde edilen arkeometrik sonuçlar beraber değerlendirildiğinde bölgede bir veya daha fazla fayans üreten merkezin olduğu fikri güçlenmektedir.

83 T. Özgüç, *age.*, s. 203.

84 T. Özgüç, *Kültepe-Kaniş/Nesha*, s. 236.

85 Atilla Engin, "Oylum Höyük İçin Bir Lokalizasyon Önerisi: Ulisum/Ullis/İllis / A Localisation Proposal for Oylum Höyük: Ulisum/Ullis/İllis", eds. Atilla Engin, Barbara Helwing, Bora Uysal, *Armizzi-Engin Özgen'e Armağan, Studies Honour of Engin Özgen*, Asitan Kitap, Ankara (2014), s. 129–149.

86 Gonca Dardeniz, "Geç Tunç Çağı'na Ait Bir İşlik Alanın İncelenmesi: Alalah'ta Ateşli Teknolojiler", *28. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara (2013), s. 155–166.

87 Moorey, *age.*, s. 149. Moorey, Alalah'ı coğrafi olarak Suriye'nin bir parçası olarak tanımlamaktadır ve Alalah'ın VII. Tabaka sarayında bulunan dört adet fayans vazo parçasına dayanarak fayans endüstrisinde bir mihenk taşı olarak tanımlamaktadır (Moorey, *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence*, s. 176). Ancak, VII. Tabaka sarayında yalnızca bir fayans kap bulunmuştur.

3. Malzeme

Bu çalışma için, 15 farklı envanter numarası altında toplanmış 17 adet eser arkeometrik olarak incelenmiştir (Tablo 1). Tüm analizler Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, Aksaray Arkeoloji Müzesi ve Kazı Başkanı Prof. Dr. Aliye Öztan'dan alınan resmi izinler kapsamında, 2. Eylül. 2016 tarihinde kazı başkanı ile birlikte müze uzmanı Fariz Demir gözetiminde Aksaray Arkeoloji Müzesi'nde gerçekleştirilmiştir.

İncelenen eserler; bir adet antropomorfik figürin/amulet (Ac.1996-43),⁸⁸ üç adet zoomorfik amulet (Ac.1996-44, Ac.1996-45, Ac.42-96), bir adet omega baskılı damga mühür (Ac.1996-46) ve 12 adet boncuktan oluşmaktadır. Eserlerin envanter numaraları, arkeolojik buluntu yerleri ve tanımlamaları Tablo 1'de sunulmuştur.⁸⁹

Eserlerin çoğunluğu kremasyon, küp ve basit gömmenin saptandığı Arıbaş Mezarlığı'nda defin hediyesi olarak bırakılan çanak çömlek, taş, kemik, fildişi, tunç, kurşun ve altın eserlerle beraber bulunmuştur.⁹⁰ Vitrikiye mezar hediyelerini daha ziyade küresel veya dilimli (ing. *melon*) tipteki boncuklar oluşturmaktadır. Hurma çekirdeği tipinde olan boncuklar, Mezar M56'da ele geçen üç örnek ile temsil edilmektedirler. Ac.95-97 (resim 4), Arıbaş Mezarlığı'nda açmanın güneyinde bir mezara bağlı olmadan bulunmuştur. Benzer şekilde, Ac.95-98'de (resim 5) mezarlık alanında bir mezardan bağımsız olarak ele geçmiştir. Bunlara karşın Ac.95-91 kazı envanter numaralı küre biçimli boncuk, mezarlığın kuzey kesitindeki M. 65 mezarında bulunmuştur. Silindir boyunlu çift kulplu ve ağız çanak kırıkları ile örtülmüş bir vazunun mezar kabı olarak kullanıldığı bu gömmede, vazo içerisine kremasyon yapılmış bir kişinin kalan kemik parçaları konulmuştur. Ac.95-91 numaralı boncuk, kap içerisine 4 cm uzunluğunda bir yumuşakça kabuğu ile birlikte bırakılmıştır.

Acemhöyük'ün ölçüleri göz önüne alındığında, nüfusun çok küçük bir boyutunu ortaya koyan bu mezarlık alanındaki 1996/M-24 numaralı mezar vitrikiye eserler açısından oldukça dikkat çekicidir. Bu mezarda ikisi maymun ve biri tavşan biçimli üç zoomorfik amulet, muhtemelen bir tanrıçayı (çıplak tanrıça) betimleyen

⁸⁸ Öztan, *Preliminary Report on the Arıbaş Cemetery at Acemhöyük*, s.171.

⁸⁹ Tablo 1, yabancı meslektaşlarımızın da kullanımı düşünülerek Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmıştır.

⁹⁰ Öztan, *Preliminary Report on the Arıbaş Cemetery at Acemhöyük*, s. 168-171.

bir figürin ile koruyucu işlevi de olabilecek bir adet omega baskılı damga mühür bir arada bulunmuştur.⁹¹ Mezara erişkin bir kadın ile 6–7 yaşlarındaki bir çocuk birlikte gömülmüştür. Figürin ve mühür, iskeletin boyun bölgesinde ön tarafta iken diğerlerinin arkaya kaymış olması kolye gibi kullanıldığını göstermektedir. Mezar- da bir çocuğa ait iskeletin varlığı, yukarıda değinilen omega baskılı damga mühürün tanrıça Ninhursag/Nintu'nun bir alameti olduğu önerisini⁹² desteklemektedir.

Arıbaş mezarlık alanındaki mezar hediyelerinin dışında, höyükte ekseri boncuk şeklinde frit ve fayans eserler bulunmuştur. Fritten (veya tüf?) yapıma bir oyun tahtasının dörtte bire yakın büyüklükteki parçası ile bir kumaş parçasına işlenmiş ancak geçirdiği şiddetli yangın sebebiyle cüruflaşmış ve neredeyse taşlaşmış fayans boncuklar, höyüğün III. yapı katının NA–OA/ 46 plankaresi 30 numaralı odasında bulunmuş olup⁹³, bugün Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmektedir.⁹⁴ Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan bu eserler bu çalışmada incelenmemiş olmakla beraber, 2012'de Sarıkaya Sarayı'nın kerpiçleri arasında bulunmuş Ac.12–49 envanter numaralı yeni bir grup, bu çalışmaya dahil edilmiştir. Bu buluntu grubu, Sarıkaya Sarayı'nın batı kıyısında, geç dönem yapılarını bulunduğu alanın kazılması sırasında, sarayın bu yöndeki odalarının da detaylı temizliği esnasında, 32 numaralı odadan ele geçirilmiştir (resim 6a–b). Odada temel üstündeki traverslere ait yanmış ağaç parçalarının arasında, bir kısmı cüruf parçalarına yapışmış durumdaki boncuklar, yerinde açılıp belgelenecek toplanmış, alandaki toprak da elenerek korunan bütün parçaların toplanması sağlanmış (resim 6c). Bu buluntu, yukarıda belirtilen 30 numaralı odası içindeki enkazda bulunan⁹⁵ Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenen parçalara benzer teknikte ve motiflerdeki yine boncuklarla işlenmiş bir kumaştan arta kalanlardır. Kumaşın, düz bir dokuma üstüne turkuaz, beyaz ve lacivert renkli 1.2–1.0 mm çaplarındaki boncuklarla işlenmiş bir giysinin parçası olduğu anlaşılmaktadır. Yine önceki örneğe benzer bir biçimde boncuklar kumaşa, balık kılıcı motifini oluşturacak biçimde tutturulmuştur. Daha küçük parçalar halinde korunmuş olmasına karşın

91 Öztan, *Preliminary Report on the Arıbaş Cemetery at Acemhöyük*.

92 Collon, *age*.

93 N. Özgüç, *age*, s. 19–21.

94 N. Özgüç, NA–OA 46 plan karesinden ele geçen fildişi eserler ve bullaları inceleyerek, Metropolitan Sanat Müzesi'ndeki Pratt koleksiyonunda bulunan 35 parça eserin kökeninin Acemhöyük olduğunu tespit etmiştir (N. Özgüç, *age*).

95 N. Özgüç, *age*, s. 21; N. Özgüç, *Acemhöyük-Buruşhaddum I* (2015), s. 11.

öncekilerden farkı, motiflerin arasında küre biçimli altın tanelerin de kullanılmış olmasıdır (resim 6d).

Höyükte ele geçen diğer eserlerden, Ac. 93–20 numaralı mavi fayans boncuk, kuzeybatı açmasının Y/30 plankaresinde, Asur Ticaret Kolonileri Çağına ait III. katta ele geçmiştir (resim 7). Ac.13–Et.11 envanter numaralı mavi renkli silindirik tüp şeklindeki boncuk ise, Sankaya Sarayı'nın batısında YA–49 plan karesinde, aynı döneme ait II. yapı katında ele geçmiştir (resim 8).

Bu araştırma kapsamında incelenen ve ETÇ'ye tarihlenen yegane buluntu Ac.15–1 no'lu boncuktur (resim 9a). Acemhöyük güney yamacındaki kazılarda FB/ 48 plankaresinde yer alan VII. kata ait bir yapının, iki mekanı açığa çıkarılmıştır. Bunlardan batıda yer alan 2 numaralı mekan, 3.40 x 2.20 m ölçülerinde olup konulan yüksekliği 110 cm'dir. Yanındaki mekan gibi içi kül dolu olan odanın, tabanı üstünde, daha önce bu alanda mevcut olan bir fırının tabanına kadar yıkıldıktan sonra evin kül ve çöplerinin atıldığı ve/veya toplandığı bir yer olarak kullanıldığı ele geçen buluntulardan anlaşılmaktadır. Bu alanda ele geçen buluntular, bir kısmı tümlenebilmiş çok sayıda kap parçası, hayvan kemikleri, alabasterden yapılmış iki idol parçası, kemikten bir kolye sarkacı ile sap, kilden bir hayvan figürünü ile burada incelenen Ac.15–1 numaralı boncuktur. Yine aynı mekandan alınan karbon örneklerinin resim 9b'de sunulan radyokarbon analiz sonucu bu tabakanın (VII. Tabaka) ETÇ'nin geç döneminin başlarına (ETÇ III) ait olduğunu göstermektedir. Bu durum, VII. tabakanın seramik buluntuları üzerinde yapılan çalışmalarla da doğrulanmaktadır.⁹⁶

4. Yöntem

Acemhöyük vitrifiye eserlerinin arkeometrik analizi için el tipi taşınabilir bir X–ışını floresansı (pXRF) cihazı kullanılmıştır. Bu yöntem ile yapılan analizlerin tahribatsız olması ve eserlerden herhangi bir örnek alınmasını gerektirmemesi, özellikle son dönemde Türkiye Cumhuriyeti Müzeleri'nde yapılan çalışmalarda pXRF kullanımının yaygınlaşmasını da beraberinde getirmiştir. pXRF bir yüzey analizi yöntemidir, dolayısıyla elde edilen sonuçların buluntuların tüm yapısı hakkında

96 Yalçın Kamış, “Erken Tunç Çağı'nda Acemhöyük ve Konya Ovası”, eds. Süleyman Özkan, Halime Hüryılmaz, Atila Türker, *Samsat'tan Acemhöyük'e Eski Uygarlıkların İzinde Aliye Öztan'a Armağan / From Samsosata to Acemhöyük Trailing the Ancient Civilizations Studies Presented to Honour of Aliye Öztan. Aliye Öztan'a Armağan*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir (2017), s.165–176; Yalçın Kamış, “Acemhöyük Buluntuları Işığında Erken Tunç Çağı'nda Orta Anadolu'nun Güneyinde Çark Yapımı Seremiğin Ortaya Çıkışı”, *Adalya*, 21 (2018), s. 63–84.

bilgi vermeyeceğini göz önünde bulundurmak sonuçların değerlendirilmesi açısından oldukça önemlidir. Bunun yanı sıra, elde edilen veri yapılan kalibrasyonlar sonrasında yarı-nicel olarak verilmektedir.

Acemhöyük fayans ve frit eserlerinin analizinde Bruker Tracer SD-IV model bir cihaz kullanılmıştır.⁹⁷ Cihaz içerisindeki yazılımlar sebebi ile obsidiyen, metal, pigment, cam gibi arkeolojik numunelerin analizine uygundur. X-ışını tüpü rodyum olup, hafif elementlerin ölçümünü gerektiren bu çalışmada 15kV gerilim ve 35 µA akım uygulanan örnekler, filtre kullanmadan vakumlu bir ortamda analiz edilmiştir. Elde edilen veriler Artax yazılımında incelenmiştir.⁹⁸ Bu model cihazda, hafif elementler için bu parametreler standart olarak uygulanmaktadır. Elde edilen veri SRM 612 standart malzemesi ile kalibre edilmiştir. Kalibrasyon standardı her altı analizde bir tekrar ölçülerek, kalibrasyon gözlemlenmiş, hata payı düşürülmeye çalışılmıştır. Her analiz için 300 saniye (beş dakika) süre verilmiş; her analiz bir ortalama sağlamak amacıyla üç kez tekrarlanmıştır. Eserlerin analiz edildikleri noktalar ve elde edilen sonuçlar Tablo 2’de sunulmuştur.

5. Arkeometrik Sonuçlar

Anadolu’da Tunç Çağları’nda ele geçen fayans ve frit malzeme için arkeometrik olarak yapılan çalışmalar oldukça enderdir. Bu dönemin malzemeleri ile ilgili arkeometrik veri yoğun olarak Mısır ve Mezopotamya’da ele geçen malzemelerin analizinden sağlanmıştır. Buna rağmen yine de nicel veri sınırlıdır. Özellikle fayans eserlerde sırrın bozunması (ing. *weathering*), soda (Na_2O) ve potasın (K_2O) kaybına sebep verdiği için, bu elementlerin gerçek değerlerinin hesap edilmesini güçleştirmekte, fayansların esas renklerinin tespitini zorlaştırmaktadır. Zaman zaman laboratuvar ortamında deneysel olarak üretilen kopyalarla (replika) gerçek değerler ve üretim yöntemleri saptanmaya çalışılmaktadır.⁹⁹ Bu çalışmada, pXRF ile elde edilen verinin yarı-nicel olması ve hafif elementlerin ölçülmesindeki zorluğa rağmen, özellikle renklendiriciler hakkında önemli sonuçlar elde edilmiştir.

97 Cihazı sağlayan Koç Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü’ne teşekkür ederiz.

98 Benzer yöntemin kullanıldığı başka bir çalışma için bk. Michael B. Toffolo – Eugenia Klein – Rivka Elbaum – Adam J. Aja – Daniel M. Master – Elisabetta Boaretto, “An Early Iron Age Assemblage of Faience Beads from Ashkelon, Israel: Chemical Composition and Manufacturing Process”, *Journal of Archaeological Science*, 40 (2013), s. 3628–3629.

99 Tite – Manti – Shortland, *age.*, s. 1570.

Acemhöyük'te bulunan göğüslerini tutan bir tanrıçayı (?) betimleyen Ac.1996–43 numaralı fayans figürin kalıp yapımıdır. Sırt kısmında görülebilen delikler eserin bir amulet gibi asıldığını göstermektedir. Delik kısmı figürin pişirildikten sonra açılmış olmalıdır, çünkü deliğin etrafındaki sır içeriye doğru akmamıştır ve delik içerisinde hiç sır kalıntısı tespit edilmemiştir. Figürinin, göbek ve surat gibi ön yüzüne ait kısımlarından yapılan analizlerde (resim 4) kalsiyum oksit (CaO)¹⁰⁰ oranı yüksektir (ort. yak. %16 wt.). Yüksek kalsiyum oksit bilinçli olabileceği gibi kısmen eserin yüzeyinde bulunan ve temizlenmemiş olan toprak parçalarından da kaynaklanabilir. Daha temiz olan sırt kısmına ise envanter numarası işlenmiş olup, bu yüzde kalsiyum oksit oranı daha düşük çıkmıştır (%3.18 wt.). Yüzeyde hafif bir mavi–yeşil renk seçilmektedir. Bu mavi rengin kaynağı yaklaşık 400 ppm mertebelerinde tespit edilen bakır olmalıdır. Ancak, yüzeydeki bozunma belirgindir ve sırda saptanması beklenen soda (Na_2O) saptanamamıştır. Ayrıca yüzeydeki sırrın daha parlak ve camsı gözükmesini sağlayan kurşun ve genellikle Mısır kökenli fayanslarda mavi renk için bakırla birlikte veya bakır olmadan mavi renk için kullanılan kobalt, Acemhöyük örneklerinde saptanamamıştır (Tablo 2, resim 10). Kurşun, Mısır'ın Orta Krallık dönemine (yaklaşık MÖ 2030–1650) tarihlenen fayanslarında da nadirdir.¹⁰¹

Üç adet zoomorfik amulettten maymun biçimli olan Ac.42–96¹⁰² analiz edilen örnekler içerisinde yüzey bozunması en az olup, sodanın tespit edilebildiği iki örnekten biridir. Silika ve kalsiyum oranları sırasıyla yaklaşık %75 wt. ve %3 wt. olarak saptanmış olup, mavi rengin kaynağı 450 ppm mertebesinde ölçülen bakırdır. Bu amuletin deliği sırlanma işleminden önce açılmış olmalıdır; zira deliğin etrafı içeriye doğru sır ile kaplıdır. Maymun biçimli diğer amulette (Ac.96–44)¹⁰³ ise bakır, 326 ppm olarak kaydedilmiştir. Tavşan biçimli amulette (Ac.96–45)¹⁰⁴, yüzey bozunmaları hakim olmakla birlikte yer yer koyu mavi sır göze çarpmaktadır. Bakır bu eserde 2723 ppm olarak ölçülmüştür. Ac.96–44 ve Ac.96–45'te tespit edilen yaklaşık %13 civarında kalsiyum oksit, kaliteli beyazımsı kil gövdeden kaynakla-

100 Yüzde miktarı metinde '%0 wt' kısaltması ile gösterilmiştir.

101 Kaczmarczyk – Hedges, *age.*, s. 110–112.

102 Eserin müze envanter numarası '4–42–96' olup, metinde kazı envanter numarası esas alınmıştır. Eserlerin üzerinde tespit edilen bütün envanter numaraları Tablo 1'de sunulmuştur.

103 Eserin müze envanter numarası '4–44–96' olup, metinde kazı envanter numarası esas alınmıştır. Eserlerin üzerinde tespit edilen bütün envanter numaraları Tablo 1'de sunulmuştur.

104 Eserin müze envanter numarası '4–45–96' olup, metinde kazı envanter numarası esas alınmıştır. Eserlerin üzerinde tespit edilen bütün envanter numaraları Tablo 1'de sunulmuştur.

niyor olmalıdır. Omega desenli mührün (Ac.96–46) yüzeyindeki bozunma belirgindir; buna rağmen renklendirici olarak bakır tespit edilebilmiştir. Bu eserde, % 9.67 wt. oranında tespit edilen alüminyum oksit, Acemhöyük eserleri içerisindeki en yüksek orandır. Önemli bir nokta, Arıbaş Mezarlığı 1996/M–24 numaralı mezarın mezar hediyesi olarak bulunan grubun tamamında tespit edilen alüminyum oranlarının höyükte bulunanlara oranla daha yüksek (5–10% wt.) olmasıdır. Höyükte bulunan ve boncuklardan ibaret olan eserlerde azami alüminyum oksit miktarı %2.64 wt.’tür.

Sarıkaya Sarayı’nda ele geçen ve bir kumaş parçası üzerine aplik edilmiş fayans boncuklar (Ac.12–49) sarayın geçirdiği yangının harareti ile oldukça topaklaşmış ve yer yer kararmış durumdadır (resim 6b–c). Ac.12–49 envanter numaralı boncukların arasında küre biçimli altın boncukların da olduğu, harabe içerisinde bulunan bir küçük parça ile sabittir (resim 6d). Ac.12–49 numaralı mavi renkli boncukların renk kaynağı bakırdır. Kobalt, kurşun gibi elementler Ac.12–49’de tespit edilmemiştir. Bu çalışmada analiz edilen örnekler içerisinde en yüksek kalsiyum oksit (%13wt.), demir (2476 ppm) ve titanyum (759 ppm) ise bu buluntuda saptanmıştır. Bu yüksek değerlerin kısmen boncukların içerisinde gömülü bulunduğu ve yer yer yüzeylerinde bulunan topraktan da kaynaklanabileceğinin göz önünde bulundurulması gerektiği gibi, benzer soruna sahip olan eserlerde, bu yüksek oranlar gözlemlenmemiştir.

Bu buluntu grubunun devamı olan Ac.12–Etd.1 envanter numaralı boncuklar, kırılğan ve cüruftan ayırlamayacak yapıları sebebiyle bir kutu içerisinde muhafaza edilmektedir (resim 11). Ac.12–Etd.1’de mavi renkli olan boncuklarda 2437 ppm mertebelerinde bakır saptanmıştır. Bu etütlük grubun siyah renkli boncuklarında ise (resim 11) bakır ile beraber, 2398 ppm manganez tespit edilmiştir. Manganezin fayansta siyah renk elde etmek için renklendirici olarak kullanıldığı bilinmektedir.¹⁰⁵ Bakır ise muhtemelen çok sıkı bir biçimde yan yana bulunduğu mavi boncuklardan kaynaklıdır. Manganezin tespit edildiği diğer bir obje ise Arıbaş Mezarlığı’nda bulunmuş hurma biçimli boncuktur (Ac.95–97; resim 4).¹⁰⁶ Bu noktada, bu kumaşın mavi ve siyah renkli halka boncukların yanı sıra altın kürecik biçimindeki boncuklarla bezendiği söylenebilir.

¹⁰⁵ Pollard – Moorey, *age*.

¹⁰⁶ Eserin müze envanter numarası ‘4.97–95’ olup, metinde kazı envanter numarası esas alınmıştır. Eserlerin üzerinde tespit edilen bütün envanter numaraları Tablo 1’de sunulmuştur.

Acemhöyük vitrifiye eserleri içerisindeki en yüksek bakır oranı 4576 ppm olarak Arıbaş Mezarlığı'nda ele geçen, oldukça ufak küresel bir Mısır mavisi frit (Ac.95–98; resim 5) boncukta tespit edilmiştir.¹⁰⁷ Hem eserin görünümü hem de tespit edilen yüksek silika ve kalsiyum oksit, boncuğun Mısır mavisi olduğunu desteklemektedir. Bu boncuk, arseniğin de tespit edildiği iki örnekten biridir. Arsenik içeren diğer boncuk (Ac.93–20, resim 7)¹⁰⁸, ikinci en yüksek bakır oranının (3124 ppm) görüldüğü boncuktur ve kesik koni biçimi ile diğer boncuklardan tipolojik olarak ayrılır.

Arıbaş Mezarlığı, M–65 mezarında bulunan Ac.95–91¹⁰⁹ numaralı küre biçimli boncuk, yüzeyindeki sırrın aşırı aşınmış olması sebebiyle müze kayıtlarına frit olarak yansımaya rağmen, mavi rengini bakırdan alan fayanstır. M–56 numaralı mezarda bulunan ve bir kolyeye dizili halde muhafaza edilen altı fayans ve bir kil boncuktan (Ac.95–88) beyaz renkli olanda bakıra rastlanmamış, siyah renkli olanlarda ise manganez tespit edilmiştir. Mezarlık alanda, küp 17 yanında bulunan çift koni biçimli beyaz renkli boncukta (Ac.96–49) bakır saptanmamıştır. Bu boncuğun iyi kalitede beyaz renkli kil olması muhtemeldir, ancak mineral yapıyı pXRF yardımı ile tespit etmek mümkün değildir.

Ac.13–Et.11 envanter numaralı mavi renkli silindirik tüp şeklindeki buluntu durumu oldukça iyi olan bu boncukta renklendirici olarak bakır (2785 ppm) tespit edilmiştir (resim 8). Höyükte bulunmuş ve bu çalışmanın İTÇ III dönemine ait tek eseri olan Ac.15–1 (müze no: 6468) numaralı boncuğun yüzeyi kısmen is ile siyahlanmış fakat mavi sırrı oldukça iyi durumdadır (resim 9a). Sodanın tespit edilebildiği diğer örnek olan bu boncukta, mavi rengin kaynağı 3070 ppm mertebesinde saptanan bakırdır.

6. Değerlendirme

Acemhöyük fayans eserlerinde yapılan analizler, mavi/mavi–yeşil renk için bakırın, siyah renk için ise manganezin kullanıldığını ispatlamıştır. Bu sonuçlar, MÖ II. Binyıl'ın başına tarihlenen Mısır ve Yakın Doğu fayanslarının renklendirici kullanımını ile uyumludur. Fayans ve frit malzemelerde yüzey bozunmasından (tuzların

107 Eserin müze envanter numarası '4.98–95' olup metinde kazı envanter numarası esas alınmıştır. Eserlerin üzerinde tespit edilen bütün envanter numaraları Tablo 1'de sunulmuştur.

108 Eserin müze envanter numarası '3.20–93' olup metinde kazı envanter numarası esas alınmıştır. Eserlerin üzerinde tespit edilen bütün envanter numaraları Tablo 1'de sunulmuştur.

109 Eserin müze envanter numarası '4.91–95' olup metinde kazı envanter numarası esas alınmıştır. Eserlerin üzerinde tespit edilen bütün envanter numaraları Tablo 1'de sunulmuştur.

çözünmesi ve bakır iyonlarının hareketi) kaynaklı renk değişimi oldukça bilinen bir problemdir.¹¹⁰ Özellikle tuzun varlığı yeşilleşmeye giden kimyasal reaksiyonları tetiklemektedir.¹¹¹ Acemhöyük ve civarının Tuz Gölü'nden ve yeraltı sularından da kaynaklanan oldukça tuzlu toprak yapısı düşünüldüğünde, fayans eserlerin esas renklerinin günümüzdeki renklerine nazaran biraz daha mavimsi olduklarını düşünmek yerinde olacaktır; ancak bu bölgede tuzluluğun eserleri nasıl etkilediği ile ilgili bir çalışma henüz yapılmamıştır.

Acemhöyük'te fayanstan yapılan antropomorfik figürinin, zoomorfik amuletlere ve mührün bir arada bulunduğu 1996/M-24 mezarındaki eserlerin tamamında alüminyum %5 wt.'nin üzerinde tespit edilmiştir. Bu durum fayansın gövdesinde (özünde) kullanılan silika ile ilgili olmalıdır. Fayansın gövdesinde kullanılan silikanın iki kaynağı olabilir: öğütülmüş kuvars veya kuvars kumu. Öğütülmüş kuvars, içerisinde safsızlık bulunmaması diğer bir deyişle düşük alüminyum oksit, demir ve titanyum oksitler ve kalsiyum ile belirlenir. Kum kullanımında ise safsızlık oranı, özellikle yüksek alüminyum oksit, demir ve titanyum, kavrılardan ve kireçtaşından kaynaklı olabilecek kalsiyum, yüksektir. Özellikle 1996/M-24'da bulunan eserlerdeki yüksek alüminyum oksit, bunların üretiminde safsızlığın yüksek olduğu bir kuvars kumu kullanımına işaret etmektedir. Diğer buluntular, % 3wt.'den düşük alüminyum oksit içermektedir ve daha saf bir kuvars kullanılarak üretilmiş olmalıdır.

Resim 12'de verilen silikanın alüminyum oksit, kalsiyum oksit ve bakır ile karşılaştırıldığı grafik incelendiğinde, 1996/M-24 mezar buluntularının genellikle ayrı olarak kümeleniği görülmektedir. Silika ve kalsiyum oksit oranları ile diğerlerinden tamamen ayrılan boncuk ise yukarıda değinilen muhtemelen kaliteli kilden yapılmış Ac.96-49 envanter numaralı eserdir.

Bir kumaşın üzerine aplike durumdaki mavi ve siyah boncuklarda (Ac.12-Etd.

110 Solveig Schiegl – Karl L. Weiner – Ahmed El Goresy, “The Diversity of Newly Discovered Deterioration Patterns in Ancient Egyptian Pigments: Consequences to Entirely New Restoration Strategies and to the Egyptological Colour Symbolism”, eds. Pamela B. Vandiver, James R. Druzik, George S. Wheeler, Ian C. Freestone, *Materials Issues in Art and Archaeology III*, Symposia Proceedings 267, PA: Materials Research Society, Pittsburgh (1992), s. 831-858; Michael Tite – Yannis Maniatis – D. Kavoussanaki – Marina Panagiotaki – Andrew J. Shortland – Susanna F. Kirk, “Colour in Minoan Faience”, *Journal of Archaeological Science*, 36 (2009): 370-378; Abubakr Moussa – Mona Fouad Ali, “Color Alteration of Ancient Egyptian Blue Faience”, *International Journal of Architectural Heritage*, 7/3 (2013), s. 261-274.

111 Schiegl vd., *age.*, s. 398; Moussa – Fouad Ali, *age.*, s. 272.

1) alüminyum oksit tespit edilememesi, bu boncukların renklendirici hariç aynı hammaddeler ile üretildiğinde işaret etmektedir. Siyah renkli boncuklarda demir, mavi renkli boncuklara oranla yaklaşık iki kat fazladır. Bu, manganez minerallerin doğada genellikle demir ile birlikte bulunmaları ile açıklanabilir. Manganez ile renklendirilmiş diğer boncukta (Ac.95–97) demir tespit edilememesine rağmen, en yüksek nikel (123 ppm) oranı bu boncukta saptanmıştır. Benzer şekilde manganez ile renklendirilmiş ve düşük demir oranına sahip MÖ 2500–2400’e tarihlenen siyah fayans bir boncuk Kish’te (müze no: 1925.256; kazı envanter no: 2291) bulunmuştur. Kish boncuğunda tespit edilen yüksek kalsiyum (%10–12 wt.) ile eser miktarda nikel, demir, bakır ve çinko, bu çalışma ile uyumludur.¹¹² Acemhöyük’te eser miktarda titanyum ve nikel tüm eserlerde tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, Mark Pollard ve Moorey’nin analizlerinde eser miktarda tespit edilen nikel ile uyumludur.¹¹³

Acemhöyük ile benzer renklendiriciler, Knossos Orta Minos IIIA (yaklaşık MÖ 1750–1650) dönemine tarihlenen fayans plakalarda da (*Toven Mosaic*) tespit edilmiştir. Knossos’ta bakır ve manganezin dışında, demir oksit kullanılarak elde edilmiş kırmızı renk fayans bulunmaktadır.¹¹⁴ Kırmızı renkli fayans Acemhöyük’te bulunmamakla birlikte, demir oksitin renklendirici olarak kullanımı, fildişinden sfenks biçimli mobilya parçalarında tespit edilmiştir.¹¹⁵ Knossos ve Acemhöyük fayanslarının analizleri farklı yöntemlerle yapıldığı için bağlantılarını detaylı olarak karşılaştırmak zordur. Bununla beraber, Knossos’ta bulunan kaya kristalinden kılıç kabzası, Zakro Sarayı vazoları (yaklaşık MÖ 1450), çeşitli taşlardan minyatür kadehler ve bazı riton formları gibi Girit buluntuların Acemhöyük’teki yerel üretim örneklerin ile benzerliği Öztan¹¹⁶ tarafından detaylı olarak değerlendirilmiştir ve yerleşimlerin bağlantılarını destekler.

Acemhöyük eserlerinin demir (resim 13a), kalsiyum oksit (resim 13b) ve alümin-

112 Pollard – Moorey, *age.*, s. 47. NiO= %0.04 wt.; Fe₂O₃ < %1 wt.; ZnO=%0.08 wt.; CuO= %0.8 wt. Bu çalışmada Tablo 2’de verilen oranların metallerin oksit formları olmadığına dikkat edilmelidir.

113 Pollard – Moorey, *age.*, s. 47.

114 Tite vd., *Colour in Minoan Faience*, s. 375

115 Jean-François de Lapérouse, “Technical Notes on the Metropolitan Museum Ivories eds. Joan Aruz, Kim Benzel, Jean M. Evans, *Beyond Babylon, Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium BC*, The Metropolitan Museum of Art, Yale University Press, New Haven ve Londra (2008), s. 85.

116 Aliye Öztan, “Acemhöyük Taş Kapları”, *Belleten*, LII/203 (1988), s. 393–406.

yum oksit (resim 13c) miktarlarının nikel, titanyum ve krom gibi ölçülüp kalibre edilebilen eser elementlere dağılımını gösteren grafiklerde, özellikle resim 13a ve resim 13c’de, 1996/M-24 mezar buluntularının gruplaşması belirgindir. ETÇIII dönemini temsil eden tek örnek olan 15-1 numaralı boncuk ise genel olarak Koloni Dönemi’nin boncukları ile uyum sağlamakla birlikte, tespit edilemeyen krom sebebiyle resim 13a-c’de grafikte temsil edilmemiştir. Kalsiyum oksit oranlarında ise (resim 13b), mühür ve Ac.42-96 numaralı maymun biçimli amulet, boncuklar ile daha yakın bir dağılım göstermekle birlikte diğer amuletler ve figürin ayrı gruplanmıştır. Bu dağılımlar esas alındığında Achemhöyük’te bulunan fayans eserlerin kökeni en az iki farklı kaynağa işaret etmektedir (bk: Tartışma ve Sonuç).

Potas (potasyum içeren tuzlar; burada K_2O) genellikle bitki külü içeren sırlarda yüksektir; düşük potas içeren sırlarda ise natron kullanımı söz konusudur. Bu çalışmada analiz edilen eserlerde potas kalibre edilmemiş¹¹⁷, yalnızca göreceli olarak hesap edilebilmiştir. Bununla beraber eserlerin sırlı yüzeylerinin oldukça yıpranmış olması, bitki külü veya natron kullanımı açısından değerlendirme yapmayı mümkün kılmamaktadır.¹¹⁸

Achemhöyük eserlerinden örnek alınarak detaylı mikroskobik incelemeler yapılabilmesi bu çalışmanın izinleri kapsamında değildir. Bu sebeple üretim teknolojileri ile ilgili makroskobik gözlemlere dayalı olarak kısıtlı miktarda bilgi sahibi olunabilmiştir. Ac.1996-43 numaraları figürinin üzerinde tespit edilen, homojen olmayan sırlı yüzeyi ve pubis bölgesinde gözlemlenen damlacık şeklindeki sırlı parçaları, eserin ‘sırlı direkt uygulanması’ yöntemi ile yapıldığını göstermektedir. Demek ki, figürin hazırlandıktan sonra yüzeyine sırlı uygulanmış, pişirilme sonrasında ise delik açılmıştır. Fayans mührün (Ac.96-46) baskı yüzeyinde olmamakla birlikte tutamak kısmında da benzer sırlı damlacıkları gözlemlenmiştir. Mührün de figürin ile aynı yöntemle üretildiği söylenebilir. Zoomorfik amuletlerde ve boncuklarda ise yüzeyde heterojen bir sırlı saptanmamasına rağmen bunların floresans veya sementasyon yöntemlerinden hangisi ile yapıldığını kanıtlayacak mikroskobik veri henüz elimizde yoktur.

117 Değerler kalibre edilmediği için Tablo 2’de gösterilmemiştir.

118 benzer bir sorun için bk. Pollard – Moorey, *age*, s. 47.

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışma, Acemhöyük'te bulunan fayans ve frit eserlerin renklendiricilerini ve yapım tekniklerini pXRF analizleri ve makroskobik gözlemler çerçevesinde incelemiştir. Analizler sonucunda bakırın mavi renk için, manganezin ise siyah renk için kullanıldığı tespit edilmiştir. Bazı eserlerin yüzeyinde görülen mavi–yeşil rengin ise yüzey bozunmaları ile ilgili olduğu ve bu eserlerin esas renklerinin bugünkü görüntülerine oranla daha mavi olması gerektiği önerilmiştir.

Acemhöyük vitrifiye malzemeleri ile ilgili analitik bir çalışma daha önce yapılmamıştır. Metropolitan Sanat Müzesi'nde bulunan Pratt koleksiyonunda yer alan ve tartışmasız biçimde Sarıkaya Sarayı'nın 30 numaralı odasının soyulan batı yarısından¹¹⁹ olan fildişinden sfenks biçimli mobilya parçalarının göz bebeklerinde tespit edilen kakmalarda, bakır ve silika tespit edilmiş; gözbebeklerinde yeşil veya mavi fayans kakma olabileceği önerilmiştir.¹²⁰ Analiz sonuçları kısa bir not halinde sunulmuş sonuçlar detaylı verilmediği için bu çalışmada elde edilen sonuçlar ile detaylı bir karşılaştırma yapmak zordur, ancak bakırın tespiti Acemhöyük fayanslarındaki renklendirici ile uyumludur. Bu koleksiyonunun analizleri detaylı olarak yayınlandığı taktirde, N. Özgüç'ün de belirttiği gibi eserlerin kökeninin Anadolu olarak genelleştirilmesi zorlaşacaktır.¹²¹

Anadolu'da bulunan özellikle ATK dönemi fayans ve frit eserlerin kökeni ve Anadolu'da vitrifiye üretimin varlığına dair pek çok görüş ileri sürülmüştür. Mellink¹²² damga mühürleri esas alarak bir yerel atölye olabileceğini öne sürmüştür; bu fikir Mellaart¹²³ tarafından desteklenmekle beraber Foster¹²⁴ gibi bazı araştırmacılar, eserleri Suriye–Mezopotamya ile ilişkilendirmişlerdir. T. Özgüç, Anadolu'nun zengin taş ve mineral kaynakları sebebiyle bu ürünlerin muadili olan fayansın üretiminin Anadolu'da olmadığını/gelişmediğini, Anadolu'nun bu ürünleri Kuzey Suriye–Mezopotamya'dan ithal ettiğini veya aynı bölgede Anadolu zevkine yönelik üretim yapan atölyelerden temin ettiğini önermiştir.¹²⁵

119 N. Özgüç, *Acemhöyük-Buruşhaddum I* (2015), s. 9–10.

120 de Lapérouse, *age.*, s. 85.

121 N. Özgüç, *Acemhöyük-Buruşhaddum I* (2015), dipnot 73.

122 Mellink *age.*, s. 42.

123 Mellaart – Blegen, *age.*, s. 392.

124 Foster, *age.* 1979.

125 T. Özgüç, *age.*, s. 207.

Anadolu'da MÖ III. ve II. Binyıllarda vitrifiye eserler Mezopotamya ve Mısır'a kıyasla nadirdir. Elimizdeki arkeolojik veriler ile Anadolu'nun çok çeşitli renklerdeki taş ve mineral zenginliğinin bu tip sentetik ürünlerin üretimine ve tüketimine olan talebi azalttığını önermek yanlış olmayacaktır.¹²⁶ Buna güzel bir örnek yine Achemhöyük Sarıkaya Sarayı'nda bulunan dağ kristali ve obsidiyenden vazoların¹²⁷ fayanstan yapılmış bir benzerinin (TM.78.Q.150) Ebla'daki prenses mezarında (*Tomb of the Princess*) bulunmasıdır.¹²⁸ Achemhöyük taş vazolarının Ebla'daki fayans vazodan daha erken bir döneme tarihlenmesi, Suriye–Mezopotamya'nın Anadolu'da gördüğü taş vazoların benzerini imal etme çabasının bir kanıtı olabilir mi? Bu sorunun cevabını tartışmak bu makalenin konusu dışındadır; ancak, bu tip lüks malların kısıtlı sayıdaki buluntu miktarları, bu endüstrilerin Anadolu'daki varlığını tamamen reddetmek için de yetersizdir. Zira bu tip lüks malların üretimi ve tüketimi yalnız ulaşılabilir kaynakların varlığı ve kullanılabilirliği ile bağlantılı değil, gösterişli mallara¹²⁹ ve hatta bunları üretecek teknolojiye erişimin statü sembolü olması ile de ilgilidir. Unutulmamalıdır ki, Mezopotamya ve/veya Suriye'de de benzer bir üretim alanı henüz tespit edilememiştir. Bu noktada Anadolu'da bir atölyenin bulunmayışına dayanan önerilerin bir kısmı kanıtın yokluğundan yola çıkmakla beraber, 'kanıt yokluğunun, yokluğun kanıtı' olmadığı unutulmamalıdır.¹³⁰

Bu çalışmada sunulan arkeometrik veriler, Achemhöyük vitrifiye malzemelerinin menşei için en az iki kaynağa işaret etmektedir. Figürin, amulet ve mühür gibi eserlerin boncuklardan ayrı olarak gruplanması bu eserler için ortak ve boncuk-

126 Gonca Dardeniz, "Significance of Colour in the Second Millennium B.C.: The Perception and Use of Glass in Anatolia, Centre and Periphery", eds. David A. Warburton, Shiyanthi Thapapalan, *Economic Values of Colours*, Topoi Excellence Cluster, Berlin 2019.

127 N. Özgüç, *age.*, figs. 4–6; Öztan, *Achemhöyük Taş Kapları*, çiz. 8a, 14. Taş vazolar Karum II (yaklaşık MÖ 1927–1836, Cahit Gümbattu, "An Eponym List (KEL G) from Kültepe", *Festschrift Karl Hecker, Altorientalische Forschungen* 35/1 (2008), s.117) dönemine tarihlenmektedir (N. Özgüç, *age.*, s. 26).

128 Lorenzo Nigro, "The Eighteenth Century BC Princes of Byblos and Ebla and the Chronology of the Middle Bronze Age", *Interconnections in Eastern Mediterranean, Lebanon in the Bronze and Iron Ages, Proceedings of an International Symposium-Beirut 2008, BAAL, Bulletin d'Archéologie et d'Architecture Libanaises, Hors-Série VI*, Ministry of Culture of Lebanon, Beirut (2009), s.163, fig. 8. Mezar silindirik mühürleri de içeren arkeolojik malzemeler ışığında MÖ 19. yüzyılın sonuna (yaklaşık Karum Ib) tarihlenmiştir (Nigro, *age.*, s.165, 169, tab. 2, 3).

129 Stone – Thomas, *age.*, s. 38.

130 "Absence of evidence is not evidence of absence". Anadolu arkeolojisinde henüz tespit edilememiş olan ancak kanıt yokluğu sebebiyle olmadıklarının önerilemeyeceğini savunan benzer bir fikir için bk. Theo van den Hout, "A People Without a Name or, Who Were the Hittites?", *Institute for the Study of the Ancient World (ISAW), Leon Levy Seminar Serisi*, (2016). 11 Mart 2016, New York. Konuşmanın tamamı için; <http://isaw.nyu.edu/events/archive/2016/levy-lecture-hittites>.

lardan farklı bir kökene işaret etmektedir (resim 13). Bu çalışma kapsamında toplanan verinin sınırlı olmasına karşılık resim 13'te sunulan grafiklere dayanarak, boncuklar için de en az iki farklı kaynak önermek şimdilik yanlış olmayacaktır. N. Özgüç kumaş üzerine applike fayans boncukların kökenini yazılı kaynaklara da istinaden Asur'a atfetmiştir.¹³¹ Bu çalışmada incelenen kumaşa applike boncukların (Ac.12–49, Ac.12–Etd.1–mavi, siyah, beyaz) analiz sonuçları ile eser elementlerde farklılık gösteren bir diğer grup boncuk mevcuttur (resim 13). Ayrıca figürin, amulet ve mührü içeren grubun analizleri de bu kumaş üzerine applike fayans boncuklarından farklıdır. Asur'dan elimizde analitik bir veri olmadığı için kesin bir karşılaştırma ile bir hükme varmak mümkün değildir; yalnızca farklı üretim grupları olduğu söylenebilir.

Elde edilen bu sonuçlar çerçevesinde Acemhöyük'te bulunan figürin, amulet ve mühür grubu ile boncukların üretim yerleri için; a) Anadolu'da en az iki atölye, b) biri Anadolu'da biri Suriye–Mezopotamya'da olmak üzere en az iki atölye, c) Suriye–Mezopotamya bölgesinde en az iki atölye, seçenekleri ortaya çıkmaktadır. Özellikle Acemhöyük figürini ile Kültepe–Kaneş Karum'da bulunan benzerinin Anadolu yüz hatları ve damga mühürlerin benzerliği ile Anadolu'da devam eden kazılar sayesinde artan buluntu sayıları, Suriye–Mezopotamya'da Anadolu bir zevke göre üretim yapan bir atölyede olmasından ziyade Anadolu'da yerel olarak vitrifiye malların üretimini yapan bir atölye olması gerektiği fikrini güçlendirmektedir. Arıbaş mezarlık alanının Anadolu/yerli karakterli buluntu grupları da bu öneriyi doğrular niteliktedir. Bu sonuç, Moorey'nin önerdiği Suriye'nin ve Anadolu'nun fayans vazo, kap, boncuk ve amulet gibi objeleri üretecek bir veya birden fazla atölyesinin olması gerektiğini ve benzer merkezlerin Mezopotamya'da da olması gerektiği fikrini, ilk kez Anadolu'dan arkeometrik verilerle desteklemektedir.¹³² Anadolu'da bulunan diğer MÖ III. ve II. Binyıl vitrifiye eserlerinin de bu bakış açısıyla ve arkeometrik yöntemler kullanılarak tekrar değerlendirilmesi, Anadolu'daki üretimin mahiyetinin, kaynakların ve dolaşımın daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

131 N. Özgüç, *age.*, s. 21–22. N. Özgüç, *Acemhöyük-Buruşhaddum I* (2015) yayınında bu boncukların Suriye veya Mısır'dan olabileceğini de önermiştir.

132 Moorey, *age.*, s. 149.

KAYNAKLAR

- Alp, Sedat, “Karahöyük Kazıları”, *Bellekten*, 18 (1954), s. 402–404.
- Alp, Sedat, *Zylinder- und Stempelsiegel aus Karahöyük bei Konya*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1968.
- Ay, Eyüp – Kibaroglu, Mustafa – Berthold, Christoph, “A Multi-Analytical Approach to Characterize an Early Bronze Age Cosmetic Material from Müslüman-tepe, Southeastern Anatolia”, *Archaeological and Anthropological Sciences*, 6/2 (2014), s. 125–131.
- Behar, Adi Eliyadu – Albaz, Shira – Shai, Itzhaq – Maeir, Aren M. – J. Greenfield, Haskel, “Faience Beads from Early Bronze Age Contexts at Tell es-Safi/Gath, Israel”, *Journal of Archaeological Science: Reports*, 7 (2016): 609–613.
- Bilgen, Nejat A., *Çavlum: Eskişehir Alpu Ovası'nda Bir Orta Tunç Mezarlığı*, Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 1668, Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 24, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2005.
- Bilgen, A. Nejat – Bilgen, Zeynep – Çırakoğlu, Semra, “Early Bronze Age Settlement (Layer V)”, ed. A. Nejat Bilgen, *Seyitömer Höyük I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul (2015), s. 119–186.
- Brill, Robert H., “The Chemical Interpretation of the Texts”, eds. A. Leo Oppenheim, Robert H. Brill, Dan Barag, Axel von Saldern, *Glass and Glass Making in Ancient Mesopotamia*, The Corning Museum of Glass, New York (1970), s. 105–128.
- Canby, Jeanny V., “Early Bronze ‘Trinket’ Moulds”, *Iraq*, 27 (1965), s. 42–61.
- Caubet, Annie, “Vitreous Materials”, eds. Joan Aruz, Kim Benzel, Jean M. Evans, *Beyond Babylon, Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium BC*, The Metropolitan Museum of Art, Yale University Press, New Haven ve Londra (2008), s. 419–420.
- Caubet, Annie ve Kaczmarczyk, Alexander, “Trade and Local Production in Late Cypriot Faience”, ed. Edgar Peltenburg, *Early Society in Cyprus*, Edinburgh (1989), s. 206–216.
- Collon, Dominique, “Report on the Seals and Sealings Found at Tell Atchana (Alalakh) During the 2003 Season of Excavation”, ed. Kutlu Aslıhan Yener, *Tell Atchana Ancient Alalakh Volume I The 2003–2004 Excavation Seasons*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul (2010), s. 89–97.

- Dardeniz, Gonca, “Geç Tunç Çağı’na Ait Bir İşlik Alanın İncelenmesi: Alalakh’ta Ateşli Teknolojiler”, *28. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara (2013), s. 155–166.
- Dardeniz, Gonca, “Significance of Colour in the Second Millennium B.C.: The Perception and Use of Glass in Anatolia, Centre and Periphery”, eds. David A. Warburton, Shiyanthi Thavapalan, *Economic Values of Colours*, Topoi Excellence Cluster, Berlin 2019.
- Dardeniz, Gonca – Yıldırım, Tayfun, “Resuloğlu Erken Tunç Çağı Frit (?) ve Maden Buluntuları Üzerinde Arkeometrik Çalışmalar”, *33. Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara (2018), s. 349–357.
- Dardeniz, Gonca – Yıldırım, Tayfun – Yıldırım, Cansu – Çiftçi, Emin “Blue, Green, and White Faience Bead Production Techniques in the Early Bronze Age Central Anatolian Site of Resuloğlu (Turkey)”, *Archaeometry* (early view, 2020) doi: 10.1111/arc.12606.
- de Lapérouse, Jean-François, “Technical Notes on the Metropolitan Museum Ivories”, eds. Joan Aruz, Kim Benzel, Jean M. Evans, *Beyond Babylon, Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium BC*, The Metropolitan Museum of Art, Yale University Press, New Haven ve Londra (2008), s. 85.
- Efe, Turan, “The Interaction between Cultural/Political Entities and Metalworking in Western Anatolia during the Chalcolithic and Early Bronze Ages”, ed. Ünsal Yalçın, *Anatolian Metal II Der Anschnitt Beiheft 15*, Deutsches Bergbau-Museum, Bochum (2002), s. 49–65.
- Efe, Turan, “The Theories of a ‘Great Caravan Route’ between Cilicia and Troy: The Early Bronze Age III Period in Inland Anatolia”, eds. Alexandra Fletcher, Alan Greaves, *Transanatolia: Proceedings of a Conference Held at the British Museum 31 March to 1 April 2006*, *Anatolian Studies*, 57 (2007), s. 47–64.
- Engin, Atilla, “Oylum Höyük İçin Bir Lokalizasyon Önerisi: Ulisum/Ullis/İllis / A Localisation Proposal for Oylum Höyük: Ulisum/Ullis/İllis”, eds. Atilla Engin, Barbara Helwing, Bora Uysal, *Armizzi-Engin Özgen’e Armağan*, *Studies Honour of Engin Özgen*, Asitan Kitap, Ankara (2014), s. 129–149.
- Foster, Karen P., *Aegean Faience of the Bronze Age*, Yale University Press, New Haven 1979.

- Günbattı, Cahit, “An Eponym List (KEL G) from Kültepe”, *Festschrift Karl Hecker, Altorientalische Forschungen* 35/1 (2008), s. 103–132.
- Hatton, Gareth D. – Shortland, Andrew J. – Tite, Michael S., “The Production Technology of Egyptian Blue and Green Frits from the Second Millennium BC Egypt and Mesopotamia”, *Journal of Archaeological Science*, 35/6 (2008), s. 1591–1604.
- Heinrich, Ernst, *Kleinfunde aus den archaischen Tempelschichten in Uruk*, Deutsche Forschungsgemeinschaft, Berlin 1936.
- Kaczmarczyk, Alexander – R. E. M., Hedges, *Ancient Egyptian Faience*, Aris and Phillips, Warminster 1983.
- Kulakoğlu, Fikri, “Kültepe-Kaneş: A Second Millennium B.C.E. Trading Center on the Central Plateau”, eds. Sharon R. Steadman, Gregory McMahon, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia: 10,000–323 B.C.E.*, Oxford University Press, Oxford (2011), s. 1012–1030.
- Kamış, Yalçın, “Erken Tunç Çağında Acemhöyük ve Konya Ovası”, eds. Süleyman Özkan, Halime Hüryılmaz, Atila Türker, *Samsat'tan Acemhöyük'e Eski Uygarlıkların İzinde Aliye Öztan'a Armağan / From Samsosata to Acemhöyük Trailing the Ancient Civilizations Studies Presented to Honour of Aliye Öztan. Aliye Öztan'a Armağan*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir (2017), s. 165–176.
- Kamış, Yalçın, “Acemhöyük Buluntuları Işığında Erken Tunç Çağında Orta Anadolu'nun Güneyinde Çark Yapımı Seremiğın Ortaya Çıkışı”, *Adalya*, 21 (2018), s. 63–84.
- Lucas, Alfred – Harris, John R., *Ancient Egyptian Materials and Industries*, 4th edition, Histories and Mysteries of Man, Edward Arnold, London 1989 [1962].
- Mallowan, Max E. L., “Excavations at Brak and Chagar Bazar”, *Iraq*, 9 (1947), s.1–259.
- Matin, Mehran – Matin, Moujan, “Egyptian Faience Glazing by the Cementation Method Part 2: Cattle Dung Ash As a Possible Source of Alkali Flux,” *Archaeological and Anthropological Sciences*, 8/1 (2016), s. 125–134.
- Mellaart, James – Blegen, Carl, “Anatolia c. 4600–2300 BC”, *Cambridge Ancient History Vol.1*, Cambridge University Press, Cambridge (1971), s. 363–416.

- Mellink, Machteld J., *A Hittite Cemetery at Gordion*, University Museum, University of Pennsylvania, Philadelphia 1956.
- Moorey, Peter Roger Stuart, *Materials and Manufacture in Ancient Mesopotamia: The Evidence of Art and Archaeology, Metals and Metalwork, Glazed Materials and Glass*, BAR International Series 237, Oxford 1985.
- Moorey, Peter Roger Stuart, *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence*, Winona Lake, Eisenbrauns, Indiana 1994.
- Moussa, Abubakr – Mona Fouad Ali, “Color Alteration of Ancient Egyptian Blue Faience”, *International Journal of Architectural Heritage*, 7/3 (2013), s. 261–274.
- Nigro, Lorenzo, “The Eighteenth Century BC Princes of Byblos and Ebla and the Chronology of the Middle Bronze Age”, *Interconnections in Eastern Mediterranean, Lebanon in the Bronze and Iron Ages, Proceedings of an International Symposium-Beirut 2008, BAAL, Bulletin d’Archéologie et d’Architecture Libanaises, Hors-Série VI*, Ministry of Culture of Lebanon, Beirut (2009), s. 159–175.
- Noble, Joseph V., “The Technique of Egyptian Faience”, *American Journal of Archaeology*, 73 (1969), s. 435–439.
- Özgüç, Nimet, “Acemhöyük Kazıları”, *Anadolu*, 10 (1966), s. 1–28.
- Özgüç, Nimet, “Acemhöyük’te Bulunmuş Olan bir Fildişi Kutu ve Bir Kurşun Figürin Kalıbı”, *Belleten*, XL/160 (1976), s. 547–553.
- Özgüç, Nimet, “Silver and Copper Ingots from Acemhöyük”, *Beiträge zur Kulturgeschichte Vorderasiens. Festschrift für Rainer Michael Boehmer*, Mainz (1995), s. 513–519.
- Özgüç, Nimet, *Acemhöyük-Buruşhaddum I Silindir Mühürler ve Mühür Baskılı Bullalar/ Cylinder Seals and Bullae with Cylinder Seal Impressions*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.
- Özgüç, Tahsin, “Early Anatolian Archaeology in the Light of Recent Research”, *Anadolu*, 7 (1963), s. 1–21.
- Özgüç, Tahsin, “New Glazed Faience Objects From Kanish”, ed. Barthel Hroudá, *von Uruk nach Tuttul, Festschrift für Eva Strommenger, Studien und Aufsätze von Kollegen und Freunden*, München (1992), s. 159–162.
- Özgüç, Tahsin, *Kültepe-Kaniş/Nesha. The Earliest International Trade Center of the Ancient World and the Oldest Hittite Capital Town*, Tokyo 2003.

- Öztan, Aliye, “Acemhöyük Taş Kapları”, *Belleten*, LII/203 (1988), s. 393–406.
- Öztan, Aliye, “Acemhöyük Gümüş Hazinesi”, *Belleten* LXI/231 (1997), s. 233–271.
- Öztan, Aliye, “Preliminary Report on the Arıbaş Cemetery at Acemhöyük”, ed. H. I. H. P. T. Mikasa, *Essays on Ancient Anatolia in the Second Millennium B.C.*, *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan Vol. X*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden (1998), s. 167–181.
- Öztan, Aliye, “Some New Finds from Acemhöyük”, eds. Dominik Bonatz, Reiner M. Czichon, F. Janoscha Kreppner, *Fundstellen. Gesammelte Schriften zur Archäologie und Geschichte Altvorderasiens ad honorem Hartmut Kühne*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden (2008), s. 25–29.
- Öztan, Aliye, “Acemhöyük (1962-1988, 1989-)”, ed. Orhan Bingöl, Aliye Öztan, Harun Taşkiran, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı, Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları*, Ankara (2012), s. 59–66.
- Sazcı, Göksel, içinde: “Troia Ausgrabungen 1998”, *Studia Troica*, 9 (1999), s.1–33.
- Pollard, Mark A. – Moorey, Peter R. S., “Some Analyses of Middle Assyrian Faience and Related Materials from Tell al-Rimah in Iraq”, *Archaeometry*, 24 (1982), s. 45–50.
- Schaeffer, Claude F. A., *Stratigraphie Compare et Chronologie de l’Asie Occidentale (IIIe et IIe Millénaires)*, Oxford 1948.
- Schiegl, Solveig – Weiner, Karl L. – El Goresy, Ahmed, “The Diversity of Newly Discovered Deterioration Patterns in Ancient Egyptian Pigments: Consequences to Entirely New Restoration Strategies and to the Egyptological Colour Symbolism”, eds. Pamela B. Vandiver, James R. Druzik, George S. Wheeler, Ian C. Freestone, *Materials Issues in Art and Archaeology III*, Symposia Proceedings 267, PA: Materials Research Society, Pittsburgh (1992), s. 831–858.
- Schmidt, Erich F., *The Alishar Hüyük Season of 1928, Part I*, Oriental Institute Press 19, Chicago 1932.
- Şahoğlu, Vasif, “The Anatolian Trade Network during the Early Bronze Age”, *Oxford Journal of Archaeology*, 24 (2005), s. 339–361.
- Stone, John F. S. – Thomas, L. C., “The Use and Distribution of Faience in the Ancient East and Prehistoric Europe”, *Proceedings of the Prehistoric Society*, 22 (1958), s. 37–84.

- Tezcan, Burhan, “Aksaray Çevresinden Derlenen Eserler”, *Belleten*, 88 (1958), s. 517–526.
- Tite, Michael S. – Bimson, Mavis, “Identification of Early Vitreous Materials”, ed. James Black, *Recent Advances in the Conservation and Analysis of Artifacts*, London University Institute of Archaeology, Londra (1987), s. 81–85.
- Tite, Michael S. – Freestone, Ian C. – Bimson, Mavis, “Egyptian Faience: An Investigation of the Methods of Production,” *Archaeometry*, 25 (1983), s. 17–27.
- Tite, Michael S. – Maniatis, Yannis – Kavoussanaki, D. – Panagiotaki, Marina – Shortland, Andrew J. – Kirk, Susanna F., “Colour in Minoan Faience”, *Journal of Archaeological Science*, 36 (2009), s. 370–378.
- Tite, Michael S. – Manti, Panagiota – Shortland, Andrew J., “ A Technological Study of Ancient Faience from Egypt”, *Journal of Archaeological Science*, 34 (2007), s. 1568–1583.
- Tobler, Arthur J., *Excavations at Tepe Gawra II: Levels IX–XX*, Museum Monographs, The University Museum, The University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1950.
- Toffolo, Michael B. – Klein, Eugenia– Elbaum, Rivka – Aja, Adam J. – Master, Daniel M. – Boaretto, Elisabetta, “An Early Iron Age Assemblage of Faience Beads from Ashkelon, Israel: Chemical Composition and Manufacturing Process”, *Journal of Archaeological Science*, 40 (2013), s. 3626–3635.
- Vandiver, Pamela B., “Glass Technology at the Mid-Second-Millennium BC Hurrian Site of Nuzi”, *Journal of Glass Studies*, 25 (1983), s. 239–247.
- Von der Osten, Hans H, *The Alishar Hüyük: Seasons of 1930–32: Part II*, Oriental Institute Press 29, Chicago 1937.
- Veenhof, Klaas R. *Mesopotamia. The Old Assyrian Period. Teil I. Orbis Biblicus et Orientalis 160/5*, Vandenhoeck, Ruprecht Göttingen 2008.
- Woolley, C. Leonard, *Ur Excavations II: The Royal Cemetery, A Report on the Predynastic and Sargonid Graves Excavated between 1926 and 1931*, Publications of the Joint Expedition of the British Museum and the Museum of the University of Pennsylvania to Mesopotamia, Londra ve Philadelphia 1934.

- Woolley, C. Leonard, *Ur Excavations IV: The Early Periods*, Publications of the Joint Expedition of the British Museum and the Museum of the University of Pennsylvania to Mesopotamia, Londra ve Philadelphia 1956.
- Yakar, Jak, “Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia”, *Anatolian Studies*, 35 (1985), s. 24–38.
- Yıldırım, Tayfun, “An Early Bronze Age Cemetery at Resuloğlu, Near Uğurludağ, Çorum: A Preliminary Report of the Archaeological Work Carried out Between Years 2003–2005”, *Anatolia Antiqua*, XIV 8 (2006), s. 1–14.

EKLER

Resimler

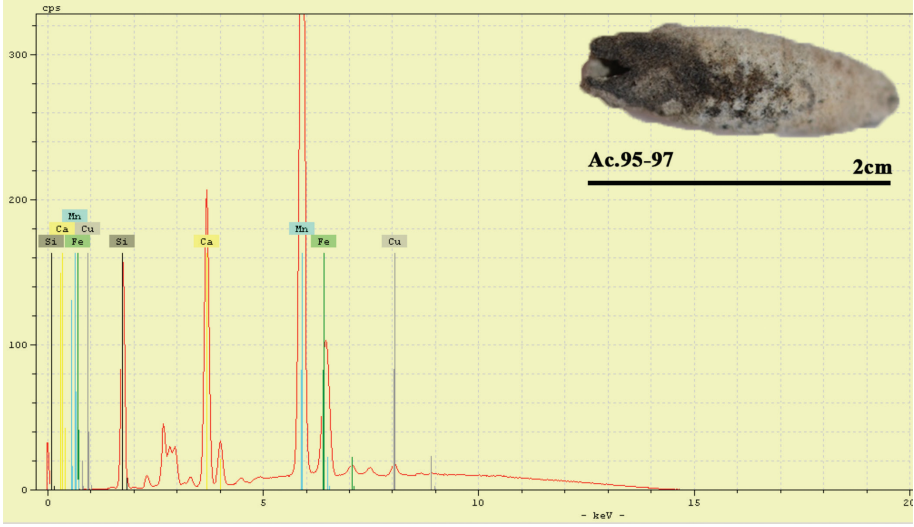
Resim 1: Acemhöyük Ac.1996-43 envanter numaralı fayans figürini.

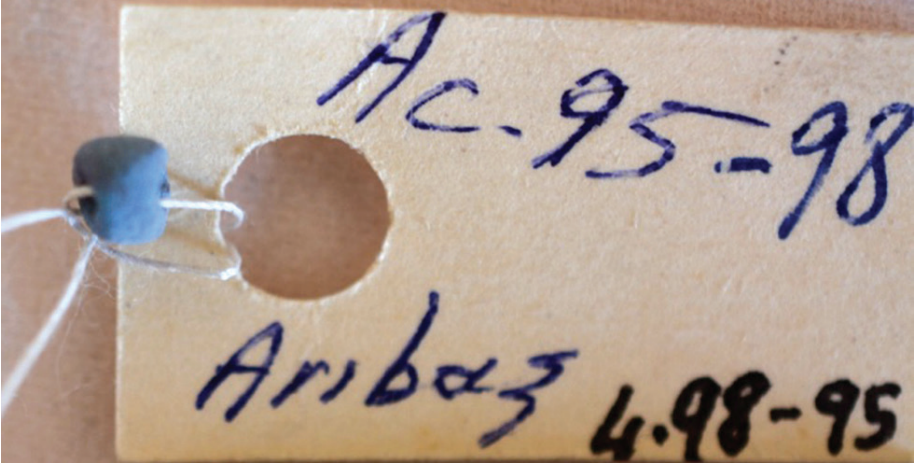
Resim 2: Acemhöyük zoomorfik amuletleri **a)** Ac.96-45, **b)** Ac.96-44, **c)**4-42-96.

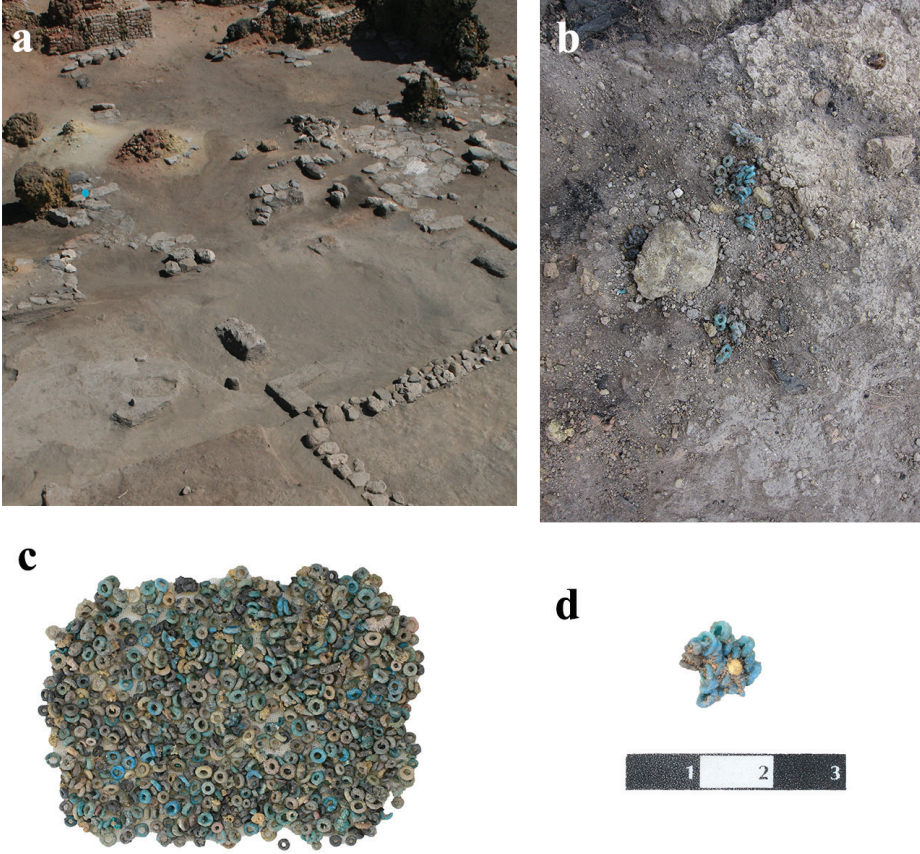
Resim 3: Acemhöyük Ac.96-46 envanter numaralı omega baskılı mühürü.

Resim 4: Ac.95-97 envanter numaralı siyah renkli fayans boncuğu. pXRF grafiğinde renklendirici olarak kullanılan manganezin sinyali görülmektedir.

Resim 5: Ac.95-98 envanter numaralı Mısır mavisi frit boncuk.

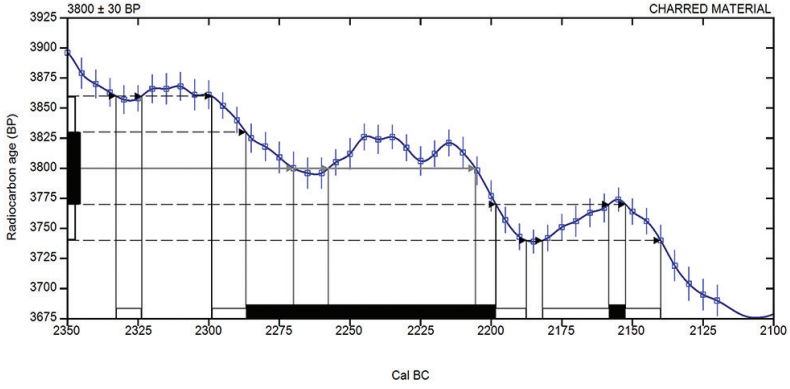
Resim 6: **a)** Sarıkaya Sarayı 32 numaralı odada, fayans boncukların bulunduğu nokta (mavi ile işaretlenmiştir), **b)** Sarıkaya Sarayı 32 numaralı oda, fayans boncukların *in-situ* durumu, **c)** Ac.12-49 envanter numaralı fayans boncuk işli kumaş parçasının kalıntılarından bir parça, **d)** Ac.12-49 envanter numaralı kumaş parçası üzerinde mavi fayans boncuklar ve bir altın boncuk.

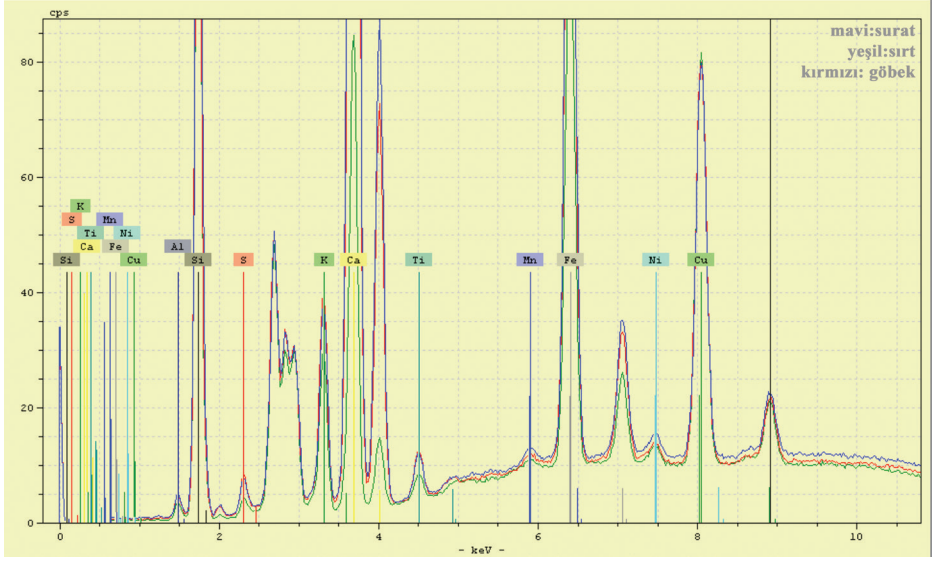
Resim 7: Ac.93-20 envanter numaralı fayans boncuk.

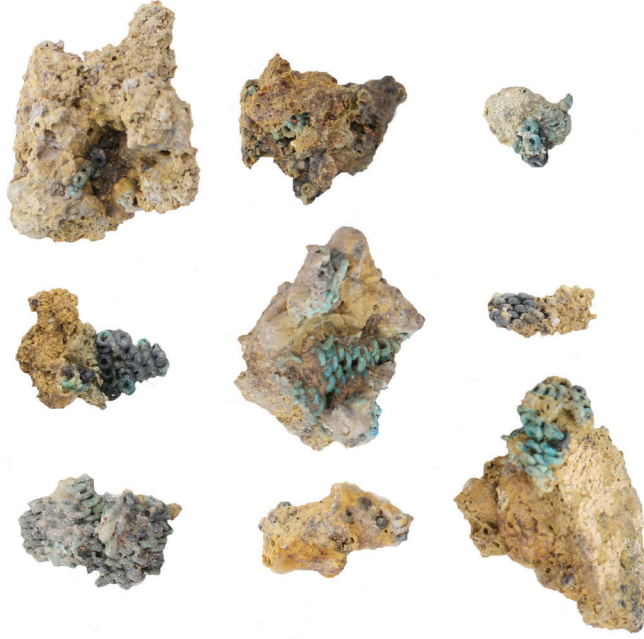
Resim 8: Ac.13-Etd. 11 envanter numaralı fayans boncuk.

a**b**

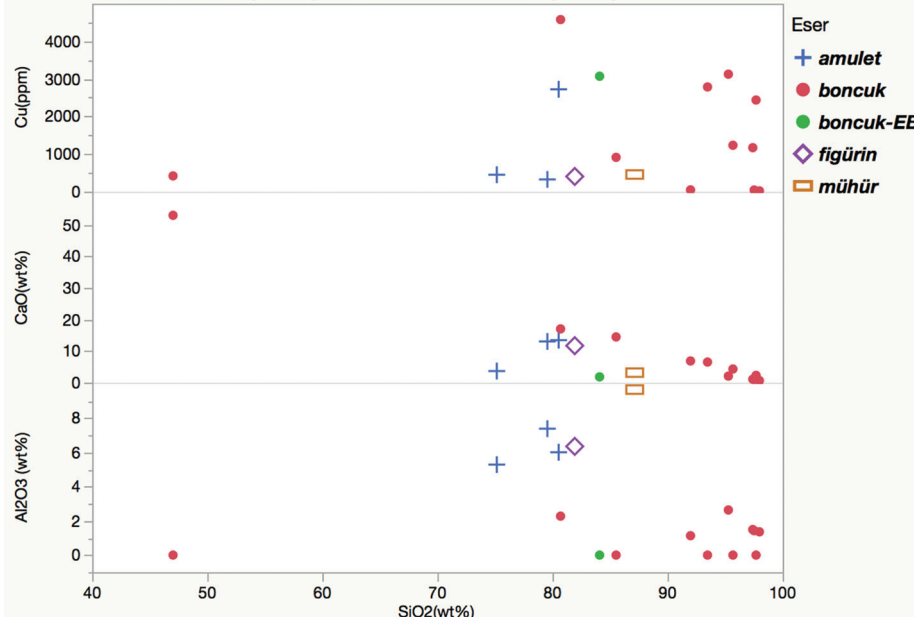
Resim 9: a) Ac.15-1 numaralı ETÇ III dönemine tarihlene buncuk, **b)** Ac.15-1 numaralı buncuğun bulunduğu tabakanın Beta Analitik tarafından saptanan radyokarbon tarihleri: 1δ (%68 olasılık)= kalibre MÖ 2285-2200; MÖ 2160-2150. 2δ (%95 olasılık)= kalibre MÖ 2335-2325; MÖ 2300-2190; MÖ 2180-2140.

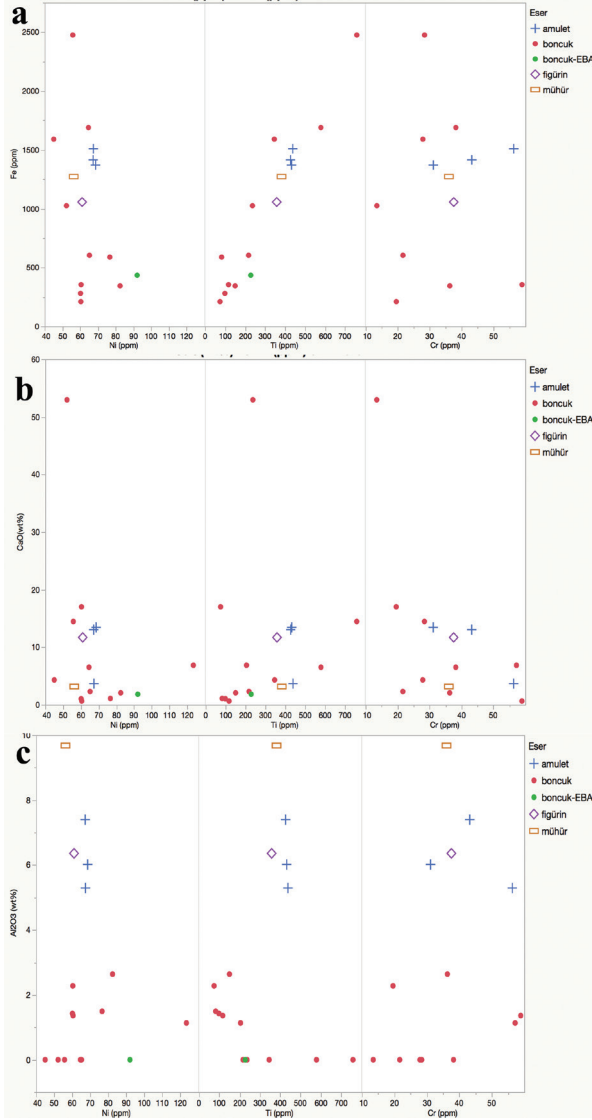
Resim 10: Acemhöyük fayans fig rininin (Ac. 1996–43) pXRF analiz grafiği ve tespit edilen elementlerin sinyalleri. Mavi, yeşil ve kırmızı renkli grafikler sırasıyla figürinin surat, sırt ve göbek kısmından alınan ölümleri göstermektedir.

Resim 11: Ac. 12-Etd.1 envanter numaralı kumaş parçalarının üzerindeki mavi ve siyah renkli fayans boncuklarından örnekler. Cürufişma bazı örneklerde özellikle belirgindir.

Resim 12: Acmhöyük vitrifiye buluntularında, silika (SiO₂, wt%) oranlarının alüminyum oksit (Al₂O₃, wt%), kalsiyum oksit (CaO, wt%) ve bakır (Cu, ppm) oranlarına göre dağılım grafikleri. Grafiklerde figürin, amulet ve mühürün boncuklardan çoğunlukla ayrı gruplanması dikkat çekicidir.

Resim 13. Acemhöyük vitrifiye buluntularında, **a)** demir (Fe, ppm), **b)** kalsiyum oksit (CaO, wt%) ve **c)** alüminyum oksit (Al₂O₃, wt%) miktarlarının, nikel (Ni, ppm), titanyum (Ti, ppm) ve krom (Cr, ppm) elementlerine göre dağılım grafikleri. Özellikle demir ve alüminyum oksit grafiklerinde figürin, amulet ve mühürün, boncuklardan ayrıldığı görülmektedir.

Tablolar

Kazı/Müze Envanter Numarası/ Excavation/ Museum Inventory Number	Buluntu Yeri/ Context	Ölçüler/ Dimensions	Definition / Tanım
Ac. 93-20 / 3.20-93	Kuzeybatı açması Y/30 plankaresi, III. Kat (ATK)	l: 0.5 cm Ø (maks.): 0.5 cm Ø (min.): 0.7 cm	Açık mavi renkli, kesik koni biçiminde fayans boncuk, iyi korunmuş/ Faience; light blue coloured, half conical bead, well preserved
Ac. 12-49 / —	Sarkaya Sarayı	l: <1.0 cm	Bir kumaş parçasının üzerine aplik edilmiş ve birbirine kaynaşmış durumda mavi renkli fayans boncuklar ile birlikte bir adet küre biçimli altın boncuk/ Faience; ring beads woven on textile together with a gold spherical bead
Ac. 15-1 / 6468	FB48, VII, Alan 2 *ETÇ III	l: 1.7 cm Ø: 0.9 cm	Fayans, dilimli şekilli mavi renkli boncuk. Delik kısımının üzerinde siyahlaşma gözlemlenmiştir. / Faience; melon bead, blue coloured, blackened around perforation
Ac. 95-91 / 4.91-95	Mezar M-65, Arıbaş Mezarlığı	l: 1.1 cm Ø: 1.2 cm	Mezar içerisinden küre biçimli beyaz görünümlü fayans boncuk. Bu eser, fayans olmakla birlikte yüzeydeki sırrı oldukça aşındığından frit olarak tanımlanmış olabilir. Eserin orijinal rengini tespit etmek mümkün olmamıştır ancak analizlerden elde edilen verilerde bakır bulunması mavi veya mavinin tonlarında bir renge işaret etmektedir./ Faience; spherical bead. Surface glaze is heavily weathered thus defined as frit in the museum records.
Ac. 95-98 / 4.98-95	Arıbaş Mezarlığı	l: 0.4 cm Ø: 0.4 cm	Mısır mavisi frit, küre biçimli boncuk. Bir mezara bağlı olmaksızın Arıbaş Mezarlığı'nda bulunmuştur/ Egyptian blue frit; spherical bead, blue coloured. Found in Arıbaş cemetery without any association to a particular grave.

Ac. 95-97 / 4.97-95	Arıbaş Mezarlığı	l: 2.0 cm Ø : 1.6 cm	Arıbaş Mezarlığı'nda bir mezara bağlı olmadan, açmanın güneyinde bulunan, siyah renkli hurma çekirdeği biçimli yüzeyi oldukça kireçlenmiş boncuk. İki deliğinin kenarında kırıklar mevcuttur./ Faience; date seed-shaped bead, black coloured. Found in Arıbaş cemetery, at the southern part of the trench, without a connection to a particular grave.
Ac. 96-49/ 4.49-96	Arıbaş Mezarlığı	l: 0.6 cm Ø : 0.7 cm	Arıbaş Mezarlığı'nda, küp 17'nin yanında bulunmuş beyaz renkli, tepesi kesilmiş çift koni biçimli fritten mamul boncuk/ Frit; half conical bead, white coloured.
Ac. 13-Et.11 / —	Sarıkaya Sarayı batısı; YA/49, II. Kat	l: 1.1 cm	Fayans, koyu mavi renkli, silindirik biçimli ve üzeri çizgi bezemeli boncuk/ Faience; cylindrical bead, dark blue coloured with white stripe decoration.
Ac. 12-Et.1 / —		l: <1.0 cm	Bir kutu içerisinde yanarak cürüflaşmış ve cürüfları ile birlikte muhafaza edilmiş mavi, siyah ve beyaz renkli fayans ve frit boncuklar ve boncuk parçaları. Bu boncukların Ac. 12-49'da olduğu gibi bir kumaş üzerine aplik edilmiş olduğu Kazı Başkanı tarafından bildirilmiştir./ White, blue and black coloured frit and faience beads in a box. These beads must have woven on textile similar to Ac. 12-49.
Ac. 1996-46 / 4-46-96	Mezar 1996/ M-24, Arıbaş Mezarlığı	l: 0.8 cm w: 1.0 cm Ø : 1.1 cm	Çok açık mavimsi renkli, fayans, omega baskı yüzeyli damga mühür. Sırlı yüzeyi hafifçe aşınmış olup, Arıbaş Mezarlık alanında bir iskeletin boynunda 4-43-96 numaralı figürin ile birlikte bulunmuştur./ Faience; seal with an omega sign (Ω) on the surface, pale blue coloured. The surface glaze has been slightly worn out.
Ac. 1996-43 / 4-43-96	Mezar 1996/ M-24, Arıbaş Mezarlığı	l: 2.1 cm w: 0.9 cm	Kalıp yapımı, göğüslerini tutan tanrıça(?) biçimli fayans figürin. Yüzey sırrı kısmen bozunmakla beraber, eser üzerinde yer yer hafif mavi sır parçacıkları gözlemlenmiştir. Eserin baş kısmında ve ayak kısmında bulunan delikler, figürinin boydan boya bir deliğe sahip olduğunu ve amulet işlevli olarak kullanılmış olduğunu göstermektedir./ Faience figurine, blue coloured though the glaze has been partially worn out. Mould made. A perforation is visible at the top and bottom indicating the amuletic function of the figurine.

Ac. 96-45 / 4.45-96	Mezar 1996/ M-24, Arıbaş Mezarlığı	l: 1.4 cm w: 1.0 cm	Koyu mavi renkli tavşan biçimli boncuk. Eserin ayak kısmında ve göz çevresinde sırlı kısmı oldukça iyi korunmuştur ancak diğer kısımlarda sır yok olmuştur./ Faience rabbit-shaped figurine, dark blue coloured. Glazing around feet and eye are well survived but the glazing at the rest has weathered.
Ac. 96-44 / 4-44-96	Mezar 1996/ M-24, Arıbaş Mezarlığı	l: 1.4 cm w: 0.8 cm	Aslan biçimli açık mavi renkli fayans amulet. Yüzeyindeki sırrın oldukça yıprandığı gözlenmiştir./ Faience monkey-shaped figurine, blue coloured. Glazing around the face is weathered. Similar to Ac. 42-96.
Ac. 42-96 / —	Mezar 1996/ M-24, Arıbaş Mezarlığı	l: 1.6 cm w: 0.8 cm	Maymun biçimli açık mavi renkli fayans amulet. Ac. 96-44 numaralı eserin benzeridir, fakat ona kıyasla daha iyi korunmuş durumdadır./ Faience monkey-shaped figurine, blue coloured. Similar to Ac. 96-44 but better preserved.
Ac. 95-88 / —	Mezar M56, Arıbaş Mezarlığı	l: 2.0 cm	Bilezik şeklinde sıra halde dizilmiş açık mavi, beyaz ve siyah renkli hurma çekirdeği şeklinde boncuk dizisi. Beyaz renkli olandan detaylı analiz yapılmıştır; siyah renkli olanda manganez tespit edilmiştir./ Blue, black and white coloured, date seed-shaped beads stringed together.

Tablo 1: Acemhöyük fayans ve frit eserlerinin envanter numaraları, buluntu yerleri, ölçüleri ve tanımları. (l: boy/uzunluk; Ø: çap; w: en maks: azami, min: asgari, Ø (perf.): delik çapı).

Eser Numarası	Eser tipi	Analiz Detayı	Na ₂ O (wt%)	Al ₂ O ₃ (wt%)	SiO ₂ (wt%)	CaO (wt%)	Cu (ppm)	Mn (ppm)	K (ppm)	Ti (ppm)	Cr (ppm)	Fe (ppm)	Ni (ppm)	As (ppm)
4-43-96	figürin	göbek	nd	7.25	76.87	15.87	409	48	224	432	38	1190	59	nd
4-43-96	figürin	sirt	nd	6.18	90.64	3.18	413	48	187	238	32	778	55	nd
4-43-96	figürin	yüz	nd	5.65	78.28	16.07	392	53	211	405	43	1202	70	nd
4-43-96	figürin	ortalama	nd	6.36	81.93	11.71	405	50	207	358	38	1057	61	nd
4-42-96	amulet	maymun	15.87	5.29	75.16	3.68	450	50	304	438	56	1509	67	nd
Ac.96-44	amulet	maymun	nd	7.40	79.55	13.05	326	43	237	427	43	1415	67	nd
Ac.96-45	amulet	taşan	nd	6.02	80.53	13.45	2723	57	180	432	31	1371	69	nd
Ac.96-46	mühür	omega	nd	9.68	87.14	3.18	456	42	279	382	36	1273	56	nd
Ac.12-49	boncuk	fayans	nd	nd	85.53	14.47	913	99	324	759	28	2476	56	nd
Ac.12-Etd.1	boncuk	?, beyaz	nd	nd	47.02	52.98	419	446	169	237	13	1026	52	nd
Ac.12-Etd.1	boncuk	fayans, mavi	nd	nd	97.69	2.31	2437	170	202	217	22	604	65	nd
Ac.12-Etd.1	boncuk	fayans siyah	nd	nd	95.68	4.32	1234	2398	186	346	28	1591	45	nd
Ac.13-Etd.1	boncuk	fayans	nd	nd	93.47	6.53	2785	72	236	579	38	1690	65	nd
Ac.15-1*	boncuk	fayans	14.07	nd	84.09	1.83	3070	99	245	228	nd	435	92	nd
Ac.93-20	boncuk	fayans	nd	2.64	95.28	2.08	3124	89	203	150	36	345	82	98
Ac.95-88	boncuk	fayans	nd	1.43	97.53	1.04	44	376	87	98	nd	281	60	nd
Ac.95-91	boncuk	fayans	nd	1.49	97.40	1.10	1171	90	81	82	nd	589	77	nd
Ac.95-97	boncuk	fayans	nd	1.13	92.00	6.87	48	4084	90	205	57	nd	123	nd
Ac.95-98	boncuk	Mısır mavisı frit	nd	2.28	80.70	17.02	4576	15	115	74	20	211	60	51
Ac.96-49	boncuk	frit?	nd	1.36	97.98	0.65	21	79	91	117	59	355	61	nd

Tablo 2: Acemhöyük vitrifiye buluntularının pXRF sonuçları (nd: tespit edilemedi).

* ETÇIII dönemine tarihlenen boncuktur.

Asur Belgelerinde Kan Parası

Faruk Akyüz*

Öz

Bu çalışma Eski ve Yeni Asur Dönemi belgelerinden iyi bilinen “kan parası” uygulaması hakkındadır. Orta Asur Kanununda yer almasa da Kan parasının Asur toplum yaşamında ve hukuk anlayışında önemli bir yer edindiği diğer dönem belgelerinden bilinmektedir. Kan parasının, öldürülen kimsenin yakınları tarafından kazanılan bir hak olduğu anlaşılmaktadır. Asur belgelerinde kan parası *dāmu* kelimesiyle ifade edilmiştir. Bahsi geçen kelime Eski Asur Döneminde her zaman fonetik olarak yazılmışken, Yeni Asur Dönemi belgelerinde ÚŠ/MÚD logogramıyla da ifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kan parası, Eski Asur, Yeni Asur, hukuk, yasal uygulamalar

Blood Money in the Assyrian Documents

Abstract

This study is about the practice of “blood money”, which is well known from Old Assyrian and Neo-Assyrian documents. Although it is not included in the Middle Assyrian Law Code, it is known from the other sources of the period that it has an important place in Assyrian social life and legal understanding. It is understood that the blood money is a right earned by the relatives of the murdered person. In the Assyrian documents, the blood money is expressed with the word *dāmu*. While the word in question was always written phonetically in the Old Assyrian period, it was also expressed in the documents of the Neo-Assyrian Period with the logogram ÚŠ/MÚD.

Keywords: Blood money, Old Assyrian, Neo-Assyrian, law, legal practices.

* Dr. Öğretim Üyesi, Samsun Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun/TÜRKİYE, faruk.akyuz@samsun.edu.tr ORCID: 0000-0003-1132-8653
DOI: 10.37879/belleten.2020.887

Makale Gönderim Tarihi: 30.06.2019 – Makale Kabul Tarihi: 09.01.2020

Giriş

Asur toplumunun hukuk anlayışı hakkında doğrudan bilgi veren kanun maddeleri yalnızca Orta Asur Döneminde (MÖ 1500–1000) karşımıza çıkmaktadır.¹ Eski Asur (MÖ 2000–1500) ve Yeni Asur (MÖ 1000–612) olarak adlandırılan dönemlerde kanunname olarak adlandırabileceğimiz herhangi bir belge ele geçmemiştir. Eski Asur Döneminde Anadolu'ya ticaret amacıyla gelen Asurlu tüccarların kendi aralarındaki problemleri, *kārum*'lardaki mahkemelerde çözüme kavuşturduğu, yerli bir kimse ile bir Asurlu arasındaki hukuki sorunların ise genellikle yerel otoriteler tarafından karara bağlandığı anlaşılmaktadır.² Metinlerde geçen “*dikili taşın hükmüne göre*” anlamındaki “*kīma awāt naruā'im*” ifadesi de bahsi geçen ve Asur idaresi tarafından oluşturulan yazıtta en azından ticaretle ilgili hukuki bağlayıcı kuralların kayıtlı olduğunu göstermektedir.³ Yeni Asur Dönemine ait belgeler bu dönemde standart bir hukuk anlayışı olduğunu gösterir.⁴ Ayrıca çeşitli Asur merkezlerinden bahsi geçen döneme ait çok sayıda mahkeme kaydı ele geçirilmiştir.⁵ Hem Eski Asur hem de Yeni Asur Dönemlerinde Asur toplumunda karşılaştığımız dikkat çeken hukuki bir uygulama “kan parası”dır. Anadolu'nun en eski yazılı belgele-ri olan Kültepe tabletlerinde Asurlu tüccarlarla ilgili “kan parası” hususu birçok defa kaydedilmiştir. Bu belgelerin bir kısmı 1998 yılında Salih Çeçen tarafından yayımlanmıştır.⁶ Sonraki yıllarda yayımlanan Kültepe tabletleri içerisinde de “kan parası” hakkında yeni belgeler bulunmaktadır. Kültepe tabletlerinde bahsi geçen bu uygulama yaklaşık 13 asır sonra Yeni Asur Dönemi hukuki belgelerinde de karşımıza çıkmaktadır. Eski ve Yeni Asur Dönemi belgelerinde kan parası *dāmu*

1 Martha T. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Scholars Press, Atlanta, 1995. Kadriye Yalvaç – Mebrure, Tosun, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi Şaduqa Fermanı*, TTK Yayınları, Ankara 2002.

2 Sebahattin Bayram – Ömer Kahya, “Asur Ticaret Kolonileri Çağında Anadolu'daki Hukuki Uygulamalar Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 5 (17 Ek Özel Sayı), (2018), s. 78.

3 Hüseyin Sever, “Yeni Kültepe Tabletlerinde Geçen “Kīma awāt naruā'im” Tabiri ve Değerlendirilmesi”, *Dil ve Tarih–Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 34/1-2 (1990), s. 256-65; Eski Asur Dönemindeki hukuki uygulamalar hakkında bk. T. Klitgaard Hertel, *Old Assyrian Legal Practices, Law and Dispute in the Ancient Near East*, (OAA 6, PIHANS 123), Leiden 2013; F. Mario Fales, “Assyrian Legal Traditions”, *A Companion to Assyria*, Ed. E. Frahm, 2017, s. 407-10; Bayram – Kahya, agm., s. 75–92.

4 Fales, agm., s. 414–18.

5 Yeni Asur Dönemi yargısal belgeler ve bunlarla ilgili yorumlar için bk. Jass, Remko, *Neo-Assyrian Judicial Procedures*, SAAS 5, 1996.

6 Çeçen, Salih, “Yeni Delillere Göre Kültepe'de Kan Parası”, XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi, 6–10 Temmuz 1987 İstanbul, Bildiriler Ankara, (1998), s. 291–96.

kelimesiyle ifade edilmiştir. Bahsi geçen kelime Eski Asur Döneminde her zaman fonetik olarak yazılmışken, Yeni Asur Dönemi belgelerinde ÚŠ/MÚD logogramıyla da ifade edilmiştir.

Kültepe Tabletlerinde Kan Parası

Kültepe Tabletleri'nde, Anadolu'da cinayete kurban giden bir Asurlunun yakınlarına kan parası ödeneceğine dair ifadeler yer almaktadır. Kan parası hakkındaki en önemli husus, bu uygulamanın Asur ile Anadolu krallıkları arasında yapılan antlaşmalarda yer almasıdır. Hukuki konuları içeren bu metinlerde *dāmam šaqā-lum/tadānum/kašādum* (kan parası ödemek/vermek/almak) ifadelerini görüyoruz.⁷ Kültepe'de ele geçen iki antlaşma metninde, Anadolu'da öldürülen bir Asurlunun yakınlarına kan parası ödeneceği belirtilir. Antlaşma metinlerine göre Anadolu'da öldürülen bir Asurlunun kâtilinin Asurlular'a teslim edilecek ve bizzat Asurlular tarafından ölümle cezalandırılacaktır. Kaniş şehri ile Asur arasında yapılan antlaşmada (Kt. 00/k 6) kan parası hususunda şu bilgiler yer almaktadır:

“Senin şehrinde veya ülkende bir Asurlu'nun kanı döküldüğünde (öldürüldüğünde) ve malı kaybolduğunda (yakınlarına) belirlenmiş miktarlardaki kan parası ödenecek; katil Asurlulara teslim edilecek ve o bizzat onlar tarafından öldürülecektir. (Katilin) yerine başka birisi verilmeyecektir. Kayıp mal (yakınlarına) iade edilecektir.”⁸

Hahhum⁹ ile Asur arasındaki anlaşmanın kaydedildiği (Kt. 00/k 10) belgenin kan parasıyla ilgili kısmı şöyledir:

“Hahhum'da, şehir dışında veya ülkenin herhangi bir yerinde bir Asurlu soyulur ve öldürülürse, kan parası ödenecek; katiller öldürülmeleri için Asurlulara teslim edilecek; kayıp mal tam olarak ödenecektir.”¹⁰

7 Bk. Salih Çeçen – Karl Hecker, “ina mātika eblum, Zu einem neuen Text zum Wegerecht in der Kültepe-Zeit”, in: *Alter Orient und Altes Testament* 240 (Fs von Soden), Münster, (1995), s. 35–36; Çeçen agm., s. 291 vd.; Cahit, Günbatu, “Two Treaty Texts Found at Kültepe”, in: *Assyria and Beyond Studies Presented to Mogens Trolle Larsen*, (2004), s. 254–55, 262.

8 Cahit Günbatu, “Kültepe'de Bulunmuş İki Antlaşma Metni”, *Belleten C LXIX*, (2005), s. 761–66.

9 Eski Asur dönemi kaynaklarında Hahhum ile ilgili bilgiler ve Hahhum'un lokalizasyonu hakkındaki tüm görüşler ve değerlendirme için bk. İrfan Albayrak, “Eski Asurca Kaynaklara Göre Asur-Anadolu İlişkilerinde Hahhum Krallığı'nın Önemi”, *Archivum Anatolicum*, 12/2, Ankara 2018, s. 1–11.

10 Günbatu, “Kültepe'de Bulunmuş İki”, s. 768-74.

Anadolu’da cinayete kurban giden Asurlunun yakınlarına belirlenmiş miktarda kan parası ödenmesi; katilin Asurlulara teslim edilerek bizzat onlar tarafından öldürülerek cezalandırılması gibi Asurlulara verilen önemli tavizler, yerli yönetimlerin yapılan ticaretten sağladıkları kazanç ve onların getirdikleri mallara duydukları ihtiyaçla açıklanabilir.¹¹ Bir antlaşmanın devamı olduğu zannedilen Kt. n/k 794 env. numaralı bir metinde de “*Eğer senin ülkende kanlı (cinayet) meydana gelirse, sen, katilleri öldürmemiz için bize teslim edeceksin*” denilmektedir.¹² Antlaşma metinlerinde kan parasının ödenmesine rağmen kısasa kısas uygulanarak katilin bizzat maktulün yakınları tarafından öldürülmesi başka Asur belgelerinde görülmemektedir.

Kültepe tabletleri içerisinde “kan parası”nın bahis edildiği üç önemli olay mevcuttur. Bunların her biriyle ilgili birden fazla belgenin bulunması kan parası hakkındaki hukuki süreci ve maktulün yakınları tarafından edinilen maddi kazanımları tespit etmeye imkân vermektedir. Antlaşma metinlerinde sözü edilen katilin Asurlulara teslim edilmesi ve onlar tarafından öldürülmesi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bunun sebebi eldeki belgelerde kan parası davalarının Asurlular arasında geçmiş olmasıdır. Aşağıda incelenecek üç olay dışında Kt. 97/k 155 numaralı mektupta¹³ kan parasıyla ilgili st. 20–22’de “*tabletlerim içinden biri senin kan paranla (ilgilidir)*” ifadesi yer alır.

Ennam–A’nın Kan Parası

Ennam–A’nın kan parasının konu edildiği dava 1949 yılı kazılarında¹⁴ ele geçirilen üç tablette geçmektedir. Bunlar kan parası ile ilgili sürecin tam anlamıyla takip edilebilmesine imkân vermektedir. İlk belge Asur şehir meclisinin kararının yer aldığı waktum mektubudur.¹⁵ Tercümesi şöyledir:

11 Günbattu, “Kültepe’de Bulunmuş İki”, s. 778; Günbattu, Cahit, *Kültepe–Kaniş, Anadolu’da İlk Yazı İlk Belgeler*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2017, s. 137.

12 Çeçen – Hecker agm., s. 31–41.

13 Çayır, Murat, *Kültepe’de 1997 Yılında Bulunan Tabletlerin Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2012, no. 41.

14 Kültepe’de ilk sistemli kazılar 1948 yılında başlamıştır. Kültepe’deki ilk araştırmalar ve kazı tarihçesi için bk. Tahsin Özgüç, *Kültepe, Kaniş/Neša*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 8–9.

15 Asurlu tüccarların kendi aralarında yaşadıkları problemlerin çözümünde nihai karar mercii Asur şehir meclisi idi. Asur kralının başkanlığında toplanan mecliste alınan karar Kaniş *kārum*’una, tüccar ya da tüccarlara gönderilmekteydi. Bu belgelerde Asur kralı *waktum* unvanını kullanmaktaydı. Bk. Esmā Öz, “Kültepe Kazılarında Ele Geçen Waktum Mektupları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/16, (2011), s. 2. Waktum konusundaki diğer çalışmalar için bk. Salih Çeçen, “Kültepe Metinlerinde Bulunan Yeni Waktum Mektupları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih–Coğrafya*

“Waklum Kaniş kârum’una şöyle der: ‘şehir (meclisi) kararı hamrum’da verdi. Ennam–A’nın oğlu Aşşur–rabi dava vekilini Kaniş’e gönderecek ve Ennam–A’nın oğluna kan parası ödenecek.”¹⁶

Diğer iki belgeden biri Asur şehrinde diğeri ise Kaniş’te düzenlenmiştir ve her iki belgenin içerikleri aynıdır. İlk kararın alındığı Asur şehrinde düzenlenen belgenin tercümesi şöyledir:

“Aşşur–rabi’nin oğlu Ennam–A’nın kan parasıyla ilgili şehrin tabletini Sū’e(n)–tata getirdi ve Ennam–Aşşur ile meseleyi bitirip şehrin huzurunda yemin ettik. Babası Aşşur–rabi’nin yerine Sū’e(n)–tata gümüşü aldı.”¹⁷

Tabletler, niçin veya nasıl öldürüldüğü bilinmeyen Ennam–A’nın kan parası meselesinin çözüme kavuşturulduğunu göstermektedir. Asur şehir meclisinin aldığı karar tatbik edilmiş Asur’daki kararın yazılı olduğu belgeyi, öldürülen Ennam–A’nın torunu Sū’e(n)–tata Kaniş’e getirmiştir. Kâtil Ennam–Aşşur ile aralarında belirtilmeyen bir miktar gümüş üzerinde anlaşarak kan parasını temizlemişlerdir.

Aşşur–nādā’nın Oğlunun Kan Parası

Kültepe’den kan parası hakkındaki diğer bir örnek ise Aşşur–nada hakkındadır. Aşşur–nada muhtemelen Puruštattum’da meydana gelen isyanda öldürülmüştür. 1950 yılında kazılardan ele geçirilen iki belge konu hakkında detaylı bilgiler sağlamaktadır. Aşağıdaki belge Buzutaya tarafından Şu–Hubur, Aşşur–bāni, İli–alum, İşme–Aşşur ve Aşşur–emūqī’ye hitaben yazılmıştır. Mektupta şu ifadeler yer almaktadır:

“Şu–Hubur, Aşşur–bāni, İli–alum, İşme–Aşşur ve Aşşur–emūqī’ye söyle. Buzutaya şöyle (söyler): Uşağımın ve Aşşur–nādā’nın oğlunun cinayeti ile ilgili olarak Puruštattum kârum’unun tabletini ve şahitlerimin tabletlerini aldım ve tutuyorum. Cinayeti araştırdığım zaman [...] cinayet (olduğunu) ortaya çıkardım. [...] kârum’un [...] benim işittiğim onların [...] benim

Fakültesi Dergisi, XXXIV, (1990), s. 35–51; Cécile Michel, *Correspondance Des Marchands De Kaniş Au Début Du IIe Millénaire Avant J.-C.*, Paris, 2001; Guido Kryszat, “Wer Schrieb Die Waklum-Briefe?“, in: *Assyrian and Beyond. Studies Presented to Mogens Trolle Larsen*, Leiden, (2004), s. 353–58.

16 Çeçen, “Kültepe Metinlerinde Bulunan”, s. 44; Çeçen, “Yeni Delillere Göre”, s. 292 (Kt b/k180).

17 Çeçen, agm., s. 293 (Kt. b/k 162/b). Kaniş’te düzenlenen belgenin tercümesi: ‘Aşşur–rabi’nin oğlu Sū’e(n)–tata şehrin mektubunu getirdi. Kariya’nın oğlu Ennam–Aşşur ile meseleyi halletti ve şehrin huzurunda meseleyi hallettik ve babası Aşşur–rabi’nin yerine Sū’e(n)–tata gümüşü aldı.’ Bk. Çeçen, agm., s. 294 (Kt. b/k 162/a).

için alın ve onların tabletini buraya yolla(yın). Şehrin tabletleri ile birlikte kaydedin ve tableti alın (ve) bana gönderin! Tabletimi bana gönderip, adamlara söz verin! İtişmiyor musunuz? Saray tahrip edilirken Şu-su'en'in oğlu Su'en-nādā, Kutubatani'nin oğlu Şumī-abiya, Kukubaza; 5 veya 6 (kişilik) bir grup öldürülmüşlerdir ve kime [...] verdiler [...]."¹⁸

Belgeden, ismi verilmeyen bir yerde, muhtemelen bir isyan neticesinde, sarayın tahrip edildiği ve bu sırada beş veya altı kişinin öldüğü anlaşılmaktadır. Ölenlerden üçünün ismi Buzutaya tarafından bilinmektedir. Ölenlerden biri Buzutaya'nın uşağı diğeri ise Aşşur-nada'nın oğlu olmalıdır. İkinci belgede ise Aşşur-nada'nın oğlunun kan parasıyla ilgili, onun bir diğer oğlunun Asur şehir meclisine başvurduğu görülür. Bu hususta şehir meclisi aşağıda tercümesi verilen karara varmıştır:

“Buzutaya'ya söyle! Aşşur-emūqī şöyle (söyler): Burada Aşşur-nādā'nın oğlu şehir (meclisine) başvurdu. Şehir meclisinin önünde, hamrum'da konuştuk. Şehir (meclisi) kararı şöyle verdi: Buzutaya Kaniş'te Aşşur'un hançeri önünde Aşşur-nādā'nın oğlunun kan parası için gümüş almadığına ve kan (parasını) tutmadığına (dair) yemin edecek ve Aşşur-nādā'nın oğulları ve kızı (da) kan parası için Buzutaya'ya (hukuken) itiraz etmeyecekler. Bu tablet şehrin kararının kopyasıdır.”¹⁹

Tablet, meselenin öncesi hakkında detay vermez fakat belgenin içeriğinden Buzutaya'nın Aşşur-nādā'nın oğlunun kan parasını almakla itham edildiği anlaşılır. Buna istinaden Buzutaya Aşşur'un hançeri önünde yemin edecek ve bu suretle Aşşur-nādā'nın evlatları Buzutaya'ya hukuki itirazda bulunmayacaklardır. Asıl mesele Aşşur-nādā'nın kan parasının temininden ziyade Buzutaya'nın kan parasını haksız biçimde alıp almadığıdır. Belki de Aşşur-nādā'nın katili veya katilin yakınları kan parasını Buzutaya'ya ödediklerini iddia etmişlerdi. Bu sebeple önce Buzutaya ile ilgili meselenin çözümü ele alınmış ve Asur şehri yukarıda bahsedilen kararı almıştır. Kaniş'te Tanrı Aşşur'un hançeri önünde yapılacak yemin sonrasında Aşşur-nādā'nın yakınlarının kan parasının temizlenmesi için girişimde bulunacaklarını söyleyebiliriz. Meselenin ne şekilde sonuçlandığını bilinmemektedir. İlk tablette Buzutaya'nın uşağının ve Aşşur-nādā'nın oğlunun ölümünden birlikte bahsedilmesi Buzutaya ile Aşşur-nādā arasındaki yakın ilişkiyle alakalı olabilir.

18 KT 9a 22 (Kt. c/k 1174).

19 KT 9a 22 (Kt. c/k 1194).

Belki de Buzutaya'ya, uşağının ve Aşşur-nādā'nın oğlunun kan parası birlikte ödenmiştir. Öldürülen kişinin kan parasını başkasının alabildiği bir Asurlunun üç vatandaşına hitaben yazdığı bir mektuptaki, “*Senin kardeşinin kan parasını biz aldık. (Bizden başka) hiç kimse kan parası alamadı.*” ifadesinden de anlaşılmaktadır.²⁰

İlk belgede Anadolu'da adı bilinmeyen bir şehrin sarayında çıkan kargaşadan bahsedilmiştir. Bu isyanın hangi şehirde olduğunun bilinmediği yazarlar tarafından ifade edilmiştir.²¹ Birçok belgeden Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde bazı isyanların meydana geldiği bilinmektedir.²² Bahsi geçen kargaşa bu isyanlardan biriyle alakalı olabilir. 22 numaralı belgedeki “*Purušhattum kārūmu'nun tabletini ve şahitlerimin tabletini aldım ve tutuyorum*” ifadesi kargaşanın bu şehirde yaşandığına ışık tutabilir. Ayrıca çiviyazlı belgelerden Purušhattum şehrinde birçok isyanın meydana geldiği de bilinmektedir.²³ Aşağıda tercümesi verilen Kt. 94/k 775 numaralı belgede, Ennam-Aşşur'un kan parasıyla ilgili olayın yaşandığı yer olan Tawniya şehrinin kralına başvurulmuştur. Yukarıdaki belgede yer alan “*Purušhattum kārūm'unun tabletini ve şahitlerimin tabletlerini aldım ve tutuyorum*” ifadesi isyanın bu şehirde yaşanmış olabileceğine dair önemli bir işarettir.

Ennam-Aşşur'un Kan Parası

Kültepe tabletlerinde “kan parası” hakkındaki önemli bir mesele ise Şalim-Aşşur'un oğlu²⁴ Ennam-Aşşur'un ölümüyle ilgilidir. Birçok belgeden süreçle ilgili detaylar takip edilebilmektedir. Ennam-Aşşur'un ölümü Enna-Suen'in mektubundaki “*İtūr-ili ve Ali-ahum'a Enna-Suen şöyle söyler: Ennam-Aşşur'un öldü-*

20 Julius Lewy, *Die Kültepetexte aus der Sammlung Frida Hahn*, Berlin, Leipzig, 1930, s. 27.

21 KT 9-a s. 7.

22 Bk. Hakan Erol, “Kültepe'den Bir Metne Göre Asur Bölgesinde Yaşanan Bir İsyen ve Anadolu'daki Diğer İsyenlerle İlgili Kayıtlar”, *ArAn*, 11/2, (2017), s. 23–38. Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu'daki isyanlarla ilgili diğer çalışmalar için ayrıca bk. Salih Çeçen “Kültepe Belgelerine Göre Anadolu Şehir Devletlerinde Ayaklanma”, *ArAn* 5, (2002), s. 65–68; Remzi Kuzuoğlu, “Three Kültepe Texts Concerning Rebellions”, *Journal of Near Eastern Studies* 70, (2011), s. 25–33.

23 Metinlerde Purušhattum ile ilgili isyan kayıtları şöyledir: KTH I, 1: 3–6; “*Hem Purušhattum hem de Wahšušana'da ayaklanma olduğundan sizin olduğunuz yere Wahšušana'ya geçmedim.*” KTS II 40 (BIN 4, 34): 27–30; “*Purušhattum'da sulh hâkimdir. Ulana Purušhattum ile ittifak yaptı.*” KT 6-b 366: 6–10; “*Bilgi için Purušhattum'a gönderilecek Aluwa ile ilgili olarak; Purušhattum'da isyan vardır.*” Kt m/k 13: 25–26; “*Purušhattum'da isyan olduğu bilinmektedir. Bu yüzden oraya gidemedim.*” Ayrıca Kt n/k 1464: 25–29 ve Kt n/k 1251:12–17. satırlar da bir isyan ya da kargaşaya işaret etmektedir.

24 KT 6c 530: 4 (Kt 94/k 1454).

*ğünü duydum.*²⁵ ifadesinden anlaşılmaktadır. Ali-ahum mektubunda *kārum* temsilcisi Damiq-pī-Aššur'un tutumundan ve İtur-ili'nin Tawniya kralına gönderdiği mektuptan bahsetmektedir. Ennam-Aššur'un ölümü için İtur-ili'nin ona verdiği demiri sebep göstermekte, *kārum*'dan ümidini kesmesi sebebiyle Asur'da meclisin toplanıp bir karar almasını beklemektedir:

“Sonra *kārum* Damiq-pī-Aššur'u haberci olarak gönderdi ve o *kārum*'un isteklerini reddetti ve İtur-ili'nin isteklerini kabul etti. Damiq-pī-Aššur İtur-ili'den Tawniya kralına götürdüğü mektubu *kārum*'un temsilcisi (olarak) okudu.... kardeşimin kan parasını tedarik etmediğinden ve iki yıldan beri (beni) babamın evinin gümüşü (hususunda) bana zorluk çıkardığından ve kardeşim onun demiri yüzünden öldürüldüğü için kız kardeşime ve kardeşimin kızına yardım et, şehir meclisine başvuru ve yetenekli bir avukat edin.”²⁶

KT 6-c 527 numaralı belge Ennam-Aššur'un İtur-ili'den aldığı demiri Tawniya Krallığında kralın kendisine satmayı başardığını göstermektedir. Bu ticaretten kısa süre sonra Ennam-Aššur soyguna uğramış ve öldürülmüş olmalıdır.²⁷ Bir diğer belge ise Ali-Ahum tarafından Kaniš *kārum*'una yazılmıştır. Belgenin ilk kısmında Tawniya kralıyla aralarındaki görüşme iletilmektedir:

“Temsilcilerle kardeşimin kan parasını araştırmak için yola çıktık. Tawniya kralıyla görüştük ve temsilciler şöyle dedi: ‘bizim kardeşimiz senin bölgede öldü. Biz ve onun kardeşi senin babanız. Adamın kan parasını bizimle birlikte araştır.’ Kral cevapladı: ‘... yaklaşık 5 mina gümüş harcadım...’”²⁸

Mektubun devamında İtur-İli, Ali-Ahum ve *kārum*'un aralarında geçen konuşma yer almaktadır:

“Ben kendim ölümden kaçtım ve Kaniš'e güvenle vardım ve dedim ki: Benim kardeşim senin demirin yüzünden öldürüldü. La-qep adına aldığı gümüş, kesinlikle o senin verdiğin demirin (karşılığı) olan gümüş yüzünden öldürüldü. Git ve kardeşimin kan parası için araştır. *Kārum* ona sordu ve

25 KT 6c 523 (Kt. 94/k 830).

26 KT 6c 525 (Kt.94/k 775).

27 KT 6c s. 19.

28 KT 6c 527 (Kt.94/k 937: 1-13).

dedi ki: Adam senin demirin yüzünden öldürüldü. Git ve onun kan parasını araştır. O cevapladı: Gitmeyeceğim adamın borcuna ait tabletim var”²⁹

Tawniya Krallığına yapılan başvurular başarısız olmuştur. Hukuki sürecin işlemesi için yapılan girişimler İtur-ili tarafından engellenmiştir. Ennam-Aşşur’un ölümünden üç yıl geçmesine rağmen bir sonuç elde edilememiştir. Bir belgede İtur-ili’nin girişimleriyle ilgili “*Ennam-Aşşur öleli üç yıl oldu. Burada İtur-ili kârum’un kapısını aslan gibi kapatıyor. Adam için şahitlik yapamıyoruz.*”³⁰ ifadelerini kullanmaktadır.

İtur-ili, Ennam-Aşşur’un yakınlarının Asur şehrinde kan parası ve babalarının gümüşü için yaptığı girişimlerden haberdar olmuş ve Asur şehrindeki temsilcilerine ve Bêlum-bâni’ye onların girişimini engellemek için talimatlar vermiştir.³¹ KT 6-c 530 numaralı belgeden katilin Asurlu olduğu düşünülmekte ve bu sebeple Tawniya kralı kendi uyuğundan olmayan birinin davası ile ilgili çaba sarf etmek istememektedir.

Kan parası meselesinde anlaşma metinlerinde Anadolu’lu birinin Asurlu birini öldürmesi durumunda çözüm bellidir. Fakat mesele Asurlular arasında geçince Ennam-Aşşur meselesinde olduğu gibi, güçlü kimsenin olayı kendi lehine kapatabilmesi mümkündür. Bu durumda Asur meclisinin kararının nihai karar olarak kabul edilmesi açısından oldukça önemliydi.

Yeni Asurca Belgelerde Kan Parası

Yeni Asur Döneminde az sayıda belgede kan parası hususuna rastlanmaktadır. Bunlar genellikle mahkeme kayıdır. Aşağıda bu belgeler ve kan parası meselesinin nasıl çözüme kavuşturulduğu ele alınmıştır.

Samâku’nun Kan Parası

İlk satırları kırık olan belge muhtemelen Asurbanipal dönemine aittir.³² Bu belge, kan parasının ödenmemesi durumunda muhtemelen kırık kısımda ismi kaydedilmiş olan kâtilin, öldürülen kişinin mezarı üzerinde öldürüleceğini kaydeden

29 KT 6c 527 (Kt.94/k 937: 14-21).

30 KT 6c 528 (Kt.94/k 845:15-19).

31 KT 6c 529 (Kt.94/k 1469).

32 Belgenin tarihleme kısmında *limmu* ismi kırıktır fakat devamında Asurbanipal’in ismi kayıtlıdır. SAA 14 125: r.1 “[... yılı, Asur] kra[h] Asurbanipal.”

hukuki bir belge olması açısından ilginçtir. Belgenin tercümesi aşağıdaki gibidir:

“Şimdi birlikte oldular (anlaştılar). O kan parası bedeli olarak kâtip Attar-qamu'nun kızı Kurra-Dimri'yi, Samâku'nun oğlu Şamaş-kenu-uşur'a teslim edecek. (Böylece) O kanını temizleyecek. Eğer o kadını vermezse, onlar onu Samâku'nun mezarında öldürecek. Her kim anlaşmayı bozarsa 10 mina gümüş ödeyecek.”³³

Kan parası için herhangi bir miktar verilmemiş onun yerine bir köle verilmiştir. Belge ölüm cezası içermesi bakımından oldukça önem taşımaktadır ve Yeni Asur Dönemi yasal belgeleri içerisinde bu cezanın olduğu tek belge olarak bilinmektedir.³⁴

Veliahdın Çobanının Kan Parası

Yeni Asur belgeleri içerisinde kan parasıyla ilgili en dikkat çekici belge veliahdın çobanı ve koyunlarıyla ilgili hususu içeren MÖ 680 yılına tarihli tablettir. İlgili metnin çevirisi şöyledir:

“Sartinnu'nun (vezir) Hanî'ye yüklediği dava. Veliahdın 300 koyunu ve para cezası Hanî'ye yüklenmiştir. Çoban için kan parası 1 adam ve 2 talent bakırdır. Hanî, insanlarıyla (ailesiyle) ve tarlalarıyla birlikte, 300 koyun ve para cezasının ve çobanın kan parasının bedeli olarak alı konulmuştur.

Her kim onu araştırır. İster onun vâlisi ister onun birlik komutanı, ister onun yakını onu araştırır, 300 koyunu para cezasıyla ve çobanın kan parası bedeli olan bir adam ve 2 talent bakırı öderse Hanî serbest kalacak.

O nehir ordalini reddetti.”³⁵

Belge, veliahdın³⁶ çobanını öldürmekle ve koyunlarını çalmakla suçlanan Hanî'nin suçlu olup olmadığının tespiti için nehir tanrısının adaletine başvurulmak istendi-

33 SAA 14 125.

34 Remko, *age.*, s. 66.

35 SAA 6 264.

36 Kralın çocukları bir istisna hariç (SAA 6 103: 5 veliaht Arda-Mulissi) hiçbir zaman isimleriyle kaydedilmemiştir. *mār-šarri* ifadesi her zaman veliahdı (kralın oğlunu) ifade etmek için kullanılmıştır. *mār-šarri* ifadesi hakkında detaylı tartışma için bk. Simo Parpola, *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal II* (AOAT 5/2, Neukirchen-Vluyn, 1983, s.173-174; SAA 6 s. xxvii-xxix. Tablet Asarhaddon'un tahta geçişinden 11 ay önceye tarihlidir. Bu sebeple belgede veliaht olarak kaydedilen kişi Asarhaddon olmalıdır. Bu konudaki tartışma için bk. SAA 6 dn. 264 (s. 212); Jass, *age.*, dn. 51 (s. 11).

ğini, fakat Hanî'nin nehir ordalini reddederek suçluluğunu kabullendiğini gösterir. Nehir ordali suçlamanın kanıtlanmasının çok zor olduğu yani şahit veya görgü tanıklarının bulunmadığı durumlarda başvurulana bir uygulamaydı.³⁷ Nehir ordalinin özellikle tek bir sanık için uygulandığı, sanığın nehre dalıp öldüğü durumlarda herhangi bir mahkeme kaydının tutulmaya gerek olmadığı söylenebilir. Çünkü artık sanık ölmüş ve suçu sabitlemiştir. Yeni Asur Dönemine ait böyle bir kaydın bulunmaması da bu durumu desteklemektedir. Burada nehir ordalinin asıl amacının cezalandırma değil suçun tespit edilmesi olduğunu belirtmek gerekir.³⁸ Hanî örneğinde de görüleceği üzere sanığın nehir ordalini reddetmesiyle veya nehirden çıkamamasıyla suçlu olduğu tespit edilmiş oluyordu. Eğer nehirden çıkmış olursa da suçsuzluğu kesinleşiyordu.

Hanî'nin davasında, nehir ordalini reddetmesiyle ona 300 koyun ve para cezası ile öldürdüğü adamın kan parası olarak bir adam ve 2 talent bakır yüklenmiştir. Hanî'nin bu cezayı ödeyecek gücünün olmaması sebebiyle de kendisi, ailesi ve tarlaları müsadere edilmiştir. Hanî ve ailesinin mahkemenin yüklediği ceza sebebiyle yani borç sebebiyle köle durumuna düştüğü söylenebilir. Bu durumdan tek kurtuluş yolu, Hanî'nin bir yöneticisi veya bir yakınının bahsi geçen cezayı ödemesidir.

Silim-ili'nin Kan Parası

“Öldürülen Silim-ili'nin bēl dāme'si Şiri. Onların (şehir halkı ve şahitler) huzurunda onun (Silim-ili'nin) eşi veya kardeşi veya oğlu ortaya çıkarsa onlar (tablette mühür bulunanlar) kan parasını ödeyecekler”³⁹

MÖ 657 yılına tarihli bu belge Asurologlar arasında anlam açısından karmaşa yaratmıştır. Ölenin kim olduğu, “onlar” ifadesiyle kimin kastedildiği anlaşılamaştır. R. Jass, çalışmasında Postgate⁴⁰ ve M. T. Roth'un⁴¹ öldürülen kişinin Silim-ili olduğu görüşünü yanlış bularak A. Ugnad ve T. Kwasman'ın karşı görüşünü

37 Betina Faist, “The Ordeal in The Neo-Assyrian Legal Procedure” *AOAT* 412, Ugarit-Verlag, Münster, (2014), s. 197; Faruk Akyüz, “Asur Belgelerinde Nehir Ordali”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/2, (2020), s. 168–75; bu uygulamada Nehir tanrısı yargılayıcı sıfatıyla ilahi hâkim görevini yerine getirmekteydi. Bk. Koray Toptaş – Ömer Kahya, Asurca ve Babilce Metinlerde Yemin”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 23/2, (2019), s. 320.

38 Faist, agm., s. 195.

39 SAA 14 81.

40 J. Nicholas, Postgate, *Fifty Neo-Assyrian Legal Documents*, Warminster, 1976, s. 170–71.

41 Martha. T. Roth, “Homicide in the Neo-Assyrian Period”, *American Oriental Series*, 67, (1987), s. 354.

benimsemiştir.⁴² Bu konudaki dayanağı ise tablette mührü bulunanlardan birinin Silim-ili olmasıdır. Bu tek başına yeterli bir kanıt değildir. Bazı tabletlerde aynı isme sahip farklı kişilerin mevcudiyeti bilinmektedir.⁴³ Yeni Asur Dönemi şahıs adlarını içeren çalışmalarda Şirî'nin Silim-ili tarafından öldürüldüğü görüşü kabul edilmektedir.⁴⁴ Tablette *bēl dāme* (kan davası hakkına sahip kimse/bir cinayet kurbanının yakın akrabası)⁴⁵ olarak Şirî'nin kaydedilmesi henüz bir yakınının orada olmayışından/ortaya çıkmamasından kaynaklandığı, belgenin 15-18. satırlarındaki “*Onun (Silim-ili'nin) eşi olsun, onun kardeşi olsun, onun oğlu olsun her kim ortaya çkarsa*” ifadesinden anlaşılmaktadır. Mishaly çalışmasında⁴⁶ Şirî'nin Samānu şehri tarafından *bēl dāme* olarak, maktulün yakınlarının ortaya çıkması durumunda onlara verilecek kan parasının kefil olarak seçildiğini belirtir ki bu oldukça akla yatkındır. Belgede kan parasıyla ilgili herhangi bir miktar ifade edilmemiştir. Bu durum Asur toplumunda kan parası için belirlenmiş bir miktarın olmadığını ve cinayete kurban giden Silim-ili'nin ailesiyle anlaşılacak miktar üzerinden ödemenin gerçekleşeceğini gösterebilir.

Bahçivan Tamūzāiu'nun Kan Parası

Bahçivan Tamūzāiu'nun kan parası bahsinin geçtiği tablet bir köle satış belgesidir.⁴⁷ Bu hususa ilgili herhangi başka bir belge mevcut değildir. Sözleşmede Rāši-ili 30 *šeql* karşılığında kölesi Attār-nūrî'nin Kusu'su'ya satışı gerçekleştirilmektedir. Belgenin 4'-6'. satırları arasında Attār-nūrî hakkında şu ifadeler yer almaktadır:

“Attār-nūrî, Sumuqiti şehrinden bahçivan Tamūzāiu'nun kan parası yerine alınan (kimse).”

42 Jass, *age.*, s. 63-4.

43 Bu hususa en yeni örneklerden biri Batman tabletidir. İlgili tabletin 4, 8 ve 9. satırlarında Ša-ili-tazzaz ismiyle üç ayrı şahıs kaydedilmiştir. Bk. Koray Toptaş – Faruk Akyüz “A Neo-Assyrian Sale Contract from the Province of the Chief Cupbearer (rab-šaḳē) kept at the Hasankeyf Museum (Batman)”, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, 110/2, (2020), s. 1–9

44 PNA 1110 Nr. 8, 1177 no. 2.

45 Karen Radner, 2005. “The Reciprocal Relationship Between Judge and Society in the Neo-Assyrian Period”, *Maarav* 12, (2005), s. 44; PNA 4/I 26b–27a.

46 Ayala Mishaly, “The Bēl Dāmē's Role in the Neo-Assyrian Legal Process”, *Zeitschrift für Altorientalische Rechtsgeschichte* 6, (2000) s. 45. Mishaly (2000:46) *bēl dāme* terimini iki taraf arasında ki anlaşma şartlarını belirleyecek kimse olarak ifade etmektedir. *Bēl dāme* ifadesi hakkında genel görüşler için bk. StAT 1 180–81.

47 Karlheinz Deller – F. Mario Fales – Liane, Jakob-Rost, “Neo-Assyrian Texts from Assur. Private Archives in the Vorderasiatisches Museum of Berlin, Part 2,” *SAAB* 9/1–2 (1995), no. 77.

Asurbanipal dönemine veya sonrasına tarihlenen belgeden Sumuquiti şehrinde katledilen ve bahçıvan olduğu anlaşılan Tamūzāiu'nun kan parası yerine Attār-nūrī köle olarak verilmiştir. Belge yorumu oldukça açıktır. Köle satış belgelerinde varsa kölenin mesleği ya da hangi şehirden oldukları gibi bilgiler kaydedilmiştir. Bahsi geçen metindeki gibi kölenin geçmişi hakkında bilgi içeren detaylarla karşılaşılmamaktadır. Attār-nūrī'nin kan parası yerine verilmiş olması iki durumu akla getirmektedir. İlki Attār-nūrī'nin özgür bir bireyken köle durumuna nasıl düşmüş olabileceğinin açıklanmış olması, diğeri ise Rāši-ili'nin ölen kişinin yakınlarından biri olduğu, kan parası yerine aldığı köleyi satarak kan parasını temin etmek iste-mesiyle alakalı olabilir.

Nabû-şezib'in Kadınlarının Kan Parası

Kahramanmaraş'ta bulunan Yeni Asurca belgeler içerisinde, MÖ 623 yılına ait bir mahkeme kaydında kan parasıyla ilgili ifadeye rastlanmaktadır. Belgenin ter-cümesi şöyledir:

Nabû-şezib'in, Siduni şehrinde Abda'a'nın evinden çıkartılmış olan, Nabû-şezib'in kadınlarıyla ilgili işlediği suçla ilgili, Ubru-Nabû'nun Nabû'a'dan şikâyeti hakkındaki dâva:

Abda'a (şöyle) söyler: Sumusumusum'un arkasından Ubru-Nabû Marqasi şehrine geldi ve dâva açtı. Ubru-Nabû (dâvayı) doğruladı. Sonuçta kadınlarla ilgili bu dava çözülmüş (ve ölen kadın(lar) için) kan parası halledilmiştir. 10 şeqel gümüşü Nabû'a Ubru-Nabû'ya ödedi (ve) onlar aralarında anlaşular. Her kim (daha sonra) itiraz ederse 10 mina gümüş ödeyecek.⁴⁸

Belge Siduni şehrinde Marqasi'ye getirilen kadınlar hakkındadır. Nabû-şezib'in Abda'a'nın evinden çıkarttığı (aldığı?) kadınlarla ilgili bir suç işlendiği belgede belirtilir. Mahkeme kaydında kan parasından bahsedilmesi kadınların en azından birinin öldüğünü göstermektedir. Kadın(lar)ın nasıl öldüğü veya öldürüldüğü kaydedilmemiştir. Suçu işleyen kişi Nabû-şezib olsa da dava edilen kişi Nabû'a'dır. Suç Siduni şehrinde işlenmiş fakat iki tarafın temsilcileri davayı Marqasi eyaletinde sonuca ulaştırmışlar ve bu dava sonucunda 10 şeqel kan parasına hükmedilmiştir. Düşük miktardaki kan parası kadın(lar)ın köle olduklarını düşündürmektedir.

Bu devre ait bir diğer belgede ise Niramayu şehrindeki 10 hektarlık bir tarlanın

48 Cahit Günbatı – Salih Çeçen – L. Gürkan Gökçek – Faruk Akyüz, *Kahramanmaraş'ta Bulunmuş Yeni Asurca Tabletler*, TTK Yayınları, Ankara 2020, Nr. 34: 1–14.

Si'imme valisinin köleleri için "kan parası"nın yerine ayrıldığı anlaşılmaktadır. Belge kan parasına sebep olan cinayete ilişkin bilgi vermemektedir.⁴⁹

Sonuç

Eski ve Yeni Asur Dönemlerinde görülen kan parası uygulamasında asıl amacın tazminat temini olduğu anlaşılmaktadır. Eski Asur Döneminde yerlilerin Asurlulara karşı işledikleri cinayet suçlarıyla ilgili hükümlerin kesinliği antlaşma metinlerinde kayıtlıdır. Fakat bu antlaşma maddelerinin tatbik edildiğini gösteren bir tabletle şimdiye kadar karşılaşılmamıştır. Eski Asur Dönemine ait yukarıda ele alınan metinlerdeki kan parası meseleleri Asurlular arasında geçmektedir. Bu belgelerden Asurlu tüccarların asıl amacının tazminat elde etmek olduğu görülmektedir. Eski Asur Dönemine ait antlaşma metinlerinde kan parasının ödenmesine rağmen kısasa kısas uygulanarak katilin bizzat maktulün yakınları tarafından öldürülmesi için Asurlulara teslim edileceğinin kaydedilmesi Yeni Asur Dönemindeki Samaku'nun kan parası hakkındaki belge ile kısmen benzerlik göstermektedir. Bahsi geçen belgede kan parası olarak kadının verilmemesi durumunda cinayeti işleyen kişi, ölen kişinin mezarı üzerinde öldürülecektir.

Eski Asur Döneminde Asurlu kimseler arasındaki kan parası hususunda asıl karar mercii Asur şehir meclisidir. Burada alınan kararlar nihai kabul edilmekte ve uygulanmaktaydı. Kan parasını sadece cinayete kurban gidenin yakınları değil onların adına başkaları da alabilmekte ve asıl sahiplerine ulaştırmaları beklenmekteydi. Ayrıca kan parasının başkaları tarafından ödenebildiği "*Ennam-Aššur'un adına, Zanîwata'nın kanının masrafı olan parayı, o ödedi*"⁵⁰ ifadesinden bilinmektedir.

Yeni Asurca belgelerdeki kan parası uygulaması hakkındaki bilgilerimiz Eski Asur Dönemine kıyasla daha azdır. Bu dönemde saray erkânı tarafından yapılan yargılamalarda⁵¹ alınan kararlar uygulanmaktaydı. Kan parası sadece gümüşle değil bakırla da ödenebilmekteydi. Kan parası, ölen kişinin yerine bazen sadece köle vermek suretiyle bazen de bir kişi ve bir miktar para şeklinde ödenmekteydi. Belirlenen kan parasının ödenmemesi durumunda katilin mallarına el konularak kendisi ve ailesi köle durumuna düşmekteydi. Kan parasının ödenmemesi ya da

49 SAA 11 222: 1-3.

50 Çeçen, *age.*, s. 295 (Kt. b/k 258/b).

51 Yeni Asur Döneminde yargılamaları yapanlarla ilgili detaylı bilgi için bk. Radner, *agm.*, Table.1, s. 50-4.

mahkemede varılan antlaşmaya sonradan itiraz edilmesi durumunda da bir miktar para cezası uygulanabilmekteydi.

Yeni Asur Dönemi belgelerinde görülen *bēl-dāme* ifadesi, kan davası hakkına sahip kimse/bir cinayet kurbanının yakın akrabası olarak kabul edilmektedir. Bu kimse öldürülen yakını için dava açma ve kan parası talep etme hakkına sâhip idi. Bu ifade Yeni Asur Döneminde iki belgede görülmektedir. İlk belge tartışmalı olmakla birlikte öldürülen kimse için şehir tarafından Şirî *bēl dāme* olarak görevlendirilmiştir. Oldukça kırık ve içeriği çok iyi anlaşılabilen SAA 21 144 numaralı diğer belgede ise Utumu *bēl dāme* olarak kaydedilmiştir.

KAYNAKLAR

- Akyüz, Faruk, “Yeni Asur Döneminde Anadolu’da Kölelik ve Köle Satışları” *Anadolu’nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zırai Hayat*, Editörler, L. G. Gökçek – O. Pekşen – E. Yıldırım, İstanbul, 2018, s. 399–411.
- Akyüz, Faruk, “Asur Belgelerinde Nehir Ordali”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/2, 2020, s. 165–177.
- Albayrak, İrfan, “Eski Asurca Kaynaklara Göre Asur-Anadolu İlişkilerinde Hahhum Krallığı’nın Önemi”, *Archivum Anatolicum*, 12/2, Ankara 2018, s. 1–11.
- Baker, Heather D., *Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*, Vol. 3/I, Helsinki, 2002.
- Baker, Heather D., *Neo-Assyrian Specialists, Crafts, Offices, and other Professional Designations. The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire, 4/I: Professions Index*. Winona Lake 2017.
- Bayram, Sebahattin – Kahya, Ömer, “Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda Anadolu’daki Hukuki Uygulamalar Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5 (17 Ek Özel Sayı), (2018), s. 75–92.
- Çayır, Murat, *Kültepe’de 1997 Yılında Bulunan Tabletlerin Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2012.
- Çeçen, Salih, “Kültepe Metinlerinde Bulunan Yeni Waklum Mektupları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXXIV, (1990), s. 35–51.
- Çeçen, Salih, “Yeni Delillere Göre Kültepe’de Kan Parası”, XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi, 6–10 Temmuz 1987 İstanbul, Bildiriler Ankara, (1998), s. 291–296.
- Çeçen, Salih, “Kültepe Belgelerine Göre Anadolu Şehir Devletlerinde Ayaklanma,” *ArAn* 5, (2002), s. 65–68.
- Çeçen, Salih, – Hecker, Karl, “ina mātika eblum, Zu einem neuen Text zum We-gerecht in der Kültepe-Zeit”, *Alter Orient und Altes Testament* 240 (Fs von Soden) içinde, Münster, (1995), s. 31–41.
- Deller, Karlheinz – Fales, F. Mario –Jakob–Rost, Liane, “Neo-Assyrian Texts from Assur. Private Archives in the Vorderasiatisches Museum of Berlin, Part 2,” *SAAB* 9/1–2 (1995), s. 3–137.
- Erol, Hakan, “Kültepe’den Bir Metne Göre Asur Bölgesinde Yaşanan Bir İsyân ve Anadolu’daki Diğer İsyânlarla İlgili Kayıtlar”, *ArAn*, 11/2, (2017), s. 23–38.

- Faist, Betina, “The Ordeal in The Neo-Assyrian Legal Procedure” *AOAT* 412, Ugarit-Verlag, Münster, (2014), s. 189–200.
- Fales, F. Mario, “Assyrian Legal Traditions”, *A Companion to Assyria*, Ed. E. Frahm, 2017, s. 398–422.
- Fales, F. Mario – Postgate, J. Nicholas, *Imperial Administrative Records, Part II, Provincial and Military Administration*. SAA 11, Helsinki, 1995.
- Günbattu, Cahit, “Kültepe’de Bulunmuş İki Antlaşma Metni”, *Belleten* C LXIX, (2005), s. 759–784.
- Günbattu, Cahit, “Two Treaty Texts Found at Kültepe”, *Assyria and Beyond Studies Presented to Mogens Trolle Larsen*, (2004), s. 249–268.
- Günbattu, Cahit, *Kültepe, Kaniş, Anadolu’da İlk Yazı, İlk Belgeler*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2017.
- Günbattu, Cahit – Çeçen Salih – Gökçek, L. Gürkan – Akyüz, Faruk, *Kahramanmaraş’ta Bulunmuş Yeni Asurca Tabletler*, TTK Yayınları, Ankara 2020.
- Hertel, T. Klitgaard, *Old Assyrian Legal Practices, Law and Dispute in the Ancient Near East*, (OAA 6, PIHANS 123), Leiden 2013.
- Jass, Remko, *Neo-Assyrian Judicial Procedures*, SAAS 5, Helsinki 1996.
- Kryszat, Guido, “Wer Schrieb Die Wakkum-Briefe?”, *Leiden: Assyrian and Beyond. Studies Presented to Mogens Trolle Larsen*, (2004), s. 353–358.
- KT 6–b: Larsen, Mogens Trolle, *Kültepe Tabletleri VI–b, The Archive of the Şalim–Aşşur Family Volume 2: Ennam–Aşşur*, TTKY, Ankara 2013.
- KT 6–c: Larsen, Mogens Trolle, *Kültepe Tabletleri VI–c, The Archive of the Şalim–Aşşur Family Volume 3: Ali–ahum*, TTK, Ankara 2014.
- KT 9–a: Albayrak, İrfan – Erol, Hakan, *Kültepe Tabletleri IX–a, I. Cilt: Buzutaya ve Lipit–İstar Arşivleri, 1950 Yılı Tabletlerinden (Kt. c/k) Seçilmiş Metinler*, TTK, Ankara 2016.
- Kuzuoğlu, Remzi, “Three Kültepe Texts Concerning Rebellions”, *Journal of Near Eastern Studies* 70, (2011), s. 25–33.
- Kwasman, Theodore, *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part I: Dated and Datable Texts*. SAA 6, Helsinki 1991.

- Lewy, Julius, *Die Kulteptexte aus der Sammlung Frida Hahn*, Berlin, Leipzig 1930.
- Mattila, Raija, *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part II: Assur–banipal through Šîn–šarru–iškun*. SAA 14, Helsinki 2002.
- Michel, Cécile, *Correspondance Des Marchands De Kaniš Au Début Du Iie Millénaire Avant J.-C.*, Paris 2001.
- Mishaly, Ayala, “The Bēl Dāmē’s Role in the Neo-Assyrian Legal Process“, *Zeitschrift für Altorientalische Rechtsgeschichte* 6, (2000) s. 35-53.
- Öz, Esmâ, “Kültepe Kazılarında Ele Geçen Waklum Mektupları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/16, (2011), s. 1–11.
- Özgüç, Tahsin, *Kültepe, Kaniš/Neša*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.
- Parpola, Simo, *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal II* (AOAT 5/2), Neukirchen–Vluyn 1983.
- Parpola, Simo, *The Correspondence of Assurbanipal, Part I: Letters from Assyria, Babylonia, and Vassal States*. SAA 21, Helsinki 2018.
- Postgate, J. Nicholas, *Fifty Neo-Assyrian Legal Documents*, Warminster 1976.
- Roth, Martha T., “Homicide in the Neo-Assyrian Period”, *American Oriental Series* 67, (1987), s. 351–65.
- Roth, Martha T., *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Scholars Press, Atlanta 1995.
- Radner, Karen, “The Reciprocal Relationship Between Judge and Society in the Neo-Assyrian Period”, *Maarav* 12, 2005, s. 41–68.
- Sever, Hüseyin, “Yeni Kültepe Tabletlerinde Geçen “Kīma awāt naru’āim” Tabiri ve Değerlendirilmesi”, *Dil ve Tarih–Coğrafya Fakültesi Dergisi* 34/1–2 (1990), s. 251–265.
- StAT 1: Radner, Karen, Ein neuassyrisches Privatarchiv der Tempelgoldschmiede von Assur. (*Studien zu den Assur-Texten* 1), Saarbrücken 1999.
- Toptaş, Koray – Akyüz, Faruk, “A Neo-Assyrian Sale Contract from the Province of the Chief Cupbearer (rab-šaḳê) kept at the Hasankeyf Museum (Batman)”, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, 110/2, 2020, s. 1–9.

Toptaş, Koray –Kahya, Ömer, “Asurca ve Babilce Metinlerde Yemin” *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 23/2, 2019, s. 315–330.

Yalvaç, Kadriye – Tosun, Mebrure, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi Şaduqa Fermanı*, TTK Yayınları, Ankara 2002.

Geleneksel Kazak Kültüründeki Koç Kültüyle İlgili Etnoarkeolojik İncelemeler

Tattigül Kartaeva* - Yerdan Oralbay**

Öz

Kazak ve diğer Türk soylu halkların dünya görüşünde koç oldukça önemli bir kült hayvanı olarak kabul edilmiştir. Eski Kazak mezar taşlarına (*koytas, koşkartas*) çeşitli koyun/koç tasvirlerinin işlenmiş olması bu uygulamanın arkeolojik kazılarda ortaya çıkan kilden yapılmış koç figürleri ve kaya resimlerindeki (petroglif) çeşitli koyun/koç resimlerinde görülen geleneğe bağlandığını ve bu kültürün köklerinin çok eski devirlere dayandığını ortaya koymaktadır. Antik çağlara ait kap kulplarının hayvan biçimli veya özellikle koyun/koçbaşı şeklinde biçimlendirildiği görülmektedir. Koyun/koç ile ilgili kültürler, Eskiçağ'da Saka ve Kanglı, Ortaçağ'da ise Oğuz ve Kıpçak boylarının yaşamlarında önemli yer tutmuştur. Koçun insanın ruhani düşüncesiyle ve yaşamının dönüşüm anlarıyla ilgili kutsal bir bağa sahip olduğu düşünülmektedir. Halk arasındaki efsane ve inançlara göre koç, gök ve ateşten yaratılmıştır. Bu inanç, birçok eski doğu halkları arasında İslamiyet öncesinde yaygın olan doğa tapınışı ile ilgilidir. Türk soylu halkların inancına göre koyun/koç, koruyucu özelliğinin yanı sıra kutsallara kurban edilebilecek kutsal bir hayvan niteliğindedir. Kazaklar ve Türk soylu halklar arasında evcil hayvanlara ait bazı kemiklerin mucizevî özelliklere sahip olduğu şeklinde, ilginç gelenekler, batıl inançlar ve efsaneler yaygındır. Koyun/koç boynuzu (*koşkarmüyüz*) şeklindeki süslemenin bu halklar için bereketi ve zenginliği sembolize ettiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Koç kültürü, dünya görüşü, hayvan totemi, boynuz şeklindeki (*koşkarmüyüz*) süslemeler.

* Prof. Dr., Al-Farabi Kazak Millî Üniversitesi, Tarih, Arkeoloji ve Etnoloji Fakültesi, Arkeoloji, Etnoloji ve Müzecilik Bölümü, Almatı/KAZAKİSTAN, kartaeva07@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6180-4107 DOI: 10.37879/belleten.2020.907

** Kıdemli Araştırmacı, Al-Farabi Kazak Millî Üniversitesi, Tarih, Arkeoloji ve Etnoloji Fakültesi, Arkeoloji, Etnoloji ve Müzecilik Bölümü, Almatı/KAZAKİSTAN, oralbai79@mail.ru
ORCID: 0000-0003-4976-8929

Makale Gönderim Tarihi: 02.09.2015 – Makale Kabul Tarihi: 11.08.2020

Ethnoarchaeological Approach to the Cult of Ram in Traditional Kazakh Culture

Abstract

The cult of the sheep/ram plays an important role in the life and ethos of the Kazakhs and many Turkic tribes as a totem animal. Numerous sculptural images of the ram depicted in the old Kazakh tombstones (*goitas*, *qoshqartas*) and clay ram figurines were found in archeological excavations. The ram images in the rock engravings (petroglyphs) indicate its roots related to the ancient religions. Some of the handles in ancient pottery were zoomorphic in shape, and especially in the form of ram head. The cult of sheep/ram was connected with the specific conditions of life, traditions, husbandry of ancient tribes as Sakha, Kangli, and Medieval Oghuz and Kipchak. The cultic significance of the sheep/ram is explained by its sacredness related to the idea of human soul, and to moments of transformation. This cult has close connection with the tradition of nature worship in the pre-Islamic people of the ancient East. The sheep/ram served not only as a sacrificial animal, but also a talisman for Turkic people. There were interesting Kazakh and Turkic customs, superstitions and legends connected with the miraculous peculiarities of some bones of domestic animals. The images of the sheep/ram in the form of a horn (*qoshqarmuyiz*) symbolize wealth and fertility.

Keywords: The cult of ram, worldview, totem of an animal, ornament in the form of horn (*qoshqarmuyiz*).

Giriş

Kazak halkının totem anlayışında kurttan sonra dört tür hayvan (*tülik*: deve, at, koyun, sığır gibi hayvanların genel adı) önemli bir yere sahiptir. Genel olarak hayvanlar hakkındaki anlayış ile inanç ve öğretiler, avcı-toplayıcı Paleolitik Çağ yaşamında kalıplaşmış, göçebe hayvancılık döneminde ise daha çok gelişme göstermiştir. Eski dönemlerde bazı yırtıcı hayvanlar silahsız insanlar için bir tehdit unsuru iken, sakin ve otçul hayvanlar besin ve diğer ihtiyaçlar açısından kaynak olmuştur. Kemik, boynuz, diş ve derileride günlük hayatı kolaylaştıran malzemeler haline dönüştürülebildiği için, vahşi ya da uysal tüm hayvanlar kutsal varlıklar olarak görülmeye başlanmıştır. Öncelikle yırtıcı hayvanlardan zarar gelmemesi, daha sonra da uysal hayvanlardan daha çok faydalanabilmek için hayvanların kutsal sayıldıkları anlaşılmaktadır. Maddi kültür kalıntılarının yanında halk yaşamındaki sözlü edebiyat ürünlerinde, gelenek, görenek ve inançlarda hayvanlara karşı duyulan, korku ve saygı kendini göstermektedir. Türk soylu halklar da çok

eski dönemlerden itibaren dört grup evcil hayvan (*tülük*) ile vahşi hayvan ve kuşları kutsal saymıştır.

Çalışma multidisipliner bir araştırma olup etnoloji ve arkeoloji biliminin ortaklaşa kullanılmıştır. Araştırmada açık hava müzelerindeki koç şekilli taşlar ve kaya resimlerindeki oyma koç şekilleri esas alınmıştır. Tarihi materyal içerisinde yer alan bu tür malzemeler üzerinde yapılan incelemelerle Kazak halkının toplumsal hayatında koçun rolü, yeri ve öneminin aydınlatılması amaçlanmıştır.¹

Yerli arkeologlar Karl Baypakov, Zeynolla Samaşev, jeoarkeologlar Renato Sala, Jean-Mark Deom, etnograflar Serik Ajiğali, Halel Arğınbayev, Nursan Alimbay'ın² yazıları, arkeoloji ve etnoloji bilim dalının disiplinler arası bağlantılarını analiz etmek için bir ön koşul haline gelmiştir.

Koyun / koç bilgisi Türk halklarının yaşam destek sisteminde önemli bir yere sahiptir. Proto-Kazakların koyun ve koç bilgisinin Türk halklarıyla ortaklığı, Ertuğrul Damık, Yaşar Kalafat, Mustafa Aksoy, Ali Rıza Özdemir. Yaşar Çoruhlu, Tuncer Gülensoy, Yunus Berkli gibi bilim adamları tarafından yapılan arkeo-etnografik araştırmalarda ele alınmıştır.³

- 1 Yazarın arkeo-etnografik araştırma materyalleri, makalenin ana bilimsel kaynağını oluşturmaktadır: Mangıstau, Donıztau, Üstürt, Sır Derya seferleri – 2014-2018;
- 2 Renato Sala - Jan-Mark Deom, *Naskalniye izobrajenije Yezhnogo Kazakhıstana*, Geoarkheologiya Almaty 2005; Zeynolla Samaşev - Krymbek Kuşerbaev - Ermek Amanşev - Andrei Astaf'ev, *Sokrovışha Usturtı i Mangıstau*, Arheologiya, Almaty 2007; Karl Baypakov, “Kul't barana u syrdar'inskih plemen”. V knige: *Arheologicheskie issledovaniya drevnego i srednevekovogo Kazakhıstana*, Gilym, Almaty 1980, s.32-34.; Serik Ajiğali, *Kratel elinin asyl murasy: koshpendi Aral-Kaspiı onirinin tarihi men madenieti turaly*. Almaty: Timas Printhouse. 2006; Nursan Alimbay, vd., *Kazakhın etnografyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn destırlı zhuiesi*. 3 tom. Almaty: Adam Damu Integrasiya, 2017; Halel Arğınbayev, “Narodnye obichai i pover'ya kazahov, sviazannye so skotovodstvom”. V knige: *Hoziaistvenno-kul'turnye tradicii narodov Srednei Azii i Kazakhıstana*, Nauka, Moskva 1975, s.194-205.
- 3 Ertuğrul Damık, *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları*, Ankara 1990; Ertuğrul Damık, “Koç ve at şeklindeki Anadolu mesar taşlarının dağılımı”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 4 (2004): s. 19-28. http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/dergi/turk.ark.etn.derg.4.pdf (Erişim Tarihi: 30.11. 2016); Yaşar Kalafat, *Kars'ta Gregoryen Türkler Ve Mezar Mimarileri - Ak Ve Kara Koyunlu Mezar Taşlarının Çizdiği Tarihî-Coğrafi Kültürün Sınırları* (<http://www.yasarkalafat.info/kalafat.info/dosyalar/kalafat2014151920.pdf> (Erişim Tarihi: 27.11.2016); Mustafa Aksoy, *Tunceli'de Koç-Koyun Heykelleri ve Balballar* (<http://www.mustafaaksoy.com/makale-114-Tunceli-de-Koc-Koyun-Heykelleri-ve-Balballar> (Erişim Tarihi: 30.11.2016); *Kazakistan'da Koç - Koyun Heykelli Mezar Taşları* (<http://www.mustafaaksoy.com/dosyalar/Kazakistan-da-Koc-Koyun-Heykelli-Mezarlar.pdf> (Erişim Tarihi: 29.11.2016); Ali Rıza, Özdemir. *Koç Heykelli Mezarların İzinde: Zazalar Ve Türklük*, Kripto Yayınları, Ankara 2010.; Yaşar Çoruhlu, “Türk Sanatı'nda Koyun, Koç, Keçi Figürlerinin Sembolizmi”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 100 (Nisan 1995): s. 52-60; Yaşar Çoruhlu, “At ve Koç/Koyun Şekilli Mezar Taşlarının Sembolizmi”, *Toplumsal Tarih*, 94

Yazılı verileri yazarın keşif materyalleriyle vesomet verilerle teyyit etmesi, bu çalışmanın orijinalliğini ortaya koymaktadır.

Açık Hava Müzelerindeki Taşlarda ve Kaya Oymalarındaki Koç Şekilleri

Kazak topraklarındaki Arpaözen, Sauskandık (Karatau), Hantau, Kuljabası, Tanbalı (Çu-İli Dağları), Eşkiölmes, Bayanjürek (Congar Aladağı) kaya oymalarında günümüzde soyu tükenmiş olan boynuzlu yaban domuzu, aslan, kaplanın bazı türleriyle birlikte pars, geyik, dağ keçisi, dağ oğlağı, yaban domuzu, at, yabani eşek, ceylan, kurt, deve, boğa, koç, koyun, keçi, yılan, kuşlar, köpek figürleri ve mitolojik hayvanlar taşlara yontmatekniğiyle işlenmiştir. Bu anıtlar, çok eski dönemlerde yaşayan halkların yaşam biçimleriyle bağlantı kurmamızı sağlayan aradaki paha biçilmez miraslardır. Adı geçen kaya oymalarındaki koyun, koç arketipi 3000 sene evvelki dönemden bugüne kadarki Kazak halkının kültürel yaşamıyla zihniyetinde önemli simgesel bir rol oynadığını göstermektedir.

Bayanjürek dağından doğuya doğru 20 km. yerde Tasbas kompleksindeki kültürel peyzaj alanında yaklaşık Tunç Çağı'nın sonu ile Erken Demir Çağı sonuna ait olduğu sanılan (M.Ö. I. binyılın ilk yarısı) granit üzerine oyularak tasarlanmış koyunun taştan yapılmış heykelleri saklanmıştır (Resim – 1-3).⁴ Taş höyükün birindeki taş paravana koç boynuzu şekli verilmiştir.⁵ Tasbas'taki dev *koyun taşlar* (koç şekli verilmiş taşlar) kaya oymaların yüksek kabartma (fr. Haut-relief), proto-anıtlar, jeoglif (geoglyph) gibi çok nadir türlerinden sayılmaktadır ve onlar doğal bir şekilde oluşan granitlerin üzerine yontulan eski ustaların toplu çalışmalarının neticesinde ortaya konulmuştur.

(2000), s. 35-42; Tuncer Gülensoy, *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*, İstanbul 1989. s. 26-32; Yunus Berkli. "Erzurum'da Yeni Bulunan Haç Motifli Koç Heykelinin Düşündürdükleri". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34 (2007), s. 215-232.

4 Renato Sala - Jan-Mark Deom, *age.*, s. 53-55,137.

5 Renato Sala - Jan-Mark Deom, *age.*, s. 139

Resim 1: Tasbas'taki koyun taş (ko Şeklindeki taş).

Resim 2: Tasbas'taki koyun taş (ko Şeklindeki taş).

Resim 3: Tasbas'taki koyun taş (ko Şeklindeki taş).

Özbekistan'daki Orta Tunç Çağı'na ait olduğu öne sürülen Sarımışsay kaya oymalarındaki koç başlı mitolojik insan figürünün baş kısmı güneş yuvarlağı gibi sembolize edilmişken, başından yukarıya doğruuzanan iki anteni Gök Tanrı'ya ulaştırın ve bağlayan bir yol gibidir (Resim 4).

Resim 4: Sarımışsay'daki koç başlı adam. Özbekistan.

Ancak Tunç ve Demir Çağı kaya oymalarında ise koç şekilleri değil, dağkoyunu, dağ keçisi figürleri daha fazladır. Bazen dağ keçisi ile koç figürlerini ayırt etmek epey zordur. Mesela, süt keçisinin boynuzunun kıvrılmış şekli, dağ keçisini de andırır.⁶

Erken Dönemlerdeki Türk Soylu Kabilelerin Dünya Görüşünde Koyun ve Koç Kültü

Demir Çağı'nın sakinleri olan Saka kabilelerinin dini kült anıtları ile Sır Derya'nın eski kanalı İnkâr Derya boyundaki Uyğarak yerleşim bölgeleri ile Jetiasar (Yediaşar) medeniyetinden kalma anıtlar, eski kabilelerin koyun, koç kültürüyle ilgili birçok verilere sahiptir. Sır Derya nehrinin aşağı akışı boyunca M.Ö. 7 – 5 asra ait olduğu sanılan Saka ve Massaget kabilesi yerleşim bölgeleri ile kalelerinin büyük bir bölümü bulunmaktadır. Saka ve Massaget'lilerin siyasi ve idari merkezi Şirik – Rabat ile Babiş mezarlığının Sır Derya'nın aşağı akışı boyunca yerleştiğine dikkat edersek, Saka kurganlarının buralarda pek fazla olması şaşırtıcı değildir. Sır bölgesindeki Saka kurganlarının tipik özellikleri içinde, insan naaşıyla birlikte

6 Renato Sala - Jan-Mark Deom, *age.*, s. 139-147.

koyun kemiklerini de birlikte gömmek vardır. Mesela, №16. kurganda kuyumşak (sağrı kemikleri, omurganın alt ucunun bitim yeri, kuyruk sokumu olan kısım), №35. Kurganda 241 aşık kemiği, №36. kurganda omurga ile 5 aşık kemiği, №4. kurganda 2 aşık kemiği, №57. kurganda koyun kellesi gömülüdür.⁷

Koyun kemiklerinin insan naaşıyla birlikte gömülü olduğu mezarlıklar ile kurganlar, Kazakistan'ın birçok bölgesinde bulunmaktadır. Üstürt'deki Baskuduk (Baş Kuyu) 1. mezarlığındaki Oğuz – Kıpçak dönemlerine ait olduğu öne sürülen Orta Asırlık Türk soyuna ait mezarlıktan savaşçı naaşıyla birlikte gömülen aşık kemiklerinin bulunması, Saka devrinde öbür dünya hayatına olan inanç kültürünün olduğunu ispatlar (Resim 5a).

Resim 5: Gömülmüş aşık kemikleri: **a.** Üstürt. Baskuduk 1. mezarlığı⁸; **b.** Erken Türk şehri Kastek. Arkeolog Arnabay Nurcanov'un kazılarında.⁹

Altay'daki Pazırık kurganlarından omurga, sağrı kemikleriyle birlikte kuyruk yağı, koyun eti parçaları bulunmuştur. İnsan vücuduyla birlikte gömülmüş omurga ile sağrı kemikleri Volga nehri boyundaki ve Dağıstan'daki Türk soyluların kurganlarından da bulunmuştur.¹⁰ Tarih bize günümüzdeki Rusya'nın Altay bölgesinin Eski Türklerin mekân olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Altay'ın Biysk

7 Olga Vişnevskaya, *Kul'tura sakskih plemen nizov'ev Syrdar'i v VII-V vv. do n. e. po materialam Uigarako*, Nauka, Moskva 1973, s. 17, 31, 35, 45.

8 Resim 5a - Samaşev vd, *age.*, s. 273.

9 Resim 5b - Yazarlara ait fotoğraftır.

10 Mihail Griaznov, *Pervyi Pazyrykskii kurgan*, Moskva. Ripol Klassik. 2013, s. 52-53; Lef Gumilev, *Sosedni hazar*, Litres, Moskva 2004, s. 6; *Arheologicheskaya otkrytiya 2007 goda*, Litres, Moskva 2014, s. 538.

şehri civarındaki ve Kemerev bölgesinde M.Ö. 9–11. asırlara ait olduğu bilinen Klasik Türklük döneminin kurganları korunmuştur. Buradaki kurganlardan da insan naaşıyla birlikte gömülmüş koyunun sağrı kemikleri bulunmuştur.¹¹

Esik kurganından bulunmuş Saka prensi olan (sivri başlıklı Sakalar - *Saka tigraha-uda*) Altın Adam'ın sivri başlığının üzerine kanatlı ve boynuzlu mitolojik at, pars, geyik, en uç kısmına ise koçun altın heykeli yerleştirilmiştir. Batı Kazakistan'dan bulunan "Altın Adam'ın" *saukele* (koni biçiminde, yukarıya doğru uzanan başlık) tipindeki başlığının en uç kısmına da koçun altın heykelinin yerleştirilmesi, zoomorfik figürlerin dini ideolojik anlamı, Güneş Tanrısı ile kabilelik totem arasındaki ilişkiyi gösterir. Kurganın büyüklüğü ve altınla kaplanmış gıysilerle gömülmüş olması, sosyal statüsünün yüksek olduğunu bildirir.¹²

Sır Derya'nın aşağı akışı boyundaki Uyğarak mezarlığındaki 66. Kurgandan bulunan Saka kemerlerindeki koyun, koç alışımlar, Saka'ların uygulamalı süsleme sanatındaki koyun ile koç figürleri, hayvan stiline ana niteliklerinden biri olduğunu ispatlamaktadır.¹³

M.Ö. 4. asra ait olduğu sanılan 11. Berel kurganında erkek ve kadının kabrine 13 at koşumlarıyla birlikte gömülmüştür. At koşumlarındaki ağaçtan oyularak yapılan zoomorfik süs eşyaların yanında boyanmış koç başı da bulunmaktadır. Ağaç süs eşyaları öncelikle kırmızıya, onun üzerinden beyaza boyanmış ve daha sonra altınla kaplanmıştır. Bu renk uyumunun da kültür ve sihirler açısından anlamı büyüktür. Altın boya Güneş Tanrı'sının totemlikteki anlamıyla ilgilidir (Resim 6).¹⁴ Sakaların "hayvan stilleri" M.Ö. 7-5. asırlarda Avrasya (Altay, Sibirya, Tuva, Karadeniz kıyıları, Tuna, Orta Asya) topraklarında oldukça yaygın olmuştur (Resim 7).¹⁵ İran, Ön Asya'dan bulunan arkeolojik miraslar bu bölgede hayvan stillerinin 3-4. yüzyıl öncelerinde yerleştiğini gösterir. Antik sanat eserlerindeki bu stil, Avrasya kabileleri arasında yeni bir anlam kazanarak, Avrasya İskit-Sibirya hayvan stiline vatam haline gelir.

11 Marya Zavituhina, *Kurgannyi mogil'nik Srostki 2 na Altae. Soobshenie Gosudarstvennogo Jermitezha*, Vyp 27. Sankt-Peterburg 1963, s. 51-53; *Kratkoe soobşeniya o dokladah i polevyh issledovaniyah Instituta istorii material'noj kul'tury*, 5 vyp., Izdatel'stvo Akademi Nauk SSSR, Moskva 2007, s. 353.

12 *Arheologiya Kazahstana*, Oner, Almaty 2006, s.116; Kemal Akişev – Alişer Akişev, *Proishozhdenie i semantika Isyyskogo golovnogo ubora*. V knige: *Arheologicheskie issledovaniya drevnego i srednevekovogo Kazahstana*. Almaty: Gylym 1980, s. 23-29.

13 Vişnevskaya, *Uğaraka*, s. 106; Sergei Tolstov, *Po drevnim del'tam Oksa i Jaksarta*, Izdatel'stvo Vostočnoi literatury, Moskva 1962, s. 185.

14 *Arheologiya Kazahstana*, s. 134.

15 Nataliya Polos'mak, *Vsadniki Ukoka*, Infolio-press, Novosibirsk 2001, s. 44-55.

Resim 6: Koç başı. Ağaçtan yapıp, altınla kaplanmışır. Berel Mezarlığı¹⁶

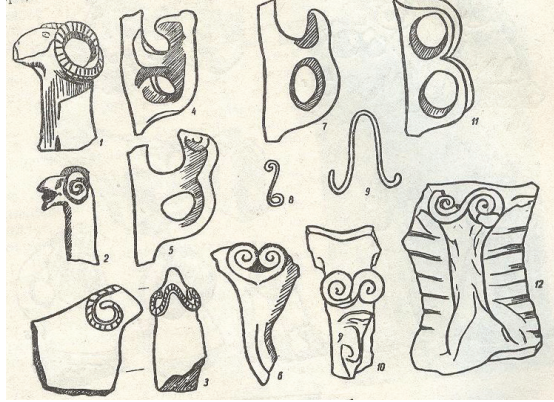
Resim 7: Koç başı. Dağ Altay. Ukok **a.** Ağaç. Ak-Alah Mezarlığı; **b.** Ağaç. Kuturgantas Mezarlığı; **c.** Keçe. Ak-Alah Mezarlığı¹⁷

Sır Derya nehrinin orta ve aşağı akışı boyunca bulunan koç figürü resmedilen ve koç boynuzu işlenmiş seramik koleksiyonlar, Kazak topraklarında koç kültürünün ev yaşa-

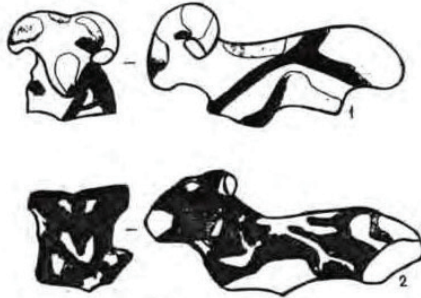
¹⁶ *Arheologiya Kazahstana*, s.134.

¹⁷ Polos'mak, *Ukoka*, s. 65, 103, 217.

mında önemli bir yere sahip olduğunu gösterir. Tanınmış arkeolog Karl Baypakov, koç figürlü arkeolojik seramik eşyalar kronolojisini aşağıdaki gibi dört döneme bölerek incelemiştir: M.S. 1. asırdan 8. asra kadarki koçun tam olarak şekli; 8-12. asırlar aralığındaki koçun stilleşmiş figürü ve koç figürünün tutacak şeklindeki görüntüsü; 13-14. asırlar aralığındaki koç protomunun tam bir şekli; 15-18. asırlar aralığındaki koç boynuzu figürü (Resim 8 -10).¹⁸

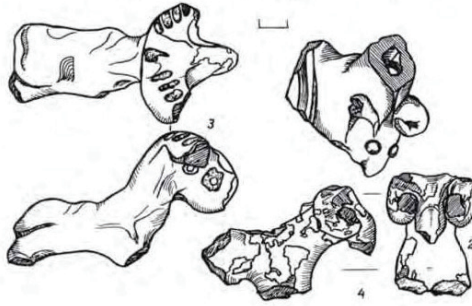

Resim 8: Koç. Seramik figürler ve mutfak aletleri kolları. 1-7 yüzyıl.

Resim 9: Koç. Seramik figürler. 8-12 yüzyıl.

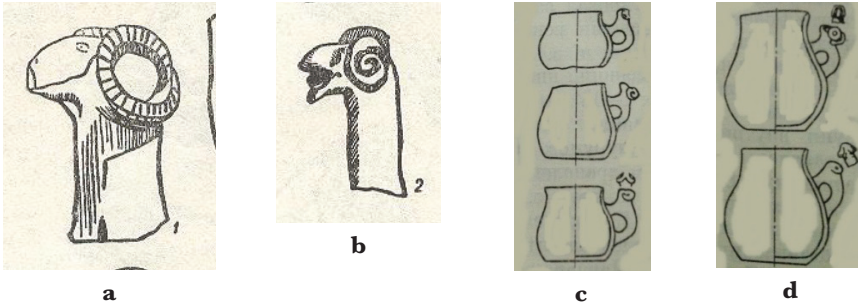
¹⁸ Baypakov, "Kul't barana...", s. 32-34.

Resim 10: Koç. Seramik figürler. 13-14 yüzyıl.

Tutacak kısmına koç şekli tasvir edilmiş çömlekler ile kaplar, “zoomorflu tutacaklı seramikler” diye adlandırılır. Koç şekilli seramiklerin asıl koleksiyonunu Otrar ve Sır Derya vahalarının seramikleri oluşturmaktadır.¹⁹

Sır Derya'nın aşağı akışı boyunca yerleşmiş olan Kanlı kabilesinin Tompak Asar kentinin M.Ö. 1. yüzyıla ait olduğu düşünülen kültür katmanından koçun tam bir şekli resmedilmiş seramik eserler bulunmuştur. Arıs nehrinin yukarı akışı boyunca bulunmuş kazan kapağının tutacağı olarak boyun kısmı uzun olarak yapılmış koç başı şekli kullanılmıştır (Resim 11 a,b). Arkeolojik seramik kaplarda koç başı şeklinin çok sık meydana çıkması, eski kabilelerin dünya görüşleri ile inanç sistemlerinde koçun iyilik ve refah sembolü olduğunu göstermektedir.²⁰ Kapların tutacak kısımlarındaki koç, koyun figürleri, eski kabilelerdeki bolluğun da sembolüdür.

Resim 11: a-b. Kazan tutacakları; **c-d.** seramik kaplarda koç başı²¹

19 Kemal Akışev – Karl Baypakov - Lev Erzakovich, *Drevni Otrar*, Gylym, Almaty 1972, s. 32-38; Serjan Ahinzhanov, *K voprosu o znakah na keramike pozdnesrednevekovogo Otrara*, V knige: Drevnosti Kazahstana, Almaty 1975, s. 52-57; Ludmila Levina, *Keramika nizhnei i srednei Syrdar'i v I tysiyacheletii n.e.*, Nauka, Moskva 1971, s. 76-89, 178-188.

20 Baypakov, “Kul't barana...”, s. 33.

21 Baypakov, *age.*, s. 33; Levina, *tysiyacheletii n.e.*, s. 232.

Koç şeklinde tutacağı olan seramik kapların yaygın olduğu yer, Sır Derya'nın orta ve aşağı akış boylarıdır. Sır Derya vadisine ait olduğu bilinen koç figürlü seramik eşyalar, bu bölgedeki Jetiasar, Kauunşi, Otrar, Karatau medeniyetleriyle çok sıkı ilişkilidir. Bu medeniyetler ilk olarak S.P. Tolstov'un yönettiği Harez m araştırmaları sırasında L. Levina'nın çok dikkatini çekmiştir. L. Levina seramik eşyalar üzerinde yapılan incelemelere dayanarak bu bölgedeki medeniyetlerin oluşma sürecini üç döneme ayırarak inceler: ilk dönem bütün medeniyetler için: M.S. I. asırdan – M.S. 3-4 asırlara kadar; ikinci dönemde Kauunşi, Otrar ve Karatau medeniyetleri III. asrın sonu ile 4. asrın başından 5. asra kadar ve Jetiasar medeniyeti 4-7 asırlar aralığında; üçüncü dönemde Otrar, Karatau medeniyeti 6-8 asırlar, Kauunşi medeniyeti 6-8 asırlar, Jetiasar medeniyeti 7-9 asırlar olmak üzere. Bu arkeolojik medeniyetler, Sır Derya'nın orta ve aşağı akışı etrafını mekân eden Erken önem Türk kabilelerinin eski medeniyetlerine aittir. Onlardan biri, Toharlar medeniyeti.²²

Çağımızın başlarında koç figürünü resmetme sanatı Orta Asya'nın doğu, güney ve güney batı bölgelerinde, İdil boyunda, Kafkasya bölgesi'nde, Don nehri etrafında, Kuban bölgesinde yaygınlaşmıştır. Bu bölgelere zoomorfik seramiğin yaygınlaşması Erken dönem göçebelerin hareketleriyle alakalıdır.²³

Otrar seramiklerindeki kapların tutacak kısımlarındaki koç figüründen başka stilleştirilmiş ya da tam olarak geyik, tilki şekilli görüntüler de vardır.²⁴

Rus bilim adamı Bella Vaynberg, Harez m sikkelerinde sık sık karşılaşılan “” işaretini Kauunşi medeniyetinin olarak bilinen Sır Derya'nın orta akışı boyunda yapılmış olan seramik eşyalardaki koç figürüyle ilişkilendirir. “” işareti konulmuş sikkeler Harez m araştırmaları sırasında da bolca ortaya çıkmıştır ve hem de bu işaret Doğu Avrupa'da da mevcuttur.²⁵ Çünkü, bu işaret Eski dönemlerde koç boynuzu yerine geçmiştir (Resim 12). M.S. 3-4. asırlarda Eski Turan Sır bölgesindeki kabilelerin bir kısmı Harez m'e yerleşmiştir. Harez m incelemeleri sırasında Janbas şehrinde koyunun metal ve seramik alaşımları, Tesik şehrinde seramik koç figürü, Kanat şehri seramiklerindeki koç boynuzu şeklindeki süslemeler, Erken dönem kabilelerinin etnik ve kültürel bağları neticesinde meydana gelmiştir.²⁶

Harez m bölgesinin Kerderi seramik çanak-çömlekleri ile Otrar vahası ile Sır

22 Levina, *age.*, s. 76-89; Tolstov Sergei, *Po drevnim del'tam Oksa i Jaksarta*, 1962, s. 186.

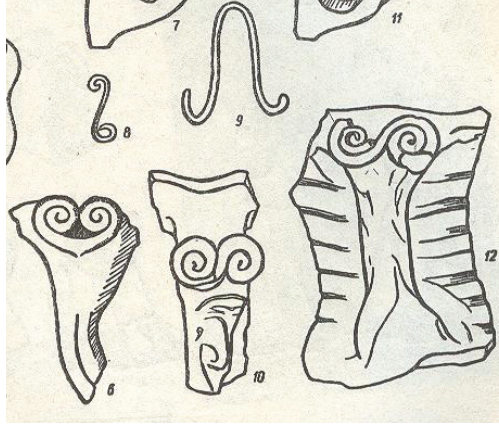
23 Levina, *age.*, s. 230-240.

24 *Arheologiya Kazahstana*, s. 218.

25 Bella Vaynberg, *Monety drevnego Horezma*, Nauka, Moskva 1977, s. 39; Sergei Tolstov, *Drevnii Horezm, Opyt istoriko-arkeologičeskogo issledovanija*, Izdanie MGU., Moskva 1948a, s. 176-182.

26 Sergei Tolstov. *Drevnii Horezm, age.*, s. 89, tablo; Sergei Tolstov. *Po sledam drevnehorezmskoi civilizacii*, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR., Moskva 1948, s.278-279.

Derya'nın aşağı akışı boyundaki seramik kapların birçok ortak özellikleri vardır. Çağımızın başlarına ait olduğu sanılan Arıs zoomorfik figürleri, daha sonraki 7-9. asırlarda Kuzey Kafkaslar'da da meydana çıkmıştır. Bilim adamları bu kültürel mirası, Alan kabilesi'nin Sır Derya'nın orta akışı boylarından Kafkas'lara taşınmasıyla ilişkilendirmektedir.²⁷ Anadolu halk kültüründeki zoomorfik kültürler, Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya getirdikleri önemli değerlerden biridir.²⁸

Resim 12: Koç başı olarak resmedilmiş damgalar ile figürler.²⁹

Zoomorfik şekilleri günlük yaşamda kullanma medeniyetini Kanlı'lardan Kengeres'ler (Peçenekler), onlardan da Oğuzlar miras edip yaşatmıştır. Oğuzlar, Sır Derya ve Karatau Vadisi'ni mekan edip, Jankent, Jent, Barşinkent, Sauran, Süt kent, Sığanak, Karnak, Karaçuk, İshidjap şehirlerini geliştirmiştir. Oğuz kabilesinin eski mirası koç başı seramik fırın ağzı, günümüze kadar korunmuş olan eşsiz anıtlardan biridir. Çift koçun gövde kısmına kanatlı koç boynuzu figürü resmedilmiştir (Resim 13).³⁰

Ekmek pişirilen fırın ağzına koç figürünün resmedilmesi olayı, Özbek, Karakalpak halklarının eski kültürel anıtlarında karşımıza çıkar.³¹

27 Vaynberg, *Horezma*, s. 39-40.

28 Nilgün Dalkesen, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kültüründe Geyik Kültü", *Millî Folklor*, 106 (2015), s. 58-69.

29 Resim 8-12 - Baypakov, "Kul't barana...", s. 32-35.

30 Sergei Agadjanov, *Oçerki istorii oguzov i turkmen Srednei Azii IX-XIII vv.*, Ylym, Aşhabad 1969, s. 129-132.

31 Gleb Snesev, *Relikty domusul'manskih verovanij i obrjadov u uzbekov Horezma*, Moskva 1969, s. 115-

Resim 13: Koç başlı fırın ağzı. Jankent şehrinden bulunmuştur. Korkit Ata adındaki Kızıl Orda Devlet Üniversitesi müzesi.³²

Koç figürlü seramik eşyalar, Karluklar döneminde Yedi Su bölgesinde yaygınlaşmıştır. Yedi Su bölgesindeki Talhir adlı Orta Asırdan kalma şehirden bulunan pişmiş topraktan yapılmış koç başı, çok dikkat çeken eserlerden biridir. Araştırmacı bilim adamları, Karluk kabilesi'nin şehirleri ile yaşadıkları mekanlardan bulunan zoomorfik görüntüleri Kanlı medeniyetinin bir devamı olarak kabul etmektedir (Resim 14).³³

Resim 14: Koçbaşlı. Seramik bir eser. Talhir şehri. 11-12. yüzyıl³⁴

116.

32 Resim 13 - Yazarlara ait fotoğrafur.

33 Alexandr Bernştam, *Istoriko-arheologicheskie ocherki Central'nogo Tiyan'-Shaniya i Pamiro-Alaya, Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*. Vyp 26.1952, s. 153-154; *Arheologiya Kazahstana*, s. 199.

34 *Arheologiya Kazahstana*, s. 199.

Oğuz Devleti Kıpçaklar'ın baskısıyla 11.yüzyılda dağılmış olmasına rağmen, 13-14 yüzyıllarda Otrar, Sığanak, Sauran, Jent, Yesi şehirleri tekrar canlanıp gelişerek, Sır Derya Vadisi'nde önemli bir ticaret ve kültür merkezi haline geldi. Bu sebeple, çömlekçilik (çanak çömlek) sanatında koyun, koç şekillerini resmetme genleşğinde daha fazla gelişmeler oldu.

Hayvanlarla, ev hayvanlarıyla alakalı arkaik dinlerin birçok elemanları, Zerdüştlük, Şamanizm, Totemizm ile kutsallaşarak, daha sonra İslam dininin içine de karışarak, nesilden nesile süregelmiştir. Sır Derya Vadisi'ndeki Saka'ların eşyalarındaki, Erken Dönem Kanlı'ların seramik eşyalarındaki, sikkelerindeki *hayvanlar*, özellikle de koç şekli, onların dünya görüşünde «*tuman*»(talisman, muska) görevini görmüştür. Oğuz'lar arasında «koç kültü» kabilenin koruyucusu olarak bilinmiştir. Erken Dönem Kanlı'lardan başlayarak, Orta Asırlık Közeşiler dahi totem olan «koç» figürünü oluşturma işlemini Kazak ve başka da Türk soylu halklara miras bırakmıştır.³⁵

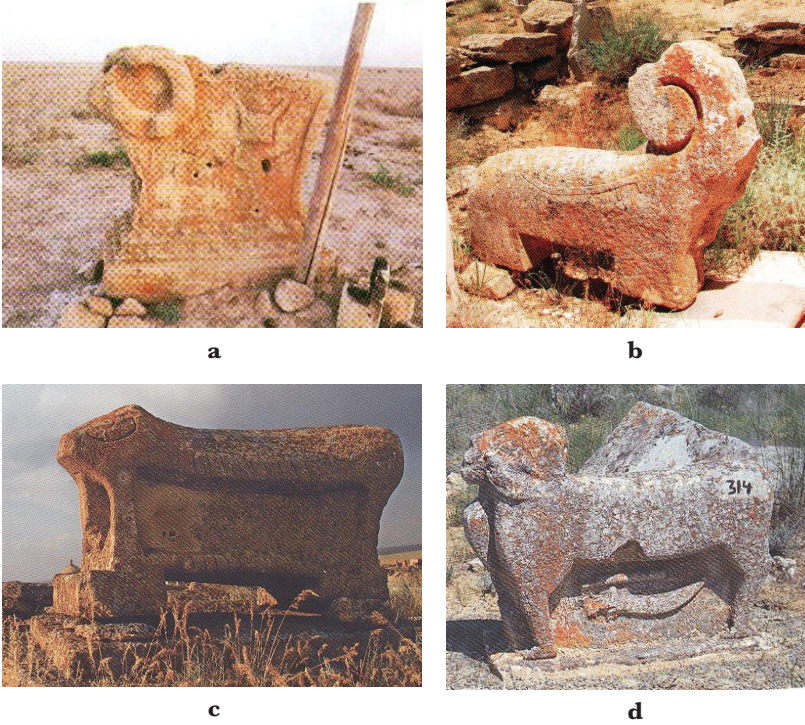
Koyun Taşlar ile Koç Taşlar

Kazak topraklarında kabir başına konulan koyun heykelli mezar taşlarıyla koç taşlarının etimolojisi, koyun, koçun taştan yapılmış heykellere benzemesiyle alakalıdır. Koyun taş, koç taşların farklı örnekleri Aral ve Hazar aralığında çok kullanılmıştır. Anıt uzmanlarının belirlediklerine göre bu heykellerin özellikle çok yaygın oldukları dönemler 13-14. yüzyıllardaki Bozaşşı'daki “*Salor Dönemi*”dir”. Salor dönemi, 13-14 yüzyıllardaki Oğuz-Türkmen kavimlerinin önemli göçlerine verilen isimdir ve “Salor Joskını” (Salor Felaketi) de denmektedir.³⁶

Bir mezar taşı olarak inşa edilen koyun taşlar ile koç taşlar, Kazak halkının süsleme ve uygulamalı sanatındaki taş keski sanatının seçkin örneklerinden biridir. Mangıstau koçtaşları yerel kuyruklu koyunların taşa oyulmuş figürleridir. Temeline *kökörüs* (yeşillik otlak alan), geometrik şekillerle birlikte silah, yalkı, damgaların kabartma şekilleri resmedilmiştir (Resim 15-16).

35 Agadjanov, IX-XIII *vv.*, s. 137-138; Baypakov, “Kul't barana...”, s. 44-45; Çokan Valihanov, *Sobranıye soçinenıyi v pyati tomah*, Vol. 4, Glavnaya redaktsiya Kazahskoy sovetskoy ensiklopediyi, Almaty 1985, s. 106.

36 Sergei Tolstov, *Goroda guzov*, Sovetskaya etnografiya 3 (1947), s. 101; Ajığali, *age.*, s. 7.

Resim 15: Mangıstau koçtaşları: **a.** Bozaşşı, Akşımırau yerleşim bölgesi. 13-14 yüzyıllar; **b.** Kuruk Mezarlığı; **c.** Beyneu Mezarlığı; **d.** Masat Ata mezarlığı³⁷

Kazak topraklarında koyun heykelli mezar taşlarının bulunduğu veen yaygın olduğu bölgelerin Batı bölgesindeki Mangıstau, Donıztau, Üstürt mezarlıkları olduğu bilinmektedir. 19. yüzyılda Kazak topraklarının batı kesiminde İslamhızla gelişir. Kazan, Ufa, Orenburg dini okullarının Kazak topraklarının batı kısmına sınır yakınlığı, Hive'yle aradaki iletişim yollarının Kazak topraklarının batı tarafından geçmesi, dini merkezlerle ilişkilerin hızla gelişmesine yol açmıştır. 19. yüzyılda, Kazak topraklarının batısında İslam okullarının daha fazla olması nedeniyle, hayvanların gerçek görüntülerinin İslam dininin ilkeleriyle çelişiyor şeklindeki görüşlerden dolayı, koyun ve koçların gerçek görüntülerini oyma tarzı, şematik stil şeklindeki oymaya geçmeye başlamıştır. 19. ve 20. yüzyılların başlarına ait olduğu tahmin edilen mezarlardaki koyun heykellimezar taşları, taş oymacılığı

37 Resim 15 – a) Ajiğali, *age.*, s. 55; b, c, d) Samaşev vd, *age.*, s. 376-377.

sanatındaki üslup geçişini, “modern koyun heykelli mezar taş” modelini ortaya koyar. Yazarın Kazak topraklarının batı kesimine yaptığı etno-arkeolojik araştırmalar sırasında, daha önce kaydedilmemiş ve keşfedilmemiş koyun heykelli mezar taşları bulunup fotoğraflanmış ve kaydedilmiştir. Bunlar arasında Doniztau, İzenagaş, Ayırıktı koyun heykelli mezar taşları vardır (Resim - 16).

a

b

c

d

e

f

Resim 16: Modern koyun heykelli mezar taş - Koçtaşlar, 19. ve 20. yüzyılların başları: **a.** Jolaskan mezartaşı, Mangistau; **b.** Seisem Ata mezartaşı, Mangistau; **c.** Taskabak mezartaşı, Doniztau; **d-e.** İzenagaş mezartaşı, Usturt; **f.** Kursai mezartaşı, Üstürt.³⁸

38 Resim 16 - Yazarlara ait fotoğrafıdır.

Koçtaşların anlambilimsel geçmişi, Erken Dönemlerdeki Saka, Kanlı, Sarmat kavimlerinin sembolleriyile, ataların kültüyle, tabiata sığınmayla, çoğalıp gelişme düşüncesiyle, mitolojik dünya görüşüyle yakından alakalıdır. Kahramanın, savaşçının, aşiret sahibinin, aile reisinin bu dünyada yaptığı hizmetlerine duydukları ebedi saygının ifadesi olarak kabirlerinin üzerine koçtaşlar yerleştirmişlerdir. Koçtaş, erkeğin sosyal statüsünün yüksek olduğunu, onun çok güçlü olduğunu hep hatırlatan sadece bir anıt olarak değil, rahmetlinin oteki dünyadaki koruyucusu ve talismanı da olmuştur.³⁹ Oğuzlar'ın kültürüne has mezar taşı görevini gören koçtaş, Orta ve Orta asır sonlarındaki koçtaşların prototipidir denebilir (Resim 17).

a

b

Resim 17: Jankent'ten bulunan koçtaş: **a.** yan açıdan bakıldığında **b.** boyun kısmından bakıldığında. Dede Korkut kaynakları müzesi koleksiyonundan (Kızılorda, Karmakşı)⁴⁰

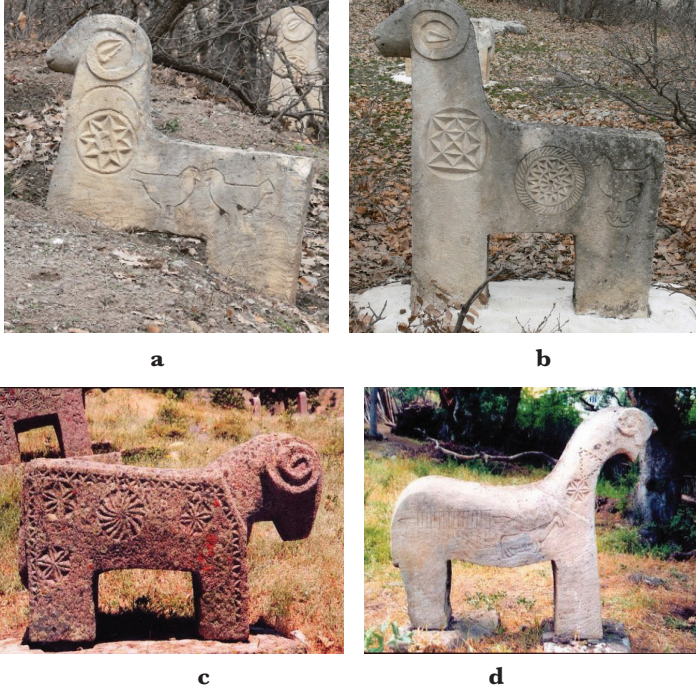
Koyun taşlarını miras olarak yaşatan başka da soylar vardır. Kazak topraklarında mevcut olan koyun taşları ile Sibirya'daki Altay bölgesi, Moğolistan, Çin, Kırgızistan, Azerbaycan memleketlerindeki koyun taşlarını birbirlerinden ayıran özellikler, onların bezenme şekilleri ile stillerindedir. Mesela, Tunceli koç taşlarına genellikle kozmogonik süslerle kuşların şekilleri oyulmuştur. Bu özellik Türklerin geleneksel dünya görüşü ve inanç sistemiyle yakından ilgili (Resim 18)⁴¹, Kazak topraklarında

39 Samaşev, vd, *age.*, s. 374; Argynbayev, "Narodnye obichai...", s. 195; Yunus Berkli, "Erzurum'da Yeni Bulunan...", s. 216.

40 Resim 17 - Yazarlara ait fotoğrafıdır.

41 Ertuğrul Danık, "Koç ve At şeklindeki Anadolu...", s.19-25; Yaşar Çoruhlu, "Türk Sanatı'nda Koyun, Koç..." s. 52-60; Yaşar Çoruhlu, "At ve Koç/Koyun..." s. 35-42; Mustafa Aksoy, *Tarihin*

bulunan koyun taşlarındaki silah görüntüleri, erkeğin bir orduya dâhil olmasıyla, göçebelerin askeri sanatıyla, silahla ilgili inanç sistemiyle alakalıdır.

Resim 18: a, b, c, d - Tunceli koçtaşları⁴²

Anadolu Türklerine ait koyun heykelli mezar taşlarının bir başka özelliği de Anadolu topraklarında koyunların dört ayak üzerinde durduğu görüntülerinin daha fazla olmasıdır. Oysa Kazak topraklarındaki koyun heykelli mezar taşlarında genellikle dört ayak üzerinde bükülmüş olan koyun şekillerinin oymalarına daha çok rastlanmaktadır. Etno-arkeolojik araştırmalara göre, bu ritüel “kurban” kavramı ile ilişkilidir (*Resim 15b; 16*).

Koyun taşları ile koç taşlarının stilize edilmiş, heykelleştirilerek stilize edilmiş iki çeşidi arasında Sağız nehrinin güney bölgelerinde mevcuttur. Bu bölgede koçtaşlara göre koyun taşlarının figürleri daha fazladır. Oralarda koç taşlarına *arkar taş (dağ koyunu)* da derler. Bu

Sessiz Dili Damgalar, s. 354-373; Tuncer Gülensoy, *Damgaları*, s. 26-32.

42 Ertuğrul Dank, “Koç ve At şeklindeki Anadolu...”, s. 20-21.

da elbette bazı koç boynuzlarının kıvrılarak, dağ koyunlarının boynuzlarına benzemesiyle ve boynuzlu hayvanlar arasında dağ koyunu, dağ keçisi kültlerinin eskiden çok yaygın olmasıyla ilgilidir.⁴³ Mezar başına koyun taş, koç taş yerleştirmek Aral, Hazar civarını mekân eden Türk soylu halkların, yani Türkmen, Azerbaycan, Kürt, Dağıstan'lı v.b. da halklarda görülür (Resim 19).⁴⁴ Azerbaycan ve diğer dağlık bölgede yaşayan halkların arasında koyun taşların çok yaygın olması, onların etnik kökenlerinde Oğuz boyu özelliklerinin olmasıyla bağlantılıdır ve Azerbaycanlılar koyun taşlarını “Daş qoç” diye adlandırır.

Resim 19: Nahçıvan koyun heykeli. 16. yüzyıl. Azerbaycan Tarihi Müzesi.

Koyun, koç şekillerinin Oğuz kabilesinin totemlerinden biri olması, Erken Türk boy-ları arasında koyun, koç kültürünün çok erken dönemlerde yaşatılmaya başlandığına işaret etmektedir. Koyun, koç şekilleri sadece totemizm kalıntılarıyla değil, Zerdüştlük unsurları ve erken dönem kabilelerinin hayvanları kutsamalarıyla ilgili karmaşık dünya görüşüyle de alakalıdır.

Azerbaycan'da koyun heykelli mezar taşlarının yaygın oluşu, ilk olarak Selçuklular ve ardından Karakoyunlu ve Akkoyunlu kabileler birliğinden oluşan Oğuz Türklerinin faaliyetleri ile bağlantılıdır. Kabile ittifaklarının bayraklarında da siyah ve beyaz koyunlar tasvir edilmiştir. Azerbaycan topraklarında Karakoyunlu ve Akkoyunlu gibi güçlü Türk devletlerinin ortaya çıkmasıyla birlikte koç heykelleri biçimindeki mezar taşları da büyük oranda artmıştır. Bugün de Azerbaycan'da “Akkoyunlu” ve “Karakoyunlu” adlı yerleşim birimleri bulunmaktadır. Bu durum, adı geçen kabile birliklerinin

⁴³ Ajiğali i, *age.*, s. 13.

⁴⁴ Ajiğali, *age.*, s. 13-14.

Azerbaycan topraklarında oldukça geniş bir alana yerleşmiş olduklarını ve Azerbaycan halkının etnogenezinde önemli bir payı olduğunu göstermektedir.⁴⁵

Taş heykeller yapmayı meslek haline getiren ustalar, eski dönemlerde taş heykelci, daha sonraları taşçı olarak adlandırılıp, onlar kendi bildiklerini sonraki nesillere ve yardımcılarına öğretmişlerdir.⁴⁶

Kazak topraklarındaki koyun taş, koç taşların tarihi, medeni ve manevi kaynak olması açısından eşsizulusal miras olduğunu söylemek mümkündür. Günümüzde onlar taş keski sanatının ve mimari anıtların eşsiz bir örneği olarak devlet korumasındadır. Koyun taş, koç taşların büyük bir bölümünün yer aldığı Kazak topraklarının Batı bölgesi, günümüzde petrol ve gazın yoğun olarak üretildiği ekonomik bir bölgedir. Bu durumdan tarihi anıtların zarar görmemesi için devlet gerekli tedbiri almaktadır. Bu bölgeleri mekan etmiş olan ve zamanında göçebe ve yarı göçebe şekilde hayvancılıkla uğraşan atalarımızın eşsiz mimarî mirası, sadece Kazak halkının değil, eski Turan topraklarını mekan eden halkların da paha biçilmez mirasıdır.

Koyun ve Koç Taşlarla İlgili İnanç Sistemleri

Kazak halkının dünya görüşünde dört tülük (deve, at, koyun, sığır gibi hayvanların genel adı) hayvanın koruyucu pirleri vardır. Yılkı piri – Kambar Ata ya da Yılkıcı Ata (At Sürüsü Sahibi), deve piri – Oysıl Kara, büyükbaş hayvan piri – Zengi Baba, koyun piri – Şopan Ata, keçi piri – Şekşek Ata'dır. Onlar sadece dört çeşit hayvanın pirleri değil, insanların da yoldaşı, yardımcısıdır. Semerkand yakınlığında Şopan Ata (Çoban Ata) türbesi mevcuttur. Mangıstau'da Şopan Ata yeraltı mescidi, Şopan Ata eski mezarı vardır.

Halk arasında yaygın olan bir efsaneye göre, Şopan Ata Hoca Ahmet Yesevi'nin talebesi olmuştur. Günlerden bir gün Ahmet Yesevi talebelerini denemek amacıyla keçe çadıra toplamış ve asasını çadırın kubbesinden dışarı fırlatarak: «Asayı kim önce bulup getirirse sahibi de o olur» demiş. Şopan Ata lâkaplı talebesi de uzun bir süre aradıktan sonra asayı Mangıstau'da bulmuş. Daha sonraları oradaki mezar Şopan Ata olarak adlandırılmıştır.

Bir başka efsaneye göre, Musa adlı delikanlı kuyunun ağzındaki taş kapağı kaldıra-

45 Farid Alekperli, *Žoomorfnye memorial'nye pamjatniki Azerbaidžana*, Tezisy III Mezhdunarodnoi nauchnoi konferencii "Turkologicheskoe Iskusstvoznanie: Problemy i Perspektivy". Baku 2013. s. 33.

46 Ajiğali, *age.*, s. 60.

mayan iki kızla karşılaşmış. Musa, kızlara yardım edip, kuyudan su çekip, kızların koyunlarını sulamış. Kızlar Musa'yı evlerine davet edip, babalarıyla tanıştırmış. Babası da körmüş. O, Musa'yı çoban olarak evine kabul etmiş. 9 sene sonra Musa oralarından ayrılmak istemiş. Bunu duyan ihtiyar, 1 sene daha kalırsa gelecek sene doğacak olan kuzulardan ak olanlarının hepsini Musa'ya vereceğini söylemiş. Bir sonraki sene de doğan bütün kuzular ak olarak doğmuş. Böylece iki sene içinde doğan bütün hayvanlar Musa'nın olmuş. Sonrasında ihtiyar Musa'yı küçük kıızıyla evlendirmiş ve koyun sürülerinin hepsini Musa'ya verip, onu Şopan Ata olarak adlandırmışmış (araştırmacıların gezi notlarından). Şopan Ata'yi Kirgiz halkı da koyunların piri olarak kabul ederler.⁴⁷

Kazak halkı dört tülükten “deve - zenginliği, yıldı - süsü, inek - akı (süt ürünlerini), keçi - kolaylığı, koyun - efendiliği” ifade eder diye açıklar. Kazak halkının kültür mirası içinde korunmuş olan koyun ile çobanın atışma şüiri, koyun kültürünün tabiatla ilgili oluşunun bir başka delilidir.⁴⁸

Kazakların koyun yetiştiricilikle ilgili yerine getirdikleri ritüel önlemlerin bazıları günümüze kadar neredeyse hiç değişmeden ulaşımsın, bazıları da günümüzde kullanılmamaktadır. Eskiden Kazaklar koyunların zamansız, yani kışın yavrulamalarını önlemek için koçun üreme organını keçe veya deri çantayla sarıp bağlamışlardır. Küyek adı verilen bu bağlama işlemini kadınlar yapmıştır. Sağım yapılan koyunların sonbahardaki çiftleşme zamanını ve koyunlar nevrüzde (martta) yavrulasın diye hesap ederek, koçun üreme organından *küyeği* (kapattıkları parçayı) ekim, kasım aylarında çıkartmışlardır. Küyeklerini çıkarttıklarında batıl inançlarına göre bin büyük hanımın ya da çok çocuklu bir kadının koçun başını tutmasını istemişlerdir. Koç başını tutan kadın donunu aşağı indirip, tekrar giymiştir. Bu batıl inanç, koyunlar hızlı bir şekilde üresin, yavrulasın ve dişi kuzuları çok olsun gibi bir niyetle yerine getirilmiştir. Koyun sürüsünün sahibi koçun ağzını açıp ağzına “*kuzuların darı gibi çok olsun*” niyetiyle bir avuç darı koymuştur, “*sidiğin altın olsun, ürettiğin koyunların ölmeden çoğalsın*” diye koç için dua etmiştir. Bu, üreme çok olsun, koyunların hepsi gebe olsun anlamını taşır. Daha sonra koçu sağım yapılan koyunlarının yanına koymuşlardır. Koyunların Nevruzda yavrulamalarına “*töl tüstü*” (*döl düştü*) derler.⁴⁹

47 Mayramgül Diykanbayeva, “Kirgizlarda “Tört Tülük” hayvanla ilgili inanış ve Uygulamalar”, *Milli Folklor* 115 (2017), s. 140.

48 Abubakır Divayev, “Pastuhi”. *Turkestanskiye vedomosti*. 4 (1905), s. 14.

49 Abubakır Divayev, *Tartu*, Ana tili, Almaty 1992, s. 171.

Koçu koyunların yanına koyduktan sonra sürü sahibinin eşi köy kadınlarına tatlılarla çay ritüeli yapmıştır. Bu gelenek *şasıratka* (*saçılmak*) diye adlandırılıp, o da koyunlarımız ikiz ikizden yavrulasın, döl çok olsun niyetiyle yapılmıştır. Günümüzde “*şasıratka*” yapma geleneği yerine getirilmemektedir. Kazak topraklarının Sır Derya bölgesinde koçun üreme organını keçe veya deri çantayla sarıp bağlama geleneği 1980’li yıllara kadar sürdürülmüştür. Günümüzde ise bu gelenek yaşatılmadığı için koyunlar kışın da yavrular olmuştur. Kışın doğan kuzular çalışma evine getirilip bakılır veya özel olarak damdan yapılmış sıcak ağılda tutulur.

Kazaklar değerli misafirlere koyun kellesini ikram ederler. Kazakların “*bas tartu*” kelle ikram etme geleneği, bölgelere göre farklı özellikler içerir. Sır Derya bölgesinde misafir ağırlarken değerli kişiye kesilen koyunun alın kısmına dört yanımız eşit olsun niyetiyle “*kaskaldakta*” yani alın kısmına çarpı gibi bir işaret konularak sunulur. “*Kaskaldakta*” olarak adlandırılan bu gelenek, koyunun kellesine piştikten sonra çarpı gibi bir işaret koyarak yol açma geleneğidir (araştırmacıların gezi notlarından). Oğuzların seramik koyun taşlarının boyun kısmındaki dört yanım eşit olsun diye resmettikleri sembol, daha sonraları bu bölgelerde “*kaskaldakta*” adını almış gibidir (Resim 17b).

Sır Derya bölgesinin aşağı akışı boyundaki Kazak, Aral civarındaki Kazaklar konuklara kelle sunduklarında sağ kulağını kesip alıp ayırıp, onu kendi çocuklarının küçük olanına verirler ve misafire de kulaksız olarak sunarlar. Bu, rızıkım, nasip olan kısmetim kendi evimde kalsın gibi niyetten doğmuştur. Sağ kulağın yerine incik kemiği koyarlar. Yani başın yanına kalça kemiği gibi kıymetli sayılan incik kemiği eklerler. Sır bölgesinin orta ve aşağı akışı boyundaki Kazaklar hangi hayvanın kellesi olursa olsun dişlerini temizledikten sonra pişirirler. Buralarda dişleri temizlenmemiş kelle pişirmek “haram” olarak sayılır. Sır bölgesinin geleneklere bağlı olan Kazakları diğer bölgelere gittiklerinde dişleri temizlenmemiş kelle sunarlarsa yemezler. Oysa Jetisu, Doğu, Moğolistan Kazakları, hayvanın kellesindeki dişleri temizlemeden pişirirler. Doğu Kazakları, kelle yiyecek misafir kellenin dişlerine bakarak hayvanın yaşını belirler düşüncesiyle hayvanın dişlerini temizlememeyi uygun görüyorlar (araştırmacıların gezi notlarından).

Kelle sunulmuş misafir öncelikle kendisi tadına bakar. “Kulağın iyi duysun ve dikkatli olsun” diye, sol kulağı çocuğuna ya da gelinine sunar. Gözlerini “Gözüm gibi ol” diye, yakın saydığı kimseye, damağını söz ustası olarak saydığı kimseye ya da sofrada oturan evin kızı veya gelinine sunar. Kafa derisini parçalar halinde herkese paylaştı-

rır.⁵⁰ Kazaklarda, kelleyi babası hayatta olan insan ellemez diye, bir inanç vardır. Bu da büyüklere olan saygıyı ifade etmektedir. Baba hayattayken babadan büyükmüş gibi kelleye el sürmek edepsizlik olarak kabul edilir. Bu gelenek günümüzde de yaşatılmaktadır.

Sır bölgesinin Aral, Kazalı, Karakum bölgelerinde yaşayan Kazakların inançlarındaki bir başka özellik, Kurban bayramında kurban kesme sırasında hayvanın sağ bacağından evin sahibi tutmuş, bilek kısmından hanımı, hanımından sonra çoluk çocukları, gelinleri yan yana durarak birbiri ardından devam ettirerek tutmuşlardır. Evin sahibi “Çocuklarım nerede olurlarsa olsunlar sağ salim olsunlar, bizleri de peşlerinden sürüklesin, ayrılmasınlar” diye, dua edermiş. Hayvanın boğazından akan kanı, hayvanı boğazlayan kişi dizilmiş olan çoluk çocuğun alınına sürmüştür. Onlar, kan kuruyup kabuk bağlayana kadar yıkamamışlardır. Buritüel, adı geçen bölgenin köylerinde günümüze kadar yaşatılmamıştır. Ev sahibi ise elindeki sağ bacağı keçe çadırın *jelbau* adlı parçasına bağlayıp, üç güne kadar bekletmiştir (araştırmacıların gezi notlarından). Onu da kurban bayramının üçüncü günü kullanmıştır. Bunlara, Kazak bozkırının diğer bölgelerinde olmayan özel ritüeller diyebiliriz.

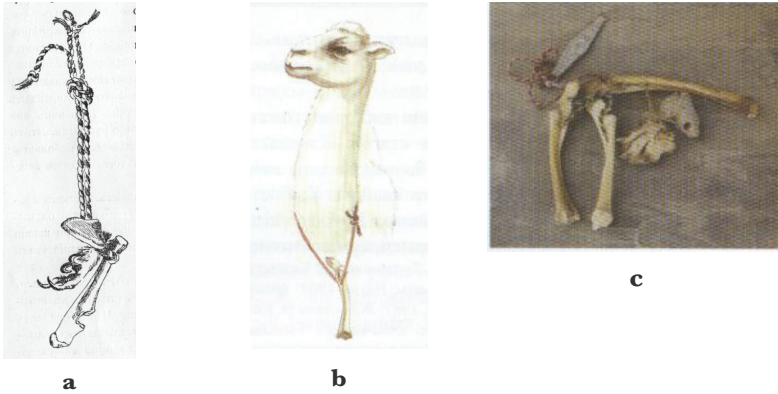
Kazaklar arasında evcil hayvanların bazı kemiklerinin mucizevi özellikleriyle ilgili ilginç gelenekler, batıl inançlar ve efsaneler yaygınlaşmıştır. Kazak kışlıklarında ve keçe çadırlarının yanında yer alan hayvan ağıllarındaki develerin boynuna, inançlarına göre hayvanları kurtlarla hırsızlardan koruduğuna inanılan “*kari jülik*” adlı incik kemiğini asarlar. Böyle adetler aşağı Sır Derya, Üstürt ve Mangıstav bölgelerinde yaşayan Kazaklar arasında bugüne kadar yaşatılmaktadır.

İncik kemiğini diş değdirmeden, yani etlerini elle kopararak yerler. Koyunun kol kısmının dirsekten omuza kadar olan kısmında bulunan incik kemiğinin kamçısı, sırığı, ildirgisi (ipi tutmaya, asmaya uygun ilmeği bulunan çıkıntısı olan incik kemiği) olur. Kazana etler konulurken öncelikle incik kemiğini koyarlar. Bu da, hayvanın bütün etlerini incik kemiğinin bir arada tuttuğuna inanılan düşünceden doğmuştur. İncik kemiğini evde oturan kıza evde kalır evlenemezsin diye, yedirmezler. Buryatlar ve Türkmenler arasında incik kemiğini yabancı, tanınmayan kimseye sunarlar. Kazaklarda incik kemiğini aslında ihtiyarlar ile yaşı büyük kişiler kemirmiştir ve kemirdikten sonra canlılar (insanlarla hayvanlar anlamında) hayatta olsun diye eşige, hayvanları hırsızlardan korusun gibi inançtan dolayı eve veya ahıra asmışlardır. Kazak topraklarının Batı kısmında evin eşiğine incik kemi-

50 Demirci Hikmet - Bürkütbayeva Şınaray. “Kazak Misafirperverliği: Ülüş, Misafir Ağırılama ve Tabak Kültürü” *Milli Folklor*, 126 (2020), s. 202.

ğiyle beraber okunmuş muska, kurt dişi, kartal tırnağı, *bulaktas* diye adlandırılan ortası delikli taşları, *dağdan* adlı ağacın dallarını birlikte asma adeti vardır. Bunların cinlerle perilerden, nazardan koruduğuna inanılmıştır. Bununla birlikte deve yavrusunun (köşeğinin) boynuna, hızlı koşan yalkının eyerlenmiş eyer takımının ön kısmına da incik kemiği asmak yaygındır (araştırmacıların gezi notlarından; Resim 20-22).

Halk arasında yaygın olan bir efsaneye göre, bir zengin kimsenin hayvanlarını kaçırmak isteyen hırsızlar hayvan sürüsünün etrafında gezinen silahlı adamları görüp, gözlerine kestirdikleri hayvanları çalamazlar. Hırsızlar sürü sahibinin çobanlarının da, oğullarının da, kızlarının da olmadığını duyarak sürü sahibinin evine misafir olarak gelirler. Hayvanların sahibi bir koyununu keserek onları misafir eder. Hırsızlar da kendilerinin aslında ne amaçla geldiklerini açıklayarak: “Günlerdir takip etsek de hayvanlarınızı çalamadık, hayvanlarınızı silahlı adamların koruduğunu gördük. Aslında hayvanlarınızı kimse korumuyormuş. Bu işin sırrı nedir?” diye sormuşlar. O anda sürü sahibi, babam vefat ederken: “Koyun kestiğinde incik kemiğini atma. Onu kapıya, evin tavanına as. O zaman hayvanlarına kurt da, hırsız da yaklaşmaz” diye, bana vasiyet etmişti. Hırsızlar evin tavanına asılı olan incik kemiğine bakmış ve ne zaman incik kemikleri görürlerse o evin hayvanlarına yaklaşmamışlardır.⁵¹

Resim 20: **a.** Muska şeklindeki incik kemiği; **b.** Deve yavrusunun boynuna nazardan koruması için asılmış olan incik kemiği; **c.** Ev muskasi, bulaktaşlarla birlikte asılmış olan incik kemiği. Batu Kazakistan.⁵²

51 Valihanov, *age.*, s. 63.

52 Resim 20 - a) Rihard Karuts, *Sredi kirgizov i turkmenov na Mangishlake*, (Çev. E.Petri), Tipografıya A.

Resim 21: a. Okunmuş muskayla birlikte kapıya asılmış olan incik kemiği, Sır bölgesi, Aral; **b.** Batı bölgesi, Nurtas Safullin evindeki incik kemiği; **c.** Mangistau bölgesi, Başekeva Tiniştik evindeki incik kemiği.⁵³

İncik kemiğini kutsal yerlerden de sık sık karşılaştırmak mümkündür. Çünkü kutsal mekanlardan medet umarak gidenler hastalıklarından iyileşmek için şifa kaynağı ararlar. Bu da incik kemiğinin sihirli özelliğinin olduğuna olan inançtan kaynaklanmaktadır (Resim 22).

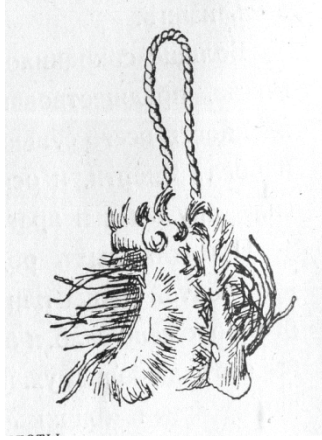
Resim 22: a. Sır bölgesi, Kojan Hoca Evliya türbedarının evindeki incik kemiği; **b.** Mangistau'daki Şopan Ata yeraltı camisine asılmış olan incik kemiği.⁵⁴

F. Devriyeva, Sankt-Peterburg 1910, s. 130; b, c) Alimbay vd, *age.*, s. 130.

53 Resim 21 - Yazarlara ait fotoğrafıdır.

54 Resim 22 - Yazarlara ait fotoğrafıdır.

Eski dönemlerde üzerlik otunu koyunun derisine sararak eve asmışlardır.⁵⁵ 1848 yılında Kazak topraklarına gelip, Aral araştırmaları belgelerini toplayan Polonyalı araştırmacı Bronislaf Zalesskiy, kutsal ağaçların dallarına bağlanmış olan koyun derisinin parçalarını sıkça gördüğünü yazmıştır (Resim 23).⁵⁶ Günümüzde kutsal sayılan ağaçların başına koyun derisi parçalarını asmak görülme de, kumaşparçasını asmak oldukça yaygındır.

Resim 23: Üzerlik otu konularak asılmış olan koyun derisi. Mangıstau.⁵⁷

Orta Asya ve Kazak halkının dünya görüşünde koyun derisi de totemlik açıdan önemli bir yere sahiptir. Eve yeni gelin geldiğinde ev sahibi gelini “Koyun yünü gibi yumuşak olsun” diye, koyun derisinin üzerine oturtmuştur. Bu gelenek Özbekler ile Karakalpaklar arasında da mevcuttur.⁵⁸ Koyun, Romalılar arasında nikah ile aile bekçisi olarak kabul edilip, yeni evlileri Tanrı yolunda kurban edilmiş olan koyunun derisine oturtmuşlardır. Bunun yanı sıra Slavlar arasında da eskiden gençleri koyun ya da ayı derisine oturtmuşlardır. Oysa Hintliler arasında gençleri boğa derisine, Buryatlarda yıldı ya da hayvan derisine oturtmuşlardır.⁵⁹

55 Karuts, *age.*, s. 130.

56 Bronislav Zalesskiy, *Kazak saharasına sayahat*, Oner, Almaty 1991, s. 69.

57 Karuts, *age.*, s. 130.

58 Snesev, *age.*, s. 85.

59 Abdeş Toleubayev, *Relikty doislamskih verovanii v semeinoi obriadnosti kazahov (XIX – nach. XX vv.)*, Gylym, Almaty 1991, s. 30.

Koyun, keçi gibi küçük hayvanların kesimi sırasında kürek kemiğinin başındaki kıkırdağı kesilip alınıp, sıcak haliyle giriş kapısının üst tarafındaki dış duvara vurarak yapıştırılır ve onu kendiliğinden kuruyarak düşene kadar kimse bilerek düşermezdi. Bu da, atım yürük olsun ve eve gelen kimse temiz yüreğiyle, dürüstlüğüyle gelsin gibi anlam taşımıştır (araştırmacıların gezi notlarından; Resim 24).

Resim 24: Duvara yapıştırılan koyunun kürek kemiğinin kıkırdağı.⁶⁰

Kazak topraklarına gelen seyyahların kayıtlarına göre, eski dönemlerde kız geçirme düğünlerinde yeni evliler için özel olarak otağ (çadır) dikilmiştir. Damat, keçe çadırı kuran kadınlar için koyun ya da bir tayı *otağ kapatma*, *moyntastar* olarak adlandırılan özel bir hediye olarak hazırlamıştır. Otak çadıra yeni evli gençlerle yengeleri toplandıktan sonra “*moyntastar*” (boyun fırlatma) ritüeli yerine getirilmiştir. Damat ile gelin koyunun etinden tattıktan sonra yengelerinden biri koyunun kemirilmiş boyun omurgasını beyaz bir kumaşa sararak damada vermiştir. Damat da aşağı bakarak bu kemik parçasını keçe çadırın üzerindeki *şanrak* adı verilen delikten dışarıya atması gerekir. Bu ise “tütünü tüzu şıksın” yani, evin içinde mutluluk olsun, ateşi sönmemesi gibi batıl inancı bildirmektedir. Kazaklar “*tütünü tüzu şıksın*” (dumamı düzgün yükselsin anl.) diye, evde hep sadece iyilik, sağlık, mutluluk olsun anlamında söylerler. Kocasını vefat etmiş kadının başka kimseyle evlenmemesini de “şanırağının tütünü tüzu şığarp otur” yani, evinin huzurunu ve mutluluğunu korumaktadır anlamda kullanırlar.

Kazak halkı kadın doğum yaptığında *kaljalasm* (taze et yiyip, çorbasını içmek) diye, koyun keserler. Kalja için kesilmiş koyunun boyun etini kadına kemirttikten sonra, boyun omurgalarını 40 güne kadar asmışlardır. Kazak topraklarının doğusunda boyun kemiklerini atmadan saklamak ara sıra da olsa görülmektedir.

⁶⁰ Resim 24 - Yazarlara ait fotoğrafıdır.

Kızı evlendirme düğününde pişirilen etten koyunun orta incik kemiğini kızın annesi kadife kumaşa sarıp, onu *müşe tartu* için verir. *Müşe tartu* adlı oyuna kökpar (at üzerine yapılan yarış türü) yarışına katılan oyuncular gibi atının yeteneğini, yüriklüğünü denemek isteyen delikanlılar katılır. Kemiği eliyle kapabilen kaçımaya başlar, diğerleri onun peşine takılıp, yakalamaya çalışırlar. Böylece kemik birkaç defa elden ele geçer.⁶¹

Kazaklar evlenmiş olan kızları kendi aile ve yakınlarını ziyarete geldiğinde koyunun kuyruk sokumu kemiğini, damat kız tarafına geldiğinde ise koyunun göğüs kısmını sunarlar. Göğüs kısmı en yağlı kemik parçasıysa kuyruk sokumu kemiği lezzetli kemiktir ve bunlar ritüel bir yiyecek olarak hayatlarının anlamlı, bereketli olması amacıyla ikram edilir. Koyunun kuyruğu ile ciğeri de ritüel bir yiyecek türüdür. Dünürlük birbirlerine verdikleri dünürlük yeminlerini kuyruk, ciğer yedirerek sağlamlaştırmıştır.

Koyun, keçi hayvanlarını ve koyunların geçici olarak bağlandıkları gerilmiş kahn urgan "*kögen*", hayvanların başının sokulduğu düğümlü kısımda "*burşak*" diye adlandırılır. *Kögenin burşağı* sadece yeni doğmuş hayvanlar için kullanılan bir alet değil, çoğalıp, gelişme düşüncesiyle ilgili büyümlü bir karakter taşıyan, ritüel değeri var bir alettir. Kazaklar yeni evliler için dua ederken "*kögendenin burşaktı bolsın*" (organların düğümlü olsun) derler. Bu, çoluk çocuğun çok olsun anlamına gelen bir duadır. Çocuk sahibi olamayan kadınlar *kögen burşağını* (düğümlü urganı) boyunlarına asarak çocuk istemişlerdir. Doğum yapmakta olan kadın doğumunu gerçekleştirmekte zorlanıyorsa urgana birlikte kögene de tutunarak asılı kalmıştır. Bu, koyunlarla keçilerin hızla çoğalmasıyla alakalıdır.

Kazaklar koyunlar yavruladıktan sonra *kögen yağlamak*, *kögentiüp*, *kögen toy* gibi çeşitli adetleri yerine getirmiştir. Kögeni çeken adam akrabalarını, köy insanlarını kögen başına davet edip, adet gereği kögen ile onun kazığına yağ sürmüştür. Toplanan ihtiyarlar "*kögenin uzun olsun, hayvanlarının yavruları çok olsun*" diye, dua etmişlerdir. Yağ sürme işlemi, kuzularla oğlaklar çabuk büyüyüp, çoğalsın, rızık ile bereketten ayırmasın diye yapılmıştır. En yakınının çocuğuna ya da yiğene (kızdan olma çocuğa) adet gereği bir hayvanı hediye etmişlerdir. O da *kögendik* ya da *kögentiüp* diye adlandırılmıştır.⁶²

Kazak halkında, "Bir kuzu fazladan doğarsa bir dip pelin otu fazladan yetişir", "Nice hayvanı olsa da zengin ikiz doğmasına sevinir" şeklindeki ifadeler, koyunun ikiz doğurmasının refah, üreme, bollukfikiyle bağlantısını ortaya koyar.⁶³

61 Lubov Poltaraskaya, "Obychai kirgizov Semipalatinskoi oblasti", *Russkii Vestnik*, 9 (1878), s. 22-69.

62 Alimbay vd, *age.*, s. 278.

63 Bekarys Nurimanov – Amanzhol Altay, "Karacaoğlan ve Bukar Kalkamanulı'nın şiirlerinin kar-

Eski dönemlerde Kazak topraklarının doğu bölgesinde dünyaya gelen erkek çocuğunun göbeğini kestiklerinde kesilen göbek parçasını koçun boynuzuna “*maljandı bolsın*” (hayvanları çok olsun) niyetiyle bağlamışlardır. Bazı aileler göbeği koyun aşık kemiğiyle beraber evin yanına gömmüşlerdir (araştırmacıların gezi notlarından).

Koyunun kürek kemiklerinin (*javırın*) yardımıyla da gelecek hakkında yorumlarda bulunmuşlardır. Fala bakmak için kurban edilen kara koyunun kürek kemiklerinden alıp, onu diş değdirmeden yemişlerdir. Kürek kemiğine bakarak fal açmak Özbek, Karakalpak, Türkmenler arasında da görülmektedir.⁶⁴

Keçe hazırlama zamanında bilekleme anında keçe yuvarlanırsa “*koy bastı, koy bastı*” derler. Burada keçeyi, yani yünü koyun olarak kabul etmek, bolluğun olacağına yorumlanır. Koyunun sonbahardaki yünlerini kırkma döneminden sonra ev sahibi “*küzem şay*” (kırkma çayı) vermiştir.

Koyunları kırkıp, yünlerini dövüp, keçe hazırladıkları sırada rüzgar esip, yünleri uçurtmaması için “*kempirdin jağın baylau*” (kocakarının çenesini bağlamak) adeti yerine getirilmiştir. Bunun için bir çocuk iki tane ince dalı ya da yetişmekte olan dalı yün iplikle bağlayarak, kocakarının çenesini bağladım diye bağırır. Keçe hazırlama sırasında dümdüz olarak ortaya çıkması için sarılmış kamışın ortasından urganla bağlayarak, urganın ucunu kendi tarafına çekip tutan kişiyi *koybasta* (koyunların başı) diye adlandırırlar. Bu adlandırma, keçenin koyun yününden yapılmasıyla alakalıdır.⁶⁵

Koyun, koç gibi kelimeler, özel bir sihirli güce sahip olmuştur. Kazak ve Türk soylu halklar doğan bebeğe isim verecekleri sırada iyiliğe yormuşlardır ve belli bir amaç doğrultusunda hareket etmişlerdir. Koylıbay, Koşkarbay, Kozi Korpeş, Kozıbay diye isim takarak çocuğun bolluk içinde yaşamasını istemişlerdir.

Ramazan ayında Kazaklar Jarapazan (Ramazan ayında ev ev dolaşarak belirli bir ritimde ve melodide söylenen şiiirler) söylediklerinde:

“*Kuzuların atası
Koçlar bassın evimi*”

ya da

“şilaştırılması”, *Millî Folklor*, 117 (2018), s. 46.

64 Snesarev, *age*, s. 115-116.

65 Alimbay vd, *age*, s. 699.

“Jarapazan söyleyerek geldim kapına

Koç gibi çift oğul versin beşiğine

Koç gibi çift oğul verse beşiğine

Kimler gelip, kimler gitmez kapına” demişlerdir (araştırmacıların gezi notlarından). Erkek evladına evin sahibidir diye, Kazak halkı “koşkarday” (koç gibi) benzetmesini söylemiştir. Şiirdeki “Kimler gelip, kimler gitmez kapına” satırlarının anlamı, oğulun olursa evinden misafir eksik olmaz, misafir uğurdur demektir.

Sır Derya Kazakları günümüzde de hayvan sürüsünün önünü kesmez. Hızır Ata'nın sürüyle beraber dolaştığına inanırlar.

Kırgızlarda evlenme sırasında oynanan oyunlardan biri, *sadaga* çapkan diye adlandırılır. Bu oyunda damat ile gelin hanım yan yana oturtulup, başlarına örtü örtülür. Daha sonra başlarını yavaşça yeni kesilmiş ve derisiyüzülmüş oğlakla ya da yeni kesilmiş koyunun akciğerleriyle döverler. Bu ritüel sona erdikten sonra damatla gelin otak eve doğru koşarlar. Birinci olarak kim ulaşırsa yeni kurulmakta olan yuvayı da o yönetir diye inanılır.⁶⁶ Bu, kuzu ve oğlaklar gibi kısa zamanda çoğalırlar inancıyla alakalıdır.

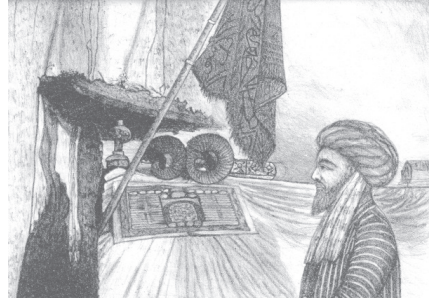
Alman araştırmacısı Rihart Karuts, Kazakların tanınmış bilim adamlarının başlarına koç boynuzunu koyduklarını yazar.⁶⁷ Koç boynuzunun evliyalara baş ucuna konulması, önemli bir anlam taşımıştır. Oysa dağlık ve taşlık bölgelerde, yani dağ koyunlarının mekan ettikleri yerlerde dağ koyunu boynuzları önemli bir rol oynamıştır. Sır Derya'nın orta akışı kısmındaki kavimler dağ koyununu Karatau'nun batı tepelerinden avlamışlardır. İosif Kastaniye'nin sunduğu krokilerle resimlerde Kamakşı topraklarındaki Şekeniye, Janakorgan'daki Sunak Ata türbelerinin ön kısmına dağ koyununun baş kemiği ve koç boynuzu konulmuştur⁶⁸ (Resim 25 a, b). Günümüzde mezar başına koç başını koymazlar, fakat Şiyeli, Janakorgan bölgelerindeki eski mezarlıklarda ünlü kişilerin mezarlarının başına dağ koyununun baş kemiğini (kellesini) koyma geleneği korunmuştur (Resim 25 c, d). Dağ koyunu, sadece aziz ve evliya kimselerin kabirlerinin başına konulmuştur. Bu ise sadece tanınmış evliyaların hürmetine kesilen

66 Gennadi Simakov, *Obşestvennye funktsii kirgizskih narodnyh razvleçenii v konse 19 – načale 20 v.* Lenin-grad: Nauka. 1984, s. 153.

67 Karuts, *age.*, s. 122.

68 İosif Kastaniye, *Nadgrobnnye sooruzhenija kirgizskih stepei.* Orenburg: Tipografiya Turgaiskogo Oblastnogo upravleniya. 1911, s. 47, 53-54; İosif Kastaniye, *Poezdka po Turgaiskoi i Syr-Dar'inski oblasti,* 1906 – 1907 g. Vdol' Taşkentskoi zheleznoi dorogi. Tipografiya G.M. Mil'berg, Orenburg 1909, s. 11.

kurbanın işareti değil, boynuzlu hayvan başını kabir başına yerleştirme gibi arkaik bir geleneğin olduğunu da ortaya koymaktadır. Türbelerle mezarlıklardaki “koyun, koç, dağ koyunu kültü”, Sır bölgesini mekan eden eski kavimlerin dini dünya görüşlerinin devamı niteliğini taşımaktadır diyebilmekteyiz.

a**b****c****d**

Resim 25: Sır bölgesindeki mezar başındaki koç ve dağ koyununun baş kemiği; **a.** Şkeniyaz türbeleri; **b.** Sunak Ata türbeleri;⁶⁹ **c-d.** Şiyeli, TaraktılarMezarlığı.⁷⁰

Eski dönemlerde Özbekler ile Karakalpaklar; koç boynuzunu talisman olarak evin girişine asmışlar, kadınlar ile kızların başlıklarını koç boynuzu şeklindeki ağaç tabakalarla süslemişler. Koç boynuzu şeklindeki boyuna takılan süsler de olmuştur.⁷¹ Azerbaycanlıların da halk bilimi sisteminde hayvan kafatasını ağaca asma inancı yaşı-

69 Kastaniye, *age.*, 1911: tablo XVI, XXI.

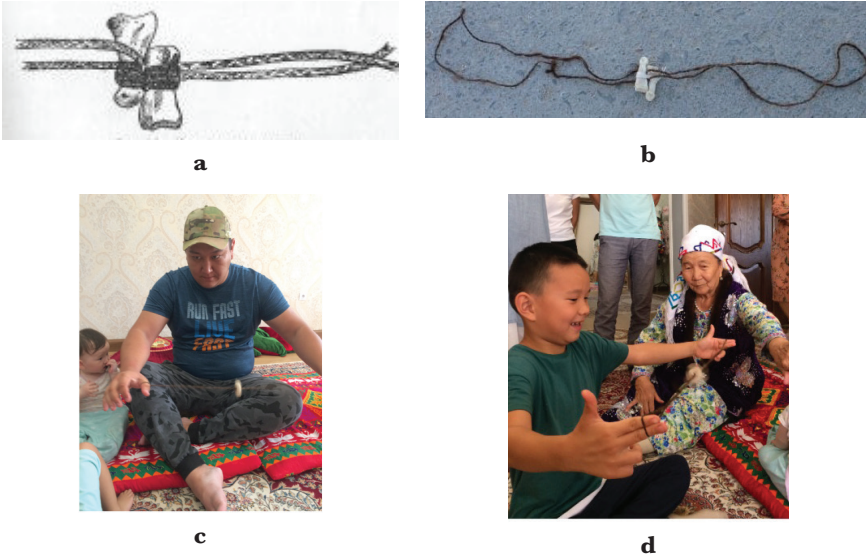
70 Resim 25 c, d - Yazarlara ait fotoğrafıdır.

71 Snesarev, *age.*, s. 115-116.

tılmaktadır.⁷²

Kazak halkının inanç sistemi dört tülük hayvanla (dört çeşit besin hayvanıyla) yakından ilgili olup, selam verdiklerinde bile “*mal-jan aman ba*” (hayvanlarla canlılar sağ salim mi) diye hal hatır sormuşlardır. Hayvanlara zarar gelmesin, sayısı azalmasın niyetiyle eski Kazak geleneklerinin hâkim olduğu bölgelerde günümüze kadar totem olarak kabul edilen hayvanlarla canlıların kemiklerini ahıra, çitlere asma, koruyup saklama adetleri sürdürülmektedir (Araştırmacıların gezi notlarından).

Eski dönemlerde koyunun “bagalşak” diye adlandırılan ayak parmağı kemiklerinden çocuklar için “*zırldauk*” adlı oyuncaklar hazırlamışlardır. İki bagalşak kemiği birbirine deve yününden eğrilen “şuda” diye adlandırılan iple bağlayıp elle iyice bükerek döndürmüşlerdir ve serbest bıraktıklarında çingirak sesine benzer bir ses duyulmuştur. Günümüzde bu oyun kaybolmuştur. Bizler bu oyunu yeniden canlandırmak ve kültürümüze kazandırmak amacıyla Mangıstau bölgesinde kendimiz organize ettik (Resim 26).

Resim 26: Zyryldauk Çocuklar oyunu.⁷³

⁷² Yaşar Kalafat, *Kars'ta Gregoryen türkler ve mezar mimarileri - Ak ve Kara Köyünlü Mezar Taşlarının Çizdiği Tarih-Coğrafi Kültürün Sınırları*, <http://www.yasarkalafat.info/kalafat.info/dosyalar/kalafat2014151920.pdf> (Erişim: 27 Kasım 2016).

⁷³ Resim 26 - a) Karuts, *age.*, s. 89; b, c, d) Yazarların yaptığı Zyryldaukla adlı oyuncakın bir çocuğa

Koyunun kulağına bir çizgi, işaret (damga) koymak, kabile mülkiyetini, koyun sürülerinin hangi kabileye, kime ait olduğunu göstermek için yapılmıştır. Koyunu işaretleme geleneği de Türk halklarına ortaktır.⁷⁴

Koç ve Kurbanlık Hayvan

Halk arasındaki efsanelere ve inanışlara göre koç, gökyüzüyle ateşten, at rüzgardan, deve çölden, boynuzlu hayvanlar sudan, dağ keçisi taştan yaratılmış.⁷⁵

Kurban hayvanı olarak koçun çakra anlamı, Gök Tanrı, gökyüzü ile insanoglunu ilişkilendirme ve aralarında bağlantı kurma çalışmalarıyla ilgilidir.

Türk soylu halkların inançlarına göre koç, hem koruyucu hem de kurban edilebilecek hayvan niteliğindedir. Onlar Kazak ve Kırgız halklarının geleneksel inançlarıyla ilgili törenlerinde kullanılmıştır.

Sır bölgesi Kazaklarının doğanın gücüne olan inançlarından antik çağın mitolojik, animist inançlarına sahip olduklarını doğal afetlere karşı, kuraklık yaşanmasın diye koyunu kurban edip, sadaka, “tasattık” (hayır yemeği) vermelerinden görmek mümkündür. Kurban edilen koyunun başını sırk başına asıp ekin arazilerine yerleştirme, kanını da ekin bölgesine püskürtme geleneği ve kurban edilecek hayvanı ekin alanına su ulaştıracak kanalın başına getirip kurban edip, kanını da suya akıtma geleneği ekinleri kuraklıktan korumak amacıyla gerçekleştirilmiştir (Resim 27). “Tasattık” yani hayır yemeği de baharda dağıtılmıştır. “Tasattık” (hayır yemeği), hayvanın yiyeceği otunun bol ve hayvanların da semiz olması için verilir.

oynatılması. Yazarlara ait fotoğraftır.

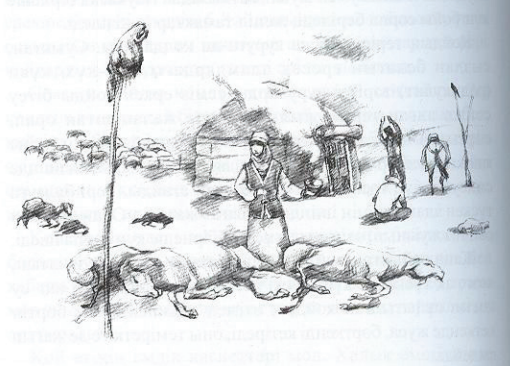
74 Tuncer Gülensoy, *Damgaları*, s.18.

75 Grigori Potanin, *Ocherki Severo-Zapadnoj Mongolii*, Vyp II. Materialy etnograficheskie, Sankt-Peterburg 1881, s. 152-153.

Resim 27: “Tasattık” hayır yemeği için kurban edilen koyunun başı.

Dini mitolojiye göre koyun Mekke’den türemiştir. Koyun sürüsüne şarbon hastalığı yayılıp, koyunlar ölmeye başlayınca ölen koyunların başını Mekke’ye çevirerek gömmüşler. Sürü sahibi yakın akrabasından hastaliksız koyunu getirerek kurban edip kanını da başka koyunlara sürüp, başını sırğa asmıştır (Resim 28). Hayvan sürüsünü de mezarlık başına götürüp geceletmiştir. Böylece sürüyü sarmış olan bulaşıcı hastalıkla sıradışı çözümlerle savaşmaya çalışmışlardır.

Resim 28: Koyun sürüsünü bulaşıcı hastalıktan kurtarmak için asılmış olan kurbanlık koyun başı.⁷⁶

“Dede Korkut’ kitabındaki “Dirse Han Oğlu Boğaç Han hakkındaki destanda” Dirse Han Allah’tan çocuk isteyip, attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kurban edip, aç görse doyurup, çıplak görse giydirip, borçluyu borcundan kurtarıp, düğün yapıp

⁷⁶ Alimbay vd, *age.*, s. 658-690.

dilek diler: Dileği Yaradan tarafından kabul görülüp, Oğlan adlı erkek çocuğu dünyaya gelir. Erken dönemlerde Oğuzlar, 15 yaşa gelen oğullarını yırtıcı kuşla avlanmaya, av avlamaya götürmüşlerdir. İlk ava çıkışıdır diye, anası attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kesip düğün yapmıştır. Bu da avcılığın yolunu açmak olarak yorumlanmıştır.⁷⁷

Kurbanlık kesip, dilek dilemek nesilden nesile ulaştırılan gelenektir. Çocuk isteyen Kazak kadınları evliyalarmın kabrini ziyaret edip, kurban kesip, orada geceleyerek dilek dilemişlerdir. “Alpamis Batır” destanında Alpamis’in anası Alpamis gibi erkek çocuğu doğurmadan evvel kutsal dağ, su ve ormanlarda geceleyerek, aygır, koç kurban edip, Allah’tan çocuk dilemiştir. “Şora Batır” destanında da buğra, aygır, öküz, koç kurban ederek Yaradan’dan çocuk istedikleri görülür.

Evliya kabrine, kutsal yerlere gidip tevbe etmek, geceleme, evliyalardan yardım ummak Kazak halkının dünya görüşünde eskiden beri vardır. O antik animizm ile tanrıculuğun parçalarıdır, yani antik politeizmden monoteizme geçiş çağıının kalıntısı olarak günümüze kadar korunmuştur. Kazak halkının eski dönemlerdeki dünya görüşünün bazı işaretleri İslam dinini kabul edip, yeni dünya görüşleriyle karışıkça evliya kavramının içeriği de zaman geçtikçe zenginleşip gelişmiştir. Anemizm, yaşam sahiplerinin öteki dünyada da bir başka hayatın var olduğuna olan inançlarıve onlarla insanların irtibat kurabilme imkânlarının olduğu hakkındaki kavramdır. Yani insanların ruhi varlıklara inanıp, ruhlara değer vermeleri, ölümü hayatın öteki dünyadaki devamı olarak kabul etmeleridir. Eski dini inançlara göre kurban edilen hayvanı ve onun kemiklerini ahiretteki yoldaşı olarak birlikte gömmüşken daha sonraki dünya görüşlerine göre kurban edilen hayvan aracılığıyla çakra iletişim kurulduğuna inanılır.

Kurbanlık koyunların rengi de büyümlü anlamlar içermektedir. Eski zamanki inançları esas alan kurban kesme geleneğinin bozkaska, kökkaska, kızılkaska hayvan kurban etmek gibi üç çeşidi vardır. Buradaki bozkaska koyun, kökkaska yıldı, kızılkaska inekle ilgili renklerdir. Eski dönemlerdeki Kazaklar kurban kestiklerinde çok nadir olan aksarı baş ya da boz kaska renkli olanını kesmeye özen göstermişlerdir. Boz kaskanın Tanrı’ya dileklerini daha çabuk ulaştırdığına inanılmıştır. Boz, kök (mavi) renkleri ilkel Kazakların sığındığı Tanrı’nın, gökyüzünün sembolü olarak sayılan kutsal bir renk olarak görülmüştür. Kurbanlık koyunun renginin ak, ak çizgili, başında ak işaretinin olmasını iyiliğe yormuşlardır. İyilik yolunda kurbanlık hayvanı adamayı “aksarbas” (ak+sarı+baş) diye adlandırırılar. Uzak yolculuğa çıkmış bir insanın sağ salim dönmesi için

77 *Körkyt Ata enciklopedialuk jınak*, Kazak enciklopediasy, Almaty 1999, s. 131-132.

kurban olarak adadıkları koyunu mecazi şekilde “A, Yaradan, yolunu hayırlı et, bu yol için aksarbas adadım” demişlerdir. İlkel Kazaklar arasında aksarbas kurban ederken “O ruhlar, size ayboynuzluyu adadım” diye sıkça söyledikleri olmuştur.⁷⁸ Koyun ve özellikle beyaz koç eski Türklerde Gök Tanrı’ya sunulan kurbanlar arasındaydı.⁷⁹

Sır bölgesinin Kazakları çocuk hastalıkları uzun sürdüğünde, hastalık koyunun karnına geçer inancıyla babası kara koyunu kurban edip “bu koyun benim evladımın yoluna kurban olsun” demişlerdir. Burada dikkat çeken, “dert geçirme” (hastalığı başka bir şeye taşıma anl.) geleneğinin baksıların teşrifinsiz de yapılmış olduğu ve kurban olarak da kara koyunun kesilmesi hususudur. “Dede Korkut” kitabındaki, “Dirse Han Oğlu Boğaç Han” hakkındaki destanda Bayındır Han düğün yaptığında Dirse Han’ı oğlu kızı yok diye, altına kara keçeyi serip, kara koyunun etini vermiştir.⁸⁰

Kurbanlık hayvanların renginin çakra anlamı olmuştur. Eski Türk dilinde ak, kara kelimeleri sadece rengi bildirmekle kalmamış, ayrıca belli bir anlama da sahip olmuştur. Ak renk açıklığın, mutluluk ile sevincin rengidir. Mesela, “gönlü ak” dedikleri ruhun temizliğini bildirmiştir, otun kalitesine göre “ak ot”, “ağzı aka kavuştu” demişler. Sarı kelimesi Türk ve Moğol dilinde sarı “net”, “açık”, “belirgin”, eski Fars dilindeki sar “önemli”, “esas”, Türk dillerindeki sar “geniş”, “ıssız” gibi anlamlar ifade ettiyse günümüzdeki Kazak dilindeki sarı kelimesi “geniş”, “büyük”, “devasa” anlamını taşımaktadır. Moralin bozuk olmasını “gönlüm kara”, yanılmayı “kara bastı”, kaygılanmayı “karalara bürünmüşüm” demişlerse, insanla ilgili kara kelimesi “karası belirdi”, “kalın kara”, “koruyucum olan kara ormanım”, Dede Korkut Boğaç’a dua ettiğinde “Kara dağın yıkılmasın” demiştir. Yani, ak, aksarı koyun sevinçli durumlara, kara koyun gönül huzursuz olduğunda kurban edilmiştir.

Halk Tıp Bilimleri Sisteminde Koyunun Önemi

Yeni doğan bebeği kırkıncıdan çıkarana kadar ovup masaj yaptıklarında koyun kuyruğunun “küntimes” (güneş görmeyen) diye adlandırılan iç kısmının yağını ateşte eritip, kavurduktan sonra yağlamışlardır. Koyunun kuyruk yağını yakıp, soğuk değmiş insa-

78 Valihanov, *age.*, s. 56; Argyrbayev, *age.*, s. 187.

79 Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hattarı*, s. 150-151; “Türk Sanatı’nda Koyun, Koç, Keçi Figürlerinin Sembolizmi”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 100 (1995), s. 55; “At ve Koç/Koyun Şekilli Mezar Taşlarının Sembolizmi”, *Toplumsal Tarih*, 94 (2000), s. 35-42.

80 *Korkyt Ata enciklopedialuk jınak*, s. 130.

na da içirtmişlerdir ve koyunun kızdırılmış yağını özellikle üşüterek hastalanmış olan çocukların tedavisinde kullanmışlardır.

Terlemenin eski Kazaklar arasındaki en yaygın türü, *deriye sarmaktır*. Bu, hayvancılığın gelişmesiyle, hayvanların da çokluğuyla alakalıdır ve bunun çok fazla kargaşası, işi olmamıştır. Bu amaç için koyun veya keçi derisi bütünüyle sıyrılarak, onun içine hasta kişi oturduğu haliyle sığar olmuştur. Sıcak deriye sarılmış olan kişi terleyip, hatta uykuya bile dalarmış. Deriye sarılma işlemini gün aşırı, iki defa tekrar etmişlerdir. Çünkü, taze deri hastayı çok terletip, zayıf düşürürmüş. A. Başmanov, deriye sarılma işleminin Oğuz kavimleri arasında geniş bir biçimde yer aldığını yazmıştır.⁸¹ Oğuz kavminin eski mekânının Sır Derya'nın aşağı akışı civarı olduğunu dikkate alırsak, "deriye sarp terletme" Sır halklarının arasındaki eski ve ilkel tedavi edici yöntem olarak bilinir.

M. Lialina'nın 1894 yılındaki yazılarından halk hekimleriyle ve üfürükçülerin hastaları nasıl tedavi edip iyileştirdikleri hakkında birçok bilgiye sahip olmak mümkündür. Orada, "kökjötel (boğmaca), titreme, ateş yükselme gibi rahatsızlıklar, pirinç yetiştiriciliği ile uğraşan yerlerde daha fazla görülmektedir" denilmiştir. Elbette burada yazarın Sır bölgesinden bahsettiği tartışılmaz gerçektir. "Yerel halk hekimleri boğmacaya bitki özleri ile demlenmiş içecekler içiriyorlar. Bu tedavi şekline cevap vermezse yeni kesilmiş yalınun derisine sararlar. Derini sık sık değiştirmeye çalışıyorlar. Bu da yardım etmezse Allah yolunda kurban olarak ak koyun kesip, kesmeden evvel koyunu yürüterek hasta kişiyi üç defa etrafında döndürerek "işte, sana can için can, hastaya hayat ver" diye, söylerler".⁸² Yani, boğmacaya yukarıda adı geçen deriye sarma işlemini uygulamışlardır. Yazarın "deriyi sık sık değiştiriyorlar" diye iletmiş bilgiler, dikkat çekicidir. Bu, öncelikle deriye sarmak için özel olarak birkaç hayvan kesmesi ve hastalığa şifa arayan halkın "terletme işleminden" iyileşmeye ümit artması demektir. Daha sonra, hasta için birkaç hayvan kesilmese de konuklar için, yemek için kesilen hayvan derisini hastalıkları tedavi etmek için kullanmışlardır diye kanaat getirmekteyiz.

Sır bölgesinde ün kazanmış Ali Aydar adlı üfürükçü, soğuk algınlığı ile sancuları tedavi etmek için bütün olan koyun derisine sıcakken *sarboğa*, *bozboğa* adlı otları koyup, hastayı koyun derisinin içine oturtup, deriyi de boyun kısmından büzerek bağlamıştır. Çiçek hastalığına yakalanan çocuğu tedavi etmek için kara koyunu kurban edip, onun derisine sarma yöntemini uygulamıştır. Deriye sarmanın en önemliamacı hastayı terletip,

81 A. Başmanov, "Pervobytnaja istorija turecko-mongol'skih plemen", *Turkestanskiye Vedomosti*, 49 (1914), s. 4-5.

82 M. Lialina, *Puteshestvie po Turkestanu. N. Severcova i A. Fed-chenko*, Sankt-Piterburg, Izdanie A. F. Devrieva. 1894, s. 102.

vücuttaki çeşitli enfeksiyonları dışarı çıkartmaktır. Kazakistan'ın Doğu bölgelerinde meşhür olan baksı Mauuthanoğlu Arıngazı, sıcak suya demlenmiş çeşitli bitkisel otları bütün olarak kesilmiş koyun derisine serpiştirip, çocuğu olmayan kadını içine oturtmuştur. İç yağlarını kadının altına ve karnına bağlamıştır. Terletmek için sık sık çorba (kaynamış et suyu) içirtmiştir. Kadının boyundaki hastalıklarla zararlı şeyler deriye geçermiş. Tedavi seansı sona erdikten sonra deriyi köyün dışına götürüp gömmüşlerdir.⁸³

Kıyan (eklem hastalıkları) ve *karna* (karının soğuktan sancılanarak ağrması) hastalıklarını tedavi etmek için kullanılan terletmenin eskişeklini Abubakir Divayev kayda geçirmiştir. Bunun için çeşitli hayvanların kemiklerini (koyun kemiği de vardır) toplayıp, onları bir çukura koyduktan sonra hastayı oraya yatırıp, üzerine koyun derisini örtmüşlerdir. Hasta olan yerine sıcak pilav basıp, ısıtıyor. Bu sırada hasta da terleyerek uykuya dalar. ... Kırna hastalığını tedavi etmek için ocaktan sıcak külü alıp, seramik çaydanlığın içine koyup, havluyla sarıp, hastanın karnına basmışlardır ya dakarakeçiyi kesip, akciğerini kalbiyle beraber çekip çıkartıp, ılık haliyle hastanın çıplak vücudunu onunla uzun bir süre dövmüştür. Hasta da terledikten sonra iyileşmeye başlamıştır.⁸⁴

P. Paşino, Kazalı bölgesi Kazakları arasında yeni kesilmiş koyun derisine sarılmak, hasta olan yere koyunun iç organlarını basıp, sarılarak yatma şeklinin yaygın olduğunu yazmıştır.⁸⁵ P. Paşino'nun deriye sarılmanın Kazalı Kazakları arasında yaygın olduğunu bildirmesi, A. Başmanov'un verilerini kesinleştirmeye temel olacaktır. Kazalı, eski Oğuzların mekânıdır. Jankent, Jent şehirleri Sır civarının Kazalı bölgesinde yer almaktadır.

Sır bölgesinde yaşatılan terletme yönteminin bir başka özel türü, *karna düşmektir*. Bu yöntemi gebe kalamayan kadınları tedavi etmek için kullanmışlardır. Onu gerçekleştirmek için yeni kesilen koyunun karnına sıcak halde kadının iki ayağını koydurup, üzerinden yorğan ya da çapanla sıkı sıkıya kapatarak terletmişlerdir. Elbette, terletebilmek için de ek olarak sıcak çay vermişlerdir. Halk hekimliğinde gebelik eğitiminin özgünlüğünü ortaya koyan terletmenin bu türleri günümüze doğru kullanılmamaya başlamıştır.

Kazak şamanlar hastaları tedavi ederken belli bir zaman içerisinde olumlu netice alınmadıysa hastalığı “taşımaya” ritüelini yerine getirmişlerdir. Delirmiş ya da cin çarpmış olan hastanın hastalığını taşımak için şaman hastanı yanına alıp, koştur-

83 Toleubayev, *age.*, s. 30.

84 Abubakir Divayev, “*Kırgızskıe bolezni i sposoby ih lecheniya*”, *Turkestanskiye Vedomosti* 80 (1902), s. 482.

85 P. Paşino, *Turkestanski krai v 1866 godu*, Putebie zametki, Sankt-Peterburg. 1868, s. 26.

tuyor ve onun çevresinde dönerek “Hu, hu, Allah hu!” diye yüksek sesle bağırır-
mış. Bu tedavi üç günden bir aya kadar sürermiş. Yapılan tedavi yöntemi netice
vermeye başlarsa, koçtan kurban keserlermiş. Kesilen hayvanın derisine hayvanın
kemiklerini toplarmış. Yanına bu kemiklerin olduğu deriyi ve hastayı alıp iki yo-
lun kesiştiği kavşağa ya da açık bir alana getirip hastayı okuyup üflermiş. Bazı
şamanlar kesilen malın baş kemiğini siyah, kırmızı renklere boyarlarmış. Boyadığı
baş kemiğini hastanın altına geçirerek uzağa fırlatırlarmış. Bu arada hastanın
içindeki kötü niyetli ruhlar o baş kemiğe doğru atılıp, onu kemirmeye başladığı
sırada şaman hastayı kaçırmış.⁸⁶ Kazak topraklarının batı tarafında ise şaman,
derinin içerisine konmuş ve boyanmış kemikleri batıya doğru fırlatmış.⁸⁷

Şamanların hastalıkları taşıma yönteminin bir başka şeklini Kastaniye göstermiş-
tir. Bunun için başında özel işareti var sarı keçiyi ya da kara koyunu kesip, etini
kemiklerinden ayırıp, kemiklerini deriye sarıyor ve etini pişirip “Allah için” diye-
rek halka dağıtmış. Şaman ile hasta bu etten yemezmiş. Şaman deriye sarılmış
kemikleri ve hastayı yanına alarak büyük bir yolun kıyasına götürürmüş. Yolun
kıyasında şaman çukur kazarmış ve hastayı o çukura yatırıp üç defa ileri geri ha-
reket ettirmiş. Ardından, deriyle kemikleri orada bırakıp, hastayı alıp evine dö-
nermiş. Iosif Kastaniye’ye göre hastalığı taşıma ritüeline Nikolai Ostroumov (Rus
oryantalist) da tanık olmuş. Perovsk şehrinin yakınlarındaki yol kenarından geç-
erken kavşaktaki kumlu tepelerin arasındaki çeşitli eşyaları fark etmiş ve yakından
bakmak istemiş. Yol arkadaşı bu eşyalara yaklaşmaması gerektiğini, hatta hiç bak-
mamasını tavsiye etmiş ve o eşyalara hastalıkların taşınmış olduğunu söylemiş. Yol
arkadaşının şiddetle karşı çıkması ve bakmayı yasaklaması, Ostroumov’u daha da
meraklandırmış. Nikolai Ostroumov, yerde yedi kukla ile koyun derisini görmüş ve
arkadaşı da yedi kuklanın yedi düşmanı kastettiğini söylemiş.⁸⁸

Erken dönemlerde Kazaklar *şarbon* hastalığını hisseder hissetmez çiviye ya da de-
miri kızdırıp, yaraya basıp yarayı yakmışlardır. Eğer ilerlemişse tehlikeli hastalık-
ları tedavi etmek için baksı koyunun kurutulmuş kırk dışkısını alıp, hastanın kar-
şısına oturup, derin derin nefes alıp, elindeki dışkılardan birisini hastaya doğru atar.
Aynı anda Arbay adlı şairin ezgisini de söyleyerek kırk dışkı bitene kadar teker

86 Petr Komarov, “Poveriya kirgizov”, *Turkestanskiye Vedomosti*, 150 (1905), s. 790.

87 Petr Simon Pallas, *Puteshestviye po raznim provintsiam Rossiskoy imperiyi*. P.1. Putishestviye 1768-
1769 y.y. Translation of O. Tomsy, Tipog. Imp. ASc., Sankt-Peterburg 1773, s. 577.

88 Iosif Kastaniye, “Iz oblasti kirgizskih verovaniyi”, *Vestnik Orenburskogo Uchebnogo Okruga*, (1913),
s. 152-153.

teker atar.⁸⁹ Dışkılar alırken de “Hey, kendinden başkasına şifa ol” gibi ifade kullanır. Göbeği dışına fırlamış olan çocuğun göbeğine koyunun ya da devenin de dışkısını getirip basarlarmış.

Yukarıdaki bilgiler, Türk halklarının Halk Bilimi sisteminde insanın dünyaya geldiği günden öldüğü güne kadarki yaşatılan bütün gelenek göreneklerle ritüellerinde koyun ile koçun önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Koç Boynuzu ve Millî Nakış

Koç boynuzu (koşkarmüyüz) şeklindeki süsleme resimler, çeşitli halı desenlerinde, keçeden yapılmış malzemelerde, nakışlarda yer alıp, bereketi ve zenginliği sembolize eder. “*Koşkar müyüz*” (Koç boynuzu), “*Kanathı koşkar müyüz*” (kanatlı koç boynuzu), “*sınık koşkar müyüz*” (kırık koç boynuzu), “*sınar koşkar müyüz*” (çift koç boynuzu) nakış süslemelerinin günlük yaşamda kullanılan eşyalarda resmedilmesi, antik kalıntıların çakra modelidir.

Kazak halkının anlayış biçiminde koç boynuzu şekli, bütünnakışların atası ve bolluğun, zenginliğin işareti olarak kabul görülür.

Arkeolog bilim adamlarının bir kısmı koç boynuzu şekli koç, koyun görüntülerinin zomorfik şekle dönüşmüş görüntüsüdür, bir kısmı da insan görüntüsünü resmetmekten oluşmuştur derler. Orta Asırlık Oturar şehrinde bulunan tunçtan yapılmış mumluğun alt kısmındaki koç boynuzşekli, Tunç Çağı’ndaki petrogliflerdeki insan şekli ile Saka’ların altın kalıplarındaki insan şekline benzemektedir. Sır boyunun aşağı akışının boyuna yerleşmiş Kesken Küyük şehri vardır. Küyük şehrinde M.S. 5-7. yüzyıllara ait olduğu sanılan, Jankent’ten bulunan 9-11. yüzyıllara ait olduğu bilinen seramiklerde koç boynuzu şeklinin birkaç çeşidi görülür⁹⁰ (Resim 29).

89 Abubakir Divayev, “Volshebnyi zagovor protiv ukusa yadovitih nasekomyh i presmikaushihnya”, *Turkestanskiye Vedomosti*, 7 (1893), s. 32-33.

90 Sergei Tolstov, “Goroda guzov”, *Sovetskaya etnografiya* 3 (1947), s. 66-68; Tolstov, *Po sledam...*, s. 210; Tolstov, *Po drevnim...*, s. 199.

a

b

c

d

Resim 29: a, b. İnsan suretli (antromorfik) bir tür düğme şekli; **c.** Tulğamüyüz (boynuzlu insan) şekli verilmiş tunç mumluk. Orta asırlık Oturar şehri. 11-12 yy.;⁹¹ **d.** Kese kap. Tulğamüyüz. Kızılorda, Şiyeli müzesi koleksiyonundan.

Koç boynuzu, bütün el işi eşyalarda yer alır. Bununla birlikte, çoğalmanın, nesli devam ettirmenin işareti olarak büyük sihirli bir ritüel anlama da sahiptir. Türk soylu Türk, Kırgız, Türkmen, Azerbaycan halkları arasında çok yaygındır. Koç boynuzunun *Snarmüyüz* (yarım boynuz), *Snukmüyüz* (kırık boynuz) adlı türleri boynuzun bir yarısına benzerdir ve genelde kilimlerin kenarlarına nakşedilmiştir. *Kanatti koşkarmüyüz* (kanatlı koç boynuzu), *Koskoşkar müyüz* (çift koç boynuzu) nakışlarında boynuz kıvrılarak sona eriyor. Karmaşıklığı göz önüne alındığında bu nakışlar kilim, keçe döşeme ve halılara işlenmiştir. Koç boynuzunun *Tulğamüyüz* (boynuzlu insan) olarak adlandırılan insan şeklini ortaya koyan antromorfik nakış şekli ve *Törtkulak* (dört kulak) diye adlandırılan dört köşesine döndürerek şekillendirilmiş türü de kilim ve keçe döşemelere nakşedilir. Birçok dokuma ürünlerine *tumar* (*muska*) *koç boynuzu* ile beraber *taytyyak* adlı şekil resmedilir (Resim 30 - 31).

91 Resim 29 a, b, c – *Arheologiya Kazahstana, age.*, s. 218; d - Yazarlara ait fotoğrafıdır.

Resim 30: Mezar taşlarındaki koç boynuzu: **a-b.** Tulgamüyz, Izenagaş mezari; **c.** Kanatlı koç boynuzu, Taskabak, Doniztau⁹²

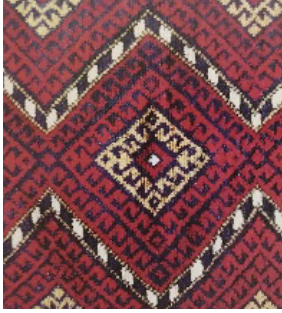

Resim 31: **a.** Törtkulak (dört kulak) koç boynuzu. Sırmak (keçe döşeme) parçası; **b.** Keçe çadırın içini çepeçevre süslemiş olan saçaklı baskuradlı süsleme parçaları; **c.** Tüylü kilim parçası: Tumar koşkarmüyz ve taytuyak; **d.** Tüylü kilim parçası: Tulgamüyz⁹³

92 Resim 30 - Yazarlara ait fotoğrafıdır.

93 Resim 31 - Yazarlara ait fotoğrafıdır.

Anadolu Türklerinin halk el sanatları örneklerinde koç boynuzu motifi izleri, somut olmayan kültürel mirasta önemli bir yere sahip olanhalıcılıkta açıkça görülebilmektedir.⁹⁴ Anadolu Türklerinin seramiğe işlenen desenleri ile Kazakların *Tumar Koçmüyüz*, *Törtkulak*, *Tulğamüyüz*, *Snarmüyüz*, *Sıkmüyüz* desenleri arasında bazı farklılıkların da bulunduğu görülmekle birlikte birçok benzerliğin bulunması, Türk soylu halkların ortak etnik kökene ait olmasıyla alakalıdır (Resim 32).⁹⁵ Bu farklılıklardan bazıları aşağıda verilen Anadolu kilim örneklerinde açıkça görülmektedir. Türkiye kilimlerinde daha çok geometrik şekiller ağır basmakta, Kazak örneklerinde ise hayvan motifleri öne çıkmaktadır. Hayvan motiflerinin Türkmen Türklerinde de ağırlık bastığı söylenebilir.⁹⁶

a

b

c

d

Resim 32: a. Balikeser, Türkiye kilimi parçası; b. Tunceli, Türkiye yastık kilimi parçası; c. Ezine-Çanakkale, Türkiye kilimi parçası; d. Tunceli Türkiye yastık kilimi parçası.⁹⁷

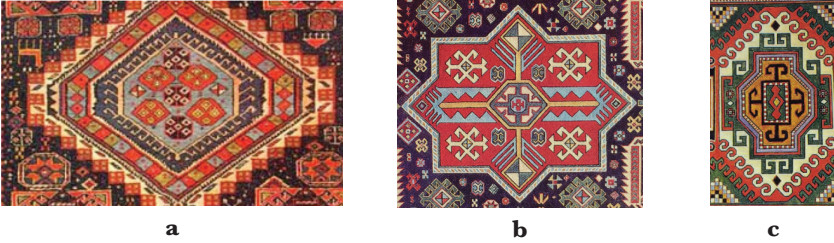
94 Öcal Oğuz, vd., *Ankara'nın Somut Olmayan Kültürel Mirası*, Kalkınma Ajansı, Ankara 2012, s. 212-214.; Öcal Oğuz, *Somut Somut Olmayan Kültürel Miras nedir?*, Geneleksel Yayıncılık, Ankara 2018, s. 143-151.

95 Çoruhlu, *age.*, s. 93.

96 Elmira Mecidova, vd., *Türkmen Folk Art*, Aşhabat, Türkmenistan, 1990. s. 280-290.

97 Mustafa Aksoy, *age.*, Resim 32a - s. 289; b - s. 288; c - s. 233; d - s. 224.

Süsleme kompozisyonunun en zengin örneklerinden birinin halı olduğu bilinmektedir.2010 yılında Azerbaycan Türklerinin halı dokuma sanatı UNESCO'nun somut olmayan kültürel mirası listesine dahil edilmiştir.Azerbaycan halıları dokuma süslemelerinin örgü özelliklerine bağlı olarak Şirvan, Karabağ, Kuba, Baki, Kazah, Tebriz okullarına ayrılmıştır. Kuba okulunun halılarındaki süslemelerin büyük bir kısmı, Türk halklarının koç boynuzu süslemelerine benzer. *Törtkulak*, *Snarmüüz*, *Snukmüüz* desenleri Azerbaycanlı dokumacılar tarafından dokunan halılarda da görülebilmektedir (Resim 33).⁹⁸

Resim 33: Azerbaycan kilimi parçaları⁹⁹

Azerbaycan halılarında, ön ve Orta Asya Türklerinin etnokültürel bağ unsurları açıkça görülebilmektedir. Azerbaycan halk biliminde, ortaçağdan kalma, Orta Asya ve Doğu Asya'dan gelen desenlerin zoomorfik temelleri, İslam'dan önceki kökleri dikkat çekmektedir. Bu desenlerin 10. ve 13. yüzyıllar aralığında yerel halk kültürüyle bütünleştiğine daha sonra yüzyıldan yüzyıla dönüşüme uğradığı görünmektedir.¹⁰⁰

Vefat etmiş rahmetlinin başucuna konulan mezar taşları ile anıtların üzerinde kesilenmiş koç boynuzu nakışının sık görünmesi, ardında kalan nesillerin ata-babalarının kültlerine tapınmaları, ata-baba ruhundan medet umup, sağ salim yaşayabilmeleri için yardım istemeleriyle alakalıdır.

Mısır'daki Memlüklerin yönetimini 1260 yılı Beriş soyundan çıkan Sultan Baybars'ın aldığı tarihten bellidir. Baybars vefat ettikten sonra 1279 yılı Şerkeş soyundan olan Kalayın Sultan yönetime geçmiştir. O bir zamanlar Baybars'ın yaptırdığı El-Azhar camisinin kapısı koç boynuzu şekliyle süslettirir. Böylece, kendisinin

98 Azərbycan xalçaları. <http://www.history.az/Xalchachiliq/> (Erişim Tarihi: 04.07. 2020)

99 Resim 33 a - Azərbycan xalçaları. <http://www.history.az/Xalchachiliq/> (Erişim Tarihi: 04.07. 2020); b,c - Mustafa Aksoy, *age.*, s. 223, 270.

100 Roya Tagiyeva, Azerbaycanskii kover: proishojdeniye I simbolika, *Kövrü Azerbaycana*, 2(2015), s. 27.

Türk soyundan olduğunu ilan ediyor. Koç boynuzu dengeyi de bildirir. Çünkü koçun yaradılışından iki boynuzu eşittir. Kazak topraklarını eskiden mekan eden insanlar bu nakışı tabiattan aldığı aşikardır.

Kanatlı koç boynuzlu nakışı arkarmüüz (dağ koyunu boynuzu) diye de adlandırılır.

Günümüzde kullanılan koç boynuzu nakışlarının bütün türleri, eski devirlerden günümüze hiç değişmeden ulaşmıştır.

Sonuç

Kazak halkının dünya görüşündeki koyun, koç kültü asırlarca yaşayarak, millî özellikleri zenginleştirerek belirginleştirmektedir. Geleneksel Kazak toplumunda halkın rahat ettiği döneme “*koy üstüne boztorğay yumurtkalağan zaman*” (koyunun üzerine kuşun yumurtladığı bir dönem), yani huzurun ve barışın hâkim olduğu bir zaman demişlerdir. Kazak halkı koyunu sadece dört tülük hayvanın biri olarak görmeyip, gelenek-görenek sisteminde de genişçe yer verip, eskiden bu yana süregelenmekte olan büyü ve sembolik anlamlarına çok önem vermişlerdir. Baksılar ile halk hekimleri hastalığı taşıma yöntemiyle insanları hastalıklardan kurtarmıştır, koyunu kurban ederek çeşitli tehlikelere karşı önlem almışlardır. İslam dönemine kadar kurbanlık hayvan yıldı olmuşsa İslam döneminden sonra kurbanlık hayvan tipi gökyüzünden inmiş *kök koşkar*, yani koç görüntüsüne dönüşmüştür.

Kazak halkı için koyun bu güne kadar sadece kurbanlık hayvan olarak değil, kaburgaları süsleme ve uygulamalı sanat eserlerinde, kürek kemiği, incik kemiği, boyun omurgası, baş kemiği, yününün özellikleri dilekleri gerçekleştirmek uğrunda sihirli bir rol oynamıştır. Koyun, esas geçim ve gelir kaynağı oldu. Koyunun yapağı yününü satışı çıkartmışlardır, güzün kırılan yününü ev ihtiyaçlarına, keçe hazırlamaya, dokumacılığa kullanmışlardır. Koyun, koç bir şeyin değeri ve para karşılığı olarak da geçerli olmuştur. Kazak gelenek-göreneklerinde erkek kişinin değeri 1000 koyun, kadının değeri ise 500 koyun olarak biçilmiştir. Koyun ile koç gelin olarak alınan kız için ödenen başlık olarak da geçmiştir. “Dede Korkut” destanındaki “Bamsı Beyrek Hikayesinde” Deli Karçar kız kardeşi Banı Çiçek’e başlığın başka türleriyle birlikte 1000 koç istemiştir. Kazaklar arasında günümüzde de kız evlendirme düğünlerinde damadın ana babası başlıktan ayrıca, “ölü dirisine” yani ölmüşlerin ruhları şad olsun diye 1 koyun götürürler. Kızı doğum yaptığında kızın ana babası *kaljası* (yenidoğum yapan kadın için kesilen hayvan) diye 1 koyun verirler. Koyun para yerine geçen değerli tokuş aracı da olmuştur. Göçebe Kazaklar

tüccarlardan beğendikleri eşyaları koyun derisine, yününe değiştirmişlerdir. Kazaklarda “*koyunsuz evin değeri yok, kızsız evin güzelliği yok*” diye bir atasözü de vardır.

Eski göçbelerin kosmogonik konseptine göre koç ve dağ koyunu diğer dünya ile insanın yaşam alanını birbirine bağlayan aracı (medyatör) işlevini görmüştür. Petrogliflerdeki güneş ile koç, dağ koyunu şekillerinin yanyana resmedilmiş motifleri, zaman zaman güneşle bile eşit görüldüğünü kanıtlamaktadır. Koç şeklinin mutluluk ve refah fikrini taşıması, mutluluk ve refah sembolü olarak Kazak halkının dünya görüşünde sağlambir şekilde yerleşmiştir. Bu, çok eski dönemlerden oluşup, nesilden nesile sürdürülmekte olan gelenekle alakalıdır. Koşkarmüyüz (koç boynuzu) nakışının Kazakistan’ın Devlet bayrağında yer alması bile, koç boynuzunun Kazak halkının ulusal markası olduğunu kanıtlamaktadır.

KAYNAKLAR

- Agadjanov, Sergei, *Oçerki istorii oguzov i turkmen Srednei Azii IX-XIII vv.* Aşhabad: Ylym, 1969.
- Ahinjanov, Serjan, *K voprosu o znakah na keramike pozdnesrednevekovogo Otrara, V knige: Drevnosti Kazahstana*, Almaty 1975.
- Ahinjanov, Serjan, *Iz istorii dvizheniya kochevyh plemen avrazijskih stepi v pervoi polovine XI veka. V knige: Arheologicheskie issledovaniya drevnego i srednevekovogo Kazahstana*, Gylym, Almaty 1980.
- Akişev, Kemal - Baypakov, Karl - Erzakovich, Lev., *Drevnii Otrar*, Gylym, Almaty 1972.
- Akişev, Kemal - Akişev, Alisher. *Proishozhdenie i semantika Issykского golovного ubora. V knige: Arheologicheskie issledovaniya drevnego i srednevekovogo Kazahstana*, Gylym, Almaty 1980, s.14-31.
- Aksoy, Mustafa, Tunceli’de Koç-Koyun Heykelleri ve Balballar <http://www.mustafaaksoy.com/makale-114-Tunceli-de-Koc-Koyun-Heykelleri-ve-Balballar> (Erişim Tarihi: 30.11.2016).
- Aksoy, Mustafa, *Kazakistan’da Koç - Koyun Heykelli Mezar Taşları*. <http://www.mustafaaksoy.com/dosyalar/Kazakistan-da-Koc-Koyun-Heykelli-Mezarlar.pdf> (Erişim Tarihi: 29.11.2016).
- Aksoy, Mustafa, *Tarihin Sessiz Dili Damgalar*, İstanbul 2014.

- Alekperli, Farid, "Zoomorfnye memorial'nye pamjatniki Azerbaidjana". *Tezisy III Mezhdunarodnoi nauchnoi konferencii "Turkologicheskoe Iskusstvoznanie: Problemy i Perspektivy"*, Baku 2013, s. 30-36.
- Alimbay, Nursan vd., *Kazaktyn etnografiyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn destyrli zhuiesi*, 3 tom, Adam DamuIntegrasiya, Almaty 2017.
- Argynbayev, Haleb, "Narodnye obichai i pover'ya kazahov, svyazannye so skotovodstvom". *V knige: Hoziaistvenno-kul'turnye tradicii narodov Srednei Azii i Kazahstana*, Nauka, Moskva 1975, s. 194-205.
- Arheologicheskaya otkrytiya 2007 goda*, Litres, Moskva 2014.
- Arheologiya Kazahstana*, Oner, Almaty 2006.
- Ajiğali, Serik, *Kratel elinin asyl murasy: koshpendi Aral-Kaspü onirinin tarihy men madeniety turaly*, TimasPrinthouse, Almaty 2006.
- Azərbaycan xalçaları. <http://www.history.az/Xalchachiliq/> (Erişim Tarihi: 04.07. 2020)
- Baypakov, Karl, "Kul't barana u Syrdar'inskih plemen". *V knige: Arheologicheskie issledovaniya drevnego i srednevekovogo Kazahstana*, Gylym, Almaty 1980.
- Başmanov, Alexandr, "Pervobytnaya istoriya turecko-mongol'skih plemen", *Turkestanskiye vedomosti*, 49 (1914), s. 4-5.
- Berkli, Yunus, "Erzurum'da Yeni Bulunan Haç Motifli Koç Heykelinin Düşündürdükleri". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34 (2007), s. 215-232.
- Bernştam, Alexandr, *Istoriko-arheologicheskie ocherki Central'nogo Tiyan'-Shaniya i Pamiro-Alaya. Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR. Vyp 26*, Moskva 1952.
- Çoruhlu, Yaşar, *Türk mitolojisinin ana hatları*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2000.
- Çoruhlu, Yaşar, "Türk Sanatı'nda Koyun, Koç, Keçi Figürlerinin Sembolizmi". *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 100 (Nisan 1995), s. 52-60.
- Çoruhlu, Yaşar, "At ve Koç/Koyun Şekilli Mezar Taşlarının Sembolizmi". *Toplumsal Tarih*, 94 (2000), s. 35-42.
- Dalkesen, Nilgün, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kültüründe Geyik Kültü". *Millî Folklor*, 106 (2015), s. 58-69.
- Danık, Ertuğrul, *Koç ve at şeklindeki Tunceli Mezar Taşları*, Ankara 1990.

- Dank, Ertuğrul, “Koç ve at şeklindeki Anadolu mesar taşlarının dağılımı”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 4 (2004), s. 19-28. http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/dergi/turk.ark.etn.derg.4.pdf (Erişim Tarihi: 30.11.2016).
- Demirci, Hikmet - Bürkütbayeva, Şınaray, “Kazak Misafirperverliği: Ülüş, Misafir Ağır lama ve Tabak Kültürü” *Millî Folklor*, 126 (2020), s. 198-209.
- Divayev, Abubakir, “Kirgizskie bolezni i sposoby ih lecheniya”, *Turkestanskiye vedomosti*, 80 (1902), s. 482; 43 (1903), s. 263.
- Divayev, Abubakir, “Volshebnyi zagovor protiv ukusa yadovityh nasekomyh i presmikaushihya”, *Turkestanskiye vedomosti*, 7 (1893), s. 32-33.
- Divayev, Abubakir, “Pastuhi”. *Turkestanskiye vedomosti*, 4 (1905), s. 14.
- Divayev, Abubakir, *Tartu*, Ana tili, Almaty 1992.
- Diykanbayeva, Mayramgül, “Kirgizlarda “Tört Tülük” Hayvanla İlgili İnanış ve Uygulamalar”, *Millî Folklor*, 115 (2017), s. 133-140.
- Gülensoy, Tuncer, *Orhun’dan Anadolu’ya Türk Damgaları*. İstanbul, 1989 <http://gobustan.cls.az/front/files/libraries/1665/books/927675584.pdf> (Erişim Tarihi: 01.07.2020).
- Gumilev, Lef, *Sosedi hazar*, Litres, Moskva 2004.
- Griaznov, Mihail, *Pervyi Pazyrykskii kurgan*, Ripol Klassik, Moskva 2013.
- Kalafat, Yaşar, Kars’ta Gregoryen türkler ve mezar mimarileri - Ak ve Kara Koyunlu Mezar Taşlarının Çizdiği Tarihî-Coğrafi Kültürün Sınırları. <http://www.yasarkalafat.info/kalafat.info/dosyalar/kalafat2014151920.pdf> (Erişim Tarihi: 27.11.2016).
- Karuts, Rihard, *Sredikirgizov i turkmenov na Mangishlake*, (Çev. E. Petri), Tipografiya A.F. Devriyeva, Sankt-Peterburg 1911.
- Kastaniye, Iosif, *Nadgrobnye sooruzheniya kirgizskih stepei*, Tipografiya Turgaiskogo Oblastnogo upravleniya, Orenburg 1911.
- Kastaniye, Iosif, *Poezdka po Turgaiskoi i Syr-Dar’inskoi oblasti. 1906 – 1907 g. Vdol’ Tashkentskoi zheleznoi dorogi*, Tipografiya G.M. Mil’berg, Orenburg 1909.
- Kastaniye, Iosif, *Iz oblasti kirgizskih verovaniyi. Vestnik Orenburskogo Uchebnogo Okruga. 1,*

- 3 (1912), s. 71-93; 4 (1913), s. 112-124; 5, s. 149-166, s. 201-218; 6, s. 187-196.
- Komarov, Petr, “Poveriya kirgizov”, *Turkestanskiye vedomosti*, 150 (1905), s. 790.
- “Korkyt Ata” *Enciklopedialuk jinak*, Kazak enciklopediasy, Almaty 1999.
- Kratkoe soobshheniya o dokladah i polevyh issledovaniyah Instituta istorii material’noj kul’tury. 5 vyp.*, Izdatel’stvo Akademi Nauk SSSR, Moskva 2007.
- Levina, Ludmila, *Keramika nizhnei i srednei Syrdar’i v I tysiyacheletii n.e.*, Nauka, Moskva 1971.
- Levina, Ludmila, *Puteshestvie po Turkestanu N. Severcova i A. Fedchenko*, Izdanie A.F. Devrieva, Sankt-Peterburg 1894.
- Mecidova, Elmira, vd., *Turkmen Folk Art*. Aşhabat, Türkmenistan 1990.
- Nurimanov, Bekarys – Altay, Amanzhol, “Karacaoğlan ve Bukar Kalkamanuli’nin şiirlerinin karşılaştırılması”, *Millî Folklor*, 117 (2018), s. 41-56.
- Oğuz, Öcal, vd., *Ankara’nın Somut Olmayan Kültürel Mirası*, Kalkınma Ajansı, Ankara 2012.
- Oğuz, Öcal, *Somut Somut Olmayan Kültürel Miras nedir?*, Geneleksenel Yayıncılık, Ankara 2018.
- Özdemir, Ali Rıza, *Koç Heykelli Mezarların İzinde: Zazalar ve Türklük*, Kripto Yayınları, Ankara 2010.
- Pallas, Petr Simon, *Puteshestviye po raznum provintsiyam Rossiskoy imperiyi. P.I. Putishestviye 1768-1769 yy.* Translation of O. Tomsy, Tipog. Imp. ASc, Sankt-Peterburg 1773.
- Paşino, Petr, *Turkestanskii krai v 1866 godu, Putevne zametki*, Sankt-Peterburg 1868.
- Plano Karpini i Gil’oma de Rubruk, *Puteshestviya v vostochnye strany*, Gylym, Almaty 1993.
- Polos’mak, Nataliya, *Vsadniki Ukoka*, Infolio-press, Novosibirsk 2001.
- Poltaraskaya, Lubov, “Obychai kirgizov Semipalatinskoi oblasti”, *Russkii vestnik*, 9 (1878), s. 22-69.
- Potanin, Grigori, *Ocherki Severo-Zapadnoi Mongolii*, Vyp II. Materialyi etnograficheskie, Sankt-Peterburg 1881.

- Renato, Sala - Jan-Mark, Deom, *Naskalniye izobrazheniye Yezhnogo Kazakhistana*, Almaty: Geoarkheologiya 2005.
- Samaşev, Zeinulla - Kuşerbaev, Krymbek – Amanşae, Ermek - Astaf'ev Andrei, *Sokrovishha Ustiurta i Mankystau*, Arheologiya, Almaty 2007.
- Simakov, Gennadi, *Obşestvennye funktsii kirgizskikh narodnykh razvlecenii v konse 19 – načale 20 v.* Nauka, Leningrad 1984.
- Snesarev, Gleb, *Relikty domusul'manskikh verovanij i obrjadov u uzbekov Horezma*, Moskva 1969.
- Tagiyeva, Roya, Azerbaycanskii kover: proishojdeniye I simbolika, *Kovri Azerbaycana*. 2(2015), s. 26-30.
- Toleubayev, Abdeş, *Relikty doislamskikh verovanii v semeinoi obriadnosti kazahov (XIX – nach. XX vv.)* Gylym, Almaty 1991.
- Tolstov, Sergei, “Goroda guzov”, *Sovetskaya etnografiya*. 3 (1947), s. 55-102.
- Tolstov, Sergei, *Po sledam drevnehorezomskoi civilizacii*, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1948.
- Tolstov, Sergei, *Drevnii Horezm, Opyt istoriko-arkeologičeskogo issledovaniya*, Izdanie MGU, Moskva 1948a.
- Tolstov, Sergei, *Po drevnim del'tam Oksa i Jaksarta*, Izdatel'stvo Vostočnoi literatury, Moskva 1962.
- Vaynberg, Bella, *Monety drevnego Horezma*, Nauka, Moskva 1977.
- Valihanov, Çokan. *Sobraniye sochineniyi v pyati tomah*. Volume 4. Almaty: Glavnaya redaktsiya Kazahskoy sovetskoy ensiklopediyi, 1985.
- Vişnevskaya, Olga, *Kul'tura sakskikh plemen nizov'ev Syrdar'i v VII-V vv. do n. e. po materialam Uigaraka*, Nauka, Moskva 1973.
- Zaleskii, Bronislav, *Kazak saharasına sayhat*, Oner, Almaty 1991.
- Zavituhina, Marya, *Kurgannyi mogil'nik Srostki 2 na Altae. Soobşhenie Gosudarstvennogo Jermiatazha*, Vyp 27, Sankt-Peterburg 1963.

II. Gök Türkler Devrinde Sarı Baş (Gök) Türk 黃頭突 Meselesi

Erkin Ekrem*

Öz

Eski Türk Tarihinde birçok çözülmemiş sorunlar bulunmaktadır. Gök Türk Tarihi ile ilgili Türkçe yazıtlar olmasına rağmen Çince kayıtlardaki bazı sorunlara yeterince yardımcı olamamaktadır. T'ang Sülalesinin veziri Chang Chiu-ling'in (673-740) eserinde geçen "Huang-tou (Sarı Baş) Türkleri" ibaresi bu problemlerden biridir. Araştırmanın sonucunda Sarı Baş Türklerin "Sarı (Gök) Türkleri" olduğunu, aslında İkinci Gök Türk Devletinin kurucusu İteriş Kağan'ın (682-692) ailesinin kastedilmiş olduğu anlaşılmıştır. Sarı renkte eski Türk kültüründe "merkezi" ve "meşru" anlamına gelmektedir. "Sarı Baş Türkleri" incelenirken, Gök Türk tarihindeki bir dizi iktidar kavgası da ortaya çıkarılmış bulunmaktadır. İteriş Kağan öldükten sonra çocuklarının yaşları küçük olduğu için kardeşi Mo-ch'uo Kağan (Kapgan Kağan, 692-716) iktidarı eline geçirmiştir. Mo-ch'uo Kağan'ın ölümünden hemen sonra İteriş Kağan'ın oğulları (Bilge Kağan ve Kül Tigin) iktidara darbe yolu ile el koymuştur. Ancak Bilge Kağan ölünce Mo-ch'uo Kağan neslinden olanlar hâkimiyete başkaldırmışlar ve neticede iki taraf uzlaşmışlardır. Fakat bu güç dengesi uzun sürmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Sarı Baş Türkler, Gök Türkler, Tang Sülalesi.

The Yellow Head Turks Issue of II. Gokturks

Abstract

There are many unresolved issues in Ancient Turkish History. Although there are inscriptions in Turkish on Gök Türk history, these do not help with some of the problems in Chinese sources. One of these problems is the "Huang-tou (Blonde) Turks" phrase in a work by Chang Chiu-ling (673-740), who was a vizier of T'ang Dynasty. This research uncovers that "Blonde Turks" means "Blonde (Gok) Turks" and the phrase is specifically meant for the family of Ilteris Kagan (682-692), the

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, ekrem@hacettepe.edu.tr ORCID: 0000-0002-3482-9998 DOI: 10.37879/belleten.2020.959 Makale Gönderim Tarihi: 30.07.2019 – Makale Kabul Tarihi: 11.08.2020

founder of the Second Gok Turk State. In ancient Turkish culture, yellow signifies “central” and “legitimate”. Investigation of “Blonde Turks”, ensued a period of power struggle in Gok Turk History. After the death of Ilteris Kağan, his brother Mo-ch’uo Kağan (Kaghan Kağan, 692-716) seized power. Immediately after the death of Mo-ch’uo Kağan, Ilteris Kağan’s sons (Bilge Kağan ve Kül Tigin) took over via coup d’état. When Bilge Kağan passed away, Mo-ch’uo Kağan’s descendants rebelled against the domination and both parties came to an agreement. However, this balance of power did not last long.

Keywords: Yellow head Turks, Gok Turks, Tang Dynasty.

Giriş

Bilge Kağan’ın (716-734) ölümünden sonra Gök Türkler aralarında yine iktidar çatışmasına girmişti ve T’ang Sülalesi tarafından yakından takip ediliyordu. T’ang Sülalesinin edindiği habere göre, Huang-T’ou (Sarı Baş) Türkleri 黃頭突厥 ile Mo-ch’o Türkleri 默啜突厥 adı verilen iki Gök Türk ailesi mücadele hâindedir. Konu ile ilgili detaylı bilgiler T’ang Sülalesi’nin veziri Chang Chiu-ling’in 張九齡 (673-740) T’ang Sülalesi imparatoru Hsüan-tsung’a (712-756) yazdığı bir mektupta yer almaktadır. Veziri Chang Chiu-ling, imparatoru Hsüan-tsung’un Gök Türklerin yıkılacağına işareti ile ilgili tahminini kutlayan *He Sheng-liao T’u-chüeh Pi-you Wang-cheng, Ch’i Chao Chin-chien Chuang* 賀聖料突厥比有亡徵其兆今見狀 adlı yazısında, kuzey bölgesi You-chou 幽州 askerî valisi General Chang Shou-kui’nin 張守珪 (684-740) gönderdiği habere dayanarak, Gök Türkler hakkında şu bilgileri vermektedir:

“[General] Chang Shou-kui’nin 張守珪 ilettiği habere göre, Kıtay bayan Ch’ü-chiang’in 屈將 Gök Türklerden kaçıp çıkmasından kağanın ölmüş olduğu gerçeği anlaşılmaktadır. Onun (Chang Shou-kui) belirttiğine göre, Huang-T’ou (Sarı Baş) Türkleri ile Mo-ch’o Türkleri arasında onur kavgaları (Quarrel) 爭言氣 yaşanmış ve [taraflar arasında] askerî güç kullanımı üzerine yaşanan kargaşadan Ch’ü-chiang kaçıp çıkmıştı. Bunun öncesi ve sonrası Türklerden kaçıp gelenlerin dediklerinin kıyaslanarak yapılan incelemenin sonucuna göre, söylemler birbirine benzemektedir. Özellikle bu bayanın (Ch’ü-chiang) dedikleri daha gerçektir, [kağanın] ölüm haberi yanlış değildir, bu da Tanrı’nın cezasıdır. Ayrıca, bütün yabancı kavimlerin 諸蕃 arasında kuzey barbarı 北虜 (Gök Türkler) en yaman olanlardır. Şimdi, [biz] onlara sefer düzenlemeye gerek kalmadan kendileri yok olmayı seçmişlerdir; bu da Tanrı’nın hak yolunda olana yardım ettiği gibi oturduğu yerden belalı canavarları temizlemiştir. Majesteleri daha önce yaptığı olağanüstü tahminde, onların (Türkler) mutlaka yıkılacaklarının alametleri bu-

lunduğunu öngörmüştünüz. Şimdi gelen haberlerde onların aralarında askerî güç mücadelesinin yaşandığı görülmektedir ve alametler ayan olmaya başlamıştır. Şimdi onların mağlubiyetlerini beklemek ve sadece teslim olmalarını kabul etmek kayıy; böylece sınır bölgelerinde savaş sona erecektir.”¹

Söz konusu yazının yazılış tarihi bulunmamakla birlikte, adı geçen kağanın ve bu belgede yer alan olayların diğer Çin kaynaklarında bulunmaması, özellikler *Sarı Baş Türkleri* ile *Mo-ch’o Türkleri*’nin kim olduklarına dair diğer Çin kayıtlarında bilgi verilmemesi bir sorun teşkil etmektedir.

1. Söz Konusu Yazının Yazılış Tarihi

General Chang Shou-kui 張守珪 takriben K’ai-yüan saltanat devrinin 22. yılının (734) 6. ayının hemen öncesi You-chou 幽州 Valisi olarak atanmıştı.² Chang Shou-kui’nin 740 yılında yazılmış olan mezar yazıtında açık tarih verilmemekle birlikte onun You-chou Valisi olarak atanmasının tarihi, aynı saltanat devrinin 21. yılının (733) sonrası olarak gösterilmektedir.³ Bazı araştırmacılar Chang Shou-kui’nin göreve gelmesini 733 yılının sonu veya 734 yılının başı olarak tespit etmektedirler.⁴ General Chang Shou-kui, You-chou Valisi olarak atandıktan sonra, 734 yılının 6. ayının 3. gününde (7 Temmuz 734) Kıtayları mağlup ettiğini bildiren haberini saraya göndermişti.⁵ Bu tarihten sonra General Chang Shou-kui, You-chou’nun kuzeyindeki sınır ötesi göçebe topluluklar hakkında haber vermeye başlamıştır. General, 739 yılında bu görevden uzaklaştırılmıştır.⁶

Chang Chiu-ling ise 733 yılının 12. ayının 24. gününde (2 Şubat 734) imparatorluk divan yazışma ve ferman hazırlama işlerinden sorumlu olan Chung-shu Shih-lang 中書侍郎 görevine atanmış, ertesi yıl yani 734 yılının 5. ayının 24. gününde (3 Temmuz 734) üç vezirden birisi olan divan başkanı Chung-shu-ling

1 Chang Chiu-ling, 14, 1992: 104b.

2 THY, 96, 1936: 1718; Li Chih-fan, 1999: 472. Bazı Çin kaynaklarında General Chang Shou-kui’nin 733 yılında You-chou vilâyeti valisi olduğu kaydedilmektedir (CTS, 103, 1975: 3194).

3 Ta-hsi Hsün 達奚珣, <唐故輔國將軍右羽林大將軍幽州長史兼御史大夫括州刺史張守珪墓誌> (“Chang Shou-kui’nin mezar yazıtı”), Wu Kang 吳鋼主編, 《全唐文補遺》 (*Bütün Tang Sütalesi Yazıları İlavesi*) 第六輯, 三秦出版社, 西安, 1999年, 頁63; Ch’en Ch’ang-an 陳長安主編, 《隋唐五代墓誌彙編·洛陽卷》 (*Sui ve Tang Sütalesi Mezar Yazıtları: Luo-yang Bölümü*), 第10冊, 1991年, 頁190.

4 Li Chih-fan, 1999: 472.

5 HTS, 5, 1975: 138; TCTC, 214, 1956: 6807.

6 Ta-hsi Hsün, 1999: 63; Tang Hsüan-tsung 唐玄宗, 2003: 695.

中書令 olarak terfi edilmişti.⁷ General, 736 yılının 11. ayının 27. gününde (2 Ocak 737) görevinden ayrılmıştı.⁸ Bu bağlamda söz konusu yazı, General Chang Shou-kui'nin Kıtayları mağlup ettiği 7 Temmuz 734'ten Chang Chiu-ling'in görevden uzaklaştırıldığı 2 Ocak 737'ye kadar geçen sürede yazılmış olmalıdır. Ayrıca Chang Chiu-ling, 7. ayının 25. günü (18 Ağustos 734) ile 8. ayının 14. günü (15 Eylül 734) başkent dışına görevlendirmişti.⁹ Anlaşıldığı gibi Temmuz-Eylül 734 aylarında Chang Chiu-ling, saraydaki yazışma işlerinden geçici olarak uzaklaşmıştır. Bu durumda söz konusu yazı, Eylül 734 ile Ocak 737 tarihleri arasında yazılmış olacaktır.

Iwasa Seiichirō 1936 yılında Bilge Kağan (716-734) yazıtının tarihlendirilmesi konusundaki çalışmasında, Sarı Baş Türkleri ile Mo-ch'o Türkleri arasındaki çatışmayı 734 yılına bağlamaktadır.¹⁰ Bu görüşü destekleyen araştırmacılar da olayın Bilge Kağan'ın ölümünden (22 Kasım 734) sonra iki tarafın çatışması olarak yaşandığını belirtmektedirler.¹¹ Dolayısıyla söz konusu yazı da bu dönemde yazılmış olacaktır. Ts'en Chung-mien'in 岑仲勉 tespitine göre, bu yazı 735 yılının sonbaharına ait olmalıdır.¹² Chang Chiu-ling'in şeceresini inceleyen Ku Chien-kuo 顧建國 da bu mektubun 735 yılının 10. ayında (21 Ekim-18 Kasım 735) yazılmış olabileceğini ileri sürmektedir.¹³ Chang Chiu-ling'in eserleri üzerinde araştırma yapan Hsiung Fei, söz konusu yazının aynı yılın kış aylarında yazıldığı görüşündedir.¹⁴ Gök Türk tarihçisi Wu Yu-kui, olayın 735 yılının son aylarında olduğunu belirtmektedir.¹⁵ Gök Türk tarihi araştırmacısı Hsüeh Tsung-cheng ise söz konusu yazının 736-737 yıllarına ait olduğu görüşündedir.¹⁶

7 HTS, 5, 1975: 137-138.

8 HTS, 5, 1975: 139; HTS, 62, 1975: 1689.

9 CTS, 8, 1975: 201.

10 Seiichirō Iwasa 岩佐精一郎, 「突厥毘伽可汗碑文の紀年」(“Gök Türk Bilge Kağan Yazıtının Tarihlendirilmesi”), 『東洋學報』第23卷第4號, 昭和11年8月, 1936年, 頁550-551.

11 Saito Shigeo 齊藤茂雄, 「古チベット語文書 (Pt.1283) にみえるブグ Chor (Bug-chor) を手がかりに」(Factional struggles within the Second Turk Qaghanate as indicated by the term 'Bug-chor found in the Old Tibetan document Pt.1283), 『史學雜誌』第122編 第9号, (2013年10月), 頁45.

12 Ts'en Chung-mien 岑仲勉, 《突厥集史》, C I, 中華書局, 北京, 1958年, 頁447.

13 Ku Chien-kuo 顧建國, 《張九齡年譜》, 中國社會科學出版社, 北京, 2005年, 頁235.

14 Chang Chiu-ling 張九齡, 《張九齡集校注》(*Chang Chiu-ling'in Eserlerinin Tahlili ve İzahı*), C III, 熊飛校注, 中華書局, 北京, 2008年, 頁759, not 1.

15 Wu Yu-kui 吳玉貴, 《突厥第二汗國漢文史料編年輯考》(*İkinci Gök Türk Kağanlığı'nın Çince Kaynaklarının Kronolojik Araştırmaları*), C III, 中華書局, 北京, 2009年, 頁1292.

16 Hsüeh Tsung-cheng 薛宗正, 《突厥稀見史料集成》(*Nadir Bulunan Gök Türk Tarihi Kaynakları*),

2. Adı Geçen Kağanın Kimliği

General Chang Shou-kui'nin Kıtaylı bayan Ch'ü-chiang'ın ifadesine dayandırarak Vezir Chang Chiu-ling'e verdiği bilgi üzerine saraya sunduğu raporunda, Gök Türklerde bir kağanın öldüğü ifade edilmektedir. Gök Türk tarihinde 7 Temmuz 734 ile 2 Ocak 737 tarihleri arasında iki kağanın ölümü meydana gelmişti. Birisi Bilge Kağan, diğeri ise kimliği üzerinde birçok tartışmalı olan Bilge Kağan'ın oğlu Yi-jañ Kağan'dır. Ancak Iwasa Seiichirô, Chang Chiu-ling'in söz konusu yazısının tarihinin belli olmadığını belirterek, yazıda geçen kağanın Bilge Kağan olabileceğini ileri sürmüştü.¹⁷

Orhun Kitabeleri'ne göre Bilge Kağan, İt Yılı'nın 10. ayının 26. günü ölmüş ve yoğ merasimi de Domuz Yılı'nın 5. ayının 27. günü yapılmıştı. Louis Bazin, Bilge Kağan'ın ölüm tarihini 22 Kasım 734 ve cenaze törenini ise 22 Haziran 735 olarak tespit etmişti.¹⁸ Çin'in geleneksel takvimine göre, Bilge Kağan'ın ölüm tarihi İmparator Hsüen-tsung'un K'ai-yüan saltanat devrinin 22. yılının 10. ayının 23. günü (22 Kasım 734) olup, cenaze tarihi ise K'ai-yüan saltanat devrinin 23. yılının 5. ayının 27. günü (22 Haziran 735) idi. Ancak T'ang Sülalesi, Bilge Kağan'ın ölüm haberini Gök Türk elçisi vasıtasıyla K'ai-yüan saltanat devrinin 22. yılının yani 734 yılının 12. ayının 23. gününde (21 Ocak 735) almıştı. İmparator Hsüen-tsung, Bilge Kağan için üç gün yas tutmakla saray işlerini durdurmuştu. İmparator, aynı yılın 12. ayının 27. gününde (25 Ocak 735) doğu başkenti Luoyang şehrinin güney kapısında matem töreni düzenlemiş ve Gök Türklerle taziyesini bildirmek için sülale soyundan olan Li Ch'üan'ı 李佺 (Orhun Kitabeleri'nde Li-sün) görevlendirmişti.¹⁹ Bu belgeye göre, Li Ch'üan bu tarihten sonra yani Bilge Kağan'ın ölümünden iki ay sonra Gök Türklerle gönderilmiş olacaktı. Yolculuk hazırlıkları için gereken zaman hesaba katıldığında, Li Ch'üan'ın yola çıkması 735 yılının Şubat ayını bulur. Bu konuda Ts'en Chung-mien, Li Ch'üan'ın 735 yılının bahar mevsimin ortalarında yola çıkmış olduğu görüşünü ileri sürerken,²⁰

新疆人民出版社, 烏魯木齊, 2005年, 頁420.

17 Seiichirô, *age.*, 頁550-551.

18 Louis Bazin, *Les calendriers turcs anciens et medievux*, Service de Reproduction des Theses, Universite de Lille III, 1974, s. 248.

19 T'FYK, 975, 1994: 11455; TCTC, 214, 1956: 6809; Li Ch'üan'ın kimliği hakkındaki araştırmalar için bk. Paul Pelliot, "Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale," *T'oung Pao*, 24, (1929), s. 231-235.

20 Ts'en, 《突厥集史》, C II, 頁849.

Paul Pelliot ise Li Ch'üan'ın 735 yılının ortalarında Gök Türklere gitmiş olduğunu tahmin etmektedir.²¹

Bilge Kağan'ın ölümünden sonra taht varisi hakkında Çin kayıtlarında karışık bilgileri vermektedir. Bundan dolayı tahta geçen Yi-jan Kağan'ın 伊然可汗 mı, yoksa Tengri Kağan'ın 登利可汗 mı hakkında tartışmalar yaşanmıştı.²² Bazı araştırmacılar, zikredilen bu iki kağanın aynı kişi olabileceğini de ileri sürmektedirler.²³ Ancak, Yi-jan Kağan tarihî kayıtlarda ayrı bir şahsiyet olarak tespit edilmiş olup kısa bir dönemliğine hükümdar olmuştu. Kendisini Kuzey On İki Kavim'in 北藩十二姓soylulardan 貴種 olarak tanıtan ve Soğut reisi A-yi-ch'ü Tarkan'nın 阿義屈達干 (*Ay Kül Tarkan) mezar kitabesine göre, Bilge Kağan öldükten sonra “ülkenin önde gelenleri 國人 onun oğlunu Yi-jan Kağan yapmışlardı, ancak sebepsizce hastalanarak ölmüştü. Tekrar onun (Yi-jan Kağan) kardeşini Teng-li (*Tengri) Kağan yapmışlardı” diye bilgi vermektedir.²⁴ Çin kaynakların çoğu buna benzer bilgilere yer vermiştir.²⁵ Sadece *Yeni T'ang Sülalesi Tarihi*'nde Yi-jan Kağan'ın sekiz yıl kağanlık yaptığı ifade edilmektedir.²⁶ Söz konusu kaynaktaki bilgiler yanlış olabilir ya da yerine geçen Tengri Kağan ile karıştırılmış olabilir. Ayrıca THY'da Bilge Kağan'ın ölümünden sonra tahta oğlu Teng-li Kağan geçti diye zikredilmektedir.²⁷ Yi-jan

21 Pelliot, *age.*, s. 239, not 2.

22 HTS'da yer alan bilgiler CTS ile farklı idi: Bilge Kağan öldükten sonra halk onun oğlunu Yi-jan Kağan olarak seçmişti. Yi-jan Kağan sekiz yıl tahtta oturduktan sonra ölmüştü ve hayatında üç kez Çin'e elçi göndermişti. Yerine onun kardeşi, Bilge Kutlug Kağan 毗伽骨咄祿可汗 olarak seçilmişti. T'ang Sülalesi, General Li Chih'yı 李質 göndermiş ve onu Teng-li Kağan (*Tengri Kağan) olarak tanımıştı (HTS, 215B, 1975: 6054). Bu karışık bilgiler üzerinde birçok araştırmacı meşgul olmuş, ancak Çin kayıtlarından kaynaklanan farklılıklar, araştırmacılar arasında görüş birliğine varılmasını engellemiştir. Bk. Pelliot, *age.*, s. 239-243; Ts'ên Chung-mien 岑仲勉, <新唐書突厥傳擬注> (“Yeni T'ang Sülalesi Tarihi Gök Türkler Bölümü Üzerine Tahliller”), 《輔仁學志》，第6卷第1-2期，(1936年)，頁236-242; Ts'ên, 《突厥集史》，C II, 頁843-850, 1032-1034, 1037-1038; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken (Türkue)*, C II, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1958, s. 621-629, not 1001; Liu Yi-t'ang 劉義棠, 《突回研究》(*Gök Türkler ve Uygurlar Üzerine Araştırmalar*), 經世書局, 臺北, 1990年, 頁639-642.

23 Ts'ên, 《突厥集史》，C II, 頁849-850; Hsüeh Tsung-cheng 薛宗正, 《突厥史》，中國社會科學出版社, 北京, 1992年, 頁571-572.

24 Yen Chen-ch'ing 顏真卿, <特進行左金吾衛大將軍上柱國清河郡開國公贈開府儀同三司兼夏州都督康公神道碑銘>, 《顏魯公集》(*Yen Chen-ch'ing Eserleri*) (四庫唐人文集叢刊), C VI, 上海古籍出版社, 上海, 1992年, 頁38a.

25 T'ang, 964, 1994: 11345; CTS, 194a, 1975: 5177; HTS, 215b, 1975: 6054; TCTC, 214, 1956: 6809. Yue Shih 樂史, 《宋本太平寰宇記》卷196 <突厥下>, 北京: 中華書局, 1999:311a.

26 HTS, 215B, 1975: 6054

27 Wang Po 王溥, 《唐會要》卷94 <沙陀突厥傳>, 京都: 中文出版社, 1978:1697.

Kağan'ın taht süresi çok kısa olduğu için kaydetmeye önem vermemiş olabilir. Çin elçisi Li Ch'üan'ın bilge Kağan için taziye bildirmesi ve Yi-Jan Kağan'ın tahta çıkmasını kutlamak için yola çıktığında Yi-Jan Kağan ölüp yerine Teng-li Kağan (Tengri Kağan) tahta geçmişti.²⁸ Teng-li Kağan yaşı küçüktü 年幼, annesi Po-fu 婆匐(TFYK'de Suo-fu 娑匐²⁹) idare ediyordu.³⁰

742 yılında Basmlil, Uygur ve Karluk kavimleri T'ang Sülalesi'nin desteğiyle Gök Türkler'e karşı saldırıda bulunmuşlardı ve bu yılın 8. ayının 15. gününde (18 Eylül 742) bir kısım Gök Türkler T'ang Sülalesi'ne sığınmışlardı. Bunların arasında Bilge Kağan'ın kızı Prenses Ta-luo 大洛公主, Yi-jan Kağan'ın küçük eşi Yü-sai-fu 余塞匐 ve Tengri Kağan'ın kızı Prenses Yü-tu 余燭公主 bulunmaktadır.³¹ Bu kabile ile birlikte Çin'e sığınan A-yi-ch'ü Tarkan'ın (*Ay Kül Tarkan) mezar kitabesinde de bu adlar geçmektedir.³² Buradaki "Yi-jan Kağan'ın küçük eşi" ibaresi, Yi-jan Kağan'ın tarihte geçtiğinin bir delilidir. Yi-jan Kağan'ın ara dönemde iktidara gelen bir kağan olduğu açıktır.³³

Yi-jan Kağan hastalanarak kısa bir sürede ölmüş (734) ve yerine kardeşi, Teng-li Kağan 登利可汗 (*Tengri Kağan, 734-741) olarak seçilmişti.³⁴ TCTC'nin tespitine göre, Gök Türklerin Bilge Kağan'ın ölüm haberini T'ang Sülalesi'ne ilettikleri 21 Ocak 735 tarihinde Teng-li Kağan artık tahta oturmuştu.³⁵ Yani Bilge Kağan'ın ölüm tarihi (22 Kasım 734) ile Li Ch'üan'ın gönderilme kararının alındığı tarih (25 Ocak 735) arasında Yi-jan Kağan'ın ölümü ve Teng-li Kağan'ın tahta oturması gerçekleşmiştir. Yi-jan Kağan'ın takriben 22 Kasım 734 ile 21 Ocak 735 tarihleri arasında tahtta olduğu anlaşılmaktadır.

Yine Chang Chiu-ling'in kaleme aldığı ve imparatorun adıyla bahar mevsiminin başında Tengri Kağan'a yazdığı *Ch'i T'u-chüeh K'e-han Shu* 敕突厥可汗書 (Türk

28 TCTC, 214, 1956: 6809; TFYK, 964, 1994:11345ab.

29 TFYK, 986, 1994:11586b.

30 CTS, 194a, 1975:5177; HTS, 215b, 1975: 6054.

31 CTS, 194a, 1975: 5177; TCTC, 215, 1956: 6855; TFYK, 986, 1994: 11387; TFYK, 411, 1994: 4888; THY, 94, 1936: 1698.

32 Yen, *age.*, C VI, 頁38a.

33 Moriyasu Takao 森安孝夫, 『シルクロードと唐帝国』 (*İpek Yolu ve Tang Sülalesi İmparatorluğu*) (興亡の世界史 第05巻), 講談社, 東京, 2007年, 頁263.

34 CTS, 194b, 1975: 5177; HTS, 215b, 1975: 6054; TCTC, 214, 1956:6809. Tarihlendirmesi için bakınız Moriyasu Takao, 2007:263.

35 TCTC, 214, 1956: 6809.

Kağan'a Mektup) adlı mektupta, Bilge Kağan'ın ölümü dolayısıyla üzüldüğü, cenaze töreni için ne gerekirse istenebileceği, yakında taziye bildirmek için elçi gönderileceği belirtilmişti. Mektupta aynı zamanda Tengri Kağan'ın yeni taht varisi olarak kağanlığa oturması ve kavimlerin 蕃落 hepsinin sakinleştirildiği 寧靜 haberinin alındığı belirtilmektedir.³⁶ Chang Chiu-ling'in bahar mevsimin ortasında kaleme aldığı *Ch'i T'u-chüeh Teng-li K'e-han Shu* 敕突厥登利可汗書 (Türk Tengri Kağan'a Mektup) adlı diğer bir mektupta, zamanın hızlı akıp gittiği, Bilge Kağan'ın yoğ töreni tarihinin hızla yaklaştığı, talep edilen cenaze malzemelerinin hepsinin hazırlandığı ve şimdi amcası Chin-wu Büyük Generali 金吾大將軍 (Li-) Ch'üan'ın tekrar gönderileceği yazılmaktadır.³⁷ Çin geleneksel takvimine göre, bahar dönemi 4-5 Şubat ile 20-21 Nisan arasındır. Söz konusu mektupların Bilge Kağan'ın yoğ töreni tarihinden (22 Haziran 735) önce yazılmış olduğu açıktır. Birinci mektup bahar mevsimin başında yazıldığına göre, 735 yılının Şubat ayı içinde yazılmış olabilir; ihtimal Li Ch'üan ile birlikte göndermiştir. İkinci mektup ise aynı yılın Mart ile Nisan ayı arasında yazılmış olabilir. Birinci mektupta hiçbir yerde kağan adını vermemiştir. Ancak mektupta “yeni taht varisi olarak kağanlığa oturması” ibaresinden Yi-jan Kağan'ı işaret ediyor olabilir. İkinci mektup da Tengri Kağan'a hitaben yazılmıştı.

Yukarıda tespit edildiği gibi, Li Ch'üan, Şubat ayında Gök Türklerle gönderilmişti; İmparator Hsüan-tsung'un (712-756) Tengri Kağan'a yazdığı ikinci mektubunda Bilge Kağan'ın yoğ törenine Li Ch'üan'ı tekrar göndereceği ifadesine göre, General Li Ch'üan hem Bilge Kağan'ın birinci cenazesine hem de ikinci cenazesine (Yoğ töreni) toplam iki defa gönderilmiş olacaktır.

Chang Chiu-ling'in Gök Türklerin Küçük Kağan'ının ölümü ile ilgili İmparator Hsüan-tsung'a yazdığı *He T'u-chüeh Hsiao-k'e-han Pi-shih Shang-ssu Chuang* 賀突厥小可汗必是傷死狀 (Türk Küçük Kağan'ın Ölümüne Dair Kutlama Mektubu) adlı bir başka yazısında, Gök Türkler tarafından yakalanan ve beş gün sonra kaçıp giden Kıtay kökenli Yi-t'u-yü'nün 伊吐于 ifadesine dayandırılarak, Gök Türk generallerinin her gün otağın 衙帳 önünde ağlayarak yüzlerini çizdiklerinin gerçeği ile birlikte Küçük Kağan'ın 小可汗 yaralanmış veya ölmüş olduğu yazılmaktadır. Ayrıca bu haberin, dolayısıyla imparatorun daha önce Gök Türklerde önemli birisinin ölmüş olduğuna ilişkin tahmini doğru çıktığı için Chang Chiu-ling imparatoru-

36 Chang Chiu-ling, 11, 1992: 79ab. Chang Chiu-ling'in eserinde *Tengri Kağan adına iki, Oğul Kağan yani Tengri Kağan adına dört mektup bulunmaktadır.

37 Chang Chiu-ling, 11, 1992: 80a.

ru kutlamıştı.³⁸ Yukarıda tespit edildiği gibi, Chang Chiu-ling'in imparatorluk yazı işleri görevi sırasında (Temmuz 734 ile 2 Ocak 737) Gök Türklerde iki kağanın (Bilge Kağan ile Yi-jan Kağan) ölümü gerçekleşmişti. “Küçük Kağan 小可汗 ibaresinin Bilge Kağan'ın oğlu Yi-jan Kağan için kullanılmış olduğu açıktır. Chang Chiu-ling'in eserleri üzerinde araştırma yapan Hsiung Fei de Küçük Kağan'ın Yi-jan Kağan olduğu kanaatindedir.³⁹ Hsiung Fei ayrıca Kıtay bayan Ch'ü-chiang'in ifade ettiği ölen kağanın da Yi-jan Kağan olduğunu belirtmektedir.⁴⁰

Ts'en Chung-mien, “Küçük Kağan'ın” ölümü ile ilgili yazınının 735 yılının sonbahar ile kış mevsimleri arasında yazıldığı görüşündedir. Ancak bu tarihte Gök Türklerde bir kağanın ölümü ile ilgili kayıtlar olmadığı için Ts'en Chung-mien, Chang Chiu-ling'in ve imparatorun yanlış algılamış olduğunu da ileri sürmüştü.⁴¹ Ts'en Chung-mien'in bu konudaki araştırmasına göre, eğer Yi-jan adlı kağanın mevcut olduğu kabul edilirse, bu kağan Chang Chiu-ling'in yazısında zikredilen Küçük Kağan olmalıdır. Ancak Ts'en Chung-mien, Türklerle gönderilen elçi Li Ch'üan de 735 yılının bahar mevsimin ortalarında yola çıktığı için, yani Küçük Kağan'ın ölümü ile ilgili yazıdan daha önce olduğu için Yi-jan'ın Küçük Kağan olamayacağını ileri sürmüştü. Ts'en Chung-mien ayrıca Yi-jan Kağan ile Tengri Kağan'ın aynı kişi olabileceği düşüncesinde olduğu için, Bilge Kağan'ın ölümünden sonra ve Tengri Kağan'dan önce bir kağanın ölmediği kanaatindedir.⁴² Hâlbuki Li Ch'üan'in, Bilge Kağan'ın ölümü ile yoğ töreni için iki defa Gök Türklerle gönderildiği yukarıda saptanmıştı. Bu durumda Küçük Kağan'ın Yi-jan Kağan olmasının ihtimali yüksektir. Paul Pelliot da T'ang Sülalesi imparatoru Hsüan-tsung'un Tengri Kağan'a yazdığı ilk mektubunun Şubat 735 tarihinde yazıldığı ve Bilge Kağan ile Tengri Kağan arasında bir kağanın mevcut olduğunu belirtmişti,⁴³ ancak Paul Pelliot Çin kaynaklarındaki karışıklıklarından dolayı kesin bir sonuca varamamıştır.⁴⁴

Bütün bu tahlillerin sonucunda, Bilge Kağan'ın ölümü ile Tengri Kağan'ın tahta çıkışı arasında (22 Kasım 734-Şubat 735) Küçük Kağan da denilen Yi-jan Kağan

38 Chang Chiu-ling, 14, 1992: 104b.

39 Chang, 《張九齡集校注》, C III, 頁759, not 1.

40 Chang, 《張九齡集校注》, C III, 頁761, not 1.

41 Ts'en, 《突厥集史》, C I, 頁447.

42 Ts'en, 《突厥集史》, C II, 頁849.

43 Pelliot, *age*, s. 239.

44 Pelliot, *age*, s. 239-246.

adlı bir hükümdarın bulunduğu ve Kıtay bayan Ch'ü-chiang'ın verdiği bilgideki “ölmüş kağanın” da Yi-jan Kağan olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Chang Chiu-ling'in *He Sheng-liao T'u-chüeh Pi-you Wang-cheng, Ch'i Chao Chün-chien Chuang* adlı yazısında geçen *Sarı Baş Türkleri* ile *Mo-ch'o Türkleri* arasındaki mücadele olayı da Yi-jan Kağan'ın ölümünden sonra ve Tengri Kağan'ın tahta çıkış tarihi olan Şubat 735 arasında yaşanmış olacaktır. Nitekim, Tang Sülalesi imparatoru Hsüan-tsung'un Tengri Kağan'a yazdığı *Ch'i T'u-chüeh Ke-han Shu* adlı mektupta, Tengri Kağan'ın “yeni taht varisi olarak kağanlığa oturması ve kavimlerin hepsinin sakinleştirildiği haberinin alındığı” ibaresi bu görüşü doğrulamaktadır. Yani Yi-jan Kağan'ın ölümü ile Gök Türklerin arasında yaşanmış iktidar kavgalara Tengri Kağan tarafından son verilmiştir.

3. Mo-Ch'o Türkleri

Yi-jan Kağan'ın 21 Ocak 735 tarihinden önce ölümünün ardından, Gök Türk topluluğunda “Huang-t'ou (Sarı Baş) Türkleri” ile “Mo-ch'o Türkleri” arasında bir mücadele yaşandığı anlaşılmaktadır. Ancak *Mo-ch'o Türkleri* terimine diğer Çin kaynaklarında rastlanmamaktadır. Ts'en Chung-mien'in tespitine göre Mo-ch'o Türkleri, Gök Türk kavminin kendisidir.⁴⁵ Liu Mao-ts'ai, *Mo-ch'o Türkleri*'nden Mo-ch'o'nun (Mo-ch'o Kağan) yandaşlarının ya da Doğu Gök Türklerinin kastedildikleri ihtimalini ortaya koymaktadır.⁴⁶ “Sarı Baş Türkleri” de Doğu Gök Türklerdir, bu nedenle “Mo-ch'o Türkleri, Mo-ch'o'nun (Mo-ch'o Kağan) yandaşlarıdır” ifadesi daha uygun bir tespit olabilir. Mo-ch'o Türkleri hakkında diğer bir örnek ise eski Tibetçe bir metinde (Old Tibetan Document) geçen “*drugu 'bug chor*” terimidir. Tun-huang'da bulunan P. T. 1283 (Pelliot Tibétain 1283) kodlu bu metinde (üç kez *'bug chor* olarak geçmektedir) bulunan “*drugu 'bug chor*” terimi, araştırmacılar tarafından “Türk Bağ Çor” olarak tercüme edilmektedir. Araştırmacılar, bu terimden kastedilenin Çin kaynaklarında geçen Mo-ch'o Kağan (691-716) olduğu görüşündedirler. Ancak bu Tibetçe metinde geçen “*drugu 'bug chor*” sözü bir hükümdarın adından ziyade bir kavmin adına benzemektedir, nitekim metinde “*drugu 'bug chor*” adına bağlı on iki urugdan söz edilmektedir.⁴⁷ Çin kaynaklarında

45 Ts'en, 《突厥集史》，C I, 頁447.

46 Liu Mau-tsai, *age.*, C II, s. 733.

47 Bu Tibetçe metin üzerinde birçok araştırmacılar meşgul olmuştu, bk. Jacques Bacot, “Reconnaissance en haute Asie septentrionale par cinq envoyes ouighours au VIIIe siècle,” *Journal Asiatique*, 244, (1956), s. 137-153; Gérard Clauson, “A propos du Manuscrit Pelliot Tibétain 1283,” *Journal Asiatique*, 245, (1957), s. 11-24; Csongor Barnabás, “Some Chinese Texts in Tibetan Script from

Mo-ch'o Kağan, çoğu zaman "Türk Mo-ch'o 突厥默啜" olarak ifade edilmektedir, ancak "drugu 'bug chor" ile mahiyet bakımında farklıdır ve Türk Mo'cho ile sadece Mo-ch'o Kağan'ın kendisi kastedilmektedir. Denis Sinor, bazı araştırmacıların görüşüne yer vererek gerek Tibetçe metindeki "drugu 'bug chor" gerekse Chang Chiu-ling'in yazısındaki "Mo-ch'o Türkleri" isimlerinin bir yer adı değil, gerçek bir siyasi boyun adı olduğu tespitini ortaya koymaktadır.⁴⁸

Tibetçe metinde olduğu gibi bazı Çin kaynaklarında da Doğu Gök Türk topluluğunda "On İki Urug/Boy 十二姓/十二部" terimi geçmektedir. Mo-ch'o Kağan'ın 723 yılında T'ang Sülalesi başkenti Ch'ang-an'da ölmüş olan kızı Prenses Hsien-li Bilge'nin 賢力毗伽公主 mezar kitabesinde, babasının Otuz (urug) Boylu kağan olduğu ve Dokuz Oğuz 九姓 ile On İki Boyun 十二部 ona bağlı oldukları zikredilmektedir.⁴⁹ 742 yılında Gök Türklerden T'ang Sülalesine sığınan Soğutlu reis A-yi-ch'ü Tarkan (*Ay Kül Tarkan) (683-757) adına yazılmış olan mezar kitabesinde, mezar sahibinin "Kuzey Kavminin On İki Boyunun 北蕃十二姓 Soylularından 貴種" olduğu ifade edilmektedir.⁵⁰ An Lu-shan 安祿山 (703-757) isyamı ile ilgili *An Lu-shan Shih-chi* 安祿山事蹟 adlı kitapta, An Lu-shan'ın Hsi 奚

Tun-huang", *Acta Orientalia Hungarica*, 10, (1960), s. 97-140; Louis Hambis, "Kāštīm et Ges-dum", *Journal Asiatique*, 246, (1958), s. 313-320; Chang Kun 張琨, "An Analysis of the Tun-Huang Tibetan Annals", *The Journal of Oriental Studies* (University of Hong Kong), 5, (1959-1960), s. 149; Louis Ligeti, "À propos du 'Rapport sur les rois demeurant dans le nord'", *Études Tibétaines dédiées à la mémoire de Marcelle Lalou*, ed. A. Macdonald, Librairie d'Amérique et d'Orient, A. Maisonneuve, Paris, 1971, s. 166-189; Takao Moriyasu, "La nouvelle interprétation des mots Hor et Ho-yo-hor dans le manuscrit Pelliot tibétain 1283," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 34/1-3, (1980), s. 171-184; Wang Yao 王堯 ve Chen Jian 陳踐, <敦煌藏文寫卷P.T.1083、1085號研究-吐蕃佔有敦煌時期的民族關係探索> (A study of Dunhuang Tibetan scrolls P.T.1083 and P.T.1085), 《歷史研究》第5期, (1984年), 頁171-178; Christopher I. Beckwith, *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages*, Princeton University Press, Princeton, 1987, s. 63-64; Mihály Dobrovits, "The Thirty Tribes of the Turks", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 57/3, (2004), s. 257-262.

48 Denis Sinor, "Some Components of the Civilization of the Türks", *Altaistic Studies: Papers Presented at the 25th International Altaistic Conference at Uppsala, June 7-11, 1982*, ed. G. Jarring ve S. Rosén, Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Konferenseriz, Stockholm, 1985, s. 153.

49 Ts'en, 《突厥集史》, C II, 頁809.

50 Ts'en, 《突厥集史》, C II, 頁851. A-yi-ch'ü Tarkan'ın Türkleşmiş Soğut kimliği hakkında bk. Hsiang Ta 向達, <唐代長安與西域文明>, 河北教育出版社, 石家莊, 2002年, 頁20; Edwin G. Pulleyblank, "A Sogdian Colony in Inner Mongolia", *T'oung Pao*, Second Series, 41/4-5, (1952), s. 339-340, not 2; A. Bombaci, "The Husbands of Princess Hsien-li Bilgä", *Studia Turcica*, ed. L. Ligeti, 1971, s. 112.

(*Tatabi) ve Kıtayları mağlup ettikten sonra Dokuz Oğuz ve On İki Boy'a 十二姓 karşı taarruzda bulunduğu yazılmaktadır.⁵¹ A-tieh (Ediz) Kuang-chin'in 阿跌光進 (750-815) mezar kitabesinde kendisinin Güney Ch'an-yü Sol Bölgesi (Tölis Bölgesi) On İki Boyu'ndan 南單于左廂十二姓 geldiğini iddia etmektedir.⁵² Anlaşıldığı gibi Gök Türklerde on iki (urug) boydan oluşan bir topluluk bulunmaktadır ve bu topluluk büyük ihtimalle Gök Türk kavmine bağlı on iki urug (aşiret) olmalıdır. Araştırmacılar P. T. 1283 numaralı Tibetçe metindeki on iki boyun en az sekizini Çin kaynaklarıyla kıyaslayarak tespit etmişlerdir; bu çalışmalarda görüldüğü üzere, Tibetçe metindeki boyların çoğu Gök Türk aşiretlerinin adlarına denk gelmektedir.⁵³ E. G. Pulleyblank'ın tespitine göre, Kuzey kavminin On İki Boyu (urug) 北蕃十二姓 adına sekizinci yüzyıldan önce rastlanılmamaktadır.⁵⁴ Yani "On İki Boy" İkinci Gök Türk Devleti kurulduktan sonra vücuda gelmiş ve Mo-ch'o Kağan döneminde oluşmuş olmalıdır. Bu nedenle Tibetçe metindeki "On İki Boy", Mo-ch'o Kağan ile özdeşleştirilebilmiştir.⁵⁵

Ancak Chang Chiu-ling'in yazısında geçen "Mo-ch'o Türkleri 默啜突厥" teriminin, söz konusu on iki boyu kapsayan "*drugu 'bug chor*" isminin mahiyeti ile farklı olabilir. Liu Mao-ts'ai'nin açıklamasına göre "Mo-ch'o Türkleri", Mo-ch'o Kağan'ın yandaşları olabilirler;⁵⁶ Takao Moriyasu da "Mo-ch'o Türkleri"nin İkinci Gök Türk Devleti yıkıldıktan sonra hayatta kalan önemli bir Türk grubu oldukları görüşündedir.⁵⁷ Yani Kıtay bayan Ch'ü-chiang'ın bahsettiği "Mo-ch'o Türkleri",

51 Yao Ju-neng 姚汝能, 《安祿山事蹟》, 上海古籍出版社, 上海, 1983年, 頁18.

52 Weng Hsiao-yün 翁小云, <雞田李氏歸屬大唐時間考-略論《李良臣碑》的史料價值>, 《殷都學刊》第3期, (1997年), 頁46.

53 Bacot, *age.*, s. 137-153; Clauson, *age.*, s. 11-24. Moriyasu Takao da bazı görüşleri ortaya koymuştu, bk. Moriyasu Takao 森安孝夫, 「チベット語史料中に現れる北方民族: Dru-gu と Hor」 ("Chibetto-go shiryō-chū ni arawareru hoppō minzoku: Dru-gu to Hor"), 『アジア・アフリカ言語文化研究』, No. 14, (1977年), 頁3-4. Yao Wei-yüan, "on iki boyu" Kao-ch'c 高車 topluluğunun on iki boyuna bağlamaktadır (Yao Wei-yüan 姚薇元, 《北朝胡姓考》, 科學出版社, 北京, 1958年302). Buna benzer Ts'en Chung-mien de Prenses Hsien-li Bilge'nin mezar taşı yazıtındaki "on iki boyu", 647 yılında T'ang Sülalesi'ne bağlanan on üç T'ieh-le 鐵勒 boyuna bağlamaktadır. Ts'en Chung-mien, söz konusu on üç boyun arasında Ssu-chieh 思結 boyunun iki kez yazılmış olduğunu ve bunun tek boy sayıldığında on iki boy olacağını belirtmektedir (Ts'en, 《突厥集史》, C II, 頁821).

54 Pulleyblank, *age.*, s. 339, not 2.

55 Clauson, *age.*, s. 11-24; K. Czeglédy, "On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXV, (1972), s. 275-276.

56 Liu Mau-tsai, *age.*, C II, s. 732, not 1878.

57 Moriyasu, "La nouvelle...", s. 175.

Mo-ch'o ailesini yani uruğunu kastetmiş olmalıdır. Ts'en Chung-mien, Sarı Baş Türkleri Uygur olarak gördüğü için Mo-ch'o Türkleri'ni Gök Türklerin asıl boyu olarak tespit etmiştir.⁵⁸ Hsiung Fei, Sarı Baş Türkleri ile Mo-ch'o Türklerinin Gök Türklerin boy adları olduğunu, Sarı Baş Türk'ün Sarı boy Türk olarak okunması gerektiğini ve bunların Sarı ile Kara Türgişlerin bir boyu (urug) olduklarını ileri sürmektedir.⁵⁹ Bu tespitlerin doğru olmadığı, yukarıdaki tahlillerden anlaşılmaktadır.

Bazı araştırmacılara göre Sarı Baş Türkleri ile Mo-ch'o Türkleri arasındaki çatışma, 741 yılından sonra devam etmiştir.⁶⁰ Yani Tengri Kağan'dan sonra iktidara gelen hükümdar, Sarı Türklerden değildir.⁶¹ Gök Türk iktidarının başına gelen Özmiş Kağan'ın 烏蘇米施可汗 babası Sol Şad, artık Mo-ch'o Türklerindedir.⁶² Çin kaynaklarına göre, Tengri Kağan'ın dedesinin kardeşinin oğlu 從叔父 Sol Şad ile Sağ Şad olmasından dolayı doğu ve batı (Tölis ve Tarduş) bölgelerinin askerî güçlerini elde tutmaktadır. Tengri Kağan, annesi (Tunyukuk'un kızı P'o-fu 婆匄) ile Batı Şad'ı (Tarduş Şad) kandırarak öldürmüştü; Sol Şad (Tölis Şad) ise bu durumdan kaygılandığı için Tengri Kağan'a saldırmak üzere onu öldürmüştü.⁶³ Bilge Kağan'ın oğlu Tengri Kağan'ın dedesi İleriş Kağan'dır, İleriş'in kardeşleri ise Mo-ch'o ve Tuo-hsi-fu 咄悉匄⁶⁴ olup Sol Şad ile Sağ Şad ise bunların çocuklarıdır. Yani Tengri Kağan döneminde kağanlığa bağlı Sol ve Sağ Şadlar İleriş soyundan değil, onun kardeşlerinin soyundan gelmektedir.

4. Sarı Baş Türkleri

Yi-jan Kağan'ın ölümü ve Tengri Kağan'ın tahta geçişi döneminde, "Mo-ch'o Türkleri" ile mücadele eden "Huang-t'ou Türkleri" (Sarı Baş Türkleri) adını diğer Çin kayıtlarında bulunmamaktadır. Araştırmacılar da bu terimi Çincece geçtiği şekilde, Sarı Baş Türkleri (Yellow Head Turks) olarak tercüme etmektedir-

58 Ts'en, 《突厥集史》, C I, 頁447.

59 Chang, 《張九齡集校注》, C III, 頁760.

60 Katayama Akio 片山章雄, 「突厥第二可汗国末期の一考察」, 『史朋』第17号 (1984年9月発行), 頁32; Ôsawa Takashi 大澤孝, 「ホル・アスガト (Хол Асгат) 碑銘再考」, 『内陸アジア言語の研究』第25巻, (2010年10月), 頁49.

61 Moriyasu, *İpek Yolu...*, 頁263.

62 Saito, *age.*, 頁46.

63 Yen, *age.*, C VI, 頁38a

64 CTS, 194a, 1975: 5167, 5169; HTS, 215a, 1975: 6044, 6046.

ler.⁶⁵ Ts'en Chung-mien'in tespitine göre, Huang-t'ou Türkleri Uygurlardır⁶⁶ ve bu isim, Sarı Uygurlar teriminden esinlenmiş olabilir. Ancak bu tarihlerde Sarı Uygur adı henüz tarih eserlerinde geçmemektedir, üstelik Uygurlar 735 yıllarında Gök Türklere karşı mücadele edebilecek güçte değildiler. Liu Mao-ts'ai, Huang-t'ou sözcüğünü "sarı türban" (gelber turban) olarak çevirmiş⁶⁷ ve bunun Türgişlerin Sarı boyu olabileceğini ileri sürmüştü.⁶⁸ Vezir Chang Chiu-ling'in eserleri üzerinde araştırma yapan Hsiung Fei de aynı görüştedir.⁶⁹ Liu Mao-ts'ai'nin, Çince "Huang-t'ou" (sarı baş) sözcüğünden "sarı başlık" manasını çıkardığı ve "Sarı Türgiş" teriminden esinlendiği açıktır.⁷⁰ Ancak Gök Türklerin yönetim merkezinde cereyan eden bu mücadeleyi, onun daha batısındaki Sarı Türgişlere (ya da Kara Türgişler) bağlaması pek inandırıcı değildir. Deniz Sinor da Liu Mao-ts'ai'nin terçümesini doğru bulmamaktadır.⁷¹

Çin kaynaklarında "Huang-t'ou" (Sarı Baş) adıyla isimlendiren birçok kavim bulunmaktadır. Örneğin T'ang Sülalesi (618-906) döneminde Huang-t'ou Shi-wei 黃頭室韋 (Sarı Baş Shih-wei) kavmi vardır.⁷² 947-953 yılları arasında Kutay ülkesinde kalan Hu Ch'iao'nun 胡嶠 yazdığı *Kuzeyde Alkoyma Hatırası*'nda 陷北記 (Hu Ch'iao'nun Seyahatnamesi) aynı boyun adı geçmektedir.⁷³ Bu boy adı kaynaklarda bazen de Huang Shi-wei 黃室韋 (Sarı Shih-wei) olarak geçmektedir.⁷⁴

65 Denis Sinor, "The establishment and dissolution of the Türk empire", *The Cambridge History of Early Inner Asia: From Earliest Times to the Rise of the Mongols*, ed. Denis Sinor, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, s. 288; Denis Sinor, *Studies in Medieval Inner Asia*, Brookfield, Ashgate, VT, 1997, s. 289.

66 Ts'en, 《突厥集史》, C I, 頁447; Chang, 《張九齡集校注》, C III, 頁760.

67 Çin tarihinde Sarı Baş 黃頭 adı da geçmektedir. Çin tarih eserlerinden Han-shu'da 漢書 Huang-t'ou Lang 黃頭郎 (Sarı Baş Oğlan) terimi geçmektedir. Yen Shih-ku'nun 顏師古 (581-645) açıklamasına göre bu terim, "Sarı başlıklı Oğlan" olmalıdır (Han-shu, 93, 1962: 3722). T'ang Sülalesi döneminde Huang-t'ou Chün 黃頭軍 (Sarı Başlık Ordusu) adlı bir isyancı orduya, bu ordunun mensupları sarı başlık taktıkları için bu isim verilmişti (HTS, 167, 1975: 5120; 208, 1975: 5885). Liu Mao-ts'ai bu örneklerden esinlenmiş olabilir.

68 Liu Mau-tsai, *age.*, C I, s. 388, C II, s. 732.

69 Chang, 《張九齡集校注》, C III, 頁761, not 3.

70 Liu Mau-tsai, *age.*, C II, s. 732-733, not 1878.

71 Sinor, "Some Components...", s. 153.

72 CTS, 199b, 1975: 5357; HTS, 219, 1975: 6176.

73 Ye Lung-li, 1985: 239.

74 Liao-shih, 2b, 1974: 24; Liao-shih, 7b, 1974: 82; Liao-shih, 36, 1974: 430. 10. yüzyıl öncesi Shih-wei ve dolayısıyla Sarı Baş Shih-wei hakkındaki araştırmalar için bk. Paul Ratchnevsky, "Les Che-wei étaient-ils des Mongols?", *Mélanges de Sinologie offerts à Monsieur Paul Demiéville I.*, Presses universitaires de France, Paris, 1966, s. 225-251.

Sung Sülalesi (960-1127) döneminde Huang-t'ou Nü-chen 黃頭女真 (Sarı Baş Nü-chen/Sarı Baş Cürçen) adlı bir kavim de bulunmaktadır. Hung Hao'nun 洪皓 (1088-1155), Cürçenlerin kurdukları Chin Sülalesi'ne (1115-1234) elçi olarak gittiğinde ahkoyulduğu dönemde (1129-1143) yazdığı hatırası yani *Sung-mo Chi-wen* 松漠紀聞 adlı eserinde, Sarı Baş Nü-chen 黃頭女真 kavminin Sarı Baş Shih-wei kavminden gelebileceğini ileri sürerek, Sarı Baş Nü-chen'in saç ve sakallarının sarı, yani beyaz-sarı karışımı olmasından dolayı onlara bu adın verilmiş olduğunu demektir.⁷⁵ Ayrıca Sung Sülalesi döneminde Çin kaynaklarında Huang-t'ou Hui-he 黃頭回紇 (Sarı Uygur) kavim adı geçmektedir.⁷⁶ Bunun dışında T'ang Sülalesi dönemindeki şair Chang Chi'nin 張籍 (767-830) bir şiirinde Huang-t'ou Hsien-pi 黃頭鮮卑 (Sarı Baş Hsien-pi) adı da geçmektedir.⁷⁷ Sarı Baş Shi-wei 黃頭室韋 bazen Sarı Shi-wei 黃室韋 olarak yazılabildiğine göre, buradaki “Baş” yani “t'ou” 頭 karakteri sadece bir ekleme kelime olup, Çinli yazarlar tarafından özenle konulmuş olabilir. Bu durum, Çincedeki Huang-t'ou Hui-he'ya 黃頭回紇 Türkçede Sarı Uygur denilmesi gibidir.⁷⁸ Bu durumda Huang-t'ou Türklerine yani “Sarı Baş Türklerine”, “Sarı Türkler” de denilebilir.

Konuyla ilgili diğer bir boy adı ise Huang-hsing Türgiş 黃姓突騎施, yani Sarı Türgişlerdir. Çin kaynaklarında, Türgiş Devleti'nin kurucusu Sha-ke'nın 娑葛 neslinden gelen aile mensuplarına Sarı Soylular (Huang-hsing) 黃姓, bu nesilden olmayan ve yerine geçen Su-lu'nun 蘇祿 (*Suluk) ailesinin mensuplarına Kara Soylular (Hei-hsing) 黑姓 denilmektedir.⁷⁹ Yani devletin kurucu ailesinin “Sarı” ile sıfatlandırıldığı açıktır. Huang-t'ou Türk (Sarı Baş Türkleri) ya da Sarı Türkler de bu manada olmalıdır. Bu durumda Huang-t'ou Türk (Sarı Baş Türkleri) teriminden, Mo-ch'o Türkleri ile farklı olarak İkinci Gök Türk Devleti'nin kurucu ailesinin kastedildiği ortaya çıkmaktadır. Kan-chou Uygur Devleti'nin kurucu ailesi de Yağlakar (Yaghlakar) boyundan oluşmaktaydı. Keza Orhun Uygur Devleti'nin (745-840) kurucu ailesi Yağlakar idi.⁸⁰ Türk tarihinde, A-shih-na ve Yağlakar gibi aileler, Kut'un Tengri tarafından kendilerine verilmesiyle yönetim meşruiyeti ka-

75 Hung Hao, 2000: 395.

76 Sung-shih, 490, 1977: 14109; Sung Hui-yao Chi-kao, 197, 1957: 7722.

77 P'eng Ting-ch'iu, 382, 1960: 4282.

78 Sarı Uygur ile ilgili bk. Erkin Ekrem, “Sarı Uygurların Kökeni”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4/3, (2007), s. 156-180.

79 HTS, 215B, 1975: 6068; TCTC, 214, 1956: 6833.

80 Ekrem, *age.*, s. 170-173.

zanmış olacaklardı ve toplumda yönetici aile olarak kabul edileceklerdi.⁸¹ Örneğin Çin kaynaklarında, “Shih-wei kavminin Huang-t’ou (Sarı Baş) boyu 黃頭部, kavmin güçlü boyudur” ifadesi kullanılmaktadır.⁸² Bu bağlamda “Huang-t’ou (Sarı Baş) Türkleri”, Türklerin A-shih-na ailesi olmalıdır. Nitekim “sarı” renk Türkler için merkezi renktir, meşru olan yöneticiyi simgelemektedir.⁸³

Ancak, Mo-ch’o Kağan da A-shih-na ailesindedir, üstelik bir dönem kağanlığı da yürütmüştür. O halde Mo-ch’o Kağan’ın ailesinin de “Huang-t’ou Türkleri” sayılması gerekmektedir. Bu problemin izahı, Mo-ch’o Kağan’ın “gayri resmi” (unauthorized) hükümdar olmasının altında yatıyor olabilir.

İkinci Gök Türk devletinin kurucusu İleriş Kağan (682-691?) öldüğünde, çocukları (Mo-chi-lien 默棘連 ve Kül tigin 闕特勤) küçük oldukları için kardeşi Mo-ch’o tahta geçmişti. Ancak Çin kaynaklarında bu iktidar değişimini illegal olarak belirtilmiştir. Çin kaynaklarına göre, Mo-ch’o hâkimiyeti ele geçirerek 篡其位 (usurping of the throne) kendisini kağan ilan etmiştir.⁸⁴ Diğer bir kaynağa göre, Mo-ch’o kendisini kağan ilan etmişti, hâkimiyeti ele geçirdikten (usurping of the throne) birkaç yıl sonra Ling-chou’ya taarruz etmeye başlamıştı.⁸⁵ Yine Çin kaynaklarına göre, Mo-ch’o kendisini kağan ilan etmişti.⁸⁶ Mo-ch’o Kağan 716 yılında öldürüldükten sonra İleriş Kağan’ın çocukları, iktidarı kanlı bir şekilde ele geçirmişlerdi. Kaynaklara göre Mo-ch’o Kağan’ın ölümünden sonra yerine oğlu Küçük Kağan (Fu-chü 匍俱) geçmişti, ancak Kutluk’un (İleriş Kağan) oğlu Kül tigin tarafından saldırıya uğrayarak öldürülmüştü; Mo-ch’o Kağan’ın diğer oğullarının ve yakınlarının da adeta hepsi bu saldırıda öldürülmüşlerdi.⁸⁷ Diğer Çin kaynaklarına göre, Mo-ch’o Kağan’ın yönetimde yer alan bütün devlet erkânı öldürülmüştü, sadece Bilge Kağan’ın kayınpederi Tunyukuk 暉欲谷 sağ kalmıştı.⁸⁸ Ancak Mo-ch’o Kağan’ın ölümünden sonra idaresi altındaki Beylerin 酋長 çoğu T’ang Sülalesi’ne kaçmışlardı ve Çin’in kuzey sınırındaki He-ch’ü 河曲

81 Eski Türklerde hükümlerlik anlayışı ve Kut ile ilgili bir çalışma için bk. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 2006, s. 248-258.

82 HTS, 219, 1975: 6176.

83 Ekrem, *age.*, s. 169.

84 CTS, 194a, 1975: 5168.

85 HTS, 215a, 1975: 6045.

86 TCTC, 205, 1956: 6493.

87 TCTC, 211, 1956: 6719; T’ung-tien, 198, 1935: 1074c.

88 CTS, 194a, 1975: 5173; HTS, 215b, 1975: 6051; T’ung-tien, 198, 1935: 1075a.

bölgesinde yerleştirilmişlerdi. Kısa bir süre sonra Bilge Kağan'ın iktidara geçmesiyle Çin'e sığınmış beyler geri dönmüşlerdi.⁸⁹ 720 veya 721 yılının son baharında Bilge Kağan'ın, T'ang Sülalesi ile diğer boyların birleşik saldırısını mağlup etmesinden sonra, Mo-ch'o Kağan'ın bütün adamları iktidara bağlanmışlardı.⁹⁰ Çin kaynaklarında Mo-ch'o Kağan'a mensup olanlar için Mo-ch'o'nun topluluğu 默啜之眾⁹¹ ya da Mo-ch'o'dan kalan topluluk 默啜餘眾⁹² olarak özel terimler kullanılmıştır. Liu Mao-ts'ai bu terimleri Mo-ch'o yandaşları ya da destekçileri olarak çevirmiştir.⁹³ Bu tarihten itibaren Gök Türk hâkimiyeti İltiş Kağan'ın varislerine geçmiş ve meşruiyeti yeniden kazanmış olacaktı. Fakat Mo-ch'o Kağan'ın ailesi, Bilge Kağan'ın ailesine nispeten artık gayri meşru konuma düşmüştü. Yani Bilge Kağan'ın ailesi "Huang-t'ou Türkler" statüsünü yeniden kazanmıştı.

Yukarıdaki tahlillerde Gök Türkler arasında Mo-ch'o Kağan'ın yandaşı veya yakınları gibi bir grubun mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar Bilge Kağan'ın ve Kül tigin'in Mo-ch'o Kağan'ın yandaşlarını öldürmüş olsalar da, söz konusu grup Bilge Kağan'ın iktidarı boyunca mevcudiyetini devam ettirmişti. Nitekim 742 yılında Gök Türklerde yaşanan kargaşadan dolayı T'ang Sülalesi'ne sığınan birçok Gök Türk üst düzey kimsenin arasında Mo-ch'o Kağan'ın torunu Po-te-chih 勃德支 da bulunmaktaydı.⁹⁴ Bilge Kağan'ın ölümünden sonra Mo-ch'o Kağan yandaşları yönetimi geri almak için girişimde bulunmuş olabilirler. Bu girişim aynen Mo-ch'uo Kağan'ın 默啜可汗 (Kapgan Kağan, 692-716) ölümünden sonra yerine Küçük Kağan'ın geçmesini fırsat bilen İltiş Kağan'ın çocukları darbe ile hâkimiyeti geçirdiği gibi, Mo-ch'uo Kağan'ın soyundan olanlar ve yandaşları da Yi-jan Kağan'ın iki aylık iktidar (takriben 22 Kasım 734 ile 21 Ocak 735) süresinde meydan okumuş olabilir. Yi-jan Kağan'ın yerine geçen Tengri Kağan'ın yaşı küçüktü, annesi Po-fu, Mo-ch'uo Kağan'ın soyundan olanlarla uzlaşmaya gitmiş olabilir. Tengri Kağan dönemindeki Tarduş ve Tölis Şadların kendi dedesinin kardeşlerinin çocukları olması, yani kendi aileden olmayışı buna izah getirmektedir. Bunlar İltiş Kağan'ın (682-692) kardeşleri Mo-ch'uo Kağan'ın veya Tuo-hsi-fu 咄悉匐 Yabgu'nun çocukları olduğu anlaşılmaktadır. Tengri Kağan

89 CTS, 93, 1975: 2986; HTS, 111, 1975: 4154.

90 CTS, 194b, 1975: 5175; HTS, 215b, 1975: 6053; TCTC, 212, 1956: 6742-6743; TFKYK, 962, 1994: 11322b-13323a.

91 T'ung-tien, 198, 1935: 1075b. CTS, 194b, 1975: 5175.

92 HTS, 215b, 1975: 6053

93 Liu Mau-tsai, *age.*, C II, s. 732-733, not 1878.

94 CTS, 194a, 1975: 5178; TCTC, 215, 1956: 6855.

döneminde Mo-ch'uo Kağan'ın soyundan gelenler ve yandaşları önemli yetkilere sahip olmuş anlamına gelmektedir.

Sonuç olarak, Kıtay bayan Ch'ü-chiang'ın söz ettiği Sarı Baş (Huang-t'ou) Türkleri ile Mo-ch'o (Gök) Türklerinin arasındaki silahlı çatışmalar, aslında İkinci Gök Türk hâkimiyetinin kurucusu İltiş Kağan'ın soyundan olanlar ile bu hâkimiyetin ikinci hükümdarı Mo-ch'uo Kağan neslinden gelenlerin arasındaki iktidar mücadelesidir. Sarı Baş Türkleri devletin kurucusu İltiş Kağan'ın neslinden gelenlerdir. Buradaki “Sarı”, asıl, merkez ve meşru anlamına gelmektedir ve Tanrıdan kut almış aile için kullanılmaktadır.⁹⁵ Bu iki aile arasındaki taht mücadelesi, İltiş Kağan'ın ölümünden sonra başlamıştı. İltiş Kağan'ın yerine oğulları (Bilge Kağan ve Kül tigin) değil, kardeşi Mo-ch'o'nun zorla geçmesi, taht mücadelesinin esas sebebini oluşturmuştu. 716 yılında Mo-ch'o Kağan'ın ölümü ve yerine Küçük Kağan ünvanlı kendi oğlu Fu-chü'nün geçmesini fırsat bilen Kül tigin ve Bilge Kağan kardeşler, darbe girişimiyle tahtı geri almışlardı. Bilge Kağan'ın ölümü ve yerine lakabı Küçük Kağan olan Yi-jan Kağan'ın geçmesi ile kısa bir süre içinde hastalanarak ölmesi, Mo-ch'o Kağan'ın neslinden gelenler ve yandaşları için iktidarı geri alması için fırsat yaratılmıştır. Söz konusu Sarı Baş Türkleri ile Mo-ch'o Türklerinin çatışması, bu dönemde yaşanmıştı. Bu kanlı çatışmanın ayrıntı süreci henüz bilinmemektedir. Ancak yaşı küçük olan Teng-li Kağan'ın döneminde annesinin devleti kötü yönetmesi, Tölis ve Tartuş yönetimlerin Şadları Mo-ch'o Kağan'ın neslinden gelenler olması ve geçmişte kanlı iktidarın bıraktığı yaraların taze olması, iki ailenin tekrar kanlı çatışmasına neden olmuştu. Yaşanan bu sonra çatışması, Gök Türk Devleti'nin sonunu getiren önemli bir gelişme olacaktır.

95 Ekrem, *age.*, s. 167-169.

KISALTMALAR

- CTS (Chiu T'ang-shu) = Liu Hsü 劉煦, 《舊唐書》, 中華書局, 北京, 1975年。
- Han-shu = Pan Ku 班固, 《漢書》, 中華書局, 北京, 1962年。
- HTS (Hsin T'ang-shu) = Ou-yang Hsiu 歐陽修, 《新唐書》, 中華書局, 北京, 1975年。
- Liao-shih = T'uo-t'uo 脫脫, 《遼史》, 中華書局, 北京, 1974年。
- Sung Hui-yao Chi-kao = Hsü Sung 徐松, 《宋會要輯稿》, 中華書局, 北京, 1957年。
- Sung-shih = T'uo-t'uo 脫脫, 《宋史》, 中華書局, 北京, 1977年。
- T'ung-tien = Tu You 杜佑, 《通典》, 上海商務印書館, 上海, 1935年。
- TCTC (Tzu-chih T'ung-chien) = Ssu-ma Guang 司馬光, 《資治通鑑》, 中華書局, 北京, 1956年。
- TFYK (Ts'e-fu Yüan-kui) = Wang Ch'ing-juo 王欽若, 《冊府元龜》, 中華書局, 北京, 1994年。
- THY (T'ang Hui-yao) = Wang P'u 王溥, 《唐會要》, 上海商務印書館, 上海, 1936年。

KAYNAKLAR

- Bacot, Jacques, "Reconnaissance en haute Asie septentrionale par cinq envoyes ouighours au VIIIe siecle," *Journal Asiatique*, 244, (1956), s. 137-153.
- Barnabás, Csongor, "Some Chinese Texts in Tibetan Script from Tun-huang", *Acta Orientalia Hungarica*, 10, (1960), s. 97-140.
- Bazin, Louis, *Les calendriers turcs anciens et medievaux*, Service de Reproduction des Theses, Universite de Lille III, 1974.
- Beckwith, Christopher I., *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages*, Princeton University Press, Princeton, 1987.
- Bombaci, A., "The Husbands of Princess Hsien-li Bilgä", *Studia Turcica*, ed. L. Ligeti, 1971, s. 103-123.

- Chang Chiu-ling 張九齡，《曲江集》(*Ch'ü-chiang Chi*) (四庫唐人文集叢刊版)，上海古籍出版社，上海，1992年。
- Chang Chiu-ling 張九齡，《張九齡集校注》(*Chang Chiu-ling'in Eserlerinin Tahlili ve İzahı*)，熊飛校注，中華書局，北京，2008年。
- Chang Kun 張琨，“An Analysis of the Tun-Huang Tibetan Annals”, *The Journal of Oriental Studies* (University of Hong Kong), 5, (1959-1960), s. 122-173.
- Ch'en Ch'ang-an 陳長安主編，《隋唐五代墓誌彙編·洛陽卷》(*Sui ve Tang Süllalesi Mezar Yazutları: Luo-yang Bölümü*)，第10冊，天津古籍出版社，天津，1991年。
- Clauson, Gérard, “A propos du Manuscrit Pelliot Tibétain 1283”, *Journal Asiatique*, 245, (1957), s. 11-24.
- Czeglédy, K., “On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXV, (1972), s. 275-281.
- Dobrovits, Mihály, “The Thirty Tribes of the Turks”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 57/3, (2004), s. 257-262.
- Ekrem, Erkin, “Sarı Uyurların Kökeni”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4/3, (2007), s. 156-180.
- Hambis, Louis, “Kāštīm et Ges-dum”, *Journal Asiatique*, 246, (1958), s. 313-320.
- Hsiang Ta 向達，〈唐代長安與西域文明〉，河北教育出版社，石家莊，2002年。
- Hsüeh Tsung-cheng 薛宗正，《突厥史》，中國社會科學出版社，北京，1992年。
- ，〈突厥稀見史料集成〉(*Nadir Bulunan Gök Türk Tarihi Kaynakları*)，新疆人民出版社，烏魯木齊，2005年。
- Hung Hao 洪皓，《松漠紀聞》(“Sung-mo Bölgesi Hatıraları”)，《中華野史-遼夏金元卷》，ed. 載羅炳良，泰山出版社，濟南，2000年，頁394-396。
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 2006.
- Katayama Akio 片山章雄，「突厥第二可汗國末期の一考察」，『史朋』第17号(1984年9月発行)，頁25-38。

- Ku Chien-kuo 顧建國, 《張九齡年譜》, 中國社會科學出版社, 北京, 2005年。
- Li Chih-fan 李志凡, <唐張守珪墓誌淺釋>, 載榮新江主編《唐研究》第五卷, 北京大學出版社, 北京, 1999年, 頁469-477。
- Li Yü-cheng 李域錚, <西安西郊唐俾失十囊墓清理簡報>, 《文博》第6期, (1985年), 頁1-4, 97。
- Ligeti, L., “À propos du ‘Rapport sur les rois demeurant dans le nord’”, *Études Tibétaines dédiées à la mémoire de Marcelle Lalou*, ed. A. Macdonald, Librairie d’Amérique et d’Orient, A. Maisonneuve, Paris, 1971, s. 166-189.
- Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken (T'u-kue)*, 2 Cilt, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1958.
- Liu Yi-t'ang 劉義棠, 《突回研究》(*Gök Türkler ve Uyğurlar Üzerine Araştırmalar*, 經世書局, 臺北, 1990年。
- Moriyasu Takao 森安孝夫, 「チベット語史料中に現れる北方民族: Dru-gu と Hor」 (“Chibetto-go shiryō-chū ni arawareru hoppō minzoku: Dru-gu to Hor”), 『アジア・アフリカ言語文化研究』, No. 14, (1977年), 頁1-48。
- _____, “La nouvelle interprétation des mots Hor et Ho-yo-hor dans le manuscrit Pelliot tibétain 1283,” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 34/1-3, (1980), s. 171-184.
- _____, 『シルクロードと唐帝国』 (*İpek Yolu ve Tang Sülalesi İmparatorluğu*) (興亡の世界史 第05巻), 講談社, 東京, 2007年。
- Ôsawa Takashi 大澤孝, 「ホル・アスガト (Xor Asgat) 碑銘再考」, 『内陸アジア言語の研究』第25巻, (2010年10月), 頁1-73。
- Pelliot, Paul, “Neuf notes sur des questions d’Asie Centrale,” *T’oung Pao*, 24, (1929), s. 201-265.
- P’eng Ting-ch’iu 彭定求, 《全唐詩》, 中華書局, 北京, 1960年。
- Pulleyblank, Edwin G., “A Sogdian Colony in Inner Mongolia”, *T’oung Pao*, Second Series, 41/4-5, (1952), s. 317-356.
- Ratchnevsky, Paul, “Les Che-wei étaient-ils des Mongols?”, *Mélanges de Sinologie offerts à Monsieur Paul Demiéville I.*, Presses universitaires de France, Paris, 1966, s. 225-251.

- Rybatzki, Volker, “Titles of Türk and Uigur rulers in the Old Turkic inscriptions”, *Central Asiatic Journal*, 44/2, (2000), s. 205-292.
- Saito Shigeo 齊藤茂雄, 「古チベット語文書 (Pt.1283) にみえるブグチョル (Bug-chor) を手がかりに」 (Factional struggles within the Second Turk Qaghanate as indicated by the term ‘Bug-chor found in the Old Tibetan document Pt.1283), 『史學雜誌』第122編 第9号, (2013年10月), 頁36-61。
- Seiichirō Iwasa 岩佐精一郎, 「突厥毘伽可汗碑文の紀年」 (“Gök Türk Bilge Kağan Yazıtının Tarihlendirilmesi”), 『東洋學報』第23卷第4號, 昭和11年8月, 1936年, 頁550-583。
- Sinor, Denis, “Some Components of the Civilization of the Türks”, *Altaistic Studies: Papers Presented at the 25th International Altaistic Conference at Uppsala, June 7-11, 1982*, ed. G. Jarring ve S. Rosén, Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Konferenseriz, Stockholm, 1985, s. 145-159.
- _____, “The establishment and dissolution of the Türk empire”, *The Cambridge History of Early Inner Asia: From Earliest Times to the Rise of the Mongols*, ed. Denis Sinor, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, s. 285-316.
- _____, *Studies in Medieval Inner Asia*, Brookfield, Ashgate, VT, 1997.
- Suzuki Kosetsu 鈴木宏節, 「三十姓突厥の出現-突厥第二可汗国をめぐる北アジア情勢」 (“The Turks of Thirty Tribes: From the Standpoint of the Northern Asian Situation Surrounding the Second Turk Qaghanate”), 『史学雑誌』第115編第10号, (2006年10月20日), 頁1-36。
- Ta-hsi Hsün 達奚珣, <唐故輔國將軍右羽林大將軍幽州長史兼御史大夫括州刺史張守珪墓誌> (“Chang Shou-kui'nin mezar yazıtı”), Wu Kang 吳鋼主編, 《全唐文補遺》 (*Bütün T'ang Sülalesi Yazıları İlavesi*) 第六輯, 三秦出版社, 西安, 1999年。
- T'ang Hsüan-tsung 唐玄宗, <貶張守珪括州刺史制> (“K'uo-chou Valisi Chang Shou-kui'nin Azledilme Fermanı”), 李希泌主編, 《唐大詔令集補編》上冊, 上海古籍出版社, 上海, 2003年。
- Ts'en Chung-mien 岑仲勉, <新唐書突厥傳擬注> (“Yeni T'ang Sülalesi Tarihi Gök Türkler Bölümü Üzerine Tahliller”), 《輔仁學志》, 第6卷第1-2期, (1936年), 頁236-242。

- _____, 《突厥集史》(*Gök Türk Tarihinin Kaynakları*) (上下冊), 中華書局, 北京, 1958年。
- _____, 《突厥集史》(上下冊), 中華書局, 北京, 1958年。
- Wang P'u 王溥, 《唐會要》(T'ang Hui-yao) 上下冊, 京都: 中文出版社, 1978年。
- Wang Yao 王堯 ve Chen Jian 陳踐, <敦煌藏文本《北方若干國君之王統敘記》文書介紹(附譯文)>, 《中國史研究動態》第12期, (1979年), 頁8-11。
- _____, 《敦煌吐蕃文獻選》, 成都, 四川民族出版社, 1983年。
- _____, <敦煌藏文寫卷P.T.1083、1085號研究-吐蕃佔有敦煌時期的民族關係探索> (A study of Dunhuang Tibetan scrolls P.T.1083 and P.T.1085), 《歷史研究》第5期, (1984年), 頁171-178。
- Weng Hsiao-yün 翁小云, <雞田李氏歸屬大唐時間考-略論《李良臣碑》的史料價值>, 《殷都學刊》第3期, (1997年), 頁46-47。
- Wu Yu-kui 吳玉貴, 《突厥第二汗國漢文史料編年輯考》(*İkinci Gök Türk Kağanlığı'nın Çince Kaynaklarının Kronolojik Araştırmaları*), 中華書局, 北京, 2009年。
- Yao Ju-neng 姚汝能, 《安祿山事蹟》, 上海古籍出版社, 上海, 1983年。
- Yao Wei-yüan 姚薇元, 《北朝胡姓考》, 科學出版社, 北京, 1958年。
- Ye Lung-li 葉隆禮, 《契丹國志》(*Kitay Ülkesi Tarihi*) 卷25 <胡嶠陷北記> (*Hu Ch'iao'nun Kuzeyde Alıkoyma Hatırası*), 上海古籍出版社, 上海, 1985年。
- Yue Shih 樂史, 《宋本太平寰宇記》(T'ai-P'ing Huan-yu Chi), 北京: 中華書局, 1999年。
- Yen Chen-ch'ing 顏真卿, 《顏魯公集》(*Yen Chen-ch'ing Eserleri*) (四庫唐人文集叢刊), 上海古籍出版社, 上海, 1992年。

Yeniçeri Teşkilatına Dair Bir Risale (Değerlendirme-Karşılaştırmalı Metin)

Ayşe Pul*

Öz

Yeniçeri Ocağı'nın tarihini ve kanunlarını incelemek, araştırmak için mümkün meritebe ilk el kaynakların tespit edilip tetkik edilmesi, ocağın tarihi gelişimini ve değişimini takip etmek açısından mühimdir. Bu hususta ulaşılabacak her kaynak bu amaç doğrultusunda araştırmacılara ışık tutacaktır. Bu eserlerden biri de şimdiye kadar tespit edilememiş olan, TTK (Türk Tarih Kurumu) Kütüphanesi Y/228 katalog numarası ve *Avusturya Seferine Dair Bir Risale* başlığıyla kayıtlı olan Yeniçeri teşkilatına dair bir risaledir. Müellif veya müstensihini, yazılış tarihini tam olarak tespit edemediğimiz bu risale, Kanuni Sultan Süleyman'ın Avusturya seferine dair kısa bir giriş ile başlamakta, ordunun içinde bulunduğu durumdan hareketle bir takım ocak kanunları, ocağın bünyesindeki iyileştirme ve tamir gibi imar faaliyetleri, muhtelif merasimler, terfi ve azillere dair anlatılar, kışlaların et ihtiyacı, ihtisap ağalığı vb. gibi hususları küçük ve çarpıcı hikâyelerle örneklendirerek anlatmaktadır.

Risalenin bir nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi'nde Esad Efendi No: 3622'de kayıtlı bir mecmua içerisinde yer almaktadır. İkinci nüsha ise, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi No: 3293'te kayıtlı bir mecmua içerisinde bulunmaktadır. Bu eser, risalenin bir nüshası olduğu bilinmeksizin çeşitli araştırmalarda kaynak olarak kullanılmıştır. Şimdiye kadar tespit edilemeyen TTK nüshası ise, araştırmacılar tarafından bilinmediği için herhangi bir çalışmada zikredilmemiştir. Biz bu çalışma vesilesiyle, İstanbul Üniversitesi nüshası ve TTK nüshasını tespit ederek bilim âleminin istifadesine sunduk, hem de mevcut nüshaların metin karşılaştırmasını yaparak, risalede değinilen konuları birinci ve ikinci el kaynaklardan faydalanarak detaylı olarak izah etmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Kanuni Sultan Süleyman, Yeniçeri Ocağı, Risale, Askerî Teşkilat.

* Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu/TÜRKİYE, a.pul69@hotmail.com ORCID: 0000-0003-4322-7072 DOI: 10.37879/belleten.2020.983

Makale Gönderim Tarihi: 15.10.2018 – Makale Kabul Tarihi: 11.08.2020

A Pamphlet about Janissary Organization (Critics-Comparative Text)

Abstract

In order to examine and track the development of the history and law of the Janissary Corps, it is important to look at first-hand sources. Every archival source in this regard will shed light on the researchers for this purpose. We ascertained one of these works in the TTK (Turkish Historical Society) Library, which is registered with the catalogue number Y / 228 and titled as *Avusturya Seferine Dair Bir Risale*. This pamphlet, whose author and date cannot be determined exactly, begins with a brief introduction to Suleiman the magnificent's expedition to Austria, starting from the situation of the army, a number of laws, reconstruction activities such as improvement and repair within the crops, various ceremonies, promotion and dismissals, narratives about the need for meat, barracks, etc. as well as small and striking stories.

A copy of the pamphlet is located in the collection of Esad Efendi nr. 3622, which Fatma Kaytaz evaluated in detail in her article. The second copy is registered in Rare Works Library No: 3293 at the Istanbul University. This copy has been used in various academic works without knowing that it is a copy of the pamphlet. The copy of the TTK was not mentioned in any studies because researchers had not found it until now. With this work, we found the copy of the Istanbul University and the copy of the TTK for the benefit of the academic world, and by making a text comparison of the existing copies, we tried to explain the topics mentioned in the pamphlet in detail by using the first and second hand sources.

Keywords: Ottoman, Suleiman the Magnificent, Janissaries, Pamphlet, Military Organization.

Giriş

Osmanlı teşkilat tarihi içerisinde önemli bir yere sahip olan askerî kurumlarla ilgili çalışmalarda kurumların mahiyetini izah edebilmek için dönem kaynaklarının tespit ve tetkik edilmesi elzemdir. Bu askerî kurumlar içerisinde Yeniçeri Ocağı önemli bir yere sahiptir. Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşu hakkında, geçici asker olan yaya müsellemlerin ihtiyacı karşılayamadığı ve disiplinli, düzenli, daimî, maaşlı bir ordunun gerekliliği düşüncesiyle başlangıçta toplanan savaş esirlerinden teşkil edilmiş olduğu görüşü hakimdir.¹ I. Murad'ın hükümdarlığının ilk yıllarına dayandığı düşünülen ocağın kuruluş tarihi, kesin olmamakla birlikte 1363 yılı olarak

1 Kemal Beydilli, "Yeniçeri", *DİA*, C 43, İstanbul 2013, s. 450. Ocak hakkında kısa genel bilgi için bk. Ayşe Pul, *Yeniçeri Ocağı'nın 68. Ortası Turnacıbaşılık*, Gece Kitaplığı Yay., Ankara 2016, s. 19-59.

kabul edilmiştir.² İlerleyen zamanlarda Acemi Ocağı kurulmuş, Devşirme yöntemi ile alınan gençler belli bir süreçten geçerek ocağa dâhil edilmiştir.³ Başlarda bin kişiden oluşan ve ocak olarak nitelendirilen teşkilat, zamanla farklı birliklerin dahil edilmesiyle genişlemiştir.⁴ Kanuni Sultan Süleyman zamanında ocağın kanunları son şeklini almış, ancak onun ölümünden 1826 yılında tamamen ortadan kaldırılıncaya kadar devşirme sisteminin bozulması, ocağa kabullerde yapılan usulsüzler, ocak mevcudunun kontrolsüz artması, hazine sıkıntısı, rüşvet, iltimas, özellikle XVI. yüzyılın sonlarında yaşanan enflasyonun olumsuz etkileri gibi çeşitli sebeplerle bozulma süreci geçirmiştir. Bu süreçte, XVI. yüzyıl sonları ile XVII. yüzyılda bozuklukların nereden kaynaklandığı ve aranan çareler ile ilgili layihalar ve risaleler kaleme alınmıştır.⁵

Bunların yanı sıra, Yeniçeri Ocağı'nın işleyişinde esas alınan kanunları, teşkilata dair ayrıntılı ve kapsamlı bilgileri ihtiva eden eserleri de tetkik ve tahlil etmek gerekir. Genellikle bugüne kadar aktarılan Yeniçeri usul ve uygulamaları, I. Ahmed dönemi eserlerinden Kavanin-i Yeniçeriyân adlı kaynak eser temel alınarak kaleme alınmıştır. Bu eserin tarihi, dönemin sadrazamı olarak Derviş Mehmed Paşa'dan bahsedilmesinden hareketle 1606 olarak tespit edilmiştir.⁶ Orijinali günümüze ulaşamayan ve farklı kütüphanelerde farklı isimlerle kayıtlı muhtelif

- 2 Oruç Bey, *Osmanlı Tarihi (1288-1502) Uç Beyliğinden Dünya Devletine*, Sad. Necdet Öztürk, Çamlıca Yay., İstanbul 2009, s. 27. Erdal Küçükyalçın, *Turna'nın Kalbi Yeniçeri Yoldaşlığı ve Bektaşılık*, Boğaziçi Ün. Yay., İstanbul 2010, s. 26.
- 3 Ahmed Cevad, *Tarih-i Askeri-i Osmani, Mecmua-i Eşkal*, Cild-i evvel, İstanbul 1299, s. 46. *Âşık Paşaoğlu Tarihi*, Haz. Atsız, MEB Yay., İstanbul 1992, s. 51. Gábor Ágoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, Çev. Fatih Çalışır, Timaş Yay., İstanbul 2012, s. 27-28. Küçükyalçın, *Turna'nın Kalbi*, s. 77.
- 4 Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Koleksiyonu, No: 1973'te kayıtlı nüshasının sadeleştirilmesiyle hazırlanan *Kavanin-i Yeniçeriyân (Yeniçeri Kanunları)*, Yay. Haz. Tayfun Toroser, İş Bankası Yay., İstanbul 2011, s. 57. Bundan sonra kısaca *Kavanin-i Yeniçeriyân* olarak ifade edilecektir. Mücteba İlgürel, "Yeniçeriler", *İA*, C 13, MEB Yay., İstanbul 1986, s. 388. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları I*, TTK Yay., Ankara 1988, s. 155.
- 5 Mustafa Akdağ, "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu", *AÜ DTCF Dergisi*, C V, Ankara 1947. Dönemin bozulma sebeplerini anlatan siyasetname ve nasihatname türünden eserlerin detaylı değerlendirildiği bir çalışma için bk. Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da Çözümle ve Geleneği Yorumcuları*, 7. Bsk., Dergâh Yay., İstanbul 2017. Ayrıca bk. *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar Kütâb-ı Müstetâb-Kütâbu Mesâlih-i'l-Müslimîn Menâfi'i'l-Mü'minîn-Hırzü'l-mülûk*, Haz. Yaşar Yücel, TTK. Yay., Ankara 1988.
- 6 Eserin yazarı kendisini tecrübeli Yeniçerilerle ayrılmaz bağlantısı olan bir ocak adamı olarak nitelemektedir. Kendisinin Halkılvad seferine katıldığını belirtir. Pál Fodor, "Bir Nasihat-name Olarak Kavanin-i Yeniçeriyân", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, C I, İstanbul 1986, s. 218. Mebde-i Kanun'un sadeleştirilmesiyle hazırlanan bir eser için bk. Orhan Sakin, *Yeniçeri Ocağı Tarihi ve Yasaları*, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2011.

nüshaları olan⁷ *Kavanin-i Yeniçeriyân*'ın St. Petersburg nüshası olan *Mebde'-i Kanun-ı Yeniçeri Ocağı Tarihi* adlı eser, Rusça neşrini yapan Petrosyan'a göre, Neşri gibi klasik Osmanlı Tarihi yazarlarının değerlendirmesine başka ayrıntılar da ekler. Ancak bu ayrıntılar birbiri ile çelişkili olduğundan çok da güvenilir değildir. Kavanin yazarının bilgisi daha sonraki bir döneme aktarılmış sözlü tarih geleneğine dayanmaktadır. Yazar, Yeniçerilerin erken tarihini yazarken XVI. yüzyıl Yeniçerilerinin kendisine anlattıkları ayrıntılardan alıntılar yapıyor gibidir.⁸ *Bu kusurlu fakirin dedeleri, İstanbul fatihi Sultan Mehmet Han zamanından beri, babadan oğula Yeniçeri Ocağı hizmetinde olup, yapılan gazalarda can ve baş ile oynadıklarından başka, bu kulları da ... seferinden beri olan seferlerin çoğunda hazır bulunup ve hala Yeniçeri Ocağı hizmetinde olup, dine ve padişahın devletine dua ve can ve baş ile hizmete devam ederken bir bilge ihtiyar "Ocağın kanun ve kaidelerini dedelerinizden duyduğun ve kendin bilip gördüğün üzere ayrıntılarıyla padişaha bir risale halinde yazıp, beyan et; ta ki bakıldığında kanun ve kaideler gereği gibi uygulanırsa Allah'ın yardımıyla faydası ola" deyince bu biçare de dokuz kısım üzerine beyan ettim* diyerek dedesi ve babası gibi ocak mensubu olduğunu ve Sultan I. Ahmed'e sunmak üzere yazdığını ifade eder. Amacının uygulanmayan kanunları hatırlatmak olduğunu vurgular.⁹ Dedesi Saka Mahmud'un 14 yıl İstanbul Ağalığı yapmış olduğunu da ifade eder.¹⁰ Bu eserde müellif, kul sisteminin bel kemiğini teşkil eden Yeniçerilerin kanunlarını, âdetlerini tespit ederek derlemeye çalışmıştır. Sadece ocağın kanunlarını ele almakla kalmamış, ocağın iç mekanizmasını da göstermek istemiştir. Eski ocak geleneklerine aykırı olan uygulamaları ve bunların kaldırılması konusundaki önerileri de ele alarak nasihatname türünden bir eser vücuda getirmiştir. Müellif ocaktaki tecrübeleri doğrultusunda Yeniçerilerin Osmanlı askerî teşkilatındaki önemlerinin bilinciyle, ocak düzelmediği takdirde diğer tüm müesseselerin de düzelmeyeceğini

7 Aşkın Koyuncu, "Kavânin-i Yeniçeriyân ve Bosnalı Müslüman Çocuklarının Devşirilmesi Meşalesinin Tenkidi", *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, 6-8 Ekim 2016, Çanakkale, Bildiriler*, C. I. Ed. Aşkın Koyuncu, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Balkan ve Ege Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2017, s. 195-196. Kavanin-i Yeniçeriyân'ın dil incelemesi, ses bilgisi ve yapı bilgisi yönlerinden değerlendirildiği bir çalışma için bk. Özgül Özbek, "Yeniçeri Kanunları Kitabı: Kavânin-i Yeniçeriyân", *Turkish Studies*, Volume 13/5, Winter 2018, pp. 375-388.

8 İrina Ye. Petrosyan, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Yeniçerilerin Kökeni", *Türkler*, C 10, Yeni Türkiye Yay., s. 134.

9 *Kavanin-i Yeniçeriyân*, s. 3-4. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, 9/I. Kitap, I. Ahmed Devri Kanunnâmeleri, 9/II. Kitap, II. Osman Devri Kanunnâmeleri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1996, s. 127.

10 *Kavanin-i Yeniçeriyân*, s. 28.

düşünür. Bu sebeple de Yeniçerilerin gücüne gölge düşüren tüm kanuna aykırı uygulamaların belirlenip kaldırılması fikrini taşır.¹¹

Yeniçeri Ocağı ile ilgili diğer önemli kaynaklar ise; Ahmed Cevad'ın Tarih-i Askeri-i Osmani, Eyyubi Efendi Kanunnamesi'nin yanı sıra Kitab-ı Müstetab ve Koçi Bey Risalesi de bozuklukları dile getirirken ocağın eski ve temel kanunları hakkında bilgiler içermektedir. Risaleyi, yukarıda belirttiğimiz eserlerle karşılaştırdığımızda, risalede anlatılan hadiselerle, ocağın genişletilmesi ve iyileştirilmesi noktasında imar faaliyetleri ile Kanuni döneminde ihdas edilen bir takım kanunlara dair bilgilere rastlayamadık. Risalenin verdiği bilgilere yakınlığı bağlamında değerlendirirsek Yeniçeri Ocağı tarihini konu edinen eserler içinde, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın, *Kapukulu Ocakları* adlı eserinde, risalede verilen bilgilerle kısmen örtüşen hususlar yer almaktadır. Ancak ele aldığı bazı konuların çalıştığımız risalede yer almaması Uzunçarşılı'nın kullandığı kaynağın bu risale olmadığını ortaya koymaktadır. Meselâ Uzunçarşılı, ocak talimhanesi hakkında bilgi verirken Yeniçeri Teşkilat Mecmuası s. 6-7'den naklen bilgiler vermiş, eserinin farklı sayfalarında ise Yeniçeri Teşrifat Defteri adlı bir çalışmayı daha kaydetmiştir.¹² Uzunçarşılı'nın bu eserinde zaman zaman Yeniçeri Teşrifat Mecmuası olarak bahsedilen hususi kütüphanesindekinin dışında bir başka eser daha zikredilir. Bu eserin ise Halis Efendi Kitapları No: 6166'da kayıtlı olduğu ifade edilmiştir.¹³ Risalenin farklı nüshaları olma ihtimali kuvvetli olan bu eserlerin orijinal metnine ulaşamadık. Maalesef bunun sebebi, genel olarak eserlerin ya hususi kütüphanelerde yer almaları ya da farklı arşiv ve kütüphanelerde, çoğu kez içeriği yansıtmayan başlıklarla ve nüshalarının farklı adlarla kataloglara kaydedilmiş olmasıdır. Tespit edilebilen nüshalar bazan tamamen tesadüfi olarak karşımıza çıkmaktadır. Keza incelediği-

11 Pál Fodor, "Bir Nasihat-name Olarak Kavânin-i Yeniçeriyân", s. 217, 219.

12 Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 333. Ağa Divanı'nda okunan dua metni verilirken Uzunçarşılı bir suretinin Yeniçeri Teşrifat Mecmuası s. 21'de olduğunu ve duaya II. Bayezid'den başlandığını ve arada Yavuz Sultan Selim ve I. Mustafa'nın atlanarak Sultan İbrahim Gazi şeklinde sıralandığını yazıyor. Bahsettiği eserin Avci Mehmed zamanında yazıldığını ifade ediyor (s. 398). Nadir Eserler Kütüphanesi nüshasında sadece I. Mustafa'nın adı zikredilmemiştir (13b). Teşrifat Mecmuası'nın 7. sayfasında ise Yeniçeri borkü ile ilgili bilgi vardır (s. 267). 12. sayfasında, geçit resimlerinde bayrak taşıma nizamı anlatılmaktadır (s. 291). 14, 15, 17, 19. sayfalarında ocak imamı ile bilgiler bulunmaktadır (s. 233). 17. sayfasında ise yusuflî başlık hakkında bilgi vermektedir (s. 272). 22. sayfasında Yeniçerilerin maaş dağıtımı sırasında memnuniyetleri gereği verilen çorbayı içmeleri, buna mukabil kurban kesilmesi ve akide şekeri dağıtımı hususları yer almaktadır (s. 421). 30. sayfada ise, XVII. yüzyılın ilk yarısında göreve gelen Yeniçeri Ağaları ile ilgili bilgi bulunmaktadır.

13 Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 168, 174, 178.

miz risale de, *Avusturya Seferine Dair Bir Risale* gibi eserin muhteiyatını tam olarak yansıtmayan bir başlıkla kaydedilmiştir.¹⁴

Yeniçeri Ocağı kanunları ve işleyişi hakkında yazılmış olan bu risale, kuruluş aşamasından itibaren kaldırıldığı tarih olan 1826'ya kadar hiç kuşkusuz zamanın etkilerine en çok maruz kalan askerî müesseselerden olan Yeniçeri Ocağı tarihi için vazgeçilmez bir kaynak değeri taşımaktadır. Eser, en erken XVII. yüzyıla tarihlendirilen ocak kanunlarını ihtiva eden teşkilat eserlerinde yer alan bilgilerin bir kısmını Kanuni döneminde yaşanmış hadiselerle dayandırması, yine bu olaylar çerçevesinde uygulanan kanunları içeren erken tarihli ilk el kaynaklardan olması bakımından bilhassa değerlidir. Daha evvelden Fatma Kaytaç ve Ahmed Akgündüz tarafından Süleymaniye Esad Efendi nüshasının metin neşri yapılmış, her iki çalışmada da herhangi bir nüshasından söz edilmemiştir. Oysa ki, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi No: 3293'te *Kanuni Devrinde Yeniçeri Ocaklarına Dair Bazı Merasim* başlığıyla kayıtlı olan bir mecmua içerisinde yer alan ve bu risalenin başka bir nüshası olduğunun farkına varılmaksızın çeşitli araştırmalarda kullanılmış olan ikinci bir nüshası daha bulunmaktadır.¹⁵ Üçüncü nüshası olan TTK nüshası ise, varlığından dahi bilim dünyasının haberdar olmadığı dolayısıyla da hiçbir çalışmada araştırmacılar tarafından kullanılmamış olan nüshadır. Bu makale vesilesiyle hem İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi nüshası hem de TTK nüshası bilim dünyasının istifadesine sunulmuştur.¹⁶ Ayrıca makalede, her üç nüshanın karşılaştırılması yapılarak tenkitli metin neşri yapılmıştır. Metin neşri yapılırken araştırmacılar tarafından varlığı bilinmediği için kullanılmamış olan TTK nüshası esas alınmıştır. Bunun yanı sıra, risalenin içerdiği Yeniçeri mekanları, tayinatları, talimhane, ocaktan ihraç, ocağa ecnebilerin girişi, tekaüdlük, meratib-i silsile, narh gibi konular, mevcut literatür gözönünde bulundurulmuş ve devrin diğer kaynaklarındaki bilgilerle karşılaştırılarak ele alınmıştır.

- 14 Keza İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi nüshası farklı bir adla, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi nüshası da bambaşka bir başlıkla kataloga girmişti. Dolayısıyla aynı konuyu çalışanlar için üç farklı eser görünümüne dönüşmüştü. Nüshaların tespiti sürecindeki araştırmamızda Fatma Kaytaç'ın bu husustaki makalesine ulaştık. Fatma Kaytaç, "Osmanlı Askerî Teşkilatı Hakkında Bilinmeyen Bir Eser "Yeniçeri Ocağına İlişkin Bir Risale" (Değerlendirme Ve Metin)", *Tarih Dergisi*, Sayı 57 (2013 / 1), İstanbul 2013, s. 45-68. Bu çalışmalar hakkında *Eserin Nüshaları* başlığı altında daha ayrıntılı bilgi verilecektir.
- 15 Bu nüshanın tespitinde, bu makalenin hakemi olan kıymetli hocamızın isabetli ikazları ve yerinde değerlendirmelerinin büyük payı vardır. Önemli katkılarından dolayı kendisine teşekkürü bir borç bilirim.
- 16 Metnin devamında TTK Nüshası TTKN, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Nüshası SKE-EN, İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi Nüshası ise İÜNEKN şeklinde kısaltılarak kullanılacaktır.

A. Eser ve Müellifine Dair

1. Eserin Müellifi ve Yazılış Tarihi

Eserde müellif veya müstensih kendisine dair her hangi bir bilgi vermemektedir. Sonradan eklenmiş bir kayıt da mevcut değildir. Eserde herhangi bir devlet adama veya büyüğüne sunulduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Yazarın bir devlet görevlisi olup olmadığı konusu da belli değildir. Anlatımının sadeliğinden ulema sınıfına mensup olmadığı düşünülmektedir. Ancak, dil ve üslubundan, orta sayıları ve mensuplarına dair ayrıntılı bilgiler vermesinden, ocak teşkilatına vakıf olmasından dolayı ya bizzat ocak mensubu veya görgü şahidi olan bir ocaklıdan duyduğu şeyleri kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Bilhassa şahıs isimlerinde yaptığı yanlışlardan duyduklarını yazdığı ihtimali güçlenmektedir. *Kül Kethüdâsıyla Başçavuş bi'l-ma'yye cenk iderlerken Zerrinoğlu ve Bali Beğ oğullarına rast gelüb 'azîm cenkden sonra ikisin de esîr eyleyüb huzûr-ı padişahîye getürdüler*¹⁷ cümlesi, buna örnek gösterilebilir.¹⁸

Eserin yazılış tarihi de verilmemiştir. Ancak, Kanuni Sultan Süleyman'dan *merhum* olarak bahsedilmesi onun hayatta olduğu dönemde yazılmadığını göstermektedir. Ocağın bozulma emarelerinden bahsetmemesi, sadece teşkilattaki bir takım kanunlardan, temel ihtiyaç maddelerindeki fiyat hareketlerinden ve mekânsal geliştirme/iyileştirmelerden bahsetmesi dolayısıyla XVI. yüzyılın sonları veya XVII. yüzyılın başlarında kaleme alındığı fikrini güçlendirmektedir.¹⁹

2. Eserin Fiziki ve Şekil Özellikleri

TTK Yazmalar Kataloğu'nda Y/228 katalog numarasıyla *Avusturya Seferine Dair Bir Risale* başlığıyla kayıtlıdır. Geniş özet kısmında ise *Mensur Kanuni Dönemi Avusturya Seferleri İle Askerin Durumu Hakkında* şeklinde ifade olunmaktadır. Yazma eser, vinileks kaplı karton, 237x173 mm ve 178x128 mm ebatındadır. 9 varaktan oluşmakta, 1b dışında diğer varaklarda 15 satır bulunmaktadır. Tek sütun halinde olup, siyah haricinde renkli mürekkep kullanılmamıştır. Son derece itinalı bir nesihle

- 17 Zirinoğluna ve Peykan oğulları (SKEEN 49a); Zirinoğulları ve Palikân oğulları (İÜNEKN 2b) olarak yazılmıştır.
- 18 Onaltıncı ve onyedinci yüzyılların büyük kısmında büyük, düzenli, finansmanı merkezden yapılan ordulardan daha ziyade, sınır vilayetlerinin Hırvat-Macar büyük ailelerinden olan Nadasy, Berdeny, Batthany ve Zriny gibi ailelerin topladığı ve finanse ettiği küçük ordularıyla karşılaşmışlardır. Bk. Rhoads Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, Çev: M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul 2007, s. 31.
- 19 TTKN 3a-b. Tarihlendirme meselesi için bk. Kaytaç, "Osmanlı Askeri Teşkilatı Hakkında Bilinmeyen Bir Eser...", s. 49.

kaleme alınmıştır. Orijinal varak numarası bulunmamaktadır. Sayfa numarası yerine reddade kullanılmış, yani sayfanın ilk kelimesi bir önceki sayfanın alt köşesine yazılmıştır. Bölümlere ayrılmamış, dolayısıyla başlık ya da bölümler arası geçişi sağlayan herhangi bir işaret de yoktur. Metin içerisinde edebî yönü zenginleştirecek şiir, beyt gibi nazım şekillerine de yer verilmemiştir. Altı veya üstü çizili, silinmiş kelimelerin olmayışı müsvedde yazılmadığını göstermektedir. Esere sonradan eklendiği düşünülen der-kenar niteliğinde kayıt bulunmamaktadır. Eserde kurt yeniği vb. gibi olumsuzluklardan kaynaklanan herhangi bir eksik veya silik yoktur.

3. Eserin Dil ve Üslubu

Eser, “Merhum ve mağfur Sultan Süleyman ‘aleyhi’r-rahmetü ve’l-gufrân hazretleri Bec kralı” (1b) satırıyla başlamakta, mukaddime bölümü yer almamakta, “ve’s-selam tamam oldu” (8b) cümlesiyle son bulmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki Beç seferine kısaca değindikten sonra Yeniçeri Ocağı kanunlarına dair hususları özet bir şekilde ele almaktadır. Yazar, bunu “kanun budur ki ‘alâ-tariki’l-icmâl beyân olundu” (7b) şeklinde ifade etmektedir. Oldukça sade bir dil kullanılmıştır. Ağır Arapça Farsça terkipler bulunmamaktadır. “Geldik yine Yeniçeri meydanına” (7b) ifadesiyle aslında ele almak istediği temel konunun Yeniçeriler olduğunu vurgulamaktadır. Metnin geneline bakıldığında Yeniçerilerin kahramanlıkları, alçakgönüllülükleri, sadakatlerine vurgu yapılmaktadır. Müellif, Yeniçeri teşkilatına eskiden nasıl olduklarını hatırlatmakta iken, bir taraftan da yöneticilerin cömertlik, mükâfatlandırma gibi uzun zamandır unuttukları âdet ve usulleri açık ve anlaşılır bir Türkçe’yle ifade edilmektedir. Kavanin-i Yeniçeriyân’da bu durum, “ocak işlerini kadim kanuna göre görmek lazımdır ki gittikleri yerde eski sultanlar zamanında yaptıkları gibi erlik ve dilaverlik gösterebilirler” şeklinde yazılmıştır.²⁰

Metinde zaman zaman imla hatalarına rastlanmaktadır. Örneğin, sizlere=sizele-re, sancak-ı=sancağı, murtaza kelimesi (مرتضى) yerine (مرتضا) şeklinde yazılmıştır (1b-2b). buyurdı=buyurdu, gece=gece (2a), müjde=müjde (2b-3a), Dubrovenedik=Dubrovenedik (2b), irtesi=ertesi (3a), irişüb=erişüb (3a), ümîd (اوميد) şeklinde vav ile (3b), cep=çeb (4a), umûr zaman zaman (اومور) (4b), aşçı (عشچی) (8a) şeklinde, meşveret kelimesi harekeli olarak (4b), kâğir (كعگیر) (4b), mum kelimesi ise (مور) şeklinde yazılmıştır (8b).

²⁰ *Kavanin-i Yeniçeriyân*, s. 96.

Tarafımızdan metnin transkripsiyonu yapılırken mümkün mertebe aslına sadık kalınmaya çalışılmıştır. Örneğin, bozulub=bozulub, olup= olub, ederler= iderler, yerden=yirden, gördü=gördü gibi kelimeler metindeki yazılışlarına göre ifade edilmiştir. Ancak metin içerisinde fark edilmesi gayesiyle şahıs, yer adı gibi özel isimler büyük harfle yazılmıştır. Noktalama işaretleri kullanılmamıştır. Sadece uzatmaları ifade etmek için (^), ayın () işareti ve hemze için (°) kullanılmıştır. Metin içi konuşma cümleleri turnak içinde gösterilmiştir.

4. Eserin Nüshaları

Yazma eserlerin nüshalarını tespit etmenin en büyük zorluğu, farklı adlarla kütüphane kataloglarında kaydolunmuş olmasıdır. Çoğu kez metnin muhteviyatını bile yansıtmaktan uzak olan bu kayıtlar, araştırmacıların işini bir hayli zorlaştırmaktadır. Biz de, TTK Kütüphanesi'nde yer alan bu eseri önce yeni yazıya aktarıp, hangi konuları ihtiva ettiğini tespit ettikten sonra teşkilat tarihiyle alakalı literatürdeki yerini, bilinirliğini sorguladık. Bu süreçte, eserin bir nüshasının İstanbul Süleymaniye Esad Efendi Kütüphanesi'nde farklı bir başlıkla yer aldığını belirledik. Aynı eser olup olmadığı konusundaki araştırmamızda Fatma Kaytaç'ın bu husustaki makalesine ulaştık. Bu makaledeki bilgilere göre, söz konusu risalenin nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi nr. 3622'de yer alan bir mecmua içerisindeydi. 200 varaktan oluşan bu mecmuada farklı alanlara dair bulunan 15 eserin 3. eseridir. Katalogda "Yeniçeri Ocağına İlişkin Bir Risale" adıyla kayıtlıdır. Metin, mecmuanın 48b-54a yaprakları arasındadır. Keza Fatma Kaytaç'ın bu değerli çalışmasında herhangi bir nüshasından bahsedilmemektedir. Ayrıca bu çalışmada SKEE Nüshası'nın müellif hattı olmadığı, istinsah edilmiş olduğu düşünülmektedir.²¹

Fatma Kaytaç'dan önce bu nüshanın tahlil edilmeksizin metin neşri Ahmed Akgündüz tarafından yapılmıştır. Yeniçeri Teşkilatı İle Alakalı Muhtelif Kanun Hükümleri başlığı altında yazar, Kavânin-i Yeniçeriyân dışında bir takım hukukî düzenlemelerin olduğunu ifade ettikten sonra, üç hüküm sıralamış ve ikinci hüküm olarak bu risale hakkında çok kısa bilgi vermiştir. "*Kanunî Sultan Süleyman'ın Vîyana (Beç) Seferinde ordusunda gördüğü mağlubiyet belirteleri üzerine kaleme alınan Yeniçeri Fermâ-*

21 Ayrıntılı bilgi için bk. Kaytaç, "Osmanlı Askerî Teşkilatı Hakkında Bilinmeyen Bir Eser...", s. 47-48. Bir başka çalışmada bu nüshadan *Ahvâl-i Ocak-ı Yeniçeriyân* olarak bahsedilmiştir. Bk. Mehmet Mert Sunar, "XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyıl Başları Yeniçeri Kışlaları Üzerine Bir Değerlendirme", *Yeni Bir Askerî Tarih Özlemi Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar*, Yay. Haz. Kahraman Şakul, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2013, s. 266.

nî'dir ve Süleymaniye Kütüphanesi Es'ad Efendi Bölümü No: 3622, vrk. 48/b-54a'da tek nüshası bulunmaktadır. Başka nüshalarını biz elde edemedik" diyerek Esad Efendi nüshası dışında başka nüshasına ulaşmadığının altını çizmiştir.²²

Risalenin diğer bir nüshası ise, İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi No: 3293'te kayıtlı olan bir mecmuanın içerisinde yer almaktadır. İÜNEK nüshası, Talik yazıyla 17 varak, 21 satırdan oluşmaktadır. Ebatı 248x142, 176x73 mm.dir. Kağıdı aharlı, filigranlı; cildi, sırtı bordo bez, üzeri turuncu kağıt kaplıdır. Söz başları kırmızı mürekkepli, serlevhası mihrabiye ve müzehheplidir.²³ Yazarı bilinmeyen bu nüshada en geç tarih olarak 1069/1658-9 yılının zikredilmesi, eserin IV. Mehmed zamanında kaleme alındığını göstermektedir.²⁴ Eserin iç kapağında Halis Efendi Kütüphanesi 135 yazmaktadır. 1b-8a aralığında risalenin nüshası yer almakta olup, bu sayfadan itibaren ihtiva ettiği konular kısa başlıklar halinde şu şekilde sıralanabilir:

1. Sa'adetlü pâdişâh-ı 'alempenah hazretleri veyahûd serdar vezir-i a'zam olub sefere gittiklerinde büyük alay tertîbi beyân ider (8a).²⁵
2. Vezir-i a'zam ile Yeniçeri sefere gittiklerinde büyük alay (8a) tertîbidir zikr olunur (8b-10b).²⁶
3. Ramazân-ı şerîf-i mübârek ile 'ıyd-ı şerîf geldikte bayramlaşmak için vezir-i a'zam ramazan ve bayramlaşma (10b-12a).²⁷
4. Der-beyân-ı bayramlaşmak (12a-13b).²⁸
5. Haza pâdişâhlara du'a (13b-14a).²⁹
6. Defter oldur ki (14a-14b), burada divan olduğunda arz günlerinde akide dağıtı-

22 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 9/I. Kitap, s. 368. Risale metni için bk. Aynı eser, s. 371-377.

23 İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi Kataloğu.

24 "defter oldur ki Yeniçeri çayırından ocak ağalarına tevzi' olunan otluklar ki zikr olunur der-zamân-ı Ken'an silahdar ağa-yı şehriyârî sene 1069" (İÜNEKN 14b)

25 *Yeniçeri Teşrifat Mecmuası*, s. 11'den naklen Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 627.

26 *Yeniçeri Teşrifat Mecmuası*, s. 11'den naklen Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 628.

27 *Yeniçeri Teşrifat Mecmuası*, (sayfa numarası verilmemiş) naklen Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 632-634.

28 *Yeniçeri Teşrifat Mecmuası*, (sayfa numarası verilmemiş) naklen Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 634-636.

29 *Yeniçeri Teşrifat Mecmuası*, s. 21'den naklen Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 398.

mı merasimi anlatılmaktadır, kimlere kaç dirhem verileceği liste halinde verilmiştir.³⁰

7. Defter oldur ki (14b) Yeniçeri çayırından ocak ağalarına tevzi' olunan otluklar ki zikr olunur der-zamân-ı Ken'an silahdar ağa-yı şehriyârî sene 1069/1658-9.³¹

8. Sa'adetlü ve mehâbetlü pâdişâh-ı 'alempenah hazretleri Yeniçeri ocağına rikâb-ı hümâyûn ağalarına beher sene ihsân eylediği bahariye ve zemistâniye beyan ider el-vâki' sene 1054/1644-45 (15a).³²

9. Yeniçeri ağası tebdil oldukda yeni ağaya ocak ağalarının virdiği pişkeşdir ki zikr olunur (15a).³³

10. Der-beyân-ı ibtidâ ağayân-ı Yeniçeriyân-ı dergâh-ı 'âli fi zaman-ı Sultan Selim Han 'aleyhi'r-rahmetü ve'r-rıdvân sene 921/1515 (15b-16a).³⁴

11. Tevârih-i ağa-yı Yeniçeriyân-ı dergâh-ı 'âli ibtidâ ağa-yı Yeniçeriyân Ya'küb ağadır sene 921/1515. Bu tarihten itibaren 1051/1641-42'ye kadar ocak ağaları listesi verilmiştir. (16b-17a).³⁵

Bu noktada şunu da ifade etmek gerekir ki İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın Hususi Kütüphanesi'nde yer alan Yeniçeri Teşrifat Mecmuası da bir diğer nüsha olarak değerlendirilmelidir. Tabiatıyla metin karşılaştırmasına bu nüsha dahil edilememiş, ancak Kapukulu Ocakları adlı eserinde zikredilen kısımlara dipnotlarda ayrıntılı olarak yer verilmiştir.

Her üç nüshada ele alınan konular hemen hemen aynı sıralamayla anlatılmakla birlikte aynı yazarın kaleminden çıkmadığı fikrini güçlendiren farklı ifadeler, eksik veya fazla kelimeler yer almaktadır. SKEEN ve İÜNEKN'de hiç değinilmemiş hususlar olduğu gibi, sadece TTK nüshasında yer alan ifadeler de vardır. Bunlar dipnotlarda açıklanmıştır. Metin neşri yapılırken, SKEEN ve İÜNEKN'de olmayan kelime veya cümleler [] içinde, TTK nüshasında yer almayanlar ise *italik* olarak ifade olunmuştur. Kelime yazılışlarındaki ufak farklılıklar düz, bir veya birkaç cümlelik genel anlatım farklılıkları ise metin içerisinde italik, dipnotta tırnak içerisinde yazılmıştır.

30 *Yeniçeri Teşrifat Mecmuası*, s. 22'den naklen Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 421.

31 Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 636-637.

32 *Yeniçeri Teşrifat Mecmuası*, s. 24'ten naklen Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 271.

33 *Yeniçeri Teşrifat Mecmuası*, s. 24'den naklen Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 185-186.

34 *Yeniçeri Teşrifat Mecmuası*, s. 25-26'den naklen Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 167-168.

35 *Yeniçeri Teşrifat Mecmuası*, s. 26'den naklen Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 168.

B. Eserin Muhteviyatı

Eser, Kanuni Sultan Süleyman'ın yedinci Avusturya seferinde Yeniçerilerin kahramanlıkları ve İstanbul'a dönüşlerinde padişahın ihsamı olarak kışlarına su sağlanması; cep akçesi, koyun akçesi, keman akçesi, ihtiyarlara takauçluk ve koruculuk, kışların tamiri gibi ihsanlarda bulunulması; ocak kanunları ile ilgili çeşitli uygulamalar, yasak, ceza ve mükâfatlandırma konuları, talimhane yapımı, muhtelif merasimler, terfi ve azillere dair anlatılar, kışların et ihtiyacı, ihtisap ağalığına dair konuları ele almaktadır.

Fatma Kaytaç, Kanuni Sultan Süleyman'ın tarihimizde beşinci seferi olarak kabul gören, ancak yazmada sözü edilen yedinci seferin 1533 yılındaki Alaman Seferi olarak bilinen sefer olduğunu, dönemin Yeniçeri Ağası'nın kimliğinden hareketle ortaya koymaya çalışmıştır.³⁶ Çünkü *altı def'a sefer idüb hikmet-i Hüddâ altı def'ada bozulub yedinci def'ada mükemmel 'asâkir-i muvahhidîn ile tekrâr yine girdükde* ifadesinden bundan önce altı sefer yapılmış, başarıyla sonuçlanmış olsa bile bir süre sonra tekrar sefer yapılmasını gerektiren durumlar oluştuğu, bu yüzden tekrar sefere çıkılacağı ve muvaffak olunacağı anlamı çıkarılabilir. Bununla birlikte Ahmed Akgündüz'ün de "*Kanunî Sultan Süleyman'ın Viyana (Beç) Seferinde ordusunda gördüğü mağlubiyet belirtileri üzerine kaleme alınan Yeniçeri Fermânı'dır*" şeklinde ifadesinden sefer sırasında yaşanan süreçten bahsedildiği de düşünülebilir ki bu görüşün daha ağırlık kazandığı söylenebilir.³⁷

Aslında risalede odaklanılan konunun bu olmadığı, sefer anlatısının sembolik olarak kalmakta olduğu, "Geldik yine Yeniçeri meydanına" (7b) gibi ifadelerle anlaşılmakta, aslında ele almak istediği temel konunun Yeniçeriler olduğu vurgulanmaktadır. Bu vurguyu yaparken, doğruluk kaygısı gütmeksizin duyduklarını kaleme alan yazar için olaylar, yer, şahıs çerçevesinde zaman zaman yanlış düşüştüğünü görmekteyiz. Zrinye'nin Zerrinoğlu yazılışı gibi, Ahmed Usta'nın Gedik Ahmed Paşa olarak sanki Kanuni döneminde yaşamış olarak gösterilmesi gibi, yine Ahmed Usta'nın 21. bölümün aşçısı olmasına rağmen 52. bölümün aşçısı olarak ifade edilmesi gibi.

Verilen bilgilerin doğruluk/yanlışlık odağının dışında, bir başka açıdan değerlendirildiğinde, sayı sembolleriyile anlatım üslubu bağlamında yazarın yedi sayısının

36 Kanuni'nin hangi seferi olduğu yönündeki tartışmalar için bk. Kaytaç, "Osmanlı Askerî Teşkilatı Hakkında Bilinmeyen Bir Eser...", s. 50.

37 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 9/1. Kısım, s. 368.

sembolize ettiği³⁸ mükemmellik vurgusunu önplana çıkarmak gibi bir düşüncesi olduğu da göz ardı edilmemelidir. Keza sefer anlatılırken, “Gâzi Hünkâr mahalline vardıkda yedi kırallar ile mukâbil oldukda...” (1b), yedi kırıl-ı küffâr (1b), yedi gün yedi gece arâm itmeyüb (2a), yedi ‘aded neferen gâziler (3b) gibi ifadeler bu durumu destekler niteliktedir.

Bununla birlikte risale yazarı, padişahın savaş alanında ordunun başında bulunarak askeri cesaretlendirmesi ve gayrete getirmesi, hatta kılık değiştirerek Solakbaşılara rağmen savaşın içine cesaretle girmesinden hareketle sanki eskiye özlemin bir göstergesi gibi II. Selim’den itibaren ordunun başında sefere gitmeyen sultanlara atıfta bulunmak ister gibidir. Bunun yanı sıra askerlerin kahramanlıklarına da vurgu yapmaktadır.³⁹

Aşağıda eserin ihtiva ettiği bir takım hususlar alt başlıklar halinde değerlendirilmiştir.

1. Yeniçeri Mekânları

Yeniçeri Ocağı’nın yaşamsal, askerî, dinî bütün faaliyet alanlarını kapsayan ve sağlayan mekân Yeniçeri kışlarıydı. İstanbul’un fethi öncesinde kışla olarak da adlandırılan⁴⁰ Yeniçeri Ocağı, önceleri Edirne’deyken İstanbul’un fethinden sonra merkezi İstanbul olmuştur.⁴¹ Acemioğlanlar ve Yeniçerilerin kışları⁴² şimdiki Şehzadebaşı denilen yerde yaptırılmıştır. Yangın vs. sebeplerle bir süre sonra Fatih Sultan Mehmed zamanında Yeni odalar⁴³ denilen başka bir mekân oluşturulmuş⁴⁴, zamanla Tekkeler Meydanı, Et Meydanı ve Orta Camii ile birlikte büyük

38 Annemarie Schimmel, *Sayıların Gizemi*, Çev. Mustafa Küpüşoğlu, Kabalıcı yay., İstanbul 2000, s. 24. Yedi sayısı için bk. 140 vd.

39 TTKN 2a-3a. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, C I-II, Haz. Mehmet İpşirli, TTK Yay., Ankara 1999, s. 482, 783. 23 Muharrem 1004 (28 Eylül 1595)’de padişahın genç ve sağlıklı olduğunu, neden kendileriyle sefere çıkmadığını söylemekteydiler. s. 524.

40 Beydilli, “Yeniçeri”, *DİA*, s. 457. Yüksel Çelik, “II. Mahmud Devrinde İdari-Askeri Bir Üs: Rami Kışlası”, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, LII, 2018, s. 229-231.

41 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C II, TTK Yay., Ankara 1983, s. 556. Necdet Sakaoğlu, “Eski Odalar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C III, s. 203-204.

42 A. Süheyl Ünver, “Yeniçeri Kışlaları”, *Belleten*, C XL, S. 160, Ankara 1976, s. 590. Godfrey Goodwin, *Yeniçeriler*, Çev. Derin Türkömer, Doğan Egmont Yay., İstanbul 2008, s. 39, 73.

43 Bir başka görüşe göre ise, Yeni Odalar Kanuni zamanında yapılmıştı. Bk. Necdet Sakaoğlu, “Yeni Odalar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C VII, s. 467.

44 *Kavânin-i Yeniçeriyân*, s. 151. Mehmet İpşirli, “Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Bir Eser: Kavânin-i Osmânî ve Râbita-i Âsitâne”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIV, 1994, s. 26. Sakin,

bir kompleks haline gelmiştir. İstanbul'un fethinden sonra dahi bilhassa Kanuni döneminde Avrupa seferlerinin sıklığından dolayı, Edirne'deki kışlalar aktif kullanılmış, bu sebeple zaman zaman tamirat ve bakımdan geçirilmişlerdir.⁴⁵

Fatih döneminde inşa edilen kışlaların zamanla ihtiyacı karşılayamadığı görülmekte, mevcutları tadilat ve tamirattan geçirme zorunluluğu doğmaktaydı. Bilhassa su konusunda yetersizlikler görülmüş, II. Bayezid zamanında yeni su yolları eklenmiş, Kanuni döneminde ise Kırkçeşme suyolunun inşası ve genişletilmesinden sonra problem halledilmişti.⁴⁶ Bu minvalde risalede odaların tamir edilmesinin yanı sıra kışlada odaların önüne kadar su getirilmesinin hikâyesine yer verilmişti. Buna göre, Kanuni Sultan Süleyman seferden zaferle dönen komutanlara hilat giydirdikten sonra mükâfat olarak bir kese altın ihsan etmişse de onlar odalarına su getirilmesi ricasında bulunmuşlardı. Padişah İstanbul'a döndükten sonra kışlalarına su getirilmesi için hatt-ı hümayun vermişti.⁴⁷ Kanuni, kışlaları ziyaret ettiği bir gün askere sudan memnun olup olmadıklarını sormuş, onlar getirilen suyun ancak havuzları doldurmaya yettiğini, dolayısıyla faydalanamadıklarını söyleyince odaların önüne kadar suyun getirilmesi emrini vermişti. *Yigirminci cemâ'atin evvelinden on bu bölüğün dört bölüğün kışlasına kadar* akan bu suların toplandığı havuzların iyi kullanılması, boşa harcanmaması konusunda da uyarısını yapmıştı.⁴⁸ Kırk çeşme suyollarının inşasında çalışan Acemi oğlanları hizmetleri bitince kapiya çıkarılmışlardı. 1 Muharrem 968/22 Eylül 1560 tarihli Yeniçeri Ağası'na yollanan emirde isimleri deftere yazılan 23 oğlanın kapiya çıkarılması istenmişti.⁴⁹ Yine bu zamanda odaların tamiri gündeme gelmiş, *odaların kârızlerin ka'gîr yapıdırıp ve merâmâtı lâzım mirîden virilmek üzere Şehremîni üzerine mesârifâtını ta'yîn* buyurmuştu.⁵⁰ Odaların tamiri sırasında Makbul İbrahim Paşa, ortaya bir cami yapılmasını padişaha arz etmiş, odaların kapılarını sağlam yapıp içeriye kadın, şarap ve yasak olan şeylerin girmesini, ayrıca vakitsiz içeriye kimsenin girmesi önlemek istemiştir. 13. Yayabaşların odası kaldırılarak yerine Orta Mescid yapılmıştır. Tamirden

Yeniçeri Ocağı, s. 33-36, 293. Mehmet Mert Sunar, "İstanbul'da Yeniçeri Mekânları: Eski ve Yeni Odalar", *Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C II, İstanbul, 2015, s. 191.

45 Sakin, *Yeniçeri Ocağı*, s. 34-35. Sunar, "Yeniçeri Kışlaları Üzerine Bir Değerlendirme", s. 253-254.

46 Sunar, "Yeniçeri Kışlaları Üzerine Bir Değerlendirme", s. 265-266.

47 TTKN 3b-4a.

48 TTKN 5b.

49 Ahmed Refik, "Devşirme Usulü, Acemi Oğlanlar", *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C V, S. 1-2, Haziran 1926, İstanbul Milli Matbaa, 1927, s. 7.

50 TTKN 4b.

sonra odaları gezerken Orta Mescid’de öğle namazını kılmış, imam ve müezzine Şehremini’nden ulufe tayin etmiştir. Bu mescid III. Murad zamanında Yeniçeri Ağası olan Mehmed Ağa tarafından genişletilip cami haline getirilmiştir.⁵¹ Mescid inşası konusu risalede, “*ba’dehu açular namaz kılmak için bir mescid binâ idüb ve bir masura su ve bir musluk ve bir dehlîz binâ idüb “kulların ta’yinât bir yerde gerekdir” deyü bir de mahzen binâ idüb*” şeklinde ifade edilirken bunun yanı sıra diğer imar faaliyetlerinden bahsedilmiştir.⁵²

Yeni Odalar’ın önündeki Et Meydanı olarak anılan meydan aynı zamanda Yeniçeri Meydanı olarak da zikredilmekteydi. Kışlaların önemli bir parçasıydı.⁵³

Yine risalede Yeni Odalar’dan bahisle her bir kapıya kapıcı tayin edilmesi konusu işlenirken SKEEN’de ve İÜNEKN’de yedi kapıya kapıcı tayin edilmesi şeklinde daha açık şekilde vurgulanmıştı.⁵⁴ Keza Yeni Odalar’da dışa açılan yedi adet giriş kapısı vardı. Bunlar 56. Cemaat kapısı (Solaklar Kapısı), 73. Cemaat kapısı (Karaköy Kapısı), 13. Cemaat kapısı (Âdet Kapısı), 70. Cemaat kapısı (Meydan Kapısı), 2. Ağa bölüğü kapısı, 52. Cemaat kapısı, 57. Cemaat kapısı idi.⁵⁵

2. Talimhane

Yeniçeri Ocağı klasik dönemde düzenli talim yapmakta olan bir kurumdu ve bu talimlere tüm ocak mensupları katılmak durumundaydı. Yeniçeriler hafta üç gün ok ve tüfek atış talimleri yaparlardı. Ok talimlerini Talimhanecibaşı, tüfek talimlerini ise Avcıbaşı denilen zabitler yaptırırlardı. Büyük zabitler de 3-4 ayda bir talimhanede nezaret ederlerdi.⁵⁶ Padişah ise senede bir defa Okmeydanı’ndaki talimlere katılırdı. Merasimle Ocak zabitanı nişangâha rütbelerine göre tüfek atışı yaparlardı.⁵⁷

Talimhanecibaşı 54. Bölüğün çorbacısı idi. Bu ve bölük halkı ok atan yoldaşlara ve kemankeşlere ok verir, talim ettirir ve padişah sefere gitmedikçe Talimhaneci

51 *Kavanin-i Yeniçeriyân*, s. 152-153.

52 TTKN 7b-8a.

53 TTKN 7b.

54 TTKN 4b, SKEEN 50b, İÜNEKN 4a.

55 *Kavanin-i Yeniçeriyân*, s. 153. Sunar, “Yeniçeri Kışlaları Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 257.

56 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 557. Sakin, *Yeniçeri Ocağı*, s. 296.

57 Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları I*, s. 333. Pul, *Türnacıbaşılık*, s. 80. 1015/1606 yılında Ok meydanındaki talim yapma merasimi için bk. Topçular Kâtibi Abdülkadir, *Kadrî Efendi Tarihi*, C I, Haz. Ziya Yılmaz, TTK Yay., Ankara 2003, s. 480.

de gitmezdi. Talimhanecinin başında yusufi başlık ile her gün gelip Solaklara ve kemankeşlere talim ettirmesi kanundu. Ocak talimhanesinde Kanuni Sultan Süleyman kendisine bir yer ve çeşme yaptırmıştı. Padişah senede bir buraya gelir atış talimlerinde bulunur başarılı olanların *kimine dülbend ve kimine kemân ve kimine çıkan ile akçe ihsân* ederdi. Padişahın gelişinde Seksoncular da hazır bulunur seksonların⁵⁸ aylara saldırtıp parçalattırırılar,⁵⁹ ve pehlivanlar güreş tutarlardı. Her Yeniçeri odasında birer ikişer pehlivan bulunması kanundu. Gürz sallamak ve atma yarışmaları yapılırdı. Solak ve kemankeşler de maharetlerini gösterirlerdi.⁶⁰ Ocağın Talimhane ve Okmeydanı denilen atış meydanlarında mükemmel hedefleri vardı. Burayı II. Bayezid'in yaptırmış, Kanuni zamanında ise genişletilmişti. Kanuni tarafından At Meydanı'nda bir talimhane yapılmış, hedef olarak belirlenen yerlere yonma taştan kargir bir duvar, bunun orta yerinde somaki mermerden nişangâhlar konulmuştu. Bundan başka meteris için somaki miller diktirilmişti.⁶¹

Ok meydanında padişah geldiğinde Yeniçeri Ağası başta olmak üzere ocak zabıtları nişangâha tüfek atarlardı. Önce Yeniçeri Ağası yer öper, ağa tüfenkçileri tüfengi doldurup ona verirlerdi. Sonra Sekbanbaşı, Kul Kethüdası, Zağarcıbaşı, Seksoncubaşı, Turnacıbaşı, dört Haseki, Başçavuş sırayla atış yaparlardı. Sonra Başçavuş evvela cemaat sonra bölük çorbacılarına attırırdu.⁶² En son seğirdim aşçıları gelip yarış halinde et kaparlardı ve en başarılısına Solaklık ihsan edilirdi.⁶³

3. Ocak Tayinatı

Yeniçeri kanununa göre, kapıya çıkan Yeniçeriler üç ayda bir ulufe almaktaydılar.⁶⁴ Başlangıçta kıdemlerine göre iki ilâ beş akçe arasında yevmiye tayin olu-

58 Et Meydanı içerisinde sekson adı verilen köpeklerin barınması için seksonhane bulunmaktaydı. Bunlara bakmakla yükümlü olan birim 71. Cemaat ortasıydı. Bk. Sunar, "Yeniçeri Kışlıları Üzerine Bir Değerlendirme", s. 267.

59 TTKN (6a) ve İÜNEKN'de (6a) *Seksoncu başı seksonları bir bir indirüb* derken SKEEN'de *samsoncubaşı ayıyı samsonlara pârelendir[ür]di* (52a) ifadesi yer almaktadır.

60 TTKN 6a-b. Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 332. Uzunçarşılı bu bilgileri Yeniçeri Teşkilat Mecmuası s. 6, 7'den nakletmiştir. 271. sayfadaki bilgiler için de yine Hususi Kütüphanesi'nde bulunan bu mecmuayı kullanmıştır. "...*bütün gün başında yusufi ile durub tifenk atanlara ve Solaklara ve sâ'ir kemankeşlere ta'lîm itmeğe me'mûrdur*" İÜNEKN 5a.

61 TTKN 6a. *Yeniçeri Teşrifat Defteri* s. 6'dan naklen Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 229.

62 TTKN 6b. *Yeniçeri Teşkilat Mecmuası* s. 6,7'den naklen Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 333. Sakin, *Yeniçeri Ocağı*, s. 347.

63 TTKN 6b.

64 *Kavanin-i Yeniçeriyân*, s. 84. Beydilli, "Yeniçeri", *DİA*, s. 454. Mehmet Mert Sunar, "Ulufe", *DİA*, C

nan Yeniçerilere Kanuni Sultan Süleyman zamanında günlük beş-altı akçe ulufe ödenmekteydi.⁶⁵ Genel anlamda sekiz akçeden fazla ulufe alamazlardı. İş göremez duruma gelip oturak yani emekli olduklarında beş akçesini hazineye devrederler, üç akçe almaya devam ederlerdi.⁶⁶ Kavanin-i Yeniçeriyân'da ayrıca sefere gitmeyenlerin yerinin oturaklık olduğu, ulufelerini eskiden beri camilerin fazlalıklarından aldığı, bu durum zorlaştığında II. Selim zamanından itibaren üçer akçe maaşla birlikte çuhalarının da Yeniçerilerle birlikte verilmesinin kanun olduğu belirtilmekteydi. Bunlar, otuzar akçelik yay akçesini alamamaktaydılar.⁶⁷

Ayrıca tahta cülusta bahşiş ve terakki⁶⁸ verilmesi de âdettendi. Bunlara ilave olarak Yeniçeriler padişahların ilk seferlerinde de bahşiş alırlardı. Kıdem ve hizmetlerine göre tumar sahibi de olabilmekteydiler.⁶⁹ Bu tür uygulamalar, sefer sırasında askerin motivasyonunu yükseltmek için teşvik primi mahiyetindeydi. 1529 Viyana kuşatmasında Kanuni Sultan Süleyman taarruzdan önce düşman savunma hatlarını yaracak ilk askere çeşitli vaatlerde bulunmuştu. Bu bir tumarlı olacaksa subaşılığa terfi ettirilmesi, zaten subaşıysa sancak beyliği verilmesini emretmişti. Bir gönüllü veya dirlik sahibi değilse bu asker, 30 bin akçeli tumarlılar arasına katılacaktı.⁷⁰ Yeniçeri odalarına her ulufede terakki denilen ve hak sahiplerine dağıtılması gereken bir miktar akçe daha vardı. Birkaç çeşidi olan bu terakkilerden biri de mukarrer adı altında verilmekteydi. Bu miktar, her üç ayda bir ulufede bütün ocağa aralarında dağıtılmak üzere toplam 300 akçeydi.⁷¹ Risalede bu ödeneğe dair herhangi bir bilgi yoktur.

Görevlerinin (inzibat, muhafızlık, sefarethane güvenliği, yangın söndürme, dip-

42, İstanbul 2012, s. 124-126.

65 Gyula Káldy-Nagy, "The First Centuries of The Ottoman Military Organization", *Acta Orientalia*, Tomus. XXXI, Budapest 1977, s. 168.

66 *Kavanin-i Yeniçeriyân*, s. 68, 88.

67 *Kavanin-i Yeniçeriyân*, s. 80, 90.

68 Terakkilü denilen ulufelerine 3-5 akçe eklenmiş olan Yeniçerilerin kalelerde görevlendirilmesi ve bu usulün de bozulması hakkında bk. Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, C I-II, Sad. Neşet Çağatay, TTK Yay., Ankara 1992, s. 298.

69 İlgürel, "Yeniçeriler", *İA*, s. 389. Coşkun Üçök- Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yay., Ankara 1991, s. 202.

70 Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş*, s. 50.

71 İrina Ye. Petrosyan, *Mebde'-i Kanûn-ı Yeniçeri Ocağı Tarihi*, Moskova 1987, s. 97 (46a). Ayrıca bk. *Kavanin-i Yeniçeriyân*, s. 69. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları I*, s. 425, 427, 455. Ömer İşbilir, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İdare, İkmâl ve Lojistik Meseleleri*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996, s. 154.

lomatik koruma vb.) mahiyetlerine⁷² göre her türlü maddi destek de kendilerine sağlanmaktaydı. Bu destekler gıda maddesinden muhtelif ihtiyaç malzemelerine, konaklamadan güvenliğe, ulaşımdan yolluğa pekçok kalemden oluşmaktaydı. Ek gelir olarak adlandırabileceğimiz bu tayinat içerisinde cep akçesi, koyun akçesi, yaka akçesi, keman akçesi, barut akçesi, nafaka gibi nakdî ödemelerin yanı sıra buğday, et, un, ekmek, peksimet, bal, pirinç, yağ, mum gibi temel ihtiyaç maddeleri de bulunmaktaydı. Zaman zaman serdarlar da sefer sırasında emrinde görevli Yeniçerilere bir takım ihsanlar da bulunmaktaydılar. Örneğin Nasuh Paşa İran savaşları sırasında ocağa Kurban akçesi adında bir miktar meblağ ihsan etmişti.⁷³ Risalede, “*Gâzi Hünkâr Eski Saraya binîş idüb Altı bölüğüñ Sipahiler ağalarına ve Kethüdâlarına ve Yeniçeri Ocağı halkına ve Yeniçeri kullarına ‘azîm ziyâfetler eyleyüb ve çeb akçesi yağmur misâli yağdırub ve çil para ile karışdırub tepsiyle kullarına bezl idüb Yeniçeri Ağasına ve Kul Kethüdâsına ve Başçavuş ağaya ve sâ’ir ocak ağalarına hil’at-i fâhire giydürüb ve ba’dehu senede yüz elli kise akçe koyun akçesi ve üç ayda bir kerre her bir nefere kırkar akçe yaka akçesi ve barut akçesi ve otuz akçe keman⁷⁴ akçesi için hatt-ı hümayûn ihsân buyurdular ve serhadlerde mevcûd neferâta yamakana yevmiye ikişer akçe nafaka ve ayda birer kile halburlanmış buğday ve iki ademe bir vukyye lahm...*”⁷⁵ şeklinde Yeniçerilere verilen nakdî ve aynî ödeneklerden bahsedilmekteydi. Bu ifadeler bize Kanuni zamanında Yeniçeri’ye yapılan ihsanların nasıl cömertçe yapıldığını, ileriki zamanlarda yılda bir defa verilen bu ödeneklerin bu dönemde üç ayda bir olmak üzere yılda dört defa yapıldığını göstermektedir. İÜNEKN’de de *Yeniçeri ocağı halkına muhabbet eyleyüb* böylesine çok ihsanlarda bulunan padişahın cömertliği dile getirilmekteydi.⁷⁶

Âdet-i nân-horân adı altında, Yeniçerilerin yetimlerine fodla verilmekteydi. Bunlar I. Ahmed zamanında 1655 kişiydi. Her nefere üç ayda un akçesi diye 15’er

72 Ayrıntılı bilgi için bk. İlgürel, “Yeniçeriler”, *İA*, s. 388-389. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 557. Goodwin, *Yeniçeriler*, s. 100-101. Üçok- Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 204. Howard A. Reed, “Ottoman Reform and Janissaries: The Eşkenci Lâyihas of 1826”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ed. Osman Okyar-Halil İnalçık, Ankara 1980, s. 194.

73 *Kadri Efendi Tarihi*, I, s. 572.

74 “Kanun-ı keman-baha, ki yılda her bir nefere otuzar akçe senede bir Şevval, Zilkade ve Zilhicce mevacibine –ki ana kitab ıstılahınca lezez mevacibi itlak olunur. Keman-baha deyu mevacibleri ile maan verilmek kanun-ı kadimdir”. Bk. Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü’l-beyân fi Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Haz. Sevim İlgürel, TTK Yay., Ankara 1998, s. 150. *Eyyubî Efendi Kânûnnâmesi Tahlil ve Meitin*, Yay. Haz. Abdülkadir Özcan, Eren Yay., İstanbul 1994, s. 46. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 9/I. Kitap, s. 92.

75 TTKN 4a.

76 İÜNEKN 7a-b.

akçe verilmektedir. Hizmette olan Acemi oğlanlarına ise ayda 5'er akçe olmak üzere üç ayda bir ulufeleriyle birlikte âdet-i zerpul denilen bir ödeme yapılmaktaydı. Kanuni zamanında Haseki Sultan Camii inşasında çalışan Acemilere de ayda beş akçe pabuç akçesi verilmesi ferman olunmuştu.⁷⁷

Tayinat içinde yiyecek malzemeleri olduğu kadar giyecek de önemli bir yer tutmaktaydı. Bunların giyecek ihtiyaçları da devlet tarafından karşılanmaktaydı. *Fatih Kanunnamesi*'nde Yeniçeri taifesine yıllık 5'er zira lacivert çuka ve II. Murad zamanında yılda bir defa on bir akçe olan yaka akçesinin 32 akçeye çıkarılması, başlarına sarmak için 6'şar zira astar verilmesi hükmü konmuştu.⁷⁸ Görüldüğü gibi Kanuni zamanında yaka akçesi yılda dört defa olmak üzere 40 akçeye yükseltilmişti.

Her Çarşamba ocağa 15 bin mum, Yeniçeri çavuşları başlarına selimî sarıkları giyerek 16 dirhem üzerinden yılda 70 bin mum dağıtılırdı.⁷⁹ Yeniçerilere üçü bir akçeden mum satılırdı. Fiyat artışı durumunda aradaki farktan doğan zararı, zarar-ı lahm gibi devlet karşılardı. Ayrıca ocağa ait 75 mum imalathanesi vardı. Etmeydanı'nın mumcu dükkanları da meşhurdu.⁸⁰

Kanuni zamanından beri sınır kalelerindeki Yeniçeriler, maaşlarından başka nafaka akçesi adıyla birer akçe –ki Risale'de ikişer akçe-, ayda bir kile kalburlanmış buğday ve günlük iki muhafız için bir okka et alırlardı.⁸¹ Yine Kanuni tarafından mum, bal, pirinç, revgan virilmek için kışlada “*kulların ta'yinât bir yerde gerekdir*” denilerek bir mahzen bina edilmişti.⁸²

4. Et ve Et Meydanı

Yeniçeri Ocağı'nın bir kısım temel ihtiyaç maddeleri devlet tarafından karşılanmaktaydı. Bunların başında küşt, lahm denilen et gelmekteydi. Genel itibarıyla

77 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 9/I. Kitap, s. 92. Ahmed Refik, “Devşirme Usulü, Acemi Oğlanlar”, s. 7.

78 Fatih Sultan Mehmed, *Kanunname-i Al-i Osman (Tahlil-Karşılaştırmalı Metin)*, Haz. Abdülkadir Özcan, Kitabevi, İstanbul 2003, s. 14. Kaytaz, “Osmanlı Askerî Teşkilatı Hakkında Bilinmeyen Bir Eser...”, s. 52. Yusuf Halaçoğlu, *XIV ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK Yay., Ankara 1995, s. 51.

79 *Kavanin-i Yeniçeriyân*, s. 96.

80 TTKN 8b. Özcan, “Etmeydanı”, *DİA*, s. 497. Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 206.

81 *Yeniçeri Teşrifat Mecmuası* s. 4'ten naklen Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 325.

82 TTKN 7b-8a.

Yeniçeri Ocağı bünyesinde odalara koyun eti verilmesi kanundu.⁸³ Bu kanun çerçevesinde, ocağa etin getirilmesi ve dağıtımı sırasında yapılan uygulamalar sultan ve kapıkulları arasında nimete hizmet bağlamında bir mukavele anlamı da taşı-maktaydı.⁸⁴

Ocağın et ihtiyacı, İstanbul mezbahalarından karşılanırdı. Fakat zaman zaman görülen et sıkıntısı ve fiyat artışları sebebiyle Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren Yedikule Mezbahası'nda kesilen hayvanların etlerinin tamamı da buraya tahsis edilmişti. Fatih zamanında, etin fiyatı ne olursa olsun Yeniçerilere 3 akçeye verilmesi kabul edilmiş, fiyat farkından doğan zararı karşılamak için belli bir meblağ para vakfedilmişti.⁸⁵ Cepheye hareket etmeden önce Yeniçerilere hazırlıklarını tamamladıkları süreçte kendilerine verilen çeşitli ödeneklerin yanı sıra zarar-ı nân ve zarar-ı lahm gibi temel ihtiyaç maddelerini satın alabilmeleri için maddi desteğin sağlandığı vakf-ı nukud adı altında, 1474-1477 yılları arasında Veziriazam olan Gedik Ahmed Paşa tarafından onun yirmibirinci alaydaki aşçıbaşılık tecrübesine dayanılarak bir fon oluşturulmuştu. Paşa, sadece askerlere mahsus kasaplar ve un pazarı (Unkaparı) açılmasını da sağlayarak tedarikte sıkıntı çekmelerini önlemek istemiştir.⁸⁶

Kanuni devrinin başlarında ise, Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan Yeni Odaları Veziriazam İbrahim Paşa yeniden tanzim ettirirken selhanelerden getirilen etleri ayrı bir kapıdan içeriye aldirarak meydanlık yerde dağıttırılmış, daha sonra bu kapıya Et Kapısı denildiği gibi meydana da Et Meydanı adı verilmiş, sonraları kapı da Et Meydanı Kapısı adıyla anılmaya başlanmıştır.⁸⁷ Kışlanın önemli bölümlerinden olan Et Meydanı, Yeni Odaların önünde bulunan ve her gün et ihtiyacının miri fiyattan karşılandığı yerdirdi.⁸⁸ Et Meydanı'na açılan kapı, Meydan Kapısı olarak da adlandırılan 70. Cemaat kapısıydı. Bu kapının yanında küçük bir

83 *Mebde-i Kanun*, s. 140 (67b). Ayrıca bk. *Kavanin-i Yeniçeriyân*, s. 94. Genellikle her bir Yeniçeri'ye genel olarak 60 dirhem yani 200 gr. et verilmekteydi. Merkezden uzakta olan ocak mensuplarına da muayyen miktarda et tahsis edilmekteydi. Örneğin 1611 yılında merkezden Van muhafazası için gönderilen Yeniçerilerin günlük et tahsisatı 160 gr.dır. (İşbilir, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri*, s. 45).

84 Cemal Kafadar, "Yeniçeriler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C 7, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 1994, s. 473.

85 *Kavanin-i Yeniçeriyân*, s. 92-93. Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 254. Özcan, "Etmeydanı", *DİA*, s. 497.

86 Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş*, s. 108, 252 (5. Bölüm dipnot 2).

87 Özcan, "Etmeydanı", *DİA*, s. 497.

88 Sunar, "İstanbul'da Yeniçeri Mekânları: Eski ve Yeni Odalar", s. 193.

kışlayı andıran nöbetçi binası bulunmaktaydı.⁸⁹ Özellikle Yedikule selhanelerinde zebh edilen hayvanlardan her gün tayin edilen miktarda et, hayvanlara yüklenecek birkaç Yeniçeri neferinin korumasında kışlalara getirilirdi. Bu esnada çarşı-pazarda bunların çevresinde dolaşmak yasaktı. Sonra tomruk adı verilen sekiz kasap dükkanı aracılığı ile her orta veya bölüğün nefer sayısına ve tayin miktarına göre belli ücret karşılığında dağıtılırdı. Et fiyatı artsa bile bu rakam değişmez aradaki fark *zarar-ı lahm* adıyla devlet tarafından karşılanırdı. Bu zarar iskelelere gelen hayvanlardan alınan kasabiye akçesinden karşılanmaktaydı.⁹⁰ Bu sekiz adet kasap dükkanlarından her birine ikişer Hıristiyan kasap ve dörder hizmetkâr tayin edilmişti. Bu hizmetleri karşılığında kendilerinden herhangi bir vergi vs. alınmazdı.⁹¹

Kavanin-i Yeniçeriyân, “*Sultan Süleyman Han zamanında tomruk tayin edip, Meydan’ı yaptılar. Rumeli’nde 360 bin koyun tayin edilmiştir. Eğer koyun zararı çok olursa, yoldaşlara koyun bulunmazsa, bu hazine malı koyunlardan verirler. Şimdi o koyunun üçte biri gelmez, kalanın akçesini getirirler, koyun tüccarına verirler. Her iskelede başka kasabiye tayin edilmiştir. Bunların zararı buradan verilir. Ama verilen gittikçe çoğalmaktadır. Çoğaltmamak gerekir. Eskiden verileğeldiği gibi vermek gerekir. Odadan odaya yarımşar koyun verileğelmıştır*” diyerek bu konudaki bozulmalara da dikkat çekmekte, Kanuni dönemindeki durumu idealize etmekteydi.⁹²

Risale, bu husustaki bilgileri 52. bölümün⁹³ açsısı Ahmet Usta’nın şahsında sembolik bir anlatımla teyit eder. Buna göre padişah, Ahmet Usta’nın arzuhalı neticesinde ocağın bünyesinde sekiz tomruğun tesis edilmesi, açsıların namaz kılması için bir mescid, musluk, dehliz (ayak yolu) ve mahzen bina edilmesi emrini vermişti. Ayrıca padişah, “...tomruklarında eğer Karaman koyunu ve keçi ve ark lahm ve bayat lahm görüb bu sekiz tomruğu virilür ise Allahü te’âlanın la’neti vesâ’ir mahlûkâtın la’neti ve cümle yaradılmışların la’neti ol zâbûtânın üzerine olsun” diyerek bu kasap dükkanlarında usulsüz işler yapılmaması, kanundışı uygulamaların olmamasını sıkıca tenbih etmişti. Kanuna uygun olmayan etler getirilirse sekson denilen köpeklere verilmeliydi.⁹⁴

89 Sunar, “Yeniçeri Kışlaları Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 257.

90 *Tarih-i Askeri-i Osmanî*, s. 207, 208. Özcan, “Etmeydanı”, *DİA*, s. 497.

91 TTKN 8a. Özcan, “Etmeydanı”, *DİA*, s. 497. Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 254-255.

92 *Kavanin-i Yeniçeriyân*, s. 93. İpşirli, “Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Bir Eser: Kavânin-i Osmânî ve Râbîta-i Âsitâne”, s. 29.

93 Yenibahçe Çayırı’na açılan kapı ile Et Kapısı olarak adlandırılan kapıları 52. ve 57. Cemaatler korumaktaydı. Bk. Sunar, “Yeniçeri Kışlaları Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 257.

94 TTKN 7b-8a.

Bu işlerden sorumlu olmak üzere et tomruklarının nezareti Başçavuş'a, kasap ve hademelerin nezareti de Başdeveci'ye verilmişti.⁹⁵

Kışlaya gelen etin dağıtımı belli teşrifat kaidelerine göre yapılmaktaydı. Kavanin-i Yeniçeriyan'da : “*Et kışla kapılarına vardığında, bir kasap kesilmiş koyunların birini kucağına alarak kışla kapısının iç tarafında ayakta durur. Seğirdim ustası ile erleri de kışlanın ortasındaki meydanın diğer tarafında hazır olurlar. Bu sırada kışlalardaki askerlerin görevde olmayanlarının hepsi meydanda toplanarak seyredeler. Başçavuş, kışla meydanında her zaman gülbang çektiği yüksek taşın üstüne çıkıp, iki kolunu Bektaşî usulünde göğsüne bağlayıp bir gülbang çektiikten sonra: Hazır olun ağalar! Et geldi! Bildik, bilmedik demeyiniz! Ustalarımızı gördükde peştemallarımızı çeviriniz! Haydi babam, haydi diye haykırır haykarmaz, bu yarışma adeta bir kale fethine eşit övünme vesilesi olup, eti kapmaya hazır olan seğirdimler bir hamlede eti kucağında tutmakta olan kasaba doğru seğürtüp, elini kim önce vurursa, eti alır ve seğirdim erlerinin ikisi derhal herifin koltuğuna girerek, bir tur atıp kışlasına götürürlerdi*” diye anlatılmıştı.⁹⁶

5. Bedergah-Kuloğlu-Ocağa Ecnebi Girmesi

Yeniçeri Ocağı kanununa göre Acemi Ocağı'ndan çıkanlar, kapıya çıkma veya bedergâh adı verilen bir uygulamayla bilhassa sefer zamanlarında kıdem sırasına ve ocağın münhal raporuna göre genellikle üç akçe yevmiye ile Yeniçeri Ocağı'na çıkarılırlardı.⁹⁷ Acemi Ocağı'nın en büyük kumandanı İstanbul Ağası'ydı. Ondan sonra Anadolu ve Rumeli Ağaları gelmekteydi.⁹⁸ Zaman içinde devşirme yoluyla Acemi Ocağı'na kabullerin yanı sıra kuloğlu denilen emektar Yeniçeri çocuklarına da bu yol açılmış, XVI. yüzyılın sonlarına doğru sayıları 700'ü bulan kuloğullarından belli yaşa gelenler Acemi Ocağı'na alınır olmuştu.⁹⁹ Fakat buna da rüşvet

95 TTKN 8a. Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 256.

96 *Kavanin-i Yeniçeriyan*, s. 221-222.

97 *Kütâb-ı Müstetâb, Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, Haz. Yaşar Yücel, TTK. Yay., Ankara 1988, s. 13. İlgürel, “Yeniçeriler”, *İA*, s. 388. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 554. Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 12, 14. Ahmed Refik, “Devşirme Usulü, Acemi Oğlanlar”, s. 1.

98 Abdülkadir Özcan, “Osmanlı Askeri Teşkilatı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, I*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 1994, s. 337. Kavanin-i Yeniçeriyan yazarı da dedesinin 14 yıl İstanbul Ağalığı Saka Mahmud olduğunu ifade etmişti. Bk. *Kavanin-i Yeniçeriyan*, s. 28.

99 İlgürel, “Yeniçeriler”, *İA*, s. 388. Irina Petrosyan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Reformlar Konusunda İlk Girişim: XVI. Yüzyılın Sonu İle XVII. Yüzyılın Başında Yeniçeri Ocağı”, *Osmanlı, C 6*, Ankara 1999, s. 673. Orhan Sakin, Kanuni döneminde sınırlı da olsa evlenmeye müsaade edildiğini, II. Selim'in tahta çülusunda kul oğullarının ocakta istihdam edildiğini yazar. (*Yeniçeri Ocağı*, s. 57).

karışmış, tefiş etmeksizin ocağa kuloğlu¹⁰⁰ kaydedilir hale gelmişti.¹⁰¹ Kendisi de devşirme kökenli bir Yeniçeri olan *Kavanin-i Yeniçeriyân* yazarına göre, ocağın bozulmasına yol açan girişimlerin temeli devşirme uygulamasındaki usulsüzlüklere dayanmaktaydı. Yeniçeri olmaya layık olup olmama konusunda eski kanunlarda meslek, soy ve dine göre bir zorunluluk belirlenmişken, bu kurala uyulmaması ocağı temelden sarsmaktaydı.¹⁰² Yeniçeriliğe kabul edilecek olanlar, Türk oldukları halde ana baba isimlerini Hıristiyan adıyla kaydederek Ağa Çırağı yapılmakta, aslımı araştırmadan deftere kaydedilmekteydi. *Bu uygulama başladığından beri devşirmeye ihtiyaç kalmamıştı. Ağa çıraklığı başladığından beri Yeniçeri Ocağı'na Türk mürk dahil olup başlı başına bir illet olmuştur, devşirmeye ihtiyaç kalmamıştır. Devşirmenin bozulmasına sebep bu olmuştur* diyerek kanunların uygulanmadığının önemini çizmişti.¹⁰³ Durum bir başka açıdan değerlendirildiğinde; Kanuni zamanından itibaren ateşli silahların kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte Yeniçeri sayısı hızla artmış, bu minvalde ocağa devşirme usulüne uygun olmamakla birlikte Türkler de alınmaya başlamıştır.¹⁰⁴

Kanuni döneminden sonra yazılmış olan risale, bu durumdan doğan rahatsızlığı vurgulamak istercesine Kanuni zamanında kanunun uygulanış biçimine dikkat çekmektedir. “... ve ocaklu evlâdları ve ocak ağalarının hizmetlerinde kâl olmuşlardan be-dergâh eyleyeler ve kaldı ki yigirmi üç yaşına kadar be-dergâh etmeyeler yigirmi üç yaşmadan evvel Acem oğlu kışlâsına Anadolu ve Rumili ağasına teslim eyleyeler ve ta'zirleri oda kethüdasının elinde olsun okusunlar İslâmın öğrensünler ahşâm oldukda oda kethüdâsı bir oda içine koyub üzerinden kapıyı berkide bu minvâl üzere terbiye olunduktan sonra be-dergâh eyleyeler” şeklinde ocağa kabul kriterlerinden bahsetmektedir.¹⁰⁵ Öyle ki hükümdarların dahi kapıya oğlan çıkarmak hususunda geçerli kanunlara uymak durumunda olması ve yapılan suistimallere göz yummaması bir hikâyeyle somutlaştırılmıştı. Hikâyeye göre, Kanuni Sultan Süleyman Halkalı bahçesini düzenleyen Acemilerin hiz-

100 *Kavanin-i Yeniçeriyân*, s. 26, 112, 186.

101 Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 494.

102 Fodor, “Bir Nasihat-name Olarak Kavânin-i Yeniçeriyân”, s. 219-220. Koyuncu, “Kavânin-i Yeniçeriyân ve Bosnalı Müslüman Çocuklarının Devşirilmesi Meselesinin Tenkidi”, s. 195

103 *Kavanin-i Yeniçeriyân*, s. 24, 35.

104 Halil İnalçık, “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700”, *Archivum Ottomanicum*, VI, 1980, s. 289. Öz, *Kanun-ı Kadîmîn Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, s. 47.

105 TTKN 5b. *Yeniçeri Teşkilat Mecmuası*, s. 5'ten naklen Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 33. *Kavanin-i Yeniçeriyân*, s. 28.

metlerini beğenip bunlardan üç oğlanın *kanunları çerçevesinde* kapuya çıkarılması emrini verdiğiinde İstanbul Ağası Saka Mahmud Ağa onlardan daha kıdemli iki Acemi'nin olduğunu belirterek toplamda beş kişinin bedergâh edilmesi için izin vermişti. Ancak Yeniçeri kâtibi kendisine mensup iki Acemi'yi de kayıt sırasında bunların arasına dahil etmişti. Defterler incelenirken bunun farkına varıldığında padişah tüm ricalara rağmen kâtibin idam emrini vermişti.¹⁰⁶ Keza yine Edirne'de Sultan Selim Camii inşası sırasında pencere demirleri hizmetlerinden dolayı Mimar Sinan'ın mektubuna binaen yedi Acemi oğlanın kapıya çıkarılması için verilen emirde *kanunlarına göre* ibaresi yer almıştı. Ahmed Refik'e göre ise, Acemi Ocağı teşkilatındaki bozulma Kanuni zamanında başlamıştı.¹⁰⁷

1584 tarihinde Özdemiroğlu Osman Paşa'nın, yararlılığı olanlara dokuz akçe ile bölüğe girme izni vererek ocağa ecnebilerin girmesinin yolunu açtığı¹⁰⁸ söyleyen Koçi Bey, kul sayısının azaltılmadan çözüm bulunamayacağını söyleyerek ümitsizliğini vurgular¹⁰⁹ ve şu tavsiyelerde bulunur: Devşirme oğlanlar veya kul oğulları olanlar sadece bedergâh olmalıdır. Ağa çırağı, ferzend-i sipahi ve becayeş namı altındaki kanuna aykırı her uygulama kaldırılmalıdır.¹¹⁰

Kütâb-ı Müstetâb'a göre III. Murad'dan itibaren devletin adalet mekanizmasında kusur, devlet işlerinde tedbirsizlik, ihmallerden dolayı reaya çeşitli sıkıntılara maruz kalmıştır. Hazine gelirleri giderlere yetmez olmuş, kul taifesine kanuna aykırı olarak ecnebi girmiş, devlet adamları arasında haset ve sürtüşmeler yaygınlaşmış, rüşvet ve iltimas gibi temel sebepler yüzünden devlet-i aliyyenin temeli sarsılmıştır.¹¹¹ Bu eserde, kanuna aykırı devşirme yapılması şu şekilde ifade edilmişti: "*kanun ve zabt ve edeb ahvallerinden evvela iç oğlanları kadimü'l-eyyamdan devşirme veyahut sahih kul cinsi pişkeş olagelmıştır. Şimdiki hal ise ekseri İstanbul'un şehri oğlanları ve Türk ve Ermeni ve Çingane oğlanları olup on oğlanda bir sahihçe devşirme veyahut kul cinsi yokdur. Bu takdirce ol makule oğlanlar taşraya çıkub Kul taifesine zabıt olup ağa oldukda veyahut memlekete vali olduklarında ahvalleri malum ve ehl-i basiret katında hafı değildir*".¹¹² Yine burada, "*reaya olanlardan Etrak ve Ekrad ve Çingane ve Tat ve Acem el-hasil her isteyen ila'l-an varup eğer*

106 Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 63, 385.

107 Ahmed Refik, "Devşirme Usulü, Acemi Oğlanlar", s. 8, 14.

108 *Koçi Bey Risalesi*, Haz. Yılmaz Kurt, Akçağ Yay., Ankara 1998, s. 52-53, 55.

109 *Koçi Bey Risalesi*, s. 66-67.

110 *Koçi Bey Risalesi*, s. 97-98. Pál Fodor, "Bir Nasihat-name Olarak Kavânin-i Yeniçeriyân", s. 221.

111 *Kütâb-ı Müstetâb*, s. 2.

112 *Kütâb-ı Müstetâb*, s. 26.

seferlerde ve eğer Asitanede akça ile dirliklere geçmek ile Kul taifesine bu sebeb ile ecnebi karışıp herc ü merc olmuşlardır...¹¹³ denilerek Osmanlı Devleti'nde yaşanan bozuklukların temeli askerî sistemdeki kanun dışı uygulamalara dayandırılmaktaydı.

Risale, “Gâzi Hünkâr “benim hâs kullarım içine Acem ve Rum ve Çingâne ve Göçebe Yörük Yeniçeri olmayanların evlâdlarını komaya”¹¹⁴ diyerek kanuna aykırı bu uygulamanın Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar gittiğini düşündürmekte hatta işaret etmektedir.

SKEEN ve İÜNEKN'deki “Kapucı, odaların içine kullarumdan gayrı ecnebî kimesneyi komayasın ve avratdan ve tâze oğlandan bir kimesnenün girdüğüne rızâyı hümayûnum yokdur, meger kim kul oğlu ola ve gayrı şehirlinün girdüğüne aslâ rızâm yokdur” ifadesi kuloğulları dışında ocağa dışarıdan girişe izin verilmediğini teyit etmektedir.¹¹⁵ Dolayısıyla SKEEN ve İÜNEKN, kuloğlu uygulamasının daha Kanuni döneminde başladığını göstermektedir. TTK nüshasında da bizzat Sultanın ağzından Acem ve Rum ve Çingâne ve Göçebe Yörük gibi Yeniçeri olmayanların evlâdlarının ocağa girdiğini/girmeye çalıştıkları, ancak bunlara izin verilmediği belirtilmekte, kuloğlu ve ağa çırağı gibi kişilerin daha Kanuni döneminde bedergah edilmesinin yaygınlaştığı ve kabul gördüğü vurgulanmaktadır.

İÜNEKN ve Yeniçeri Teşkilat Mecmuası'nda da Kanuni Sultan Süleyman'a ait olduğu söylenen aşağıdaki söz, ocağa alınacak efradın menşei ve ırklarına ne kadar ehemmiyet verildiğini göstermektedir. Şöyle ki: “*el-‘iyazübillah Urus ve Acem ve Çingâne ve Türk re‘ayasının evlâdların ve sâ‘ir mahlûkâtın evlâdların Harputlu ve Diyarbekirli ve Malatyalı olmaya bu yukarıda ta‘yîn ve tasrîh olunanlardan gayrı âdemi ya rüşvetle veya ricâ ile veya bir büyük yerden şefa‘at ile be-dergâh idüb hâlis kullarımın aralarında bir ecnebi korlarsa Allahü ‘azîmü’ş-şanın ve yüz yigirmi dört bin peygamberlerin la‘netleri ol zâbitlerin üzerlerine olsun*”.¹¹⁶

113 *Kütüb-ı Müstetâb*, s. 4, 8, 17. Koçi Bey, Laz, Yörük, katırcı, deveci, hammal, ağdacı, kutta-i tarik (yol kesen), yan kesici ve sair muhtelif cinsleri de belirtir. s. 57.

114 TTKN 5b

115 SKEEN 50b-51a. İÜNEKN 4a. “meğer ki kul oğulları ola ve babasından yetim kalan kul oğulları odalarına alub hıdmet itdürelere taze olduğu suretde yatsu namazından sonra oda kethüdâsı ol kul oğlın bir تنها odanın içine koyub üzerine kilitleye ve sabah oldukda oda kethüdâsı kapuyu açub yine hıdmetine meşgûl ola ve mezbûr kul oğulların bir ma‘küle kabahat zuhûr ider ise oda başısı ve vekil harcı ta‘zîr itmeyüb yine oda kethüdâsı ta‘zîr ide hatta kim otuz dokuz değnekden ziyâde urmaya ve mezbûr kul oğulları yigirmi üçer yaşına girmeyince be-dergâh itmeyeler ve kul oğulları ve devşirme ocak ağalarının hıdmetlerinde olub bişmiş kâl olmuş hunefalarından” şeklinde ayrıntılı kriterler ifade edilmişti.

116 İÜNEKN 4a-4b. *Yeniçeri Teşkilat Mecmuası*, s. 5'ten naklen Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 21.

Selânikî ise, 1590 yılında Acemi Ocağı'na devşirme alımında usulsüzlük yaşanmış olduğunu, rüşvetle Yahudi, Çingene, Rus, Çerkes, Etrak ve erazil-i haramzadelerin defterlere kaydolunduğunu ifade etmiştir.¹¹⁷

Oysa ki Kanuni zamanında ocağa dahil olmak bir tarafa, kışlalara bile yabancıların girmesi kanuna aykırıydı. Bu dönemde, Yeniçerilerin kışlaya yabancıları sokarak kötü hal ve hareketleri rahatsız edici boyuta geldiğinde, Sadrazam İbrahim Paşa, bunlar için odaların ortasında bir cami inşa edilmesi ve bunların kapılarının sağlam yapılıp; içeriye kadın, şarap ve yasak şeylerin girmemesi için birer kapıcı tayin edilmesi ve vakitli vakitsiz içeriye adam girmemesi konusunu padişaha arz etmişti.¹¹⁸

Risale bu bilgileri teyit eder mahiyette, “odaların her bir kapısına birer kapucu bir vukıyye lahm ta'şîn buyurub ve kapuculara emr buyurdu ki “odalarımın içine Yeniçeri kullarımdan gayri ecnebi komayasınız ve ‘avret ve taze oğlan girdiğine rızâm yokdur” deyû muhkem tenbîh eyleyüb kapulara çatal zencirler idüb lâzım geldikde açub yine kapayalar...” şeklinde odalara ecnebilerin girmemesi konusu vurgulanmaktaydı.¹¹⁹ Kışla binaları şehirden uzak inşa edilmemiş olduğundan Yeniçerilerin kışlalarını bir nevi bekâr odası olarak kullanması, yasak olmasına rağmen dışarıdan kadın ve içki sokmaları neticesinde odaların etrafına duvar örülmesini zorunlu kılmıştı.¹²⁰ Yüksek duvarlarla çevrili olan Yeni Odalar'a Adet Kapısı, Ağa Bölüğü Kapısı, Solaklar Kapısı, Meydan Kapısı, Çayır Kapısı, Et Kapısı, Karaköy Kapısı olmak üzere yedi kapıdan girilmekteydi.¹²¹ XVII. yüzyılın sonlarında yazılmış olan Kavânîn-i Osmânî'ye göre Solaklar Kapısı, Et Kapısı, Karaköy Kapısı ve Orta Camii Kanuni zamanında yapılmıştır.¹²²

6. Tekâüd-Oturak-Korucu

Yeniçeriler, Akdeniz ve Avrupa'daki çağdaş askerî teşkilatlarla mukayese edildiğinde yüksek ve düzenli maaş almaktaydılar. Sosyal bir devletin gereği olarak emeklilik (oturak) hakları, ihtiyaç fonu denilebilecek orta sandığı gibi bir yardım-

117 *Tarih-i Selânikî*, s. 220.

118 *Kavanin-i Yeniçeriyân*, s. 152, 154.

119 TTKN 4b.

120 *Mebde-i Kanun*, s. 218. Sunar, “Yeniçeri Kışlaları Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 256.

121 Sakin, *Yeniçeri Ocağı Tarihi*, s. 35.

122 İpşirli, “Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Bir Eser: Kavânîn-i Osmânî ve Râbita-i Âsitâne”, s. 27.

laşma ve dayanışma usulleri de vardı.¹²³ Genellikle kırklı yaşlarına geldiklerinde belirli bir maaşla emekliye ayrılan Yeniçeriler, Osmanlı ticarî hayatı içerisinde rahat ve saygın yaşamlarına devam ederlerdi. Üniformayla dolaşmaya devam ederler, isterlerse kışlalarında kalabilirlerdi.¹²⁴

Korucular ise, sefere çıkmayıp İstanbul'un ve ocağın güvenliğini korumak amacıyla görevlendirilirlerdi. Sefere çıksalar bile seferde muhafaza görevinde bulunurlardı.¹²⁵ Yeniçeri odalarını ve gemilerini korumak amacıyla II. Murad'ın sefere giderken Edirne'de ulufeleriyle birkaç kişiyi tayin etmesiyle başlamıştı. Başlangıçta sayıları az olan korucular zamanla ya ihtiyaca binaen ya da usulsüz uygulamalarla çoğalmıştı. Sigetvar seferinde İstanbul'da 80 korucu olduğu kesindir. Odaların Caiz kapısı ile Solaklar kapısını açıp diğer kapıları kapıyı kapatıp, orada yatıp o kapıları beklerlerdi.¹²⁶ Kavânîn-i Osmani'ye göre, Fatih Sultan Mehmed zamanında Edirne'de Yeniçeri odalarını beklemek üzere korucu tayin olmuş, Kara Boğdan seferinden sonra ise yaralı Yeniçerilerden korucu gediği oluşturulmuştur.¹²⁷ Eyyubi Efendi Kanunnamesi'nde ise Sigetvar seferinde 1000 kişi korucu ve mütekaid olduğu ifade edilmektedir.¹²⁸ Kanuni de, her ulufe dağıtımında Yeni Odalarda taht odasına gelerek burada bir süre oturur, oda zabiti olan Kul Kethüdasından 40 akçelik korucu ödeneğini alırdı.¹²⁹

Mütekaid ve korucu olarak istihdam edilenlerin sayıları başlangıçta 1000'i geçmemekteyken daha sonraları yani XVII. yüzyılın başlarında 7000 sayısına ulaşmıştı. Bunlar ya İstanbul'da kalıyor ya da sefere gitse de çadırları kurmakla yükümlü olduklarından savaşa katılmıyorlardı.¹³⁰ XVII. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'daki Yeniçerilerin çoğu mütekaid veya koruculardan oluşan ortalama

123 Kafadar, "Yeniçeriler", s. 472.

124 Goodwin, *Yeniçeriler*, s. 41, 69. Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Askeri Teşkilatı", s. 344.

125 Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Askeri Teşkilatı", s. 344.

126 *Kitâb-ı Müstetâb*, s. 9-10. *Kavânîn-i Yeniçeriyân*, s. 100, 102, 104. *Tarih-i Selânikî*, s. 59-60.

127 İpşirli, "Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Bir Eser: Kavânîn-i Osmâni ve Râbita-i Âsitâne", s. 29.

128 *Eyyubî Efendi Kânûnnâmesi*, s. 41.

129 Sakaoğlu, "Yeni Odalar", s. 467.

130 *Koçi Bey Risalesi*, s. 57. Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 379. *Yeniçeri Teşrifat Mecmuası*, s. 4'ten naklen. (burada anlaşılıyor ki teşrifat ve teşkilat şeklinde ayrı ayrı ifade edilen eser aynı eserdir). Gabor Ágoston, *Osmanlı'da Savaş ve Serhad*, Çev. Kahraman Şakul, Timaş Yay., İstanbul 2013, s. 143-144.

%30'luk kısmı¹³¹ sefere katılmaktaydı.¹³² Her kazada Yeniçerilerin üzerine serdar olarak bir ihtiyar korucu veya oturak tayin edilmişti. Sefer olduğunda o da İstanbul'a oda beklemeye giderdi. Ancak 1600'lerin başında korucuların sayısı çok olduğundan İstanbul'dakilerin yeterli olduğu düşüncesiyle artık oda beklemeye de gelmemekteydiler.¹³³

Risalede korucu ve mütekaid olanlardan şu şekilde bahsedilmekteydi: "...*ta'yîn buyurub bundan sonra bin beş yüz umûr-dâde ihtiyarlara tekâü'dlük ihsân buyurub yigirmi dokuz akçe koruculuk virilüb ve kanun buyurdular ki ne vakit padi[şa]hlar sefere gider ise beş yüz ihtiyar korucu ile bin nefer umûr-dâde teka'üd ma'an beraber gidüb bunlar cenge girmeyüb çadır bekleyüb bir kal'anın alınması güç olub fethi müyesser olmayınca bunlar ile meşveret olunub ne gâne tedbîr iderler ise kal'anın fethi müyesser olur*".¹³⁴ Görüldüğü üzere Kanuni zamanında bin-beşyüz tecrübeli, işten anlayan ocak mensubuna emeklilik ihsan edilerek 29 akçe maaşla korucu tayin edilmişti. Padişahlar sefere gittiğinde bunlardan beşyüzünün korucu, bininin oturak olarak yanında gitmesi kanunu konulmuştu. Sıkıntılı bir durum olduğunda kendilerinin tecrübelerinden istifade edilecek derece itimat edilen bu görevliler, çadırları bekleyecekler, savaşa aktif katılmayacaklardı.

Kanuni döneminden sonra durumun değiştiği anlaşılıyor. Gereklilikler çerçevesinde istihdam edilen korucular ve tekaüdlerin *bilinmez ki odalarının kiremitleri mi korunurlar* şeklinde ifade edilecek kadar sayıca çok ve gereksiz istihdamından bahsedilmekteydi.¹³⁵ Bu durumun mali açıdan devlete yüklerini de göz ardı etmemek gerekir.¹³⁶

7. Solaklar

Yeniçeri Ocağı'nın 60, 61, 62, 63. ortaları olan Solak ortaları padişahın muhafız bölükleri idi. Kanuni döneminden önce sayıları seksener iken Yeniçeri sayısının artmasıyla onlar da oda başına yüz kişi olmuşlardı. Gedik oldukları için biri ölmeden yeri boşalmayınca başkasına vermezlerdi. Dolayısıyla kesinlikle yüz kişi

131 Koçi Bey'e göre seferlere nisfi değil öşrü bile katılmamaktaydı. *Risale*, s. 54.

132 Ağoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, s. 206-207.

133 *Kavanin-i Yeniçeriyân*, s. 81.

134 TTKN 4b.

135 *Kütâb-ı Müstetâb*, s. 9. Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 480.

136 Yeniçeri maaş ödemeleri için hazineden ayrılan paylar hk. bk. Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş*, s. 66-68.

olurlardı.¹³⁷ Cesur, uzun boylu, tecrübeli ve sözü dinlenir, hitabet kabiliyeti olan Yeniçeriler arasından usulüne uygun, bilhassa XVI. yüzyılda seçirdim aşçıları arasından seçilirlerdi.¹³⁸ Kanuni, Solak ortaları dışından birinin Solakbaşı olmasını kesinlikle yasaklamıştı.¹³⁹ Savaş meydanında dört Solakbaşı ile dört Kethüda ve dört Odabaşı hükümdarın atının yularına ve eteğine sıkıca yapışarak 400 kemankeş Solak padişahı her taraftan çevirirler ve hatta Silahdar, Çukadar, Rikapdar ve Dülbent ağasını bile bu çemberin dışında tutarlardı. Onlardan sonra da Yeniçeriler kuşatırlardı. Bunların dışında hiçbir askere itimat etmezler, güvenmezlerdi.¹⁴⁰ Solakbaşı, hükümdarı yumuşak huylu ata bindirerek atın ayağına marbend veya pazubend bağlardı.¹⁴¹ Solakların başlarında üsküf olup kaftanları beyaz, etekleri bellerine sokulmuş ellerinde yay ve bellerinde okluk (tirkeş) vardı, zırh gömleklidiler.¹⁴²

Solakbaşılığın ne olduğu, Solakbaşların nasıl olması gerektiği hakkında risale bize şu bilgileri veriyor: "...zîyâde seçirden aşçıya Solaklık ihsân iderdi ve olur olmaz ademe Solaklık virmezler idi ekseri umûr-dâde oda başlılara virilürdi ve genç ademe virmezlerdi oda başlıların yolu Solaklıktır meğer ihtiyâr ola bir oda başı ana etmek virile ve dahi odanın çorbacısı fevt olub veyahut yolu yürüye oda başlılardan gelme Solaklara virilürdi ve Yeniçeri Ağası 'arz etmedükçe Solaklık verilmezdi ve bir çorbacı seferde şehîd oldukda Solaklık virilürdi ecnebiye ve neferâta ço[r] bacılık verilmezdi kanûndur ve Gâzi Hünkâr la'net nâme yazmışdır ve Solak başlık dahi bir umûr-dâde ademe virilürdi zirâ Solak başlık bir ulu mertebedir ve gayetle söz bilür ve umûr-dâde ve her ahvâle vukûf olmak ve padişahların sözün anlar ademler Solak başı olurlardı..."¹⁴³

Solaklar konusundaki etraflı malûmatı Eyyubî Efendi Kânûnnâmesi'nde bulmak mümkündür. Kanunnameye göre, "*kavânîn-i solagân: altmış ve altmış bir ve altmış iki ve altmış üç, bu dört oda solaklar odalarıdır. Her odada yüzer solak vardır. Ziyade ve noksan kabul etmez. Yevmiyye ulufeleri dokuzar akçedir. Eğer oda beklerirse yarımşar vakıyye etleri dahi vardır. Cümle solaklar çorbacı gibi süpürge giyerler. Alay oldukda beyaz gömlekler ve dört yenlü kaftan*

137 *Kavanin-i Yeniçeriyân*, s. 158. Sakin, *Yeniçeri Ocağı*, s. 301.

138 *Yeniçeri Teşrifat Defteri*, s. 7, 8'den naklen Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 218. Ayrıca bk. İlgürel, "Yeniçeriler", *İA*, s. 388.

139 *Yeniçeri Teşrifat Defteri*, s. 8'den naklen Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 219.

140 TTKN 2a, 7a. *Yeniçeri Teşrifat Defteri*, s. 8'den naklen Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 219. Selânikî de Sigetvar seferinde yer alan 400 Solak'tan bahsederek bu bilgiyi teyit etmektedir. Bk. *Tarih-i Selânikî*, s. 27-28.

141 TTKN 7a. *Yeniçeri Teşrifat Defteri*, s. 8'den naklen Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 220.

142 Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 222.

143 TTKN 6b-7a.

*giyerler. İki yenine ellerin geçirüb ve ikisin bellerine sokarlar. Ve ellerinde yay ve bellerinde kubur ile mükellef oklar götürürler. Ve hünkârın önünde piyade yürürler. Yollarıyla emîn ve kethüda ve solakbaşı olurlar. Ve 20 neferde bir düzenbaşılıları vardır. Solakbaşılar semmur ve vaşak kaplı kadife üst giyerler ve sorguğlarına bahkçıl korlar. Ve atlarına zencir ve enselik ve gümüş özengi ve topuz ve sarı çizme giyerler. Seferde kanğı yerde köprü vaki olsa inüp hünkârın selamına dururlar. Solaklardan gayri her odada yüzer nefer yeniçeri olur. Gâhi ziyade ve gâhi noksan kabul eder”.*¹⁴⁴

Bir Yeniçerinin Hatıratı adlı eserde, “sultan kendi sarayında 600 tane de atlı Tatar bulundurur. Bunların iki kumandanı vardır. Bunlara garipler subaşlıları denir. Bunların her birinin kumandasında 300 kişi bulunur. Bunların adı garip yiğitleridir. Yani yetim hizmetçiler demektir. Zira bunların hepsi sultanın yetiştirmesidir. Sultan bunlardan altmış gösterişli çocuğu seçer ve birlik halinde teşkil eder. Bunlar Solak adını taşırlar. Bu birliğin kumandanının adı Solakbaşdır. Ulufesi günde bir altındır. Bu birlik oklarla mücehhez olarak sultanın önünden gider” bilgisi verilmektedir.¹⁴⁵

Kanuni dönemini anlatan Batılı bir seyahatname yazarı olan Nicolas de Nicolay da, ocak içerisinde Solaklara dikkat çekmekte, Osmanlı kaynaklarını teyit edecek bilgiler vermektedir. Ona göre, güçlü, yetenekli ve en iyi ok atanlar arasından seçilirler. Pala taşırlar, her an ok atmaya hazır bir şekilde altın yıldızlı bir yayı ellerinde hazır bulundururlardı. Padişah sefere ya da camiye giderken ikişerli gruplar halinde padişahın güvenliğini sağlardı. Padişaha asla sırtlarını dönmezler, sağ elini kullananlar padişahın solundan, solak olanlar ise sağından yürürlerdi.¹⁴⁶

Solakbaşlılarla ilgili risalede yer almayan hususlardan bir diğeri de, padişahın gerek sefer esnasında gerekse Bursa, Edirne, Belgrad gibi yerlerdeki gezintilerinde o şehir halkı ve esnafının padişaha ikram olarak geçtiği yerlere serdiği payendaz olarak adlandırılan halılar ve kumaşların iş bittikten sonra Solakbaşlılar ile Silahdar ve İbrikdarının arasında paylaşılmasıdır.¹⁴⁷

¹⁴⁴ *Eyyubî Efendi Kânûnnâmesi*, s. 43. Benzer bilgiler için bk. *Kavanin-i Yeniçeriyân*, s. 145. Ayrıca bk. İpşirli, “Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Bir Eser: Kavânin-i Osmânî ve Râbita-i Âsitâne”, s. 29.

¹⁴⁵ *Bir Yeniçerinin Hatıratı*, Çev. ve Yay. Haz. Kemal Beydilli, TATAV Yay., İstanbul 2003, s. 98. Konsantın Mihayloviç adlı bu şahıs, Fatih devrinde 1455’de esir edilip Yeniçeri olduktan sonra çeşitli seferlere katılmış ve firar etmiştir.

¹⁴⁶ Nicolas de Nicolay, *Muhteşem Süleyman’ın İmparatorluğunda*, Ed. Marie-Christine Gomez-Geraud, Stefanos Yerasimos, Çev. Şirin Tekeli-Menekşe Tokyay, Kitap Yay., İstanbul 2014, s. 204.

¹⁴⁷ Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 223.

8. Silsile-i Merâtib

Kapıkulu Ocağı içerisinde zamanla ayrı bir önem kazanmış olan Yeniçeri Ocağı, belirli kanun ve kaidelere bağlı olarak hiyerarşik bir düzende varlığını sürdürmekteydi. Orta olarak adlandırılan her bölük hiyerarşik bir yapıda kendi başına özerk bir birim olarak yaşamaktaydı. Bu düzene uygun şekilde terfi usulü uygulanmaktaydı.¹⁴⁸

Risalede talimhane hakkında bilgi verilirken Kanuni döneminde ocak ağalarının hiyerarşisine de değinilmektedir. Şöyle ki: “...*Yeniçeriler Ağası yir öpiüp tüfenk atardı verâsından Kul Kethüdâsı verâsından Sekban başı verâsından Zağarcı başı Seksoncu başı Turnacı başı ve dört Haseki ağalar ve Baş çavuş ağalar atardı verâsından birinci Deveciler başlayub ve çorbacılar başlarında yusuflî sitâreler ile ve neferâtlarıyla Gâzi Hümkârın önünde tüfenk atarlardı ve nişân uran yoldaşlara Gâzi Hümkâr bahşîş i'tâ iderdi cemâ'atler ve bölükler tamâm oldukda Seğirdim aşçuları gelüb seğirdirler idi ve et kaparlardı ve ziyâde seğirden aşçıya Solaklık ihsân iderdi...*”¹⁴⁹

Kethüda Bey, Zağarcıbaşı, Seksoncubaşı, Turnacıbaşı, Başçavuş gibi ocak ağaları, orta ve bölük kumandanlarıydılar. Bunlara, Ocak ağaları, Sanadid-i Bektaşiyân (Bektaşi seçkinleri), Ağayan-ı Bektaşiyân da denilmekteydi. Bunlar dışındakilere Yayabaşı, Bölükbaşı denilmişti.¹⁵⁰ Genel olarak ocağın en alt kademesinden başlayarak büyüğe doğru hiyerarşik sıralama şu şekildeydi: Küçük Müteferrika, Orta Müteferrika, Baş Müteferrika, Odabaşı, Baş Odabaşı, Yayabaşı, Baş Yayabaşı, Deveci, Baş Deveci, Haseki, Baş Haseki, Turnacıbaşı, Seksoncubaşı, Zağarcıbaşı, Kethüda Bey, Sekbanbaşı.¹⁵¹

Eyyubî Efendi Kânünnâmesi'nde ise, “*Başbölükbaşı, kethüda yeri olur. Badehu muhızır ağa, andan sonra haseki, badehu turnacıbaşı, badehu samsoncubaşı, badehu zağarcıbaşı, andan sonra kethüda bey olmak kanundur*” denilmişti.¹⁵² Ocağın son zamanlarına kadar ufak tefek istisnâî durumlar haricinde bu terfi usulü değişmemişti.¹⁵³

148 Bahaeddin Yediyaıldız, “Osmanlı Toplumunu”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Yay. Ekmeleddin İhsanoğlu, C I, IRCICA Yay., İstanbul 1994-1998, s. 454.

149 TTKN 6a-b.

150 *Kavânin-i Yeniçeriyân*, s. 57. *Mebde-i Kanun*, s. 192. (93b). Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 155, 234-235. İlgürel, “Yeniçeriler”, *İA*, s. 388.

151 *Kavânin-i Yeniçeriyân*, s. 142, 208. *Tarih-i Askeri-i Osmani*, s. 17. Küçükyalçın, *Turna'nın Kalbi*, s. 57.

152 *Eyyubî Efendi Kânünnâmesi*, s. 42.

153 İpşirli, “Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Bir Eser: Kavânin-i Osmânî ve Râbita-i Âsitâne”, s. 27-28. Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s. 531.

Olağanüstü durumlar haricinde rutin görevde yükselme takvimi belli bir kanun çerçevesinde yürütülmekteydi. Silsile-i merâtûbin değişimi Şevval ayının sonunda yapılmaktaydı.¹⁵⁴

9. Ocaktan İhraç

Yeniçeri Ocağı, kendi içinde özerk bir yapıya sahip olması dolayısıyla koğuşturma ve ceza uygulamaları Yeniçeri Ağası'nın yetkisi ve bilgisi dâhilinde yapılmaktaydı.¹⁵⁵ Suç işleyen Yeniçerilere suçunun niteliğine göre tazirden idama varan muhtelif cezalar uygulanmaktaydı.¹⁵⁶

Bu cezalar içerisinde ocaktan ihraç anlamına da gelen tumar vermek ocak mensupları için idamdan sonraki en ağır ceza olarak kabul edilmekteydi. Öyle ki Busbecq bile *Türk Mektupları* adlı eserinde, geri dönüşü olmayan bir yola girdiklerini bildiklerinden Yeniçerilerin ölümünden daha kötü bir ceza olarak algıladıkları merd-i kal'a veya merd-i tumar¹⁵⁷ ilan edilerek sürgüne yollandıklarını ve sefalet içinde yaşamaya mahkûm bırakıldıklarını anlatmaktaydı.¹⁵⁸ Risalede bu uygulamaya örnek olabilecek bir hadise şöyle anlatılmıştı: "...bir gün Gâzi Hünkâr meydana tîfenk atdırmağa gider iken odaların içinde at başın çeküb Kul Kethüdâsını celb idiüb buyurdılar ki "ben sizi odalarınıza üzerine nâzır ta'yîn eyledim Harem-i hassımda niçün kelb gezer korsunuz" deyü azar idiüb kapucuyu katl eylemek murâd eyledikde Kul Kethüdâsı rica idiüb canın halâs eyledi mezbûr kapucuya bir tmâr virüb eline berât virüb ocaktan ihrâc buyurdılar ..."¹⁵⁹

10. Narh

Osmanlı Devleti'nde halkın refahı için çeşitli sebeplerle yaşanan fiyat hareketlerinin dengelenmesi ve kontrol edilmesi amacıyla uygulanan narh işi İhtisab müessesesinin sorumluluğundaydı. İhtisab müessesesi Osmanlı şehrinde günlük yaşa-

154 *Kadrî Efendi Tarihi*, s. 1161.

155 Beydilli, "Yeniçeri", *DİA*, s. 456.

156 *Eyyübî Efendi Kânûnnâmesi*, s. 47. *Telhîsü'l-Beyân ...*, s. 153.

157 *Merd-i Kal'a*, Hisar eri, kaleleri muhafaza etmekle mükellef bir cins asker demektir. Hisar erleri, yaşlanıp yahut harbde sakatlanıp sefere gidemeyecek hale gelen yahut da bir kabahati dolayısıyla ocakta tutulması artık caiz görülmeyen Yeniçerilerden tayin olunurdu. s. 152. *Merd-i Tumar* ise tumarlı sipahinin bir başka adı olarak ifade edilmişti. Bk. Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 222.

158 Ogier Ghislain de Busbecq, *Türk Mektupları*, Doğan Kitap, İstanbul 2005, s. 108. Ayrıca bk. Pul, *Turnacıbaşlık*, s. 112-113.

159 TTKN 5a.

mın düzenlenmesi amacıyla tesis edilmişti. Günlük zaruri ihtiyaçlarını halkın en uygun ve ucuz şekilde temin etmesi belki de en önemli göreviydi. Aynı zamanda devletin büyük merkezlerinin inşası da önemli işlerdendi. Temel ihtiyaç maddeleri olan, buğday, et, yağ gibi maddelerin yeterli ve uygun fiyatta bulunmasını sağlamak da muhtesibin göreviydi.¹⁶⁰

Muhtesip olacak kişinin akıllı, zeki, ilim sahibi, uğurlu ve nur yüzlü kişilerden seçilmesi, aynı zamanda çarşı-pazarda malların kalitesinden ve fiyatından da anlayacak tecrübe ve bilgiye sahip olması gerekiyordu. İhtisap Ağası, sadrazamla irtibatı en sık görevlilerden biriydi. Her çarşamba sadrazam kola çıktığı zaman onun atının yanında değneğini tutarak yaya olarak giderdi. Sadrazam attan indiğinde Yeniçeri Ağası değneği alır ona verirdi. Muhtesibin esnafla halk arasındaki ilişkiyi düzenleyen icraatları arasında kola çıkmak, fiyat tespiti ve kontrolü olan narh başlıca sırayı almaktaydı.¹⁶¹

İsahat yazarlarının da üzerinde durdukları önemli konulardan biri olan narh¹⁶² ve ihtisap müessesesi konusuna bu risalede de yer verilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman dönemine odaklanan bu risalede, Gedik Ahmed ya da 52. bölüğün aşçısı Ahmed Usta'ya çeşitli yararlılıklarından dolayı İhtisap Ağalığı ihсан edilmiş ve İstanbul'da etin beş akçeye çıktığından, diğer temel ihtiyaç maddelerinin pahalılığından dolayı bunun sebebini araştırması istenmişti.¹⁶³ Ahmet Usta sert tedbirler alarak piyasayı düzenlemeye çalışmıştı. Vurgunculuk ve fırsatçılıktan doğan karaborsanın önüne geçilmesi, piyasada mal ve fiyat dengesi sağlanması "...mezbur 'aşçı taşra çıkdıkda kol idüb ol gün yigirmi adem salb idüb ve ertesi gün kol idüb sekiz adem salb idüb ve dördüncü günü Kassáb başıyı ve Kethüdâsını Etmekci başıyı salb idüb beşinci günü gördükim etmek vesâ'ir zahiremiş dağlar gibi yağılmış alur satar yok bir buçuk vukyye etmek bir akçeye ve dibi kazıl mum on ikisi bir akçeye [bir] vukyye lahm üç akçeye bir vukyye revgan-ı sâde on bir akçeye vesâ'ir zahire bunlara kıyâs..." şeklinde aslında aşçı bir yana İhtisap Ağası'nın bile yetkileri¹⁶⁴ dahilinde olmayan durumlar ifade edilmişti. Risaleye göre

160 Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisap Müessesesi*, İstanbul 1987, s. 29, 34, 82-83, 93.

161 Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisap Müessesesi*, s. 30, 39-40, 77. Fiyat karşılaştırması için bk. Akdağ, "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu", s. 297-299.

162 Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Geleneği Yorumcuları*, s. 61.

163 TTKN 8a. Kaytaç, "Osmanlı Askerî Teşkilatı Hakkında Bilinmeyen Bir Eser...", s. 57. Devlet hizmetinde yararlılık gösteren kişilere memuriyet olarak verilebiliyordu. Bk. Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisap Müessesesi*, s. 51.

164 Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisap Müessesesi*, s. 16-17. Muhtesip, görevini yaparken hafiften şiddetliye doğru bir yol izler; tarif, vaaz ve nasihat konularında başkasından izin almasına gerek yoktur.

Ahmet Ağa, hizmetlerinin karşılığı olarak beş yıl bu görevde kalmış,¹⁶⁵ daha sonra ikinci vezir, en nihayetinde veziriazamlığa getirilmişti.¹⁶⁶ Gedik Ahmed Paşa ismi İÜNEKN'de açıkça dile getirilmiştir.¹⁶⁷ Ahmet Paşa, haftada bir gün büyük kol ederek, Yeniçerileri Ağası, İstanbul Kadısı ve İhtisâb Ağası'yla un kapanına inip bir kile buğdaydan un yaptırılmış, numûne olarak buna göre narh verilmişti.¹⁶⁸ Risalede 52. bölümün aşçısı olarak ifade edilen Ahmed Ağa'nın Gedik Ahmed Paşa olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak, Gedik Ahmed Paşa, Fatih Sultan Mehmed zamanında başarılı bir kumandan olarak karşımıza çıkmakta, Sırp ya da Arnavut devşirmesi olma ihtimali üzerinde durulmakta, Yeniçeri Ocağı mensubu olduğu bilinmektedir. 1461 yılındaki beylerbeyliğinden öncesine herhangi bir bilgi bulunmazken, İhtisap Ağalığı'ndan veziriazamlığa kadar yükseltilmiş olduğu sadece Kavanin-i Yeniçeriyân'da hikâyeleştirilerek anlatılmıştır.¹⁶⁹ İÜNEKN'de ise Kanuni Sultan Süleyman dönemi vurgulanarak Gedik Ahmed Paşa'dan bahsedilmiştir.¹⁷⁰ Hatta "...*etmekciler kethüdâsın salb idüb Gâzi Hümkâra 'arz olundukda ziyâde hazz idüb sürûrundan bi'z-zât kendüleri Mevlevî şekline girüb İstanbulu gezdükde mezbûr aşçıyı huzûr-ı şeriflerine getürdüb hil'at-ı fâhire ihsân idüb ve bin altın in'âm eyledi bundan sonra mezbûr aşçı kol itdükde gördü kim...*"¹⁷¹ şeklinde detaylandırılmıştı. Kavanin-i Yeniçeriyân'da, aşçı olan Ahmed'in koyun eti bulamadığından dolayı odaya gidemediği, görevin kendisine verildiği takdirde alacağı sıkı tedbirler neticesinde yiyeceğin bollaşacağı iddiaları üzerine Fatih Sultan Mehmed'in onu muhtesip yapması anlatılmaktadır.¹⁷²

Daha evvelden de ifade ettiğimiz üzere, Gedik Ahmed Paşa tarafından zarar-ı nân

Ancak dövme veya hapseme gibi uygulamalarda izin alması gerekliydi. *age.*, s. 56.

165 Oysa ki genelde uygulandığı gibi görev süresi bir yıldır. İltizam ve bir sene müddetle ihale olunan bu görevi kabul ettiğinde bedel-i mukataa adı altında bir ödeme alınırdı. Bk. Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, s. 59-60.

166 TTKN 8b. "...*bütüin İstanbulu gezdükde on bir âdem navlunculardan salb idüb*" ifadesi için bk. İÜNEKN 7b.

167 "...*bir iki seneden sonra vezîr-i a'zam ahirete intikâl idüb mezbûr Gedik Ahmed Paşayı vezir idüb...*" İÜNEKN 7b.

168 TTKN 8b. "...*kaynçıkların çorbacısı ile gelüb unkapnında karâr iderlerdi*" İÜNEKN 8a.

169 *Osmanlı Sadrazamları Hadikatü'l-Vüzerâ ve Zeyleri 3*, Haz. Mehmet Arslan, Kitabevi Yay., İstanbul 2013, s. 65. Mehmed Süreyya, *Siçill-i Osmanî*, C I, Yay. Haz. Nuri Akbayan, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 209. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 177-179, 533.

170 "...*buñlardan sonra Gâzi Sultan Süleyman bir seneden sonra...*" İÜNEKN 7b.

171 İÜNEKN 7b.

172 *Kavanin-i Yeniçeriyân*, s. 92-93.

ve zarar-ı lahm gibi temel ihtiyaç maddelerini satın alabilmeleri için para desteğinin sağlandığı vakf-ı nukud adı altında bir fon oluşturulmuş, bu fon onun yirmibirinci alaydaki açşıbaşıklık tecrübesine dayanılarak ihdas edilmişti. Paşa sadece askerlere mahsus kasaplar ve un pazarı (Unkapamı) açılmasını da sağlamıştır.¹⁷³

Görüldüğü gibi Kanuni zamanına odaklanılan risalede Fatih döneminden bir örnek verilmiştir. Kaytaş'ın da ifade ettiği üzere, yazarın anlattığı bu hikâyede amacının tarihî gerçekliğin ötesinde terfilerde liyakatin, doğruluğun, dürüstlüğün ön planda tutulması, piyasa fiyat kontrolünün halka zulmedilmemesi anlamında sıkı denetimden geçirilmesi gibi başka kaygıların olduğu düşünülmelidir.

Sonuç

Osmanlı askerî teşkilatı içerisinde yaklaşık 500 yıllık tarihiyle Yeniçeri Ocağı hakkında tespit edilen, gün ışığına çıkarılan ve bilim dünyasının istifadesine sunulan her kaynak mühimdir. Osmanlı askerî müesseselerinin zaman içerisinde değişim ve dönüşümünü izah etme noktasında yararlanılması zaruri olan, ancak oldukça sınırlı olan bu kaynaklar içerisinde bu risalenin şimdiye kadar Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Nüshası tespit edilmiş olup, İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi Nüshası ise bu risalenin bir nüshası olduğunun farkına varılmadan, farklı bir başlıkla çeşitli çalışmalarda kullanılmıştır. Bu eserin risalenin bir diğer nüshası olduğu tespiti tarafımızdan yapılmıştır. Elimizde orijinal metni bulunmamakla birlikte İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın Hususi Kütüphanesi'nde yer alan nüshayı da burada zikretmekte fayda vardır. Bir diğer önemli husus ise TTK Nüshası'nın tespit edilerek bilim dünyasına duyurulmuş olmasıdır. Bu çalışmayla, Y/228 katalog numarasıyla TTK Kütüphanesi'nde muhafaza edilen ve sekiz varaktan oluşan bu nüshanın diğer iki nüsha ile karşılaştırmalı olarak tam metni de araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Bu nüshalar dışında farklı adlarla kütüphane kataloglarına girmiş veya hiç tasnif edilmemiş, hususi kütüphanelerde yer alan nüshaların da bulunma ihtimali vardır.

Kanuni Sultan Süleyman döneminden sonra yazılan ve yazılış amacı doğrudan belirtilmeyen risale, Yeniçeri Ocağı'na dair bir takım kanunları, kanun-ı kadim olarak idealize edilen Kanuni dönemiyle ilişkilendirerek üstü örtülü bir kanun-ı kadim portresi çizmekte, ocağın eleştirilen yönlerine dair eskiden nasıl olduklarını, padişah-ocak ilişkisi bağlamında hatırlatma amacını gütmektedir. Yeniçerilerin

173 *Kanuni Devrinde Yeniçeri Ocaklarına Dair Bazı Merasim*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Ms. T.Y. 3293, 6b-7b'den naklen Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş*, s. 108, 252 (5. Bölüm dipnot 2).

sadakati, kahramanlığı, itaati, hürmeti anlatılırken padişahın da ocakla bir olma, taltif ve ödüllendirme, askerin başında sefere gitme gibi hasletleri dolaylı ve sembolik anlatımlarla öne çıkarılmaktadır. Bu anlatımlarda, ocağın bozulan ve aksayan yönleri doğrudan doğruya açık bir şekilde ifade edilmemekle birlikte, bilhassa ocağa kanuna aykırı olarak yabancıların dahil edilmesi konusuna odaklanıldığı görülmektedir. Bu yönüyle risale, Yeniçeri ocak kanunlarına dair mevcut bilgilerimizi teyit ederken, yeni bilgiler de vermesiyle önem arz eder. Risalede, Kanuni dönemi gibi erken bir tarihte açıkça ve bizzat Sultanın ağzından Acem, Rum, Çingâne ve Göçebe Yörüklerin yanı sıra Yeniçeri olmayanların evlâdlarının ocağa girdiğini/girmeye çalıştıkları dile getirilmekte, ancak bunlara izin verilmediğinin altı çizilmekte, fakat bir taraftan da kuloğlu ve ağa çırağı gibi kişilerin daha Kanuni döneminde bedergah edilmesinin kabul gördüğü ve yaygınlaştığı belirtilmektedir. Öne çıkarılan bir diğer husus ise narh meselesidir. Temel ihtiyaç maddelerinin piyasa şartlarına uygun fiyata ve yeterli miktarda olması konusu, Gedik Ahmed Paşa'yı doğrudan işaret etmemekle birlikte onun aşçılıktan İhtisap Ağalığı'na, oradan veziriazamlığa giden hayat hikâyesi Ahmed Usta veya Gedik Ahmed olarak aktarılmakta, onun aldığı sert tedbirlerle piyasanın ferahladığı ifade edilmektedir. Ayrıca, kışlalara su getirilmesi konusu, askerin kahramanlıkları neticesinde mükâfat olarak padişahın para yerine kışlalara su yolları yapılmasını istemeleri hem kışlaların tamir ve imar faaliyetlerini göstermesi hem de askerle sultan arasında cereyan eden hizmet-taltif veya fedakârlığı mükâfatlandırma münasebeti noktasından mühimdir.

Eserini ne zaman kaleme aldığı, kime ithaf ettiği hakkında bilgi vermeyen risale yazarı, kendisi hakkında da en ufak bir ipucu dahi vermemektedir. Ancak, çeşitli hadiseler ile ocak kanunlarını anlatırken ocak mensuplarını isim ve lakaplarıyla zikrederek örneklendirmesiyle kendisinin de bir ocaklı olduğu veya bir ocak mensubundan duyduklarını aktardığı izlenimi vermektedir. Bunu, şahıs isimlerinde yaptığı yanlışlardan, tarihsel olayların gerçekliği kaygısı gütmemesinden ve zaman-mekan-şahıs çerçevesinde verdiği bilgilerden yola çıkarak söylemek mümkündür. Eser, sade ve anlaşılır üslubuyla, yeri geldikçe canlı ve renkli anlatımıyla araştırmacılar kadar okuyucunun da ilgisini çekecek niteliktedir.

Risale Metni

-1b- ¹⁷⁴Merhûm ve mağfûr¹⁷⁵ Sultan Süleyman¹⁷⁶ ‘aleyhi’r-rahmetü ve’l-gufrân¹⁷⁷ hazretleri Bec kralı üzerine altı def’a sefer idüb hikmet-i Hüdâ altı def’ada bozulub¹⁷⁸ yedinci def’ada¹⁷⁹ mükemmel ‘asâkir-i muvahhidîn¹⁸⁰ ile *tekrâr yine gıtdükde yedi kral-ı küffâr rûz-ı hakrâr bir olub ‘ahd-ı misâk iderler ki Âl-i ‘Osman devletini ara yirden kaldıralım deyû tedbîr iderler*¹⁸¹ *Gâzi Hünkâr mahalline vardıkda yedi krallar ile mukâbil oldukda cümle beglerbeği bozulmak üzere iken Gâzi Hünkâr gördü iş gayri yüzden oluyor heman Sancağ Şerîfi ve İmâm-ı a‘zam hazretlerinin sancağını getirüb*¹⁸² Kul Kethüdâsı Selim Ağa¹⁸³ ve Başçavuş Murtaza Ağaya¹⁸⁴ ve Başyaya başı¹⁸⁵ Deli Hamza Ağaya *teslîm eyleyüb buyurdular ki “kullarım bu gün bizim Kerbela günümüzdür bu günden sonra sizelere ve bize dirlik harâmdur*¹⁸⁶ İslâm gayretin elden komak sizlere lâıyk değildir paygamberimiz¹⁸⁷ aleyhi’s-salatü ve’s-selâmın Sancağ-ı şerîfin ve İmâm-ı a‘zam hazretlerinin San-

174 *Sultan Süleyman Gâzi* (Kırmızı mürekkeple İÜNEKN 1b); *Cennet-mekân, Firdevs-âşiyân* (SKEEN 48b), (İÜNEKN 1b)

175 *-leh* (SKEEN 48b); (İÜNEKN 1b)

176 *Han* (SKEEN 48b)

177 [aleyhi’r-rahmeti ve’l-gufrân] (SKEEN 48b); (İÜNEKN 1b)

178 [altı def’ada bozulub] (İÜNEKN 1b), *fethi müyesser olmayub* (İÜNEKN 1b)

179 [-da] (SKEEN 48b); (İÜNEKN 1b)

180 [‘asâkir-i muvahhidîn] (SKEEN 48b); [muvahhidîn] (İÜNEKN 1b), *İslâmla* (İÜNEKN 1b)

181 “tekrâr Bec kralı üzerine sa‘âdetile gıtdükde yedi krallar dahi bir olup anlar dahi ahd ü yemîn iderler ki Osmanlı’yı ara yirden kaldırmak için tedbîr iderler”. (SKEEN 48b); “tekrâr gıtdükde yedi krallar bir olub öyle ‘ahd ü yemîn ider ki ‘Osmanlı’yı ara yerden kaldıralar ‘azim ... idüb ve tedârikler iderler” (İÜNEKN 1b)

182 “Merhûm Sultân Süleymân sa‘âdetile mahalline vardıklarında yedi krallar ile mukâbil olup cümle beglerbegiler bozulmak sadedinde iken merhûm Sultân Süleymân görür ki küffârın tedbîri gayri güne ve hücumı ziyâde bunlar da Sancağ-ı şerîfi ve İmâm-ı a‘zam hazretlerinin sancağ-ı şerîfin getirüp,” (SKEEN 48b); “bu taraftan merhûm Sultân Süleymân sa‘âdetle mahalline vardıklarında yedi krallar ile mukâbil olduklarında küffâr-ı hâksârın galebesinden cümle beglerbegiler bozulmak sadedinde iken merhûm Sultân Süleymân gördü ki iş gayri dürlü oluyor Sancağ-ı şerîfi ve İmâm-ı a‘zam hazretlerinin sancağ-ı şerîfin” (İÜNEKN 1b)

183 *-ya* (SKEEN 48b); “Yavuz Selim Ağaya” (İÜNEKN 1b)

184 [ya] (SKEEN 48b)

185 Yayabaşı (SKEEN 48b)

186 “teslîm idüb, buyurdı kim: “Kullarım bugün bizim Kerbelâ’muzdur, bugünden sonra bize ve sizlere dirlik harâmdur,” (SKEEN 48b); “teslîm idüb, buyurur ki “Kullarım bugün Kerbelâ günümüzdür bugünden sonra bize ve sizlere dirlik harâmdur” (İÜNEKN 1b)

187 [-imiz] (İÜNEKN 1b)

cağ-ı şerîfînden hicâb ediniz¹⁸⁸ yârın bunların sahiblerinden ne yüz ile¹⁸⁹ şefâ‘at istersiniz” deyû buyurdıklarında cümle **-2a-** Yeniçeri Ocağı ve sâ‘ir ocak halkı¹⁹⁰ bu sözü¹⁹¹ istimâ‘¹⁹² eylediklerinde cümlesi canların¹⁹³ ve hayatların terk idüb bin beş yüz¹⁹⁴ serdengecdi gâzileriyle Başyayabaşı¹⁹⁵ Deli Hamza Ağaya Sancağı Şerîfi ve İmam-ı a‘zam hazretlerinin sancağını¹⁹⁶ emânet¹⁹⁷ idüb cümle gâziler bir uğur-
dan¹⁹⁸ küffâr-ı hâksâr¹⁹⁹ üzerine hücum eylediklerinde²⁰⁰ *yedi gün yedi gece*²⁰¹ *arâm it-
meyüb*²⁰² *bir cenk-i ‘azîm eylediler ki gözler görmüş değil*²⁰³ sekizinci gün sabah namazın-
dan sonra ‘inâyet-bârî²⁰⁴ küffâr bozulub ve her taraftan²⁰⁵ cümle beğler bile²⁰⁶ tâze
can bulub ve ‘asâkir-i İslâm gayret eyleyüb²⁰⁷ küffâr ‘askerini²⁰⁸ bölük bölük itdik-
lerinde ‘azimetlü padişahın sabr-ı²⁰⁹ karârı kalmayub Solak başlar ellerinden bir
tefrî‘²¹⁰ halâs olub²¹¹ Silahdar ağa ve Çukadar ağa ve Rikabdar ağa ve²¹² Dülbend

188 eylesen (SKEEN 48b); (İÜNEKN 1b)

189 [ne yüz ile] (SKEEN 48b); (İÜNEKN 1b)

190 ocağın halkı (SKEEN 48b); (İÜNEKN 1b)

191 sözleri (İÜNEKN 1b)

192 bu söz istimâ‘ iştdüklerinde (SKEEN 48b)

193 [canların] (SKEEN 48b); (İÜNEKN 1b)

194 *Yeniçeri* (SKEEN 48b)

195 Yayabaşı (SKEEN 48b)

196 [Sancağı Şerîfi ve İmam-ı a‘zam hazretlerinin sancağını] (İÜNEKN 1b)

197 *vaz‘* (SKEEN 48b); (İÜNEKN 1b)

198 bir uğurdan gâziler kendülerin (SKEEN 48b); bir uğurdan kendülerin (İÜNEKN 1b)

199 *-a urub* (İÜNEKN 1b)

200 itdüklerinde (SKEEN 48b)

201 cenk-i ‘azîm olup (SKEEN 49a)

202 asla arâm olunmayub (İÜNEKN 1b)

203 “yedi gün yedi gece cenk-i azîm olup” (SKEEN 49a); “dost ve düşmen fark (1b) olunmayub bir cenk-i ‘azîm olup” (İÜNEKN 2a)

204 emr-i Hakla (SKEEN 49a); emr-i Hakkıyla (İÜNEKN 2a)

205 küffâr bir mikdâr bozulmağa yüz tutdukda (İÜNEKN 2a)

206 beyler beyler (SKEEN 49a); (İÜNEKN 2a)

207 her taraftan İslâm ‘askeri yürüyüb (SKEEN 49a); (İÜNEKN 2a)

208 küffâr-ı hâksârı (İÜNEKN 2a)

209 [sabr-ı] (SKEEN 49a); (İÜNEKN 2a)

210 vechle (SKEEN 49a); bir vechiyle (İÜNEKN 2a)

211 *dört tebdil ile* (SKEEN 49a); *suret-i tebdil ile* (İÜNEKN 2a)

212 silahdar ve çukadar ve rikâbdar ve (İÜNEKN 2a)

ağasıyla tebdîlan²¹³ cenge girüb vâfir kâfir katl idüb cenk²¹⁴ ederken Solak başların ‘akılları başlarından gidüb²¹⁵ dört Solak başı²¹⁶ dört Kethüdâ yeri²¹⁷ ve dört Oda-başları²¹⁸ cenge girüb *Gâzi Hünkârı taşra çıkardıklarında Gâzi Hünkâr bi’z-zât kullarına istimâletler*²¹⁹ virüb “kullarum bu gün bizim²²⁰ ulu bayramımızdır böyle²²¹ bayram bir dahi ele girmez **-2b-** feth ü nusret bizimdir sizlere mücde olsun”²²² deyû buyurdıklarında Silahdâr ağalığından gelme Rüstem Ağa Yeniçerileri²²³ Ağası ve Kul Kethüdâsı²²⁴ Selim Ağa ve Baş çavuş Murtaza Ağa ve Baş yaya başı Deli Hamza Ağa Sancağ-ı şerîfi ve İmam-ı a‘zam hazretlerinin Sancağ-ı şerîfi²²⁵ önüne koyub²²⁶ cevâb ider²²⁷ ki “sa‘adetlü hünkârım din-i mübîn yoluna ve²²⁸ hünkârımızın²²⁹ uğrına canımız fedâdır hayr du‘âdan bu²³⁰ kullarını unutma²³¹” didiklerinde Gâzi Hünkâr ağlayub vâfir hayr du‘âlar eyleyüb²³² Sancağ-ı şerîfi ve İmam-ı a‘zam hazretlerinin Sancağ-ı şerîfini²³³ bekleyen bin beş yüz Serdengecdi gâzilerinin²³⁴ karâ-

213 [tebdîlan] (SKEEN 49a); (İÜNEKN 2a)

214 küffârları katl (İÜNEKN 2a)

215 [Solakbaşların ‘akılları başlarından gidüb] (SKEEN 49a)

216 *-lar* (İÜNEKN 2a)

217 Kethüdâ (SKEEN 49a); kethüdâlar (İÜNEKN 2a)

218 Odabaşı (SKEEN 49a)

219 “Gâzi Hünkâr’ı bulup, cengden taşra çıkardılar. Taşra çıktukda bi’z-zât kendüleri kullarına istimâletler” (SKEEN 49a); “Gâzi Hünkârı bulub cengden çıkardıklarında bi’z-zât kendüleri kullarına istimâletler” (İÜNEKN 2a)

220 [bizim] (SKEEN 49a); mü‘minlerin (İÜNEKN 2a)

221 bayramlarıdır bu (İÜNEKN 2a)

222 *kullarım* (İÜNEKN 2a)

223 Yeniçeri (SKEEN 49a); (İÜNEKN 2a)

224 *Yavuz* (İÜNEKN 2a)

225 [şerîfi] *Gâzi Hünkârın* (SKEEN 49a)

226 “Baş yaya başı Deli Hamza Ağa ve Baş çavuş Murtaza Ağa Sancağ-ı şerîfleri alub Gâzi Hünkâra getirüb teslim idüb ve cevâb iderler ki” (İÜNEKN 2a)

227 ederler (SKEEN 49a)

228 yolunda ve sa‘adetlü (İÜNEKN 2a)

229 Hünkârımın (SKEEN 49a); (İÜNEKN 2a)

230 [bu] (SKEEN 49a)

231 kullarını hayr du‘âdan unutma (İÜNEKN 2a)

232 idüb (SKEEN 49a); du‘âdan sonra (İÜNEKN 2a)

233 sancağın (SKEEN 49a); [Sancağ-ı şerîfi ve İmam-ı a‘zam hazretlerinin Sancağ-ı şerîfini] (İÜNEKN 2a); sancağ-ı şerîfleri (İÜNEKN 2a)

234 gâzilerin (SKEEN 49a)

rı²³⁵ kalmayıb cenge girmişler idi bir kola²³⁶ Yeniçerileri²³⁷ Ağası²³⁸ ve bir kola²³⁹ Kul Kethüdâsı²⁴⁰ hikmet-i bâri²⁴¹ Yeniçerileri²⁴² Ağasının gitdiği kolda²⁴³ Dubrevenedik *kıralına rast gelüb kıral olduğun bilmeyüb başın kesüb huzûr-ı hümayûna getürdü ve Kul Kethüdâsıyla Başçavuş bi'l-ma'ıyye cenk iderlerken Zerrin²⁴⁴ oğlu ve Bali Beğ oğullarına rast gelüb 'azîm cenkten sonra ikisin de esîr eyleyüb huzûr-ı padişahîye getürdüler*²⁴⁵ ve cümle Yeniçeri gâzileri²⁴⁶ yedi gün²⁴⁷ yedi gece ac ve susuz cenk idüb²⁴⁸ onar onar ölüb hayatlarından ümîdi kesüb²⁴⁹ kendülerini ol bî-pâyân küffâr²⁵⁰ 'askerine²⁵¹ urub 'azîm cenk **-3a-** *eylediklerinde dünya duralı ne gözler görmüş ve ne olmuş ve ne olacak ertesi sabah namazından sonra küffâr bozulub cümlesi karârı firâra tebdîl eylemişlerdir*²⁵² ²⁵³ *Sipahile-*

235 karârları (İÜNEKN 2a)

236 tarafa (İÜNEKN 2a)

237 Yeniçeri (SKEEN 49a); (İÜNEKN 2a)

238 *gidüb* (İÜNEKN 2a)

239 tarafa (İÜNEKN 2a)

240 *gidüb* (SKEEN 49a); *ve Baş çavuş gidüb* (İÜNEKN 2a)

241 Hüdâ (SKEEN 49a); (İÜNEKN 2a)

242 Yeniçeri ağası (SKEEN 49a)

243 Yeniçeri ağası gitdiği tarafa (İÜNEKN 2a)

244 R harfinin üzerinde şedde vardır.

245 "kralı bulnup, yeniçeri ağası râst gelüp, kral olduğun bilmeyüp, başın kesüp huzura getürüp ve kul kethüdâsı ve başçavuş cenk ederken Zirinoğluna ve Peykan oğullarına rast gelüp azim cenkten sonra ikisin tutup esîr idüp huzur-ı hümayuna getürmüşlerdür" (SKEEN 49a); "Dubrovenedik kralı bulnub Yeniçeri ağasıyla bir hayli ceng ü cidalden sonra kral olduğun bilmeyüb başın kesüb huzûr-ı hümayûna getürdü ve *Kul kethüdâsı ve Başçavuş sancağ-ı şerifleri bekleyen bin beş yüz Serdengeçdi gâzileri ile* (2b) düşdüleri tarafdâ Zirinoğulları ve Palikân oğulları itmişler iki gün iki gece ac ve susuz azim cenklerden sonra fırsatı Hakk te'ala Kul kethüdâsı ve *Baş çavuş ve bin beş yüz Serdengeçdi gâzilerine virüb* iki melâ'inleri tutup esir idüb huzûr-ı hümayûna getürmüşlerdir ve" (İÜNEKN 2a-2b)

246 *dahi* (İÜNEKN 2b)

247 *ve* (İÜNEKN 2b)

248 [cenk idüb], *asla arâm ve karâr olunmayub* (İÜNEKN 2b)

249 hayatların terk idüp (SKEEN 49b); din uğruna canların fedâ idüb (İÜNEKN 2b)

250 [küffâr] (SKEEN 49b); küffâr-ı haksâr (İÜNEKN 2b)

251 'askere (SKEEN 49b)

252 "evvel ve evvel geceye bir azîm ceng eylemişlerdür ki dünyâ duralı ne olmuş ne olacaktır. İrtesi sabâh namâzından sonra küffâr askeri bi'l-küllîye bozulub, karârı firâra tebdîl eylemişdür." (SKEEN 49b); "cân u gönülden hücum eyledilerinde öyle bir cenk eylemişlerdür ki dünyâ duralı ne olmuş ne olacaktır irtesi gün sabâh namâzından sonra yedi kralların cümlesi bozulub karârı firâra tebdîl eylediklerinde" (İÜNEKN 2b)

253 *bu ahvâli Gâzi Hünkâr müşâhede eyledikde atından yere nüzul idüb miübârek yüzün toprağa süriüb şükri-i yezdân*

rin aşağı bölüğün ağası ve dört bölüğün ağaları Hünkârı tekrâr alkoyub²⁵⁴ bu Silâhdâr ağalarıyla ma'an cenge girüb anlar dahi rûz-ı hakrânın alaylarına rast gelüb cümle tobların ve cebehanelerin ve hazinelerin zabt edüb Sipahiler ağası Handân Ağa gelüb Hünkâra müjde eyledi²⁵⁵ bunlar dahi²⁵⁶ ber-murâd oldukda aşağı bölüğün ağasuları padişahın huzûr-ı sa'âdetlerine gelüb "şevketlü padişahım bu gazâ-yı ekberde bu kulların mahzun kaldık" deyü tazarru' niyâz eylediklerinden Rumili Beğlerbeğisi İslâm Paşanın ma'yyetine durub Bölük ağası Sipahiler bile firâr eden küffârın üzerine ta'yîn buyurub anlar dahi 'acele idüb firâr iden küffârın verâsından irişüb²⁵⁷ cümlesin kırub on bin iki yüz kelle ile üç bin dil alub²⁵⁸ huzûr-ı hümâyûna getürdiler²⁵⁹ ve bu cenk-i kübrâda Yeniçeriler dilâverlerinden²⁶⁰ yigirminci cema'atin²⁶¹ Deli Mandracı ve²⁶² otuz iki bölüğün²⁶³ Rıdvân Usta²⁶⁴ ve otuz beş bölüğün Alasonyalı Deli 'Ali²⁶⁵ ve otuz üç bölüğün Deli 'İvaz²⁶⁶ ve onuncu bölüğün²⁶⁷

eyleyüb tekrâr atna süvâr olub (İÜNEKN 2b)

254 Önce alkob yazıp sonra üzerine -yu eklenmiştir.

255 "Ve altı bölük sipâhilerün aşağı bölük dört bölükleri Gâzi Hünkâr'a bekçi alkoyup, sipâh u silâhdâr ağalarıyla ve cümle sipâh yürüyüp cenge girdüklerinde anlar dahi küffârın büyük dip alaylarına râst gelüb cümle kâfirlerün topları ve cebehâneleri ve hazinelerin zabt idüb, Sipâhiler Ağası Handân Ağa gelüb, hünkâra müjde eyleyüb" (SKEEN 49b); "sipahiler ağası ve Silâhdâr ağası bu ahvâli gördüklerinde dört aşağı bölük ağaların hünkârın yanlarında alkoyub kendüleri cenge girdüklerinde küffârın dib alaylarına uğrayub cenk ü cidâl ederek küffâr bozulub cümle topların ve cebehânelerin zabt idüb sipahiler ağası Handan Ağa gelüb Gâzi Hünkâra müjde eyleyüb" (İÜNEKN 2b)

256 [dahi] (SKEEN 49b); [bunlar dahi] (İÜNEKN 2b)

257 "ber-murâd olduklarında aşağı bölük ağaları hünkârın huzûrına gelüb: "Hünkârım bu gazâda bu kulların mahrûm olduk" didüklerinde Rum-ili begler beğisi İslâm Paşa ile dört bölük ağası ve sipâhileri firâr iden küffârın ardına ta'yîn buyurub, anlar dahi acele üzre küffâra irişüb firâr iden küffârın" (SKEEN 49b); "mansûr ve muzaffer gelüb yerinde karar eylediklerinde hünkârın yanında olan dört aşağı bölük ağaları hünkârın huzûr-ı şeriflerine gelüb feryâd eylediler kim "hünkârım bu dört bölük fukarâ kulların bu büyük gazâdan mahrûm kaldık" didüklerinde Gâzi Hünkâr bunların feryâdların gördükde Rumili beğlerbeğisi İslâm Paşayı ser'asker idüb ve *Anatoli Beğlerbeğisi Zülfikâr Paşayı ve Sivas Beğlerbeğisi Arslan Paşayı* ve dört aşağı bölük ağaların ma'an ta'yîn idüb zarâr iden küffârın ardına revâne oldılar sürûr ile küffâra irişüb" (İÜNEKN 2b)

258 *ganimet mal ile* (İÜNEKN 3a)

259 getürmüşlerdir (İÜNEKN 3a)

260 [Yeniçeriler dilâverlerinden] (SKEEN 49b); (İÜNEKN 3a)

261 *yoldaşı* (SKEEN 49b); (İÜNEKN 3a)

262 *otuz dört bölüğün Mustafa Üsküblü* (İÜNEKN 3a)

263 *yoldaşı* (SKEEN 49b); (İÜNEKN 3a)

264 [Usta], *Beşe* (SKEEN 49b); (İÜNEKN 3a)

265 Deli 'Ali Alasonyalı (SKEEN 49b); Deli 'Ali Avlonyalı (İÜNEKN 3a)

266 bölükde Deli İvaz (SKEEN 49b)

267 otuzuncu bölükde (SKEEN 49b)

Veli Baba ve on beş bölüğün²⁶⁸ Deli Hamza **-3b-** Pirlepeli²⁶⁹ ve on dört bölüğün Belgradi Deli Kurt bedenle? bu zıkr olunan yedi ‘aded neferen gâziler hem-civâr olmağla biri birlerine hevadâr ve kafadâr olmağla ayrılmayub ziyâde yüz aklığıyla her birleri üçer dörder kelle dil ile gelür iken hikmet-i bâri bunlar küçük Macar ve orta Macar kralları ordusuna rast geldiler mezbûr gâziler hayatlarından na-ümîd olub min tevekkeli ‘alallah kendilerini ol deryâ-mânendi küffâr ‘askerine urub küffâr dahi bunlara hücum eyleyüb bunlar dahi na’ra-i Allah ü ekber sadası esmâna çkalak bir ‘azîm cenk eyleyüb ‘inâyet-bâri küffâr bozulub Allahü ‘azîmü’ş-şan ruhsatı gâzilere virüb iki ‘aded kralları esîr idüb Gâzi Hünkârın huzûruna geldiler²⁷⁰ bu kadar baş ve dil²⁷¹ ile geldiklerinde Gâzi Hünkâr ayağ üzere kalkub mübârek yüzün türâba²⁷² sürüb mübârek²⁷³ gözlerinden yaş yerine kan akıdub “benim²⁷⁴ Yeniçeri²⁷⁵ kullarım gazânız mübârek olsun”²⁷⁶ deyû vâfir du‘â eyledi ve hil‘at-i fâhire giydirib iki dolu kise altın ihsân eyleyüb mezbûr gâziler kabul itmeyüb boyunlar büküb durdular²⁷⁷ Gâzi Hünkâr dahi “kullarım ihsân niçün kabul kabul²⁷⁸ itmediniz”²⁷⁹ deyû buyurdukla-

268 bölüğünde (SKEEN 49b)

269 Pirlebeyeli (SKEEN 49b)

270 “on dört bölükde Deli Kurd, bu zıkr olunan yedi nefer yoldaşlar hem-civâr yoldaşlar olmağla birbirlerine kafadar ve hevadâr olup, ziyâde yüz aklığ [ile] her biri üçer dörder dil ve baş alub, Gâzi Hünkâr’a gelürken hikmet-i Hudâ meger kim orta Macar kralına ve küçük Macar kralına râst gelüb, gâziler bunları gördüklerinde hayâtları gidüp, kendülerden nâ-ümîd olup ve kendülerin küffâr askerine urub, küffâr dahi bunlara hücum idüb, bu gâziler bir uğurdan tekbir getirüb, yürüdüklerinde Allâhu ‘azîmü’ş-şan fırsatı gâzilere virüb, küffârı bozup ve iki kralları esîr idüb, Gâzi Hünkâr’a” (SKEEN 49b-50a); “on dört bölüğün Deli Kurt Belgradlı bu zıkr olunan yedi nefer yoldaşlar hem-civârlar olmağla birbirlerine kafadar ve hevadar olub bu cenkte ziyâde yüz aklıkları idüb her biri üçer dörder dil ve baş alub Gâzi Hünkâr’a gelürken hikmet-i hüda Orta Macar ve Küçük Macar krallarına rast gelüb gâziler bunları gördükde hayatlarından nâ-ümîd olub kendülerin küffâr ‘askerine urub küffâr ‘askeri dahi bunlara hücum eylediklerinde gâziler dahi bir uğurdan tekbir getirüb yürüdüklerinde Allâhu ‘azîmü’ş-şan fırsatı gâzilere virüb küffârı bozup ve iki kralları esîr idüb huzûr-ı hümâyûna” (İÜNEKN 3a)

271 dil ve baş (İÜNEKN 3a)

272 tobrağa (SKEEN 50a); (İÜNEKN 3a)

273 [mübârek] (İÜNEKN 3a)

274 [benim] (SKEEN 50a)

275 [benim Yeniçeri] (İÜNEKN 3a)

276 *Hakk te‘alâ cümlemin dest-gîri olsun* (İÜNEKN 3a)

277 “vâfir hayr du‘adan sonra bu gâzilere birer fâhir hil‘at ve birer kise altın ihsân itdükde, mezbûr[lar] kabul itmeyüb, boyun burub huzûrlarında durdular.” (SKEEN 50a); “vâfir hayr du‘adan sonra gâzilere birer hil‘at-i fâhireler ihsân ve bir kise altın in‘âm itdükde mezbûr gâziler hünkârın in‘âmın kabul itmeyüb boyun burub huzûr-ı şeriflerinde durduklarında” (İÜNEKN 3a)

278 mükerrer

279 [dahi] kullarım niçün ihsânım kabul itmediniz *murâdınız nedir* (İÜNEKN 3a)

rında²⁸⁰ “şevketli Hünkârmuz ihsanınıza her bâr -4a- muhtâcız lâkin şevketli efendimiz hazretlerinden ricâmuz oldur ki İstanbulda kışlalarımızda suyumuz yokdur ‘azîm zahmet çekiyoruz bir iki masura su için hatt-ı hümayûn buyurasınız bu kullarına rahmete sebep olurduunuz” deyü ricâ eylediler “benim gâzi oğullarım inşallah ü te‘âla İstanbula vardığımızda cümle kullarım suya doyum ideyim” deyü ‘ahd ü aman idüb²⁸¹ 282 ba‘dehu sa‘âdetle İstanbula yüz aklıyla ve ganîmet-i mal ile herkes yerlerinde karâr eylediklerinde Gâzi Hünkâr Eski Saraya binış idüb Altı bölüğün Sipahiler ağalarına ve Kethüdâlarına ve Yeniçeri Ocağı halkına ve Yeniçeri kullarına ‘azîm ziyâfetler eyleyüb ve çeb akçesi yağmur misâli yağdırub ve çil para ile karışdırub tepşiyle kullarına bezl idüb Yeniçeri Ağasına ve Kul Kethüdâsına ve Başçavuş ağaya ve sâ‘ir ocak ağalarına hil‘at-i fâhire giydürüb²⁸³ ve ba‘dehu senede yüz elli kise akçe koyun akçesi ve üç ayda bir kerre her bir nefere kırkar akçe yaka akçesi ve barut akçesi ve otuz akçe keman akçesi için hatt-ı hümayûn ihsân buyurdular ve serhadlerde mevcûd neferâta yamakana yevmiye ikişer akçe nafaka ve ayda birer kile halburlanmış buğday ve iki ademe bir vukıyye lahm -4b- ta‘yîn buyurub bundan sonra bin beş yüz umûr-dâde ihtiyarlara tekâü‘dlük ihsân buyurub yigirmi dokuz akçe koruculuk virilüb ve kanun buyurdular ki ne vakit padi[şa]hlar sefere gider ise beş yüz ihtiyar korucu ile bin nefer umûr-dâde teka‘üd ma‘an beraber gidüb bunlar cenge girmeyüb çadır bekleyüb bir kal‘anın alınması güç olub fethi müyesser olmayınca bunlar ile meşveret olunub ne güne tedbîr iderler ise

280 dedükde bunlar dahı cevâb virüp, didiler kim: (SKEEN 50a); cevâb viridiler ki (ÛNEKN 3a)

281 “Hünkârım! İhsânuna her bâr muhtâclaruz, velâkin sa‘âdetlü hünkârmuzdan bir murâdımız vardur”, “Nedür kullarım?” didüklerinde, “İstanbul‘da odalarımızda su yokdur, azîm zahmetler çekerüz bir iki masura su için, hatt-ı hümayûn ihsân idesiz” didiler. “Kullarım! İnşâ‘illâh Âsitâne‘ye varduğumuzda cümle kullarımı suya doyurayım ideyüm diyü ahd [ü] yemin eyledi” (SKEEN 50a); “Hünkârım ihsanınıza her bâr muhtacız velâkin sa‘âdetlü hünkârmuzdan bir murâdımız vardır” “nedir kullarım” deyü buyurdularında “hünkârım İstanbul‘da odalarımızda (3b) suyumuz yokdur ‘azîm zahmetler çekilür bir iki masura sucağız ricâ ideriz hünkârmuzdan” deyü cevâb virdiklerinde “olsun kullarım “ deyü iki masura su için hatt-ı hümayûn ihsân idüb buyurdu ki “kullarım inşallahü te‘âlâ asitâneye varduğumuzda cümle kullarımı suya doyum ideyim” deyü ‘ahd ü yemin ider (ÛNEKN 3a-3b)

282 bundan sonra düşmen ber taraf olub sivrâr ü safâ ile (ÛNEKN 3b)

283 “Bundan sonra sa‘âdetile Âsitâne‘ye bu kadar yüz aklığı ile ve ganîmet ve mâl-ı firâvân ile herkes karâr-dâde olduklarında, Gâzi Hünkâr, Eski Sarây‘da altı bölük ağalarına ve kethüdâlarına ve Yeniçeri ocağı halkına ve Yeniçeri kullarına ‘azîm ziyâfetler idüp, ziyâfetden sonra altun ile çil akçeyi harman misâl yığdırdub ve birbirine karışdırub, altun tepsi ile kulların başlarına nisâr idüp, Yeniçeri ağasına ve kul kethudasına ve başçavuşa ve sâ‘ir ocak halkına fâhir hil‘atler ihsân idüp” (SKEEN 50a); sa‘âdetle İstanbula gelüb kırk gün ve kırk gece ‘ale’s-seviye ‘azîm donanmalar olub herkes karâr-dâde olduklarında sa‘âdetlü hünkâr Eski Saraya teşrif buyurub altı bölük ağalarına ve kethüdâlarına ve Yeniçeri ocağı halkına ve Yeniçeri kullarına ‘azîm ziyâfet idüb ziyâfetden sonra altun ile çil akçeyi harman misâl yağdırub ve birbirlerine karışdırub altun tepsi ile kulların başlarına nisâr idüb cümle vüzerâyâ kürkler giydürüb ve sipah ağalarına ve kethüdâlarına ‘azîm hil‘atler ihsân buyurub” (ÛNEKN 3b)

kal'anın fethi müyesser olur²⁸⁴ ve bâlâda zıkr olunan ziyâfet sa'âdetle Gâzi Hünkâr odalara²⁸⁵ gelüb ta'mir sipâriş idüb ve odaların kârizlerin ka'gîr yapıdırıp ve merâmâtı lâzım mirîden virilmek üzere Şehr emîni üzerine mesârifâtını ta'yîn buyurub hatt-ı hümâyûn ihsân eylemişdir ve odaların her bir kapusuna birer kapucu bir vukıyye lahm ta'yîn buyurub ve kapuculara emr buyurdı ki "odalarının içine Yeniçeri kullarımdan gayri ecnebi komayasınız ve 'avret ve taze oğlan girdiğine rızâm yokdur" deyû muhkem tenbîh eyleyüb kapulara çatal zencirler idüb lâzım geldikde açub yine kapayalar²⁸⁶ bir gün Gâzi Hünkâr meydana tüfenk atdırmağa gider iken odaların

284 "ba'dehû senede yüz elli kise akçe koyun akçesi ta'yîn idüp, be-her sene [50b] virilmesi için hatt-ı hümâyûn ihsân buyurub ve yine üç ayda bir her nefere kırkar akçe yaka akçesi ve barut akçesi ve otuzar akçe kemân akçesi ta'yîn idüp ve serhadlerde neferâta ve yamak yoldaşlara günde ikişer akçe nafakaların bir kile kalburlanmış buğday ve iki âdeme bir vakıyye lahm ta'yîn buyurub, koyundan sonra bin beş yüz umûr-dîde ihtiyârlara yigirmi tokuz akçe ile koruculuk ihsân buyurub ve bin beş yüz âdeme tekâ'üd ihsân buyurub ve kânûn buyurdılar kim pâdişâhlar sefere gittükde nevbetçe beş yüz âdem umûr-dîde ihtiyâr korucu ve beş yüz umûr-dîde oturak sefere ma'an gidüp korucu [ve] oturaklar cenge girmeyüb çadırda bekçi olup bir kal'a muhâsara olup alınmak mümkün olmaduğı mahalde cengden âzâdeli kullarım ile müşâvere itmek ve anların re'y ile ve kal'anun fethi ne vechile olur diyû bu zıkr olunan umûr-dîde ihtiyârlar bir yere gelüb müşâvere eyledüklerinde, bunların rây ü tedbîrleri üzere kal'anun fethi müyesser olurdu" (SKEEN 50a-50b); "ve beher sene Yeniçeri ocağına yüz elli kise koyun akçesi ta'yîn idüb beher sene virilmek için hatt-ı hümâyûn ihsân idüb ve üç ayda bir her nefere on iki akçe yaka akçesi ve otuz akçe yay akçesi ve barut akçesi ta'yîn idüb ve serhadlerde olan neferât yoldaşlara günde birer akçe nafaka akçesi ta'yîn ve ayda bir kile kalburlanmış buğday ve iki ademe bir vakıyye lahm ta'yîn buyurub ve bundan ma'adâ bin beş yüz umûr-dîde ihtiyara koruculuk ihsân buyurub kânun buyurdular ki pâdişâhlar sefere gittükde bu nice beş yüz umûr-dîde korucu ve beş yüz umûr-dîde oturaklar ma'an sefere gidüb bu korucu oturaklar cenge girmeyüb çadırda bekçi olup (4a) bir kal'a muhâsara olup alınmak mümkün olmaduğı suretde cenkten azadlu kullarım ile müşâvere eylesen bu kal'anun fethi ne vechile olur deyû bu zıkr olunan umûr-dîde ihtiyarlar bir yere gelüb müşâvere eyledüklerinde onların rey ü tedbîrleri üzere kal'anun fethi müyesser olurdu" (İÜNEKN 3b-4a)

285 odulara (SKEEN 50b)

286 "ve yukarıda zıkr olunan ziyâfetlerden sonra sa'âdetlü hünkâr odalara gelüb odaları ta'mir itdirüb ve cümle odaların kârizlerin muhkem kârgîr yapıdırub ve meremmât lâzım geldükde şehr emîni üzerine buyurub meremmâtına harc olunan akçeyi mirîden virilmek üzere hatt-ı hümâyûn ihsân buyurub odaların yedi kapusunda birer bekçi ta'yîn ve birer vakıyye lahm ihsân buyurub ve buyurdı ki: "Kapucu, odaların içine kullarımdan gayri ecnebi kimesneyi komayasın ve avratdan ve taze oğlandan bir kimesnenün [51a] girdüğüne rızâ-yı hümâyûnum yokdur, meger kim kul oğlu ola ve gayri şehirlinün girdüğüne aslâ rızâm yokdur" diyû muhkem tenbîhden sonra kapularına çatal zencirler yapıdırub, lâzım geldükde açub yine kapayalar" (SKEEN 50b-51a); "ve yukarıda zıkr olunan ziyâfetlerden sonra sa'âdetlü Gâzi Hünkâr odalara gelüb odaları ta'mir idüb cümle kârizlerin müstahkem kârgîr yapıdırub ve bed yerlerde kullarım sudan zarûret çekmesün için çeşmeler yapıdırub ve meremmât lâzım geldükde şehr emîni üzerine ta'yîn buyurub meremmâta harc ve sarf olunan akçe mirîden virilmek üzere hatt-ı hümâyûn ihsân idüb ve odalarda yedi kapu yapıdırub her kapuda birer bekçi ta'yîn buyurub ve birer vakıyye lahm ihsân idüb ve buyururlar ki oda kapularından içeri kullarımdan gayri ecnebi kimse komayasız ve 'avretten ve taze oğlandan bir kimesnenin girdüğüne rızâ-yı hümâyûnum yokdur meğer ki kul oğulları ola ve babasından yetim kalan kul oğulları odalarına alub hudmet idürelere taze olduğı suretde yatsu namazından sonra oda kethüdâsı ol

İNİNDE AT BAŞIN ÇEKÜB KUL KETHÜDASINI CELB İDÜB **-5a-** BUYURDULAR KI “ben sizi odalarınıza üzerine nâzır ta’yîn²⁸⁷ eyledim Harem-i hassımda niçün kelb gezer korsunuz” deyü azar idüb kapucuyu katl eylemek murâd eyledikde Kul Kethüdâsı rica idüb cânın halâs eyledi mezbûr kapucuya bir tımâr virüb eline berât virüb ocakdan ihrâc buyurdular²⁸⁸ ve ²⁸⁹bâlâda mestûr²⁹⁰ yoldaşları huzûr-ı sa’âdetlerine da’vet idüb²⁹¹ “kullar²⁹² benim ile bir ulu²⁹³ gazâda bulundunuz elhamdülillahi te’âla emnen selâmet²⁹⁴ geldik ber-hudâr olunuz²⁹⁵ hemişe²⁹⁶ yüzünüz ak olsun ricâ olunan sularımız vâfir oldu hâtırımız hoş oldu mu” deyü buyurduklarında²⁹⁷ mezbûr gâziler cevâb verdiler ki “şevketlü hünkârımız gerek ta’mûr ve sularımız vâfir lâkin

kul oğlun bir tenha odanın içine koyub üzerine kilitleye ve sabah oldukda oda kethüdâsı kapıyı açub yine hizmetine meşgûl ola ve mezbûr kul oğulların bir ma’kûle kabahat zuhûr ider ise oda başısı ve vekil harcı ta’zîr itmeyüb yine oda kethüdâsı ta’zîr ide hatta kim otuz dokuz değnekden ziyâde urmaya ve mezbûr kul oğulları yigirmi üçer yaşına girmeyince be-dergâh itmeyeler ve kul oğulları ve devşirme ocak ağaların hizmetlerinde olub bîmiş kâl olmuş hunefâlarından hatta ki el-‘iyazübillah Urus ve Âcem ve Çingâne ve Türk re’ayasının evlâdların (4b) ve sâ’ir mahlûkâtın evlâdların Harputlı ve Diyarbekirli ve Malatyalı olmaya bu yukarıda ta’yîn ve tasrîh olunanlardan gayri âdemi ya rüşvetle veya ricâ ile veya bir büyük yerden şefa’at ile be-dergâh idüb hâlis kullarının aralarında bir ecnebî korlarsa Allahü ‘azmü’ş-şanın ve yüz yigirmi dört bin peygamberlerin la’netleri ol zâbitlerin üzerlerine olsun ta’yîn ve tasrîh olunan ta’îfeden gayri kimesne harem-i hassımda be-dergâh iderlerse ocağımın hâkimleri su-i hatmiye mübtelâ olub dünya ve ahiretleri harâb ola deyü la’netnâme yazılmışdır bir şehrlü âdem girdüğüne rızam yokdur deyü muhkem tenbihden sonra yedi kapularına çatal zencir yapıdrub lâzım geldikde açub yine kapayalar” (İÜNEKN 4a-4b)

287 SKEEN’de ta’ayyün şeklinde yazıldığı ifade olunuyor.

288 “Bir gün sa’âdetile meydâna tüfeng atdurmağa gelürken odalar içinden geçerken bir köpege râst gelüp, at başın çeker kul kethüdâsın huzûrına getirür buyurur kim: “Seni odaların üzerine nâzır ta’yîn eyledüm, harem-i hâssımda niçün köpek korsız” diyü azâr idüb, kapucuyu katl itmek murâd ider. Kul kethüdâsı şefa’at idüb, cânın halâs ider. Mezbûr kapucuyu tımarlı idüb, eline bir berât virüb, ocakdan ihrâc ider.” (SKEEN 51a); “Gâzi Hünkâr bir gün meydâna gelüb tüfeng atdırmak için gelürken odaların ağa kapusundan içerü girüb Yeniçeri ağası rıkâbında yürürken odaların giceciler mahalline geldikde bir köpege rast gelüb sa’âdetle at başın çeküb kul kethüdâsın huzûrına da’vet idüb buyurur ki “ben seni odaların üzerine nâzır ta’yîn eyledüm, benim harem-i hâssımın niçün köpek korsın” deyü ziyâde azâr idüb ve kapucuyu öldürmek murâd eyledikde Yeniçeri ağası ricâ idüb cânın halâs idüb ve lakin mezbûr merd-i tımar idüb eline bir berât virüb ol kapucuyu ocakdan ihrâc ider” (İÜNEKN 5a)

289 Burada tekrar su konusuna dönülüyor.

290 olan (SKEEN 51a); (İÜNEKN 4b)

291 huzûrına da’vet buyurub (SKEEN 51a); huzur-ı şeriflerine da’vet buyurub (İÜNEKN 4b)

292 kullarım (SKEEN 51a); (İÜNEKN 4b)

293 büyük (SKEEN 51a); (İÜNEKN 4b)

294 yuwamuza (SKEEN 51a); [emnen ve selâmet], yuwamuza gelüb dâhil olduk (İÜNEKN 4b)

295 olun (SKEEN 51a); (İÜNEKN 4b)

296 [hemişe] (SKEEN 51a); (İÜNEKN 4b)

297 “odalarımız ta’mîr ve suyunuz vâfir hâtırımız hoş oldu mı?” deyü buyurduklarında” (SKEEN 51a); “odalarınızı ta’mîr ve suyunuz vâfir hâtırımız hoş oldu mı?” deyü buyurduklarında” (İÜNEKN

bizim bu sulardan fâ'idemiz yokdur mezbû[r] sular anca binâ buyurduğunuz havzlara kifâyet ider bu kulların ricâmend olduğumuz odalarımızın önünde olmak üzere hatt-ı hümayûn buyurdunuz idi şevketlü efendimiz va'dine sahib-kademdir yine emr şevketlü padişahumdur" deyû boyun bükdiler Gâzi Hünkâr ol zaman "kam sizlere virdiğim hatt-ı şerîfi getürün" deyû buyurdularında yigirminci cemâ'atin Deli Mandracı hatt-ı şerîfi Gâzi Hünkâra tesellüm eyledi Gâzi Hünkâr dahi oda önüne iki masura su dahi -5b- odaların önüne ta'yîn eyleyüb şimdi hâlâ yigirminci cemâ'atin evvelinden on bu bölüğün dört bölüğün kışlasına kadar akar ²⁹⁸ Gâzi Hünkâr "benim hâs kullarım içine Âcem ve Rum ve Çingâne ve Göçebe Yörük Yeniçeri olmayanların evlâdlarını komaya ve ocaklı evlâdları ve ocak ağalarının hizmetlerinde kâl olmuşlardan be-dergâh eyleyeler ve kaldı ki yigirmi üç yaşına kadar be-dergâh etmeyeler yigirmi üç yaşınadan evvel Âcem oğlu kışlasına Anadolu ve Rumili ağasına teslim eyleyeler ve ta'zîrleri oda kethüdâsının elinde olsun okusunlar İslâmını öğrensünler ahşâm oldukda oda kethüdâsı bir oda içine koyub üzerinden kapıyı berkide bu minvâl üzere terbiye olunduktan sonra be-dergâh eyleyeler ve mezbûr sularını havza akıtmayub battâl iderler ise ve ecnebiden yoldaş be-dergâh iderler ise yüz yigirmi dört bin peygamberin ve evliyâların ve melâ'ikenin ins cin cümlesin la'neti ol zâbitânın üzerlerine olsun" deyû la'net nâme yazub mezbûr yigirminci cemâ'atin Deli Mandracının eline virdi mezbûr odaların ve havzların ta'mîri tamâm oldukda Kul Kethüdâsını üzerlerine -6a- nâzır ta'yîn buyurmuşlardır²⁹⁹ bundan sonra Gâzi Hünkâr At meydanına gelüb ta'lîm hâne yapıdurub üzerine elli

4b)

298 Burada farklı ve SKEEN'de olmayan bir konuya geçiyor. İÜNEKN'de ise biraz daha farklı ifadelerle yer almaktadır. Be-dergâh kanunu ile ilgili bu bölüm için bk. 286. dipnot.

299 "mezbûr gâziler cevâb virdiler kim: "Hünkârım! Hak te'âlâ ömrünüz uzun eyleye, hâtırımız hoş, fe'emmâ kim bu sudan bu kulların fâ'idelenmediler, bu binâ buyurduğunuz havza ancak kifâyet ider, bu kulların murâdları odamızın önünde olmak üzere hatt-ı hümayûn ihsân buyurmuşdunuz, pâdişâhlar va'deye hilâf eylemezler, pâdişâhların va'desi va'de gerektür." didüklerinde Gâzi Hünkâr gülüb: "Kam sizlere virdiğim hatt-ı hümayûn getürün" diyû buyurdularında yigirmi cemâ'atın yoldaşı Deli Mandracı hatt-ı hümayûnı Gâzi Hünkâr'un önüne koyub, Gâzi tekrâr gülüb, iki masura su dahi ilhâk idüb [51b] ve birer çeşme dahi ol gâzilerin hâtırları için odaların önünde yapıdurub ve tenbih buyurdılar kim "musluklarınız dolduktan sonra gine havza aksun" diyû ve gine yigirmincinin bir yoldaşın mezbûr havza bekçi ta'yîn buyurub, günde birer vakiyye lahm ve seferden mu'âf idüb, bu minvâl üzere ahdnâme yazılmışdı ki: "Eger binâ eyledüğüm havzları ihtâl ve suyun eksik iderler ise Allâhu azîmü'ş-şânun ve yüz yigirmi dört bin peygamberlerin ve cemî'i melâ'ikenün ve ins ü cinnün la'neti anların üzerine olsun" diyû la'netnâme yazdurub, mezbûr yigirminci cemâ'atın yoldaşı Deli Mandracı ol yedi nefer gâzilerin ellerine virilmişdür. Ve odalar ta'mîr olup ve su yolları ve kâzîrlere ve havzlar tamâm oldukda odaların üzerlerine kul kethüdâsın ta'yîn buyurmuşlardır." (SKEEN 51a-51b); "mezbûr gâziler cevâb virdiler ki "Hünkârım Hakk te'âlâ ömrünü uzun eyleye, hâtırımız hoş, fe'emmâ ki bu sudan bu kullarınıza fâ'ide olmadı, bu binâ buyurduğunuz havza ancak kifâyet ider, kulların murâdları odamızın önünde olmak üzere hatt-ı hümayûn ihsân buyurmuşdunuz, va'deye hilâf eylemez, pâdişâhların va'desi va'de gerektür" didüklerinde Gâzi Hünkâr gülüb "Kam sizlere virdiğim hatt-ı hümayûnunu getürün" deyû buyurdularında yigirminci cemâ'atin yoldaşı Deli Mandracı hatt-ı

dört bölüğün çorbacısı ta'lim hâne başı nasb eyleyüb tüfenk atan ok atan kemânkeşlere ta'lim itmek için padişahlar sefere gittükde ta'lim hâneci başı beraber gitmeğe me'mûrdur³⁰⁰ ve tüfenk atmak için menzil yerine yonma taşlardan divâr ve orta yerlerine somaki mermerlerden nişangâh yapıdırub meteris için somaki miller diktirüb ve millerin ardına bir büyük sofa ve yanında bir çeşme yapıdırub ordan nişan vuran yoldaşlar kimine dülbend ve kimine kemân ve kimine çıkan ile akçe ihsân idüb³⁰¹ Gâzi Hünkâr meydâna geldikde Seksoncu başı seksonları bir bir indirüb ve behlivanlar gelüb güreş tutarlar idi ve güreş sallarlar idi her odada birer ikişer behlivan bulunur idi ve ba'dehu Solaklar ve sâ'ir kemânkeşler hünerlerin gösterirler idi ocak ağaları dahi gelüb tertîb üzere başlarında yusufti sitârelerle dururlar idi tüfenkciler dolu tüfenk hâzır idüb evvel Yeniçeriler Ağası yir öpüp tüfenk atardı verâsından **-6b-** Kul Kethüdâsı verâsından Sekban başı verâsından Zağarcı başı Seksoncu başı Turnacı başı ve dört Haseki ağalar ve Baş çavuş ağalar atardı verâsından birinci deveçiler başlayub ve çorbacılar başlarında yusufti sitâreler ile ve neferâtlarıyla

hümâyûnı Gâzi Hünkârın eline virdükde tekrâr gülüb ve iki masura su dahi ilhâk idüb ve birer çeşme ol gâzilerin hâtırları için odaların önünde (5a) yapıdırub ve tenbîh buyurur ki “musluklarımız doldukda gine havza aksun” deyû ziyâde tenbîh buyururlar ve yigirmincinen bir yoldaşın mezbûr havza bekçi ta'yîn idüb ve günde bir vukyye lahm ihsân buyurub ve sefere gitmekden mu'âf ider bu minvâl üzere bir la'net nâme yazmışdır ki “eger binâ eylediğim havzaları ibtâl ve ta'yîn eylediğim suyun eksik iderlerse Allâhu azimü's-şânın ve yüz yigirmi dört bin peygamberlerin ve cemî'i melâ'ike ve ins ü cinnin la'neti anların üzerine olsun” deyû la'netnâme yazdırub ve üzerlerine kul kethüdâsın nâzır ta'yîn buyurub ve bu ahdnâme yazub kul ketüdâsının eline virmişdir ve odalar ta'mir olub ve su yolları ve kârizler ve havzlar tamâm oldukda Gâzi Hünkâr meydana gelüb” (İÜNEKN 4b-5a)

300 “Bundan sonra Gâzi Hünkâr yeniçeri meydânına gelüb, ta'limhâneyi yapıdırub üzerlerine ta'limhâneci başını nâzır ta'yîn buyurub, tüfeng atan yoldaşlara ve ok atan kemânkeşlere ta'lim itmek için ve sefere gitmekden ve serhadde[n] mu'âf buyurub, bütün gün meydânda tüfeng ve ok atan yoldaşlara nezâret itmek için meger kim pâdişâh sefere gittükde ta'limhâneci pâdişâhlar ile gitmeğe me'mûrdur.” (SKEEN 51b); “Gâzi Hünkâr meydana gelüb ta'limhâneyi yapıdırub üzerine ta'limhâneci başıyı nâzır ta'yîn idüb tüfenk atan yoldaşlara ve kemânkeşlere ok atmağı ta'lim itmek için ve ta'limhâneci başıyı sefere gitmekden ve serhadlere ahkonulmaktan mu'âf buyurub *bütün gün başında yusufti ile durub tüfenk atanlara ve Solaklara ve sâ'ir kemânkeşlere* ta'lim itmeğe me'mûrdur ve pâdişâh sefere gittükde ta'limhâneci başı ile gitmeğe me'mûrdur” (İÜNEKN 5a)

301 “Ve tüfeng atılacak mahalle yonma taşdan kârgir divâr ve ortasında soma mermerden nişangâh yapıdırub ve metris için somâki miller diktirüb ve millerin ardında yonma taşdan bir büyük sofa yapıdırub ve yanında bir çeşme yapıdırub kendüleri oturub kulları tüfeng atdukların seyr itmegiçün, [52a] be-her sene meydâna gelüb, tüfeng atdukların seyr iderdi. Nişân uranlarun kimisine dülbend ve kimine kemân ve kimine birer çığın akçe ihsân iderdi” (SKEEN 51b-52a); “ve bundan sonra tüfenk atılacak mahalle yonma taşdan kâgîr divâr yapıdırub ve orta yerinde somaki mermerden nişangâh yapıdırub ve metris için somaki miller diktirüb ve bu millerin ardında yonma taşdan bir büyük sofa yapıdırub kendüleri sa'adete oturmağıçün ve yanında bir çeşme bina idüb kulları tüfenk atduklarında sudan zaruret çekmemek için beher sene Gâzi Hünkâr meydana gelüb kullarının tüfenk atdukların seyr iderdi ve nişân uran kullarına 'azim ihsânlar iderdi ba'zı nişân uran kullarının (5b) kimine bir dülbend ve kimine bir yay ve kimine birer çıkan akçe ihsân iderdi” (İÜNEKN 5a-5b)

*Gâzi Hünkârın önünde tüfenk atarlardı ve nişân uran yoldaşlara Gâzi Hünkâr bahşış i'tâ iderdi*³⁰² cemâ'atler ve bölükler tamâm oldukda *Seğirdim açıcıları gelüb seğirdirler idi ve et kaparlardı ve ziyâde seğirden aşçıya Solaklık ihsân iderdi ve olur olmaz ademe Solaklık virmezler idi ekseri umûr-dîde oda başılara virilürdi ve genç ademe virmezlerdi oda başıların yolu Solaklıktır meğer ihtiyâr ola bir oda başı ana etmek virile ve dahi odanın çorbacısı fevt olub veyahut yolu yürüye oda başılardan gelme Solaklara virilürdi ve Yeniçeri Ağası 'arz etmedikçe Solaklık verilmezdi ve bir çorbacı seferde şehîd oldukda Solaklık virilürdi ecnebiye ve neferâta ço[r]bacılık verilmezdi kanûndur ve Gâzi Hünkâr la'net nâme yazmışdır ve Solak başılık -7a- dahi bir umûr-dîde ademe virilürdi zirâ Solak başılık bir ulu mertebedir ve gayetle söz bilür ve umûr-dîde ve her ahvâle vukûf olmak ve padişahların söziin anlar ademler Solak başı olurlardı ve cenklerde ve seferlerde padişahları zabt idüb ve cenk ahvâline vukûf idüb ve cenk ahvâlini padişaha i'lâm idüb ve cenk mahallinde padişahların bindiği ata pazbend urub zabt iden Solak başılardan cenk mahallinde dört Solak başı bulunub ve dört Kethüdâ ve dört Oda başı hünkârın eteklerine muhkem yapışub ve dört etrâfın kuşadub dururlar Silahdâr ağa ve Çukadâr ağa ve Rikâpdâr ağa ve Dülbend ağasını padişahın yanına komazlardı Solakların ardında iç halkaya cenk aletlerin ellerinde dutub hâzır amâde dururlardı ve cenk olurken padişahu ve veziri a'zamu Yeniçeriler orta yerlerine alurlardı ve gayri 'asâkire³⁰³ inanmazlardı Yeniçerilerin orta yerlerinde karâr iderlerdi madem ki cenk bertaraf olmayınca padişahu ve veziri a'zamu aralarından salı virmezlerdi çadırların dört etrâfın kuşadub dururlardı muhâfaza iderlerdi kânun budur ki -7b- 'ala-tari-*

302 "Gâzi Hünkâr meydâna gelüp, tüfeng atmak lâzım geldükde evvel samsoncıbaşı ayuyu samsonlara pârelendir[ür]di ba'dehû pehlivânlar gelüp güreş tutarlardı ba'dehû güzr salarlardı. Ve her odada birer ikişer pehlivân bulunmak kânûndur. Ve ba'dehû solaklar ve sâ'ir kemânkeşler gelüp hünerler gösterürlerdi ba'dehû ocak ağaları kul, kethudâsı ve başçavuş ve cümle zâbitân tertib üzere başlarında destârlarıyla tururlardı. Evvel yeniçeri ağası yir öpüp tüfengçileri dizili tüfenge hâzır idüp atardı andan sekbânbaşı andan kul kethudâsı andan zağarcıbaşı andan saksoncıbaşı andan turnacıbaşı andan dört hâseki ağaları andan başçavuş atardı ve ba'dehû başçavuş birinci deveçilerden başlayup bölük bölük çağırub çorbacıların başlarında Yüsufi neferâtıyla Gâzi Hünkâr'un önünde nişâna karşı koşum atarlardı. Nişân uran yoldaşlara Gâzi Hünkâr ihsân itdükden sonra" (SKEEN 52a); "ve ba'dehû meydâna gelüb sa'adete yerinde karâr eyledikde tüfenk atmak lâzım geldikde evvel Seksoncıbaşı seksonları getürüb ayuya salvirüb pâreletdirirdi ba'dehû pehlivânlar gelüb güreş olurdu ve her odalarda birer ikişer pehlivânlar olmak kânûndur ba'dehû güzrlar sallarlardı ve ba'dehû Solaklar ve sâ'ir kemânkeşler gelüb hünerler gösterürlerdi ve ba'dehû ocak ağaları ve Kul kethudâsı ve Başçavuş ve cümle zâbitân tertib üzere Gâzi Hünkârın huzurunda durub başlarına yusuflı giyerlerdi evvel Yeniçeri ağası yer öpüb tüfengçileri dolu tüfengi hâzır idüb eline virüb atardı andan Sekbânbaşı andan Kul kethudâsı andan Zağarcıbaşı andan Seksoncıbaşı andan Turnacıbaşı andan dört Hâseki andan Başçavuş Gâzi Hünkârın huzurunda tertib üzere nişâna kurşun atarlardı ve ba'dehû Başçavuş birinci deveçilerden başlayub bölük bölük çağırub çorbacıların başlarında Yüsufi neferâtıyla Hünkârın huzûrunda nişâna tüfenk atarlardı nişâni (6a) uran yoldaşlara 'azim ihsânlar iderdi" (İÜNEKN 5b-6a)

303 SKEEN'de olmayan önemli kelimelerden biri.

*ki'l-icmâl beyan olundu*³⁰⁴ geldik yine Yeniçeri meydanına bir köşede³⁰⁵ Gâzi Hünkâr³⁰⁶ kullarına³⁰⁷ sadedinde iken elli iki bölüğün³⁰⁸ aşcısı Ahmed usta³⁰⁹ dimekle ma'rûf

304 “seğirdüm olan odaların açıcıları gelüp seğirdüp et kaparlardı. Ziyâde seğirden aşçıya solakluk mahlûl oldukda ana ihsân olunurdu. Olur olmaz âdeme solakluk virilmezdi. Ekser umûr-dide odabaşılara virilürdü. Uzun boylu ve kıyâfetlü âdemlere virilürdü. Bodur âdeme solakluk virilmezdi ve genç dahı olursa virilmezdi. Odabaşılardan yolu solaklukdur meger kim gâyetle amel-mânde ihtiyâr ola da etmek vireler idi. Bir odanın çorbacısı mahlûl oldukda solak olan odabaşılardan [52b] virilürdü. Yeniçeri ağası hünkâra telhîs itmedükçe solakluk virilmezdi. Ve bir çorbacı ağa seferde şehîd oldukda solaklara virilürdü, ecnebîye virilmezdi ve nefere çorbacılık virilmemek kânûndur ve Gâzî Hünkâr la'netnâme yazmışdur ve herkes solakbaşı olmazdı. Solakbaşılık bir umûr-dide âdeme virilür ve bir ulu mertebedür gâyetle iş ve söz bilür ve umûr-dide ve her ahvâle vukûf ve pâdişâhların sözün anlar âdemler solakbaşı olurdu. Ve cenglerde ve seferlerde pâdişâhları ceng ahvâline vâkîf idenler solakbaşılardur ve ceng mahallinde pâdişâhların bindüğü ata bir bend uran solakbaşılardur. Ceng mahallinde dört solak başı ve dört kethudâ ve dört odabaşı hünkârın eteklerine muhkem yapışub ve dört yüz solaklar hünkârın dört etrâfın kuşadub tururlar. Silahdârı ve çukadâr ve rikâbdâr ve dülbend ağasının pâdişâhun yanında komazlar. Solakların ardında iç halkı top olup ceng âletleri ellerinde tururlar, hâzır u âmâde ve ceng mahallinde sa'âdetlü pâdişâhı ve vezîr-i a'zamı yeniçeriler ortasına alup tururlar, bir gayrı kula vezîr-i a'zamı ve sa'âdetlü hünkârı inanmazlar. Yeniçerilerin orta yerinde karâr iderler. Mâdâm ki ceng ber-taraf olmaya pâdişâhı ve vezîr-i a'zamı yeniçeriler çadırlarına salhirmezler. Yeniçeriler dört etrâfın kuşadub dururlar, muhâfaza iderler. Kânûn budur ki alâ tarîkı'l-icmâl beyân olundu.” (SKEEN 52a-52b); “seğirdüm olan odaların açıcıları hazır olup ve soyunub seğirdim ile et kaparlardı ziyâde seğirden aşçıya Solaklık mahlûl oldukda ânâ ihsân ve olur olmaz âdeme Solaklık virilmezdi uzun boylu ve kıyâfetlü âdemlere virilür idi genç ve bıyıklı âdemlere verilmezdi ekser umûr-dide iş görmiş ve kal'a fethin bilür ve metris ahvâlin bilür odabaşılara virilür idi ve odabaşılardan doğru yolları Solaklıktır meger kim ziyâde ihtiyâr ve amel-mânde bir odabaşıya etmek virilürdü odanın çorbacısı mahlûl oldukda Solak olan odabaşılara virilür idi Solaklık mahlûl oldukda Yeniçeri ağası telhîs itmedükçe virilmez idi ve bir seferde çorbacı şehîd oldukda Solaklara virilürdü ecnebîye nefere çorbacılık virilmemek için sa'âdetlü ve 'azimetlü *Sultan Süleyman Han Gâzi* rahmetullahı 'aleyh la'netnâme yazmışdur ve herkes Solakbaşı olmaz idi Solak bir bir ulu mertebedir gayetle ma'kûl söz bilür ve gayetle umûr-dide ve her ahvâle vâkîf ve pâdişâhların sözün anlar âdemler Solakbaşı olur idi ve cenglerde pâdişâhları zabt idüb ceng ahvâlin pâdişâhlara i'âm iden iden ve ceng mahallinde pâdişâhları bir yavaş ata bindirüb ve bindüğü ata bir marbend uran Solakbaşdır ceng mahallinde dört Solak başı ve dört Kethudâlar ve dört odabaşılar sa'âdetlü hünkârın eteklerine muhkem yapışub ve dört yüz kemankeş Solaklar hünkârın dört etrâfın kuşadub dururlar Silahdârı ve Çukadârı ve Rikâbdârı (6b) ve Dülbend ağasının hünkârın yanında komazlar. Solakların ardlarında iç halkı tob olup dururlar ve ceng mahallinde sa'âdetlü ve 'azimetlü ve şevketlü pâdişâh-ı 'alem-penâh hazretlerini ve vezîr-i a'zam hazretlerini Yeniçeriler orta yerlerine alurlar ve gayrı kullara inanmazlar Yeniçerilerin orta yerinde olur mâdâm ki ceng ber-taraf olmaya sa'âdetlü ve 'azimetlü ve şevketlü ve devletlü pâdişâh hazretlerini ve vezîr-i a'zamı çadırına salhirmezler Yeniçeriler dört etrâfın kuşadub muhâfaza iderler kânûn budur ki alâ tarîkı'l-icmâl beyân olundu.” (ÛNEKN 6a-6b)

305 [köşede], *gün* (ÛNEKN 6b)

306 *meydana gelüb* (ÛNEKN 6b)

307 *tüfeng atdurmak* (SKEEN 52b); (ÛNEKN 6b)

308 yigirmi birinci ağa bölüğünün (SKEEN 52b); yigirmi bir ağa bölüğünün (ÛNEKN 6b)

309 Gedik Ahmed (SKEEN 52b); Gedük Ahmed (ÛNEKN 6b)

³¹⁰ve ziyade bahâdir âdem idi³¹¹ nice def'a ³¹²hünkârın huzûr-ı devletine³¹³ dil ve baş getürmüş³¹⁴ nice³¹⁵ yararlığı sâbit olmuş idi³¹⁶ *ol aşçı Gâzi Hünkâra 'arzu hal idüb dimiş ki "Hak te'âla hünkârımızın eksikliğİN göstermesün ihsân buyurulan etleri aşçı kulların kassâb dükkânından alıncaya kadar meydan beklenür ve 'azîm zahmet çekilür ihyâ buyurduğunuz et için mücedded ihyâ buyurduğumuz meydanın bir köşesinde kassâb dükkânı idüb zâbitân ma'rifetiyle tevzî' olunmak için hatt-ı hümayûn ihsân buyrıla"* deyû 'arzu hal kırâ'at olundukda *Gâzi Hünkâr kahkaha ile gülüb*³¹⁷ "aşçı ³¹⁸ceddim ruhiçün bu gün³¹⁹ bu ahvâl benim hâtırma geldi elhamdülillahi te'âla kullarımın niyetleri"³²⁰ gönül birliğine delildir" deyû ol sa'at sekiz tomruğu İstanbul içinde olan dükkânlardan ayırub *meydâna vaz' idüb*³²¹ *ve ba'dehu aşçular namaz kılmak için bir mescid binâ idüb ve bir masura su ve bir mus-*

310 *kimesne* (İÜNEKN 6b)

311 kimse olub (İÜNEKN 6b)

312 [Gâzi] (SKEEN 53a); (İÜNEKN 6b)

313 [devletine] huzuruna (SKEEN 53a); (İÜNEKN 6b)

314 getürüb (İÜNEKN 6b)

315 [nice] (İÜNEKN 6b)

316 olmuşdı (İÜNEKN 6b)

317 "Ol aşçı Gâzi Hünkâr'a arz-ı hâl virüp, mefhûmında: "Hünkârım yeniçeri kullarını üçer akçe mîrî virmek üzere Kırçan koyunından bi'z-zât matbah-ı âmire[ye] giden bu kadar etler ihsân buyurdunuz. Hak te'âlâ Hünkâr'ımın eksiklüyün göstermesün velâkin ihsân buyurduğın etleri aşçı kulların varub kassâb dükkânların beklerüz, azîm zahmetler çekilür. Gâzi Hünkâr'um cümle aşçı kullarına merhamet buyurub, ocağa ta'yîn buyurulan etlerimizi bu ihyâ buyurulan meydânın bir köşesine kassâb dükkânları idüp, zâbitlerimiz ma'rifetiyle tevzî' ü taksim olunmak bâbında hatt-ı hümayûn ihsân olma" diyü. Bu arz-ı hâl Gâzi Hünkâr kırâ'at buyurdıklarında kahkaha ile gülüb" (SKEEN 53a); "evvelâ aşçı Gâzi Hünkâra arz-ı hâl virüb mefhûmında "Hünkârım Yeniçeri kullarına üçer akçe mîrî virilmek üzere kırçan koyunından bi'z-zât sa'âdetlü hünkârımın matbah-ı 'âmiresinden bu kadar etler ihsân buyurdunuz Allahü te'âlâ sa'sdetlü hünkârımın eksiklüğİN göstermeyüb bu ocağa ihsân buyurduğın ihsânların 'arzına kulların şükürin itmeğe bir vechiyle iktidârları yok velâkin sadaka ve ihsân buyurduğın etleri cümle aşçı kulların varub İstanbulda kassâb dükkânların bekler zirâ nice 'azîm zahmetler çekilür Gâzi Hünkârım hazretleri mercûdur ki cümle aşçı kullarına merhamet buyurlub ocağa sadaka ve ihsân buyurduğın etlerimizi bu ihyâ buyurduğın bir köşesinde İstanbul dükkânlarından ayırub bu gâzi kulların meydânına getürüb zâbitlerin ma'rifetiyle odalarımıza tevzî' ve teslim olunmak bâbında hatt-ı hümayûn sadaka ve ihsân oluna" deyû bu 'arz-ı hâli (7a) Gâzi Hünkâr kırâ'at buyurdıklarında kahkaha ile gülüb" (İÜNEKN 6b-7a)

318 *aşçı* (İÜNEKN 7a)

319 bu gice (SKEEN 53a); (İÜNEKN 7a)

320 [niyetleri], *tedbirleri* (İÜNEKN 7a)

321 "sekiz tomruğu meydana getürüb vaz' eylemişdir" (İÜNEKN 7a)

luk ve bir dehlîz binâ idüb “kulların ta’yînât bir yerde gerekdir” deyû bir de -8a- mahzen binâ idüb mum bal pîrînc revgan virilmek için ve buyurdular ki “kassâblar Yeniçeri kullarının hıdmet-kârıdır” deyû³²² her tomruğa ikişer zımmî³²³ dörder hıdmetkâr ta’yîn idüb³²⁴ zımmîlerin cemilesi harâcdan mu‘âf olub vesâ’ir tekâlifden³²⁵ dahi mu‘âf³²⁶ oldular³²⁷ Gâzi Hünkâr³²⁸ mübârek eline kalem alub bir hatt-ı hümayûn tahrîr buyurub³²⁹ “benim Yeniçeri³³⁰ kullarının tomruklarında eğer Karaman koyunu ve keçi ve³³¹ arık lahm³³² ve bayat lahm görüb³³³ bu sekiz tomruğu³³⁴ virilir ise Allahü te‘âlanın la’neti vesâ’ir mahlûkâtın la’neti ve cümle yaradılmışların la’neti olzâbâtının üzerine olsun” deyû la’net nâme tahrîr eyleyüb Baş çavuş ağaya üzerlerine nâzır ta’yîn buyurub ve Baş deveciyi kassâbların üzerine hâkim nasb idüb ve tenbîh buyurdular ki “kassâblar kullarıma Karaman koyunu ve keçi bayat et getirürler ise pâreleyüb seksonlara virüb tekrâren ziyâdesiyle a’lâ et getireler”

322 “ba‘dehû aşçılara namâz kılmak için bir mescid binâ idüb ve bir masura su ve bir musluk binâ idüb ve ayak yolu ve kullarının ta‘âmâtı bir yerde gerekdir diyü meydânda bir mahzen binâ itdürüb bal ve yağ ve pîrinc ve mum virilmek için ve buyurdular kim, “Bu kassâblar şimdengirü yeniçeri kullarının hidmetkârı oldu” diyü” (SKEEN 53a); “ba‘dehû aşçılara namâz kılmak için bir mescid binâ idüb ve bir masura su virmek üzere ve bir musluk ve ayak yolu binâ idüb ve kullarının yemek ta’yînâtı yerde gerekdir deyü meydânda bir mahzen binâ idüb yağ ve bal ve pîrinc ve mum virilmek için ve buyurur ki “şimdi bu kassâblar Yeniçeri kullarının hidmetkârı oldu” deyû” (İÜNEKN 7a)

323 *usta ve* (İÜNEKN 7a)

324 *buyurdu* (İÜNEKN 7a)

325 *Tekâlif-i şakka* (SKEEN 53a)

326 *ve müselleme* (SKEEN 53a)

327 *ve bu zımmîlerin cümlesin harâcdan vesâ’ir tekâlif alınmak için mu‘âf ve müselleme itmîşlerdir* (İÜNEKN 7a)

328 [Gâzi Hünkâr] (İÜNEKN 7a)

329 *yazmışdır* (SKEEN 53b); *yazmışdır ki* (İÜNEKN 7a)

330 [Yeniçeri] (İÜNEKN 7a)

331 *elleri vesâ’ir* (İÜNEKN 7a)

332 [lahm] (İÜNEKN 7a)

333 *etler getürüb* (İÜNEKN 7a)

334 *tomrukda kullarıma virürlerse* (İÜNEKN 7a)

deyû hatt-ı hümayûn tahrîr ihsân buyurub Baş çavuş ağanın eline teslim eyledi^{335 336} *ve*³³⁷ *iki seneden*³³⁸ *sonra Gedik Ahmed didikleri ‘aşçıy*³³⁹ *meşin ile divân-ı hümayûna*³⁴⁰ *getürüb*³⁴¹ *meşin*³⁴² *üzerine hil’at-ı fâhire*³⁴³ *giydirüb İhtisâb Ağalığı*³⁴⁴ *ihsân buyurub emr eyledi ki*³⁴⁵ *“bu şehrde et*³⁴⁶ *beş*³⁴⁷ *akçeye çıktı -8b- ve sâ’ir zahire*³⁴⁸ *bahâya çıktı aslı üzere ahvâli i’lâma hâcet yokdur ahvâli aslı üzere bilüb emrine muhâlefet idenlerin haklarından gelsin rikâb-ı hümayûnuma i’lâma hâcet yokdur” deyû tenbîh idüb*³⁴⁹ *mezbur ‘aşçı taşra çıkdıkda kol idüb ol gün*³⁵⁰ *yigirmi adem salb idüb ve ertesi gün kol*

335 “Allah`un la’neti ve ins ü cinnün ve cemî’ yaradılmışun la’neti anun üzerine olsun” diyü ve başçavuş üzerlerine nâzır ta’yîn buyurup ve başdeveciyi zimmî kassâbların üzerine hâkim nasb ve tenbîh buyurdu kim, “Meydân kassâbları eger kullaruma ayrık eger Karaman ve keçi ve dişi etlerin götürürler ise saksonlara pâreleyüp, tekrâr ziyâde eyüsinden getüreler” diyü hatt-ı hümayûn ihsân idüb, başçavuşun eline virmişdür” (SKEEN 53b); “üzerlerine nâzır ta’yîn olunan Başçavuş ve mezbûr zimmîlerin üzerine hâkim eylediğim Başdeveci bir vechiyle rızâ virüb veyahud iğmâz-ı ‘ayn iderlerse Allahü ‘azîm ins ü cinnin ve cemî’ yaradılmışun la’neti onların üzerine olsun” deyü bu minvâl üzere te’kid ile bir la’netnâme yazdırub Başçavuş ve mezbûr Başdevecinin eline hatt-ı hümayûn virdi kim “bu zimmî meydân kassâbları eğer kullaruma arık veyahud Karaman koyunu ve keçi etleri veya bayat etler götürürlerse seksonlara virile” deyü bu minvâl üzere her şeyi tertîb eyleyüb” (İÜNEKN 7a)

336 *bâldâda mestûr olduğı üzere merhum Gâzi Hiinkâr Yeniçeri ocağı halkına muhabbet eyleyüb bu kadar ihsânlar (7b) idüb yedi dafa la’netnâme yazub birin Kül kethüdasına ve birin Başçavuşa ve birin Başdeveciye ve birin yedi nefer gâzilere virmişdir* (İÜNEKN 7a-7b)

337 *bir* (SKEEN 53b)

338 *bunlardan sonra Gâzi Sultan Süleyman bir seneden sonra* (İÜNEKN 7b)

339 *aşçı Gedik Ahmedi* (SKEEN 53b); (İÜNEKN 7b)

340 *divâna getürdüb* (İÜNEKN 7b)

341 *çağırıp* (SKEEN 53b)

342 *[meşin]* (İÜNEKN 7b)

343 *kaftan* (SKEEN 53b); (İÜNEKN 7b)

344 *-n* (İÜNEKN 7b)

345 *[emr eyledi ki] eline bir kavi hatt-ı hümayûn virdi kim* (İÜNEKN 7b)

346 *lahm* (İÜNEKN 7b)

347 *-er* (İÜNEKN 7b)

348 *zehâ’ir kim kezalik* (İÜNEKN 7b)

349 “ahvâlin bil emrine muhâlefet idenlerin haklarından gel, rikâb-ı hümayûnuma arza ihtiyâc yokdur, göreyüm seni!” diyü tenbîh buyurup,” (SKEEN 53b); “ahvâlin bil ve egle emrime muhâlefet iden kimesnenin hakından gel rikâb-ı hümayûnuma arza ihtiyâc degildir göreyüm seni *er ol baş yar* sonra senin hakından gelürüm” deyü ziyâde tenbîh ve te’kidden sonra (İÜNEKN 7b)

350 *bütin İstanbulu gezdükde on bir âdem navluncılardan salb idüb* (İÜNEKN 7b) ve irtesi gün

idüb³⁵¹ *sekiz adem salb idüb ve dördüncü günü Kassâb başıyı ve Kethüdâsını Etmekci başıyı*³⁵² *salb idüb beşinci günü gördükim*³⁵³ etmek vesâ'ir zahiremiz³⁵⁴ dağlar gibi yığılmış alur satar yok³⁵⁵ bir buçuk³⁵⁶ vukıyye etmek bir akçeye ve³⁵⁷ dibi kızıl mum on ikisi bir akçeye³⁵⁸ [bir] vukıyye lahm üç akçeye bir vukıyye revgan-ı sâde³⁵⁹ on bir akçeye vesâ'ir *zahire bunlara kıyâs bu minvâl üzere*³⁶⁰ beş sene İhtisâb Ağalığı idüb³⁶¹ ziyâde zâbit olmağla³⁶² Gâzi Hünkâr³⁶³ ikinci vezir idüb³⁶⁴ *sonra vezir-i a'zam ahirete intikâl idüb baş vezir olmuştur*³⁶⁵ haftada bir gün büyük kol idüb ve Yeniçerileri Ağası ve İstanbul Kadısı İhtisâb Ağası un kapanına inüb³⁶⁶ bir kile buğdayı alub un itdirib³⁶⁷ numûne didikleri budur.³⁶⁸ ana göre narh virirler idi³⁶⁹ ve's-selâm tamâm oldu³⁷⁰.

351 *on beş âdem salb idüb, irtesi gün kol* (SKEEN 53b); [yigirmi âdem salb idüb] irtesi gün kol itdikde (İÜNEKN 7b)

352 *ve etmekcilerin ba'zısının* (SKEEN 53b)

353 “kassâbbaşıyı ve kassâblar kethüdâsın ve etmekcibaşıyı ve etmekciler kethüdâsın salb idüb *Gâzi Hünkâra 'arz olundukda ziyâde hazz idüb sürûrundan bi'z-zât kendüleri Mevlevî şekline girüb Istanbulu gezdikde mezbûr aççıyı huzûr-ı şerîflerine getürdüb hil'at-ı fâhire ihsân idüb ve bin altun in'âm eyledi bundan sonra mezbûr aççı kol itdikde gördü kim*” (İÜNEKN 7b)

354 *et ve etmek* [vesair zahiremiz] (SKEEN 53b); et ve etmek vesâ'ir eşyâ (İÜNEKN 7b)

355 *bir vukıyye lahm ve üç akçeye* (İÜNEKN 7b)

356 *bir vukıyye iki yüz dirhem* (SKEEN 53b)

357 *bir vukıyye revgân-ı sâde ve sâfi on akçeye* (İÜNEKN 7b)

358 on iki kutu kızıl mum (SKEEN 53b); (İÜNEKN 7b)

359 *vü sâfi* (SKEEN 53b); [vukıyye lahm üç akçeye bir vukıyye revgan-ı sâde] (İÜNEKN 7b)

360 eşyâ buna göre (SKEEN 54a); eşyâlar buna göre (İÜNEKN 7b)

361 ağası olub (İÜNEKN 7b)

362 olduğu ecilden (SKEEN 54a); (İÜNEKN 7b)

363 *sonra* (SKEEN 54a)

364 eyleyüp (SKEEN 54a)

365 “kubbe-nişin oldukda iki seneden sonra vezir-i a'zam merhûm oldukda vezir-i a'zam olup” (SKEEN 54a); kubbe-nişin oldukda bir iki seneden sonra vezir-i a'zam ahirete intikâl idüb *mezbûr Gedik Ahmed Paşayı vezir idüb* (İÜNEKN 7b)

366 karâr idüb (SKEEN 54a); Yeniçeri ağasıyla ve İstanbul efendisi ve İhtisâb ağası ve *kayıkçıların çorbacısı* ile gelüb un kapanında karar iderlerdi (İÜNEKN 8a)

367 *ve yoğurub etmek tabh itdükde* (SKEEN 54a); *ve yoğurdub etmek tabh itdükde* (İÜNEKN 8a)

368 *ba'dehû* (SKEEN 54a)

369 iderlerdi (SKEEN 54a); (İÜNEKN 8a)

370 [tamam oldu] (SKEEN 54a); (İÜNEKN 8a)

KAYNAKLAR

- Avusturya Seferine Dair Bir Risale*, Y/228, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu.
- Ágoston, Gábor, *Osmanlı'da Savaş ve Serhad*, Çev. Kahraman Şakul, Timaş Yay., İstanbul 2013.
- Ágoston, Gábor, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, Çev. Fatih Çalışır, Timaş Yay., İstanbul 2012.
- Ahmed Cevad, *Tarih-i Askeri-i Osmani*, Cild-i evvel, İstanbul 1299.
- Ahmed Refik, “Devşirme Usulü, Acemi Oğlanlar”, *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C V, S. 1-2, Haziran 1926, İstanbul Milli Matbaa, 1927, s. 1-14.
- Akdağ, Mustafa, “Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu”, *AÜDTCF Dergisi*, C V, Ankara 1947, s. 291-303.
- Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 9/I. Kitap, I. Ahmed Devri Kanunnâmeleri, 9/II. Kitap, II. Osman Devri Kanunnâmeleri, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1996.
- Áşık Paşaoğlu Tarihi, Haz. Atsız, MEB Yay., İstanbul 1992.
- Beydilli, Kemal, “Yeniçeri”, *DİA*, C 43, İstanbul 2013, s. 450-462.
- Bir Yeniçerinin Hatıratı*, Çev. Ve Yay. Haz. Kemal Beydilli, Tatav Yay., İstanbul 2003.
- Busbecq, Ogier Ghislain de, *Türk Mektupları*, Doğan Kitap, İstanbul 2005.
- Çelik, Yüksel, “II. Mahmud Devrinde İdari-Askeri Bir Üs: Rami Kışlası”, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, LII, 2018, s. 227-266.
- Eyyubî Efendi Kânunnâmesi Tahlil ve Metin*, Yay. Haz. Abdülkadir Özcan, Eren Yay., İstanbul 1994.
- Fatih Sultan Mehmed, *Kanunname-i Al-i Osman (Tahlil-Karşılaştırmalı Metin)*, Haz. Abdülkadir Özcan, Kitabevi, İstanbul 2003.
- Fodor, Pál, “Bir Nasihat-name Olarak Kavânîn-i Yeniçeriyân”, *V Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler*, 23-28 Eylül 1985, C 1, İstanbul 1986, s. 217-224.
- Goodwin, Godfrey, *Yeniçeriler*, Çev. Derin Türkömer, Doğan Egmont Yay., İstanbul 2008.

- Halaçoğlu, Yusuf, *XIV ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK Yay., Ankara 1995.
- Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhüsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Haz. Sevim İlgürel, TTK Yay., Ankara 1998.
- İlgürel, Mücteba, "Yeniçeriler", *İA*, C 13, MEB Yay., İstanbul 1986, s. 385-395.
- İnalçık, Halil, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI, 1980, s. 283-337.
- İpşirli, Mehmet, "Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Bir Eser: Kavânîn-i Osmânî ve Râbıta-i Âsîtâne", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIV, 1994, s. 9-35.
- İşbilir, Ömer, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996.
- Kafadar, Cemal, "Yeniçeriler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C 7, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 1994, s. 472-476.
- Káldy-Nagy, Gyula, "The First Centuries of The Ottoman Military Organization", *Acta Orientalia*, Tomus. XXXI, Budapest 1977, pp. 147-183.
- Kanuni Devrinde Yeniçeri Ocağına Dair Bazı Merasim*, İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Koleksiyonu, No: 3293.
- Kavânîn-i Yeniçeriyân (Yeniçeri Kanunları)*, Yay. Haz. Tayfun Toroser, İş Bankası Yay., İstanbul 2011.
- Kaytaç, Fatma, "Osmanlı Askerî Teşkilatı Hakkında Bilinmeyen Bir Eser "Yeniçeri Ocağına İlişkin Bir Risale" (Değerlendirme Ve Metin)", *Tarih Dergisi*, Sayı 57 (2013 / 1), İstanbul 2013, s. 45-68.
- Kazıcı, Ziya, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, İstanbul 1987.
- Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar Kütâb-ı Müstetâb-Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn Menâfi'i'l-Mü'minîn-Hırzû'l-mülûk*, Haz. Yaşar Yücel, TTK Yay., Ankara 1988.
- Koçi Bey Risalesi*, Haz. Yılmaz Kurt, Akçağ Yay., Ankara 1998.
- Koyuncu, Aşkın, "Kavânîn-i Yeniçeriyân ve Bosnalı Müslüman Çocuklarının Devşirilmesi Meselesinin Tenkidi", *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, 6-8 Ekim 2016, Çanakkale, Bildiriler*, C I. Ed. Aşkın Koyuncu, Çanakkale:

- Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Balkan ve Ege Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2017, s. 193-233.
- Küçükyalçın, Erdal, *Turna'nın Kalbi Yeniçeri Yoldaşlığı ve Bektaşilik*, Boğaziçi Ün. Yay., İstanbul 2010.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C I, Yay. Haz. Nuri Akbayan, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.
- Murphey, Rhoads, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, Çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul 2007.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, C I-II, Sad. Neşet Çağatay, TTK Yay., Ankara 1992.
- Nicolas de Nicolay, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, Ed. Marie-Christine Gomez-Geraud, Stefanos Yerasimos, Çev. Şirin Tekeli-Menekşe Tokyay, Kitap Yay., İstanbul 2014.
- Oruç Bey, *Osmanlı Tarihi (1288-1502) Uç Beyliğinden Dünya Devletine*, Sad. Necdet Öztürk, Çamlıca Yay., İstanbul 2009.
- Osmanlı Sadrazamları Hadikatü'l-Vüzerâ ve Zeylleri 3*, Haz. Mehmet Arslan, Kitabevi Yay., İstanbul 2013.
- Öz, Mehmet, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, 7. Bsk., Dergâh Yay., İstanbul 2017.
- Özbek, Özgül, “Yeniçeri Kanunları Kitabı: Kavânîn-i Yeniçeriyân”, *Turkish Studies*, Volume 13/5, Winter 2018, pp. 375-388.
- Özcan, Abdülkadir, “Etmeydanı”, *DİA*, C 13, s. 497-498.
- Özcan, Abdülkadir, “Osmanlı Askeri Teşkilatı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, C I, IRCICA, İstanbul 1994, s. 337-371.
- Petrosyan, Irina Ye., “Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Yeniçerilerin Kökeni”, *Türkler*, C 10, Yeni Türkiye Yay., s. 129-135.
- Petrosyan, Irina Ye., “Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Reformlar Konusunda İlk Girişim: XVI. Yüzyılın Sonu İle XVII. Yüzyılın Başında Yeniçeri Ocağı”, *Osmanlı*, C 6, Ankara 1999, s. 673-683.
- Petrosyan, Irina Ye., *Mebde'-i Kanûn-ı Yeniçeri Ocağı Tarihi*, Moskova 1987.

- Pul, Ayşe, *Yeniçeri Ocağının 68. Ortası Turnacıbaşılık*, Gece Kitaplığı Yay., Ankara 2016.
- Reed, Howard A., “Ottoman Reform and Janissaries: The Eşkenci Lâyihas of 1826”, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ed. Osman Okyar-Halil İnalçık, Ankara 1980, s. 193-198.
- Sakaoğlu, Necdet, “Eski Odalar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C III, s. 203-204.
- Sakaoğlu, Necdet, “Yeni Odalar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C VII, s. 467-468.
- Sakin, Orhan, *Yeniçeri Ocağı Tarihi ve Yasaları*, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2011.
- Schimmel, Annemarie, *Sayıların Gizemi*, Çev. Mustafa Küpüşoğlu, Kabalcı Yay., İstanbul 2000.
- Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, C I-II, Haz. Mehmet İpşirli, TTK Yay., Ankara 1999.
- Sertoğlu, Midhat, *Osmanlı Tarih Lûgati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.
- Sunar, Mehmet Mert, “Ulufe”, *DİA*, C 42, İstanbul 2012, s. 124-126.
- Sunar, Mehmet Mert, “XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyıl Başları Yeniçeri Kışlaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Yeni Bir Askerî Tarih Özlemi Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar*, Yay. Haz. Kahraman Şakul, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2013, s. 252-276.
- Sunar, Mehmet Mert, “İstanbul'da Yeniçeri Mekânları: Eski ve Yeni Odalar”, *Antikçağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C II, İstanbul, 2015, s. 191-197.
- Topçular Kâtibi Abdülkadir, *Kadrî Efendi Tarihi*, C I, Haz. Ziya Yılmaz, TTK Yay., Ankara 2003.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, C I, TTK Yay., Ankara 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C II, TTK Yay., Ankara 1983.
- Üçok, Coşkun-MUMCU, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yay., Ankara 1991.
- Ünver, A. Süheyl, “Yeniçeri Kışlaları”, *Belleten*, C XL, S. 160, Ankara 1976, s. 589-594.

Yediyıldız, Bahaeddin, “Osmanlı Toplumu”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*,
Yay. Ekmeleddin İhsanoğlu, C I, IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür
Araştırma Merkezi) Yay., İstanbul 1994-1998, s. 441-650.

تعیین بیوروب بوندنمشره بلك بشوز اوروردنر اختیاره تفاهدك
احسان بیوروب یزیرمیشقون اقمه قوروجاق ویریبوب وقانون بیوروبیزیکه
نه وقت پادشاه سرکه کدر ایسه بش یوزاشقار قوروجی ایله بیک نفره
اوروردنر تفاهد معنایا برکدوب بوندنمشره کیدر بیوروب جادریک بیوروب
برقمعه نك انناسی کوچ اولوب تخی میسر اولانیمه بوندنر ایله مشورت
اولوب نه کونه تدبیر ایدر ایسه قلمه نك فخی میسر اولور وبالاه
دکروان ضیافت سعادتله غازی حکمار اوپه ره کلوب توپ میباشین
ایدوب اولوب دین کارین کلیدر یادیرین و مرماقی اجم لازیمیندن
ویرمک اوزره شهراسنی اوزرنیه مصارفاتی تعیین بیوروب حظه یون
احسان ایلدیر اوپه لرین اهرم قیوسنه بره نچی بروقیه لوم تعیین
بیوروب وچوبیرره امریکه نکه اوپه لریمک ایچنه کیچق قورون
غیری اضیی انه قومیه سکر وهورت و تانه اوغلان کیریکنه رسام
یوقدوبیوچک نینه ایلوب قیوزه چکان زنجیر ایدوب لازیمکدره
اجوب ننه قیویر کون غازی حکمکن سیدانه توشک اندرسنه
کیدر ایکن اوپه لرین ایچنه آتباشین چکوب قورل کوندر ایچلب ایدوب

بیور

بیور دیکه بن سنی اوپه لریمه اوزرنیه ناظر تعیین ایدم حرر حاصره
شون کلب کز قورسکر دیوانرا ایدوب قیوچی بی قن ایلان مرز ایلکلا
قورل ایلدیم یجا ایدوب جانن خلاص ایلدی حزمور جوهره برتیمار
دیروب ایلنه لرین ویروب اوجا قادن اضرخ بیور دیر وبالاه مسطر
بولدندیر حضور ساندنیه دعوت ایدوب قولنریم ایله مر اوپه زاره
بولدیکر ایچنه ایلدنه تعالی امتکلاست کدک برضرا اولکره گیشه
یوزرا ایا اولسون جا اولانن صور کز اوفا اولدی حاصریلر خوشن
اولدوب دیوبوقدرنده مزور غازیه جواب ویردیکه شولر حکام
کک تمیر و موریز وافر لاین بزیمورون فاند مزوقدرمز بیور
ایچنه بنا بویومک حوضه کفایت ایلد بوقدر نیکه جاسمان اولدیز
اوپه لریمک اولنده اولوق اوزره حظه یون بیور کز ایدنک شولر
ایندیز و عدینه صاحب قعدرنه ام شونکون ایشا کدر دیوبون
بولدیر غازی حکمار اولزمان فخی سزاره ویرمک حظه سنی کورک
دیوبوقدرنده کیمچی جا فخی دنگ مانریم حظه سنی غازی
حکماره تسلی ایلدی غازی حکمار فخی اوپه اولنده کیمچی حوضه

بجمله ی اولون دورت بولکک بلغاری دیق قورن بینه بوزر انان
یدی حد نظر غازی بزم جوار اولغله بری برنیه هودار وقظه دار
اولغله ایلوب نکه یوز اقلیلر هر لرلی اوجر دوره کطه دل ایله
کلموایلن کلک بارک بوندنر کورجک جیار اوپه لیمار قورلری اورنیه
ولست کلدیم مزور غازی بر صاندرن نا امیر اولوب وین شولک عیالنه
کندیرینی اول دریا مانق کفار کینه وروب غازی بوندنر کورجک
ایوب بوندنر فخی نون الله کبر صدای اسمانه حقه ق بر حطم چنک
ایوب غایت بارک کفار بوزوب الله عظیم الشان رحمتی غازی بوندنر
ویروب ایلک حد قورلری اسیر ایدوب غازی حکمارین حضور نیه کلدیم
بوقدر این وود ایله کلدیم غازی حکمار ایاغ اوزر فلقوب مبارک
یوزن نیه سوروب مبارک نوز لرین باش برنیه قان قروب نرینیک
قولدم حکم سارک اولسون دیو او فرعا ایلدی و خفتن قاهره کلدیم
اکی طوبولسه انون احسان ایدوب مزور غازی بوندنر کورجک
بوندنر کورجک غازی حکمار فخی قورنر احسانی بخون قبول
قبول ایله کیز دیوبوقدرنده شونکون حکمار مز احساکاره هر بار

محتاج

محتاج لاین شولوا اندر مضمین نذ جاسماندر که استانبوله
قبول لریمه صومر بوقدر حطم عین چکبوز برکای مصد سواجون
حظه یون بولکک بوقدر نیه دتمه سبب اولور دیر و یجا ایلدیم
بیم غازی اوغلیم انشاء الله تعالی استانبوله لار دینور ده جمله قولدم
سویه طوم ایدیم و بوقدر امان ایدوب بعد سعادتله استانبوله بوز
اقلغله و خیمت مان ایله هر کس لرینره فرای ایلک نیه غازی حکمار
اسی سزایه بشق ایدوب اقی بولکک ساهدار غازی بوندنر و یجی
اوجا فی حلفنه و بیکوی قولنریم حطم ضیافت ایدوب و جب اقمه ی
هر فور شاک بغداد و چین باره ایله قارشدیروب بنسبه قولنریمه بزل
ایدوب بیکوی افاشته و قول کمنده باش جاسمان غایه وسار اوجان
غازی خلیفه فخره کلدوب و بعد سه ده موزانی کیمسه اقمه
قیون اقمه ی و اوج ایدر برکزه برنده قور اقمه نیه اقمه ی و یا
دوق اقمه ی و اولور اقمه ی کمان اقمه ی کمان حطم یون احسان
بیور دیر و سدرده موجود قناته محافانه بوسته ایلنر اقمه
نعمه وایره برکله صوخمور بخش مخدی و ایلی ادمه بروقیه لیم

تبع و حضرت برتر رسیده بجزه اوسون دیوبند قورمه سحر اداغا
 لشکر کله رستمی خایجه بیوی اغاسی و قورکه خراسی سبب اغا و باش
 جایتین رضفاغا و باش باه باشی دی محمد اغا سماع شریفی و امام اعظم
 حضرتینک سماع شریفی اگونه قویوب جود ایبرکه سعادت بو حکما
 دین سبب او خسته بولنه و حکما مرید اوغیزه جمان فرده و رخورد عاوان
 بوغور نری اوتنه و دیکمیزه غازی حکما را غیب و افرخیرد عالایوب
 سماع شریفی و امام اعظم حضرتینک سماع شریفی بیک شیوه
 سر کجی غازی بیک هر غازی قلوب جنگه کیمش اری رفو کیمیز
 اغاسی و رفوه قول کتخسی کله باری بکچور اغا سماع شریفی قورمه
 دوبره و ندان قریله راستا کتوب قران اولدیغک بلوب باشین کتوب
 حضور ظاهر بکتورده ی قول کتخسی سبب باج جایش بلغمه جنگه اریون
 زین اغا و باشی بلک اوغاقیزه راستا کتوب غلم جنگه کله اکی سینه
 اریوب حضور بارداخته کتورده اریوب جمله کیمیز اغازی دی کون
 یه کیمیز اوج و موصوز جنگ اریوب اوغاقیزه اریوب حیاتیندن اسیرا
 کتوب کتور لری اول با یان کتور عسکرینه اریوب اعظم جنگه
 ایلمیکه

ایلمیکه دنیا طوری نه کوزر کوزونه اولش ونه اوله جق اریوش
 صالح غازین حکما کتور بوزوب جمله قری فرار شید بل ایشیرد
 ساهلین اشافی بولکل اغاسی و دورت بولکل اغا دی حکما کتور کتور
 ایقوب سحر اغا دیله عکاسک کتور امددی و زحرف اریون اریونه
 راستا کتوب جمله طوبلین وجهه جانلین و خرنه لری صبط اریوب
 سبب اغا غاسی حضان اغا کتوب حکما کتور بلی بونور دی برمر داوقده
 اشافی بولکل اغاسی دی کتور حضور عکاسانه کتوب کتور
 پارتم بوغور اکی کتورده بوغور لری غرقون قذوق بوغور نری نیا نیا بلیکین
 روم ایلمیکه کتور اسلام با نانا کتورده دوبر بولکل اغاسی سبب اغا
 بیله فرار ایدک کتور اریون اریونه تعیین دوبر بولکل اغا کتور جمعه اریوب
 فرار ایدک کتور اریون اریون اریون اریون اریون اریون اریون اریون
 کله ابله اوج بیک دل اریوب حضور یون کتورده و بولکل کتور
 کتور بولکل کتور اریون اریون اریون اریون اریون اریون اریون اریون
 رضوان اوسط و اوتوریش بولکل اغا و سینه لری دی و اوتور اوج
 بولکل دی قویوب و اوتوریش بولکل و با با اوتوریش بولکل دی کتور

کیمیز او جاقی و سارا اوجاقی حنفی بوسونک استماع ایلمیکه کتور
 جانلین و سیمانلین کتور اریوب بیک شیوه کتور کتور کتور کتور کتور
 باش باه باشی صغره اغا به سماع شریفی و امام اعظم حضرتینک
 سماع شریفی امانت اریوب جمله اغا به سماع شریفی و امام اعظم حضرتینک
 هجوم ایلمیکه کتور بولکل اغا کتور اریون اریون اریون اریون اریون
 کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور
 کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور
 و حکما اسلام غیرت ایلمیکه کتور بولکل اغا کتور کتور
 حنفی کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور
 بر تقویت خلاص اوجوب سحر اغا و جو فرار اغا و کتور کتور کتور
 اغاسیه شید کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور
 صورت باشین حقه لری باشین کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور
 دورت کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور
 طکره عشاره کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور
 کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور

مرحوم و حضور سلطان سلیمان علیه الرحمة و المغفران حضرتینک بی قری
 اوزرته اتی دغه سرفا دیوب حکله خرا اتی دغه ده بوزوب بیجی
 دغه ده حکله عسکر موصوف ایله کتور کتور کتور کتور کتور کتور
 حضرت اریوب عهد سنیاق ابر کتور کتور کتور کتور کتور کتور
 دیوبند سبب اریوب خایجه حکما کتورده و دغه بری قریله ایله مقابل
 اولدو کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور
 بوزن اویورمان سماع شریفی و امام اعظم حضرتینک سماع شریفی کتور
 قول کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور
 نسم ایلمیکه بیور بیکه کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور کتور
 حکمه کتورده و بیزه دیک کتور اسلام غیرتین اریوب کتور کتور
 لایق دیکل در سبب زهدیه الصلح و استماع سماع شریفی و امام
 اعظم حضرتینک سماع شریفی کتور کتور کتور کتور کتور کتور
 صاحبند نه بوز ایله شهاقت استر کتور کتور کتور کتور کتور کتور
 کتور

Savaş ve Propaganda: 1683 Viyana Kuşatması Üzerine Bir Değerlendirme

Songül Çolak* - Metin Aydar**

Öz

Propaganda, insanları istenen şekilde düşünmeye ve davranmaya ikna etmek için tasarlanmış bir yöntemdir. Geçmiş, insanların birbirleriyle ilk iletişim kurmaya başladığı zamana dayanmaktadır. Bu doğrultuda propaganda, kişisel çıkarlara hizmet eden ve sık başvurulan bir yöntem olmuştur. Tarih boyunca insanlar, propaganda faaliyetlerinden çeşitli şekillerde yararlanmışlardır. Özellikle savaş zamanlarında etkin bir şekilde kullanılan propaganda faaliyetleri, bu süreçte insanları ikna etmek, cesaretlendirmek ve savaşı desteklemek konusunda önemli bir role hizmet etmiştir. Bu bağlamda, bir savaşın başlamasından bitmesine kadar uygulanan propaganda faaliyetleri, bu kavramla savaşın birbirinden ayrılmaz bir şekilde bağlantılı olduğunu göstermektedir.

Bu çalışma, XVII. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan, Türk ve Avrupa tarihinin en önemli siyasi hadiselerinden birisi olan 1683 Viyana Kuşatması'ndaki propaganda faaliyetlerine odaklanmaktadır. Sonuçları itibarıyla, gerek Osmanlı Devleti'ni gerekse Habsburg İmparatorluğu'yla birlikte diğer Batılı devletlerin geleceğini şekillendiren bu savaş, siyasi, sosyal ve iktisadi açıdan pek çok kez ele alınmıştır. Fakat savaşın öncesinden sonuna kadar gerçekleştirilen propaganda faaliyetleri pek ele alınmamıştır. Bu noktadan hareketle çalışma, her iki tarafın savaşın karar aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte başvurdukları propaganda yöntemlerini ortaya koymaktadır.

Çalışmada, Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın, çeşitli propaganda faaliyetleriyle devlet erkânını savaşa ikna etmek, ordunun moralini yüksek tutmak ve düşmanın maneviyatını kırmak gibi propaganda faaliyetlerine giriştiği görülmektedir.

* Prof. Dr., Samsun Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun/TÜRKİYE, doggul70@gmail.com ORCID: 0000-0003-3800-2397
DOI: 10.37879/belleten.2020.1045

** Arş. Gör., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE, metin.aydar@erzurum.edu.tr ORCID: 0000-0002-6311-7527
Makale Gönderim Tarihi: 05.09.2019 – Makale Kabul Tarihi: 11.08.2020

Onun propaganda faaliyetlerine karşılık Habsburg hükümeti, Hristiyan devletleri kendi safında savaşa dâhil etmek, şehrin savunulmasında halkın ilgisini ve katılım düzeyini artırmak için çeşitli propaganda faaliyetlerine başvurmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Habsburg İmparatorluğu, Viyana, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Propaganda.

War and Propaganda: An Evaluation on the 1683 Vienna Siege

Abstract

Propaganda is a method designed to persuade people to think and act in the desired way. Its history dates back to when people first started communicating with each other. In this direction, propaganda has become a frequently used method that serves to personal interests. Throughout history, people have benefited from propaganda activities in various ways. Propaganda activities, especially used effectively in times of war, have served an important role in persuading, encouraging and supporting to the war in this process. In this context, the propaganda activities carried out from the beginning of a war to its end reveal that this concept and war are inextricably linked.

This study focuses on the propaganda activities in the 1683 Vienna Siege, which emerged in the last quarter of the XVIIth century and was one of the most important political events in Turkish and European history. This war, which shaped the future of both the Ottoman Empire and the Habsburg Empire, as well as other Western states, has been discussed many times in terms of political, social and economic terms. However, the propaganda activities carried out from the beginning to the end of the war have not been discussed much. From this point of view, the study reveals the propaganda methods used by both sides in the process from the decision-making to war until its conclusion.

In the study, it is seen that the Grand Vizier Kara Mustafa Pasha of Merzifon engaged in propaganda activities such as convincing the state officials to war, keeping the morale of the army high and breaking the spirituality of the enemy with various propaganda activities. In response to his propaganda activities, the Habsburg government applied to various propaganda activities in order to involve the Christian states in the war on its side and to increase the level of public interest and participation in the defense of the city.

Keywords: Ottoman Empire, Habsburg Empire, Vienna, Kara Mustafa Pasha of Merzifon, Propaganda.

“Murâdım inşâ'allâh Beç'e gitmekdir. Ne dersiz?”

Giriş

İnsanlar tarih boyunca belirledikleri siyasi, sosyal, ekonomik, dinsel vb. amaca ulaşmak için çeşitli araçlara başvurmuşlardır. Bu araçlar içerisinde savaşın ve diplomasinin öne çıktığını söylemek mümkündür. İlk zamanlardan itibaren toplumlar, hedefledikleri amaçlar doğrultusunda çıkar çatışmaları yaşamışlar; haklılıklarını ispatlamak, yaptıklarına meşru bir hüviyet kazandırmak, hedef kitleleri yanlarına çekmek ve taraftar kazanmak için gayret göstermişlerdir. Bunu gerçekleştirebilmek için ise propaganda tekniklerine başvurmuşlardır. Bu teknikle birlikte, insanlar tasarladıkları düşünce ve planları uygulamaya koymak için faaliyetlerde bulunmuş, kitleleri ikna etmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda, her dönemde ve dünyanın her yerinde, devlet adamlarında, seçkinlerde, diktatörlerde, siyasetçilerde misyonerler aracılığıyla, bir politik sistemi kabul ettirme, yönetime ve nizamla bağlılığı sürdürme, yönetim şeklini değiştirme düşüncesi var olmuştur ve bu düşünceleri fiiliyata dökme çabalarının hepsi propaganda kavramıyla doğrudan ilişkilidir.¹

Propaganda, amacı ve doğası gereği sosyal kontrolün önemli bir aracıdır.² Yani kitle psikolojisine hitap eden bir araçtır. Kitleler psikolojisi denildiğinde akla ilk gelen isimlerden olan Gustave Le Bon, bu konudaki incelemelerin daha farklı alanlarda da uygulanabileceğini, bu bilim olmadan birçok tarihî ve ekonomik hadiselerin anlaşılmasının çok güç olduğunu ileri sürmüştür.³

Propaganda, Latince kökenli bir kavramdır. Aslen “*propagare*” sözcüğünden türetilmiş olup “*bahçvanın taze bir bitkinin filizlerini yeni bitkiler üretmek için toprağa dikmesi*” demektir.⁴ Türk Dil Kurumu’nda ise propaganda, “*Bir öğreti, düşünce veya inancı başkalarına tanıtmak, benimsetmek ve yaymak amacıyla söz, yazı vb. yollarla gerçekleştirilen çalışma, yaymaca*”⁵ şeklinde tanımlanmaktadır. Dilbiliminde propaganda “*yaymak,*

1 Ahmet Ayhan, *Propaganda Nedir?*, L-T Literatürk Yayınları, İstanbul 2007, s. 37.

2 Joseph H. Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, çev. Nilgün Çelebi, Anı Yayıncılık, Ankara 2001, s. 185.

3 Le Bon’a göre, kitlelerin psikolojisini anlamak ve insanları birşeyleri yapmaya sürükleyen saikleri ortaya çıkarmak oldukça önemli bir eylemdir. Dolayısıyla L. Bon, bu işleyişin başka bir ifade ile propaganda sürecinin bir maden cevherinin çıkartılması ya da bitkilerin incelenmesi kadar faydalı olduğu görüşündedir. Gustave Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, çev. Hasan Can, Tutku Yayınları, Ankara 2014, s. 19.

4 Fatma Geçikli, “Geçmişten Günümüze Propaganda Kavramı”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S. 9, 1999, s. 266.

5 Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük, “Propaganda”, Erişim Tarihi: 19.02.2019,

ekmek” sözcükleriyle tanımlanmasına karşılık en geniş anlamıyla “*hakikati saklamak, tahrif etmek*” şeklinde anlaşılmalıdır. İnsan topluluklarını ötekileştirmesi, birbirinden ayırması ve düşman haline getirmesinden ötürü insanlar, propagandayı daha çok bu manasıyla kabul etmişlerdir.⁶ Ancak günümüzde kavramsal açıdan propagandanın ne olduğuna dair farklı tanımlamalar ileri sürülmüştür.

Propagandanın ne olduğuna ilişkin yapılan ilk tanımlamalardan biri 1923’te R.J.R.G. Wreford tarafından hazırlanan tezde yer almaktadır. Yazar propagandanın “*çirkin*” bir sözcük olduğunu iddia ettikten sonra onun “*ilgi çekici enformasyon ve kanaat yayma işlemi*” olduğunu belirtmiştir.⁷ Jean M. Domenach’a göre propaganda, bir etkileme girişimidir. Bu girişim sayesinde, kişiler toplumun düşüncesi ve davranışlarını etkileyerek onların belirli bir görüş ve tutumu benimsemelerini sağlamaktadır.⁸ Bu tanımlamalardan sonra, propaganda üzerine derinlemesine çalışmalarda bulunan Terence H. Qualter’ın bu konudaki şu ifadeleri konunun hem kavramsal çerçevesini hem de bu hedef doğrultusunda girilen ya da girilebilecek davranışlarla ilgili açıklamaları özetleyecek mahiyettedir: “*...propagandanın, bir bireyin veya grubun başka bireylerin veya grupların tutumlarını belirleyip biçimlendirmek, kontrol altına almak veya değiştirmek için, haberleşme araçlarından yararlanarak ve bu bireylerin veya grupların belirli bir durum veya konumdaki tepkilerinin kendi amaçlarına uygun tepkiler şeklinde olacağını unarak bilinçli bir faaliyet olarak tanımlanması mümkündür*”.⁹

Uygulama bakımından propaganda faaliyetlerinin geçmişi ilk çağlara kadar geriye gitmektedir. Başka bir ifadeyle, propagandanın geçmişi insanlık tarihi kadar eskidir.¹⁰ Öyle ki propaganda, insanlık tarihinin ilk devirlerinden günümüze kadar

20:18, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c6c3648c12975.22398672.

6 Osman Özsoy, *Propaganda ve Kamuoyu Oluşturma*, Alfa Yayınları, İstanbul 1998, s. 6.

7 Terence H. Qualter, “Propaganda Teorisi ve Propagandanın Gelişimi”, çev. Ünsal Oskay, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C 35, S. 1, Ankara 1980, s. 259.

8 J. M. Domenach, *Politika ve Propaganda*, çev. Tahsin Yücel, Varlık Yayınları, İstanbul 1969, s. 7.

9 Terence H. Qualter, agm., s. 279.

10 Tarihi süreçte, propaganda olarak anılmamış olmasına rağmen uygulanan birçok faaliyetin amacı bakımından onun özelliklerini yansıttığı görülmektedir. Antik dönemde, M.Ö. 500 yılından evvel, farklı yöntemler aracılığıyla, idarecilerin talep ettikleri düzeni yerleşik kılmak, halkın savaşa katılımını sağlamak ve iktidarlarını haklı kılmak için propagandadan faydalandıkları bilinmektedir Arsev Bektaş, *Siyasal Propaganda Tarihsel Erimi ve Demokratik Toplumdaki Uygulamaları*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2002, s. 66. M.Ö. IV. yüzyılda yaşamış olan meşhur Çinli düşünür ve savaş uzmanı Sun Tzu’ya ait “*Düşmanı savaşmadan yemek ustahın doruk noktasıdır*” ifadesinde diplomasiyle birlikte propagandanın önemine işaret ettiği görülmektedir. Bayram Küçüköğlü, *Milli Mücadeleden Günümüze Silahsız Terör Propaganda*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006,

muhataplarını istenilen düşünceye sevk etmek için önemli bir ikna aracı olmuş, iktidarların sürekli olarak yararlandıkları bir vasıta haline gelmiştir.¹¹

Günümüzde ise propaganda faaliyetlerinin daha çok XX. yüzyılda sistemli bir biçimde uygulandığı öngörülmektedir. Ancak kavramsal açıdan propaganda teriminin günümüzdeki manada ilk defa XVI. yüzyılda Katolik Kilisesi tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Yani propagandanın uygulandığı ölçek yirminci yüzyılda çarpıcı bir şekilde artmış olsa da, kelimenin kökeni, Avrupa'nın manevi ve dinî birlikteliğinin paramparça edildiği ve Roma Katolik Kilisesi'nin otoritesinin sarsıldığı Reform dönemine kadar uzanmaktadır.¹² Vaktiyle bu kavram, Papalık tarafından Katolik mezhebinin yayılması için kullanılan bir unsur olarak ortaya çıkmıştı.¹³ Kilise'nin dışarıdaki işlerinden sorumlu olan komisyon, bir dış

s. 12. Keza Roma İmparatorluğu döneminde propagandanın birçok liderler veya komutanlar aracılığıyla uygulanışı söz konusudur. Bu amaç doğrultusunda bizzat imparator Neron tarafından gençlerden meydana gelen ve sayıları beş bine ulaşan "augustales" isminde bir teşkilat kurulmuştur. Sonrasında İmparator, bu propagandacı örgütün vazifesini de belirlemiştir. Buna göre, büyük arenalarda ve sirklerde bir araya gelmiş topluluğu coşturmak, aslanların önünde ölüme terk edilen Hristiyanlık taraftarlarının öldürülmeleri için tezahüratlar yapmak ve halkı galeyana getirmek bu grubun görevleri arasındaydı. Yine Roma'yla birlikte Antik Yunan'da da propaganda diyebileceğimiz farklı etkinlikler vardı. Bunlar, insanların kendi farklılıklarının meşruluğuna insanları inandırmayı amaçlayan uygulamalardı. Bu konuda özgür bireylerin giyim kuşamları, bedenlerini temiz ve sağlıklı tutma konusundaki özenleri, şiir ve felsefe ile uğraşmaları örnek gösterilebilir. Esasında bu faaliyetler, özgür olmayan Atinalıların ve Romalıların gözünde, efendi konumundaki insanların ayrıcalıklı konumlarını meşrulaştırmaya yönelikti. Arsev Bektaş, *Kamuoyu, İletişim ve Demokrasi*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2000, s. 145.

- 11 Antik dönemde uygulanan çeşitli propaganda etkinlikleri için bk. Garth S. Jowettand Victoria O'Donnel, *Propaganda and Persuasion*, Sixth Edition, Sage Publications, USA 2015, s. 59-64.
- 12 XVI. yüzyılın başlarında Katolik Kilisesi'ne karşı Martin Luther'in öncülük ettiği bir Protestan hareketi ortaya çıktı. İlk zamanlarda fazla ciddiye alınmayan Luther'in 1517'de 95 maddeden oluşan bir protesto metni hazırlaması ve bunu Wittenberg şehrinde bir kilise kapısına asmaı kendilerini Kilise baskısı altında hissedenler tarafından destek bulmasını sağladı. Katolik Kilisesi'nin karşı çıktığı bu hareket ileride yeni bir mezhep olarak ortaya çıkacak ve sürekli bir şekilde aynı görüşe sahip insanları bu çatı altında toplayacaktı. Martin Luther ve onun bu girişimi karşısında Kilise'nin aldığı bazı tedbirler için bk. Philip M. Taylor, *Munitions of the Mind, A history of propaganda from the ancient World to the present era*, Third Edition, Mancher University Press, Manchester 2003, s. 97-101.
- 13 J. M. Domenach, *Siyasi Propaganda*, çev. Cevdet Perin, Yükselen Matbaası, İstanbul 1961, s. 10. Protestanlık güçleri ile reform karşıtı olan Kilise arasındaki mücadele sırasında, Roma Katolik Kilisesi, Katolik olmayan ülkelerdeki otoritesini sürdürme ve güçlendirme sorunuyla yüz yüze gelmiş, Papa XIII. Gregory, putperest olarak nitelendirdiği topraklarda Kilise'nin öğretilerine uymayanları yola getirmek ve Katolikliği yaymakla görevli bir kardinal komisyonu kurmuştu. Nicholas J. Cull ve diğerleri, *Propaganda and Mass Persuasion: a Historical Encyclopedia, 1500 to the Presents*, New York: ABC-Clio, 2003, s. XVI; Garth S. Jowettand Victoria O'Donnel, *age.*, s. 2; Douglas Walton, "What is Propaganda, and What Exactly is Wrong with It" *Public Affairs Quarterly*, Vol. 11,

müdahale olmadan dinsiz kimselere Hristiyanlığın öğretilmeyeceğini öne sürerek vaazlarla onların karanlıktan aydınlığa ulaşmaları için çalışmıştı.¹⁴ Böylelikle propaganda terimi literatüre ilk kez Roma Katolik Kilisesi'nin 1622 yılında oluşturduğu “*Congragatio de Propaganda Fide*”, yani “*İtikadı Yâyma Cemiyeti*” tarafından kullanılarak girmiş oldu. Bundan kısa bir süre sonra terim, Protestanlar için olumsuz çağrışımlar uyandırdı.¹⁵ Dolayısıyla bu kavram, uzun bir dönem günahkâr bir şeyi ima etti. Bu yüzden “*propaganda*” ile “*yalanlar*”, “*aldatma*” ve “*beyin yıkama*” gibi kavramlar iç içe girdi.¹⁶

Yukarıda, propagandanın esas amacının muhatap kitleyi belirli bir düşünce için ikna etme çabası olduğu belirtilmişti. Bunun yanında zamanla değişen şartlar propagandanın amacından ziyade onun yöntem ve kaynağını değiştirmiştir. Bu doğrultuda insan ve insan gruplarını ikna etmek için oluşturulan imge ve söylemler dönemin şartlarına göre yeniden şekillenmiş, böylelikle propaganda insanları etkileme ve ikna etme yolunun önemli bir parçası olmaya devam etmiştir.¹⁷

Propagandayı birçok farklı açıdan irdelemek mümkündür. Bir tarihçi adına propagandada farklı devirlerdeki tarihî etkiler ve günümüz hadiseleriyle mukayeseli değerlendirmeler birinci derecede önemli görülebilir.¹⁸ Bu açıdan incelendiğinde, 1683 Viyana Kuşatması'nın bu yaklaşıma örnek teşkil ettiği düşünülebilir. XVII. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan ve sonuçları itibariyle gerek Osmanlı Devleti'ni gerekse Habsburg İmparatorluğu'yla¹⁹ birlikte diğer Batılı devletlerin gelece-

No. 4 (Oct., 1997), s. 383-384.

14 J. A. C. Brown, *Siyasal Propaganda*, çev. Yusuf Yazar, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 11.

15 Werner J. Severin-James W. Tankard, Jr., *İletişim Kuramları*, çev. Ali Atf Bir-Serdar Sever, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1994, s. 154.

16 Nicholas J. Cull ve diğerleri, *age.*, s. XV.

17 Yöntem açısından propaganda, beyaz, gri ve kara propaganda olmak üzere üç ana başlıkta incelenmektedir. Bunlar içerisinde beyaz propaganda, kaynağı açık olan bir yöntemdir. Yani bu yöntem açıklık ve şeffaflığı göz önünde tutar. İkinci yöntem olan gri propaganda, doğruluğu kanıtlanamayan ve kaynağı belli olmayan bir uygulama şekline sahiptir. Kara propaganda ise, kaynağı belli olmamakla birlikte yalan haber, çarpıtma ve hileli yollarla amacına ulaşmaya çalışır. Söz konusu yollarla gerçekleri saptırmayı, yalanı gerçekmiş gibi sunmayı ve düşmanlık hislerini artırmayı hedefler. Kaynakları bakımından propaganda için bk.Nevzat Tarhan, *Psikolojik Savaş*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2006, s. 36-41.

18 Şeref Ateş, “Bir Siyasal İletişim Tarzı Olan Propagandanın Tanınması ve Propaganda Metinlerinin Çözümlemesi”, *Bilgi*, S. 13, (Bahar 2000), s. 119.

19 Habsburglar ile Osmanlı Devleti arasındaki münasebetlerin tarihî seyri kronolojik olarak incelendiğinde ilginç bir grafik karşımıza çıkmaktadır. 1529 yılında gerçekleşen I. Viyana Kuşatması'na kadar Habsburgların Türkler hakkında bilgileri çok sınırlı olup Türkler adeta farklı bir dünyaya

ğini şekillendiren kuşatma, tarihin en önemli siyasi hadiselerinden birisidir. Öyle ki bu olay siyasi, sosyal ve iktisadi açıdan çok kez işlenmesine karşılık bu süreçte ortaya konan propaganda faaliyetleri pek de odak noktası olmamıştır.²⁰ Doğu ve Batı'nın kozlarını paylaştığı bu olayda -sistemik olmamakla beraber- propagandanın çok önemli bir role sahip olduğu dikkat çekmektedir. Zira her iki tarafın seferin karar aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte hedeflerine ulaşmak için birçok propaganda tekniğine başvurduğu görülmektedir. Söz konusu propaganda çabaları dönemin yazılı kaynaklarında açık bir şekilde göze çarpmaktadır.

Propaganda bağlamında ele alınan bu çalışmanın sınırları 1683 Viyana Kuşatması olarak belirlendi. Kuşatma boyunca uygulanan propaganda faaliyetleri ise üç ana başlık altında değerlendirildi. Birincisi, kuşatmanın eşliğinde Kara Mustafa Paşa'nın Orta Macar sorununu ileri sürerek Osmanlı sarayı ve kamuoyu nezdinde bu seferi meşrulaştırma çabalarıdır. İkincisi, sefer kararının ardından kuşatma başlayana dek arka planda gerçekleşen ve propaganda olarak nitelendirilebilecek olan girişimlerdir. Üçüncüsü ise her iki devletin kuşatma esnasında bir yandan kendi taraftarlarını ikna etme ve askerlerin şevkini artırma diğer yandan yıpratıcı faaliyetlerle karşı tarafı moral olarak bozma çabalarıdır.

1. 1683 Viyana Kuşatması'na Doğru: Osmanlı Sarayı'nda Karşıt Fikirler

Viyana Kuşatması'na giden süreçte -sistemli bir şekilde olmasa da- propaganda kavramı ile açıklanabilecek birçok uygulamanın gerçekleştirildiği görülmektedir. Bir yandan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Osmanlı devlet adamlarını sefere ikna etmedeki başarısında diğer yandan Habsburg İmparatoru I. Leopold'un yoğun ittifak arayışlarında farklı propaganda tekniklerine başvurulduğu görülmek-

ait bir insan topluluğu olarak nitelendirilmiştir. Ancak bu kuşatmadan sonra başlayan gergin ve savaşlarla geçen yıllar Avusturya'da üst düzeye çıkmış bir Türk karşıtı propagandaya neden olmuştur. Öyle ki bu durum, 1683'te gerçekleşen II. Viyana Kuşatması'na kadar kendisini bütün yoğunluğuyla hissettirmiştir. Bk. Kerstin Tomenendal, "I. Dünya Savaşı'nda Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devletleri Arasındaki Bağlantının Farklı Bir Yönü: Avusturya Menşeli Propaganda Kartpostalları", *XIV. Türk Tarih Kongresi, 09-13 Eylül 2002*, II. Cilt, II. Kısım, Ankara 2005, s. 1318.

20 Konuyla ilgili yapılan çalışmalardan biri, 2001'de Meryem Kaçan Erdoğan tarafından hazırlanan doktora tezidir. Erdoğan, "*II. Viyana Kuşatması*" başlıklı çalışmasında, Osmanlı ordusunun sefer hazırlıklarını ve nasıl organize edildiğini detaylı bir şekilde ele almıştır. Yazar bu bağlamda, ordu ve geri kalan yardımcı kuvvetlerin yanı sıra sefer masrafları, ulaşım, iye, ikmal ve geri kalan lojistik faaliyetleri değerlendirmiştir. Yazarın bu çalışması için bk. Meryem Kaçan Erdoğan, II. Viyana Kuşatması, YDT, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, İstanbul 2001.

tedir. Osmanlı cephesinden baktığımızda Merzifonlu Kara Mustafa Paşa seferin meşruyetini ispat yönünde büyük bir çaba göstermiş; bu doğrultuda Padişah IV. Mehmed'den Valide Turhan Sultan'a, yeniçerilerden kamuoyuna kadar etkili olan girişimlerde bulunmuştur. Habsburg cephesinde ise, Fransa'yla yorucu bir savaş-tan çıkan imparator Leopold, Avusturya'nın tek başına düşman karşısında duramayacağını düşünerek siyaset ve din merkezli bir propaganda süreci yürütmüştür. Nitekim Osmanlı-Avusturya cenahında yer alan aktörlerin propaganda faaliyetlerini ve bu uygulamaların kuşatma boyunca ne tarzda kullanıldığını anlamak bu önemli hadisenin propaganda bağlamında ele alınmasını anlaşılır kılacaktır.

XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nde yaşanan siyasi istikrarsızlık Köprülülerin idareyi ele almasıyla yerini Anadolu'da asayişin sağlandığı ve dışarıda yeniden başarılı seferlerin düzenlendiği bir ortama bırakmıştı.²¹ 3 Kasım 1676'da Fâzıl Ahmed Paşa'nın ani vefatı üzerine sadaret mührü üvey kardeşi ve eniştesi olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya²² teslim edilmiştir. Otoriter, kararlı ve sert bir tabiata sahip olan Kara Mustafa Paşa'nın istikrara kavuşmuş bir idareyi ele alması Avrupalı devletlerce endişeyle karşılanmış; bu gelişme Batı'da yayılan korku ikliminin artmasına neden olmuştur. Zira Kara Mustafa Paşa'nın yabancı devletlerin elçileriyle olan münasebetleri endişe uyandıran cinstendi.²³

- 21 Başta Köprülü Mehmed Paşa (1575-1661)'nin ve ardından oğlu Fâzıl Ahmed Paşa (1635-1676)'nin sadarete gelmesi Batılı devletler nezdinde yeni bir Osmanlı korkusu uyandırmıştı. Nitekim ülkede özlenen istikrar ve huzur sağlanmış; buna paralel olarak Osmanlı Devleti'nin dış politikadaki nüfuz ve otoritesi yeniden güç kazanmıştı. Bu gelişmeler de Avrupa kamuoyunda ciddi bir yankı bulmuştu Thomas M. Barker, *Double Eagle and Crescent: Vienna's Second Turkish Siege and Its Historical Setting*, Albany, New York: State University of New York Press, 1967, s. 108.
- 22 Merzifonlu Kara Mustafa Paşa aslen Türk olup, 1634'te Merzifon'a bağlı Marınca köyünde doğmuştur. Osmanzâde Taib Efendi, babasını IV. Murad'ın Bağdat seferinde şehit düşen Sıpahtı Oruç Bey olarak zikreder. Erken yaşlarda babasını kaybeden Kara Mustafa Paşa, babasının yakın dostu olarak bilinen Köprülü Mehmed Paşa tarafından evlatlık olarak alınır ve bundan sonra üvey kardeşi Fazıl Ahmed Paşa ile birlikte yetiştirilir. Devlet hayatına ilk olarak üvey babasının telhisçisi olarak başlayan Kara Mustafa Paşa, sırasıyla mîrahûr-ı sânilik, Silistre beylerbeyliği, Diyarbakır beylerbeyliği, kaptan-ı deryalık ve kaymakamlık ve ardından sadrazamlık vazifelerini yürütmüştür. Ayrıntılı bilgi için bk. Osmanzâde Taib Ahmed, *Hadikatü'l-Vüzerâ*, haz. D. Robischon, Freiburg 1969, s. 109; Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, haz. Abdülkadir Özcan ve diğerleri, C I, Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 257; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C IV, haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1198; Münir Aktepe, "Mustafa Paşa, Merzifonlu, Kara", *İslam Ansiklopedisi*, C 8, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 736.
- 23 Örneğin Fransız elçi Marquis de Nointel'in yaşadığı iskemle gerginliği ve ardından karşılaştığı ağır muameleler elçi tarafından hakaretvârî bir uygulama olarak görülmüştü. Meşhur iskemle vakası, Fransız elçi Nointel'in sadrazamla aynı hizada oturmak istemesine karşın bu isteğinin ısrarla

Sadrazam'ın bu katı diplomasi politikası doğal olarak Batı dünyasında hakkında olumsuz bir imajın doğmasına, Hristiyan dünyasının amansız düşmanı kimliğine bürünmesine neden olmuştur.

Kara Mustafa Paşa, sadaretinde ilk olarak Kazak meselesini ele almış; 1677'de patlak veren bu sorunu Ruslarla yapılan Çehrin Antlaşması (1681) ile sonuçlandırmıştı.²⁴ 1681'de barış antlaşmasıyla sona eren Osmanlı-Rus mücadelesinden sonra Türklerin fetih siyasetini sürdüreceği beklenen bir gerçektir.²⁵ Öyle ki söz konusu dönemde Orta Avrupa'da yaşanan gelişmeler Kara Mustafa Paşa'nın yönünü bu bölgeye çevirmişti. Katolik Habsburglar, nüfuzunu artırmak için bölgedeki Protestan Macarlara baskı uygulamakta, kendi inanışlarına göre sapkın bir mezhebe mensup Macarlara belli aralıklarla saldırılarda bulunarak onları zor durumda bırakmaktaydı. Bundan başka, Habsburg İmparatoru bir yandan Macar ayaklanmasını sakinleştirmeye çalışırken öte yandan Edinburg'da meclisler ayarlayıp önemli Macar liderlerini müzakerelere davet etmekteydi. İmparator, Macar ileri gelenlerini ikna etmek için beyannameler yayınlamaktaydı. Fakat isyancı Macar beyleri tam tersine hareket etmekte ve “*Vatanımızın saadet ve selameti için Allah'ın himayesinden sonra en kıymetli yardımcımız Osmanlılardır.*”²⁶ diyerek Habsburglar karşısında Osmanlı Devleti'ne duydukları güveni dile getirmektedir.

İmparator, Macar temsilcilerini ikna etme uğrunda propaganda çalışmaları sonuçsuz kalınca, Protestan Macarların zor yollarla Katolik mezhebine dönmeleri için uğraştı.²⁷ Baskıya maruz kalan Macar toplulukları Tökeli İmre'nin liderliğinin

geri çevrilmesinden kaynaklanan bir hadisedir. İskemle hadisesi hakkında detaylı bilgi için bk. Ahmet Refik Altınay, *Osmanlı'nın Felaket Seneleri (1683-1699)*, 2. Baskı, Haz. Muammer Yılmaz, İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 17; Sevil Gözübüyük, “Osmanlı-Fransa İlişkilerinde Diplomatik Protokol Unsuru Olarak “İskemle” (XVI-XVII. Yüzyıllar)”, *ASEAD*, C 5, S. 6, 2018, s. 111-112. Yine veziriazamlığı döneminde Leh elçisi Jan Gninski de Kara Mustafa Paşa tarafından itibarsız kılınmış ve kayda değer görülmemeyen hareketlerle karşılaşmıştı. Veziriazamla görüşmek isteyen ancak umduğu beklentilerle karşılaşamayan elçi Jan Gninski'nin yaşadığı süreç için bk. Karolina Anna Kotus, Polonyalı Elçi Jan Gniński'nin Türkiye Seyahatnamesi'ne Göre Osmanlı Ülkesi ve Osmanlılar (1677-1679), YYLT, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, Ankara 2015, s. 38-42.

24 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 252.

25 John Stoye, *İkinci Viyana Kuşatması*, Çev. Selahattin Atalay, Dilek Matbaası, İstanbul 1984, s. 125.

26 Yine aynı dönemde Fransa kralı XIV. Lui, Osmanlı Devleti'ni doğrudan Avusturya ile bir harbe teşvik etmese de ayaklanan Macar beylerini destekliyor ve Tökeli İmre'yi tahrik ederek kendisini Macaristan'ın hamisi olarak addediyordu. Ahmet Refik Altınay, *age.*, s. 20.

27 Avusturya imparatoru I. Leopold, Avusturya tahtına geçtikten sonra Macarların din ve hürriyet

de Osmanlı Devleti'nden himaye talep ettiyse de Fâzıl Ahmed Paşa döneminde Vasvar Antlaşması (1664) gereğince istekleri geri çevrilmişti. Osmanlı Devleti'nde yaşanan sadaret değişikliğiyle Tökeli İmre birçok hediye yollayarak Kara Mustafa Paşa'dan Avusturya'ya karşı yardım talebinde bulundu.²⁸ İşte böyle bir ortamda, Sadrazam birçok devlet ricalinin muhalefetine rağmen yoğun bir propagandayla Padişah'ı ve saraylıları ikna ederek Osmanlı Devleti'ni Habsburglara karşı yeni bir savaşa sürükledi.

Avusturya üzerine sefer isteyen Sadrazam'ın bu amacına mani olabilecek önemli engeller söz konusuydu. Bir yandan IV. Mehmed ve devlet adamlarından bazıları Avusturya'ya karşı bir sefere çıkmak istemezken öte yandan 1664'te St. Gotthard Muharebesi sonucu imzalanan ve 20 yıl geçerliliği olan Vasvar Antlaşması'nın süresi henüz bitmemişti.²⁹ Bununla birlikte Osmanlı kamuoyunun bu sefere ikna edilmesi ve onlardan destek alınması Kara Mustafa Paşa'nın aşması gereken başka bir önemli adımdı. Kuşkusuz bu engellerin ortadan kalkması etkili bir propaganda ile gerçekleşebilirdi.

Sadrazam'ın Padişah'ı bu sefere teşvik ve ikna edebilmesinde Orta Macaristan'da yaşanan gelişmeler iyi bir bahane olarak görüldü.³⁰ Bu doğrultuda Sadrazam, Budin Beylerbeyi Arnavud İbrahim Paşa'yı Tökeli İmre'ye yardım etmek üzere görevlendirdi.³¹ Osmanlı Devleti'nin bu himayesiyle daha cesur hareket eden Tökeli, beraberindeki 12 bin kişilik kuvvetiyle birlikte “*Allah ve vatan için*” yazılarını içeren bayraklarıyla Habsburglara ait bölgelere akınlar düzenledi.³² Tökeli ve ona destek

özgürlüklerine karşı son derece şiddetli bir politika izlemiş; bu doğrultuda Macar topraklarında geniş bir alana yayılan Protestanlık mezhebini zayıflatıp Katolikliği güçlü kılmak amacıyla bölgeye çok sayıda Cizvit papazını göndermiştir. Bu papazlar bölge halkını kendilerine çekmek için propaganda girişiminde bulunmuşlar, ikna olmayan kesim üzerinde şiddetli korkutma politikaları uygulamışlardır. Bk. Cevat Üstün, *1683 Viyana Seferi*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 18-19; Zuhuri Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. X, Yeni Matbaa, İstanbul 1965, s. 49.

28 N. Karaçay Türkal, Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca.1106 / 1654-7 Şubat 1695) Tahlil ve Metin, YDT, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, İstanbul 2012, s. 770-771.

29 Abdülkadir Özcan, “Viyana Bozgununun Maddi ve Manevi Sebepleri Dönemin Kısa Panoraması”, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu (Merzifon-Amasya, 8-11 Haziran 2000)*, Ankara 2001, s. 231.

30 Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, C. 3, çev. Özdemir Çobanoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980, s. 32.

31 N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 780; Zuhuri Danişman, *age.*, s. 50.

32 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına*

olan Osmanlı birliklerinin girişimleri Viyana hükümeti tarafından endişeyle karşılanıyor; bu durum, daha ileride kendi topraklarına düzenlenebilecek bir seferin işareti olarak algılanıyordu.³³ Öyle ki bu gelişmeleri “*Bu hasâretler Nemçe diyarına numunedir.*” diyen ve telaşa kapılan İmparator Leopold 3 Şubat 1682’de Vasvar Antlaşması’nın hükümlerini yenilemek ve sulhun müddetini uzatmak amacıyla orta elçisi Kont Alber de Kaprara’yı İstanbul’a gönderdi.³⁴ Ancak Kaprara’nın girişimleri, kendisinden önce aynı amaçla görevlendirilen elçi Khunitz’inkinden farksızdı.³⁵ Bundan sonra Sadrazam Kara Mustafa Paşa’nın izlediği siyaset ve girişimleri onun bu süreçte ne derecede etkili bir propaganda süreci yürüttüğünü anlamamız bakımından kayda değerdir. Nitekim sefere karar verilmeden önce, yeni bir barış antlaşmasına karşı çıkan Sadrazam kendi görüşüne katılmayanları etkilemek ve kendi fikirlerini aşlamak için türlü propagandalara başvurmuştur.

Sadrazam, Orta Macaristan seferi için gereken ortamı ciddi bir titizlikle oluşturmaya gayret etmekteydi. Öte yandan Tökeli İmre, 9 Nisan 1682’de Habsburglarla sürdürdüğü görüşmeleri sonlandırdıktan 20 gün sonra Arnavud İbrahim Paşa ile görüşmek amacıyla Budin’e geldi.³⁶ Bu yeni gelişmeler İmparator tarafından endişeyle karşılanmıştı. Barışı tesis etmek için yollanan Kaprara 1682 Mayıs’ında İstanbul’a ulaşmış, yetkililer tarafından onurlu bir şekilde karşılanmışsa da müzakere girişimleri sonuçsuz kalmıştı.³⁷ Dîvân-ı Hümâyûn’a davet edilen Kaprara, beraberindeki hediyeleri sunup nâmesini arz ettikten sonra yaşanan son gelişmelerden dolayı Viyana hükümetiyle görüşmeler gerçekleştirilmesini talep etti.³⁸ 10 Haziran 1682’de elçinin bu isteğine karşılık Padişah, “*Pek iyi, pek iyi, devlet erkânîyle görüşülsün.*” şeklinde yanıt vererek sulha meyilli olduğunu gösterdi.³⁹ Ancak Padi-

Kadar, C III, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 435.

33 N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 784.

34 N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 784; Karl August Schimmer, *The Sieges of Vienna by the Turks*, translated from the Germany by the Earl of Ellesmere, John Murray, London 1879, s. 73.

35 J. W. Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C 5, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s. 66. Savaşın öncesinde, iki devlet arasında gerçekleştirilen diplomatik temaslar ve harbe giden süreç hakkında hazırlanmış kıymetli bir çalışma için bk. Yasir Yılmaz, *The Road to Vienna: Habsburg and Ottoman Statecraft During the Time of Grand Vizier Kara Mustafa Paşa (1676-1683)*, PhD Dissertation, Purdue University, Indiana 2015.

36 Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Âsum Efendi, *age.*, s. 230-231; Cevat Üstün, *age.*, s. 23.

37 Johann W. Zinkeisen, *age.*, s. 65-66.

38 N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 784-785.

39 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *age.*, s. 437.

şah'ın bu tavri⁴⁰, başından beri sefer arzulayan Sadrazam'ın hoşuna gitmemiş, bu sebeple onun gözünde düşman bir Habsburg imajı yaratmak adına onların sulha karşı harekette bulduklarını ileri sürerek kendi fikirlerinin haklılığını ispata çalışmıştır.⁴¹

Sadrazam'ın yeni bir sefer için öncelikle devlet erkânını ikna etmesi ve bu seferi halkın gözünde meşru kılması gerekmektedir. Bu savaşa Osmanlıların değil de Habsburgların neden olduğu imajı iyi bir malzeme olarak görünmekteydi. Ancak bu konuda başarı güçlü bir propagandayla gerçekleştirilebilirdi. Propagandanın en önemli malzemelerinden olan sözlerin gücü dikkate alındığında, bu süreçteki telkinlerin önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Bu hususta, belli slogan ya da anahtar sözcükler propagandacının işine yarayan önemli unsurlardır. Kara Mustafa Paşa'nın da en önemli argümanlarından birisi telkinlerdir; bunların da intikam hırsları güdüleme yönünde olduğu görülmektedir. Sadrazam'ı hareketli, açgözlü, savaşa meyilli ve devletin sonunu düşünmeyen gururlu bir Türk olarak kaydeden Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, onun 1664'teki St. Gotthard Muharebesi'nde yaşanan başarısızlığı telafi etmek ister gibi görünerek Padişah'ı etkilemeye çalıştığını belirtir. Bunun için Sadrazam'ın “*Üzerimize Raba cenginde bulaşan yağlı kara henüz dahi silinmeyüp kaldı.*” gibi sözlerle Padişah'ı tahrik ettiğini kaydetmektedir.⁴² Sadrazam tarafından intikam fikrinin ısrarla ileri sürülmesi şüphesiz IV. Mehmed'in fikrinin değişmesinde etkili olmuştur. Kaynakların bize sunduğu bu durum, yaşanmış bir gerçekliği açık bir şekilde muhataplarına hatırlatması yönüyle aynı zamanda beyaz propagandanın güzel bir örneğini teşkil etmektedir.

Kara Mustafa Paşa, gerektiğinde Padişah'ın bilmesini istemeyeceği gelişmelerin de gündeme gelmesini engellemiştir.⁴³ Nitekim amaca aykırı olacak veya muhatapla-

40 Osmanlı tarihlerinde Sadrazam'ın özellikle Macarlara yardım etmek ve bu niyetle sefere çıkmak için IV. Mehmed'i ikna etmeye çalıştığı belirtilirken, Dimitri Kantemir Padişah'ın Kara Mustafa Paşa ile aynı görüşte olduğunu kaydetmektedir. Kantemir'e göre Padişah, bu seferin Osmanlı toplumu için ağır bir yük olacağını bildiğinden muhtemel bir muhalefeti engellemek amacıyla devlet hazinesinde yetmiş bin kese altın mevcut olduğunu, müthiş bir ordunun varlığını ve birkaç seferi idare edebilecek kadar tüm ihtiyaçlara sahip bulduklarını beyan etmiştir. Bk. Dimitri Kantemir, *age.*, s. 33-34. Kantemir'in bu görüşüne N. Jorga'nın da katıldığı görülmektedir. Bk. Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1640-1774)*, C. 4, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009, s. 167.

41 Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *age.*, s. 231.

42 N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 785; Mustafa Nuri Paşa, *Netayicül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C. I-II, sad. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 282; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *age.*, s. 437.

43 Daha sadaretinin ilk yıllarında, Macar asillerinin temsilcileri 1677'de yeniden İstanbul'a geldiklerinde Sadrazam tarafından yardım sever bir şekilde karşılanırlarken, bu temsilcilerin Babıali

rının dikkatini dağıtabilecek hakikatlerin gizlenmesi propaganda sürecinin önemli bir parçasıdır.⁴⁴ Dolayısıyla Padişah'ı tamamen ikna edemeyen Sadrazam'ın hileli yollara müracaat ettiği de görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında, kara propaganda faaliyetleri de Merzifonlu'nun yürüttüğü siyasette mühim bir role sahiptir. Aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere, Kara Mustafa Paşa sahte delillerle hatanın düşman tarafında olduğu düşüncesini zihinlere işlemeye gayret etmiştir. Beyaz propagandanın aksine yalan haber, hile ve çarpıtma gibi yollara dayanan kara propaganda faaliyetleriyle başta Padişah olmak üzere hedef kitlelerin Habsburg hükümetine karşı izledikleri politikada bir zihin karışıklığı yaratılmak istenmiştir.

Mesela Sadrazam serhad beylerine şikâyetnameler içeren mektupların merkeze gönderilmesini emretmişti. Öte yandan eşkıya taifesinden kimseler Viyana sınırlarında yağma faaliyetlerinde bulunmakta, ele geçirdikleri esir ve eşyaları sınırı korumakla görevli askerlerin haricinde bölgenin kadı, müftü, imam, hatip ve müezzinleriyle paylaşmaktaydı. Buna karşın Viyana hükümetinden Osmanlı merkezine sınırda gerçekleştirilen bu tacizlerin ortadan kaldırılması için şikâyetler iletiliyordu. Osmanlı padişahı sınır beylerine ve komutanlara Habsburglarla olan sulhun aksine bir girişimde bulunulmamasına yönelik emirnameler göndermişse de sınır boylarından gelen arzlar kabahatin düşman tarafında olduğunu belirtiyordu. Hatta Estergon Beği bu arzları destekleyen yakınmalarda bulunmuş, buna karşılık işin sonunu düşünmeyenler gurura kapılarak Habsburg İmparatoru'nun Osmanlı'nın bir tuğlu beyine karşı yakınmasını iftihar olarak addedmişti.⁴⁵ Bununla birlikte, merkezden yardım talep eden bu feryâdnâmelerde halkla beraber tacirler ve yolcuların mağdur oldukları belirtilmişti. Sultan IV. Mehmed'in hâlâ sefere razı olmaması üzerine, başta onun hocası Vâni Mehmed Efendi olmak üzere selâtin kürsülerinin vaizlerine görev verilerek kamuoyunu sefere ikna için vaazların verilmesi sağlandı.⁴⁶ Neticede sınır boylarından gönderilen sahte mektupları bir ikna aracı

ile müzakerelerine karşı çıkmak isteyen imparatorluk elçisi Kindsberg sınırlarda ortaya çıkan karşılıklardan ötürü huzura alınmamıştı. Bk. Johann W. Zinkeisen, *age.*, s. 64-65.

44 Fatma Geçikli, "Geçmişten Günümüze Propaganda Kavramı", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, s. 9, 1999, s. 268.

45 N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 785; Göker İnan, *Hasan Esîri'nin Mi'yârü'd-Düvel ve Misbârü'l-Milel İsimli Tarih ve Coğrafya Eseri (İnceleme-transkripsiyon)*, YDT, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 1384-1385; Ahmet Refik Altınay, *age.*, s. 27.

46 N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 785; Abdülkadir Özcan, a.g.m, s. 231. Yukarıda kavramsal olarak propagandayı tarif ederken modern propagandanın ilk kez Katolik Kilisesi tarafından sistemleştirildiğinden bahsetmiştik. Bu bakımdan ele alındığında propaganda ile din (inanç) arasında oldukça güçlü bir bağın bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İslam inancı için de benzer bir durumun söz

olarak kullanan Sadrazam, Padişah'a bölgede bulunan birçok kale ve beldenin Avusturyalılar tarafından rahatsız edildiğini belirterek kendilerinin izni dâhilinde kullarının sefere çıkmak istediğini ifade etmiştir.⁴⁷

Viyana hükümetiyle sulha yanaşmayan ve yoğun propaganda faaliyetlerine devam eden Kara Mustafa Paşa, etkilemek istediği kitlelerin beklentilerinin farkında olan birisiydi. Buna göre hareket eden Sadrazam, Osmanlı Devleti'nin askerî sisteminde nüfuzlu bir role sahip yeniçeri ocağının desteğini almaya çalıştı. Zira yeniçerilerin sefere, dolayısıyla ganimete olan arzusu Sadrazam tarafından bilinen bir gerçektir. Bunun farkında olarak Sadrazam, öncelikle Yeniçeri Ağası Bekrî Mustafa Paşa'yı kendi yanına çekmiş ve onun yeniçeri askerleri üzerindeki otoritesini kullanmıştır. Bu suretle Padişah'ın karşısına çıkan Bekrî Mustafa Paşa sefere razı edilen yeniçerilerin ağzından "*Pâdişâh bizi niye besler, oturmadan kötürüm olduk. Ceng isteriz. Râba'dan kalan câme-dânlarımızı varup düşmenden alalım.*" sözleriyle askerlerin sefer için ısrarlı olduklarını ifade etmiştir. Kara Mustafa Paşa tarafından galeyana getirilen yeniçeriler ve bunlara omuz çıkan komutanlar savaşmak istediklerini belirtmiş; hatta daha ileri giderek Osmanlı himayesindeki Macarlara zulmeden Habsburg İmparatoru'na karşı ölmeyi göze aldıklarını açıkça bildirmişlerdi.⁴⁸

Kara Mustafa Paşa'nın ikna etmesi gereken kişiler bunlarla sınırlı değildi. Nitekim nerdeyse bütün ulema hatta Valide Sultan dahi herhangi bir şikâyete meydan vermeyen bir imparatora yönelik sefere çıkmamanın yanlış olduğunu savunmuş; tersine, o güne kadar barış antlaşmasının şartlarına kesin surette bağlı kaldıklarını vurgulamıştır. Buna karşılık Sadrazam ise, demirin tavında iken dövülmesi gerektiğini ve İslam dinini yamak için daha uygun bir ortamın ele geçmeyeceğini ileri sürmüştür. Zira ona göre Hristiyan dünyasının önemli bir kalesi olan Macaristan, kendi arzusuyla boyun eğmek istiyordu. Habsburglar ise Fransa ve İsveç'le yapılan savaşlardan ötürü güç kaybetmiş olup gafil avlanabilirdi. Bu sebeple Sadrazam, düşüncelerine muhalif olan Valide Sultan'ı ikna etmeye çalışmış; bu doğrultuda ona yeni seferler düzenlendiği takdirde paşmahlığının otuz kese daha artacağı sözünü vermiş ve böylece onu da yanına çekmiştir. Valide Sultan'ın Sadrazam'ın görüşünü kabul etmesi üzerine bu hususta düşüncesini uzun bir süre gizli tutan

konusu olduğu söylenebilir. Tekinsoy'un propaganda faaliyetlerinde vaazların rolünü incelediği çalışması için bk. Yunus Emre Tekinsoy, "Birinci Balkan Savaşı'nda Bir Propaganda Unsuru Olarak Vaaz", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (SBAD)*, Kış 2018, 13/2, s. 321; 323.

47 Uğur Demir, Tarih-i Mehmed Giray, YYLT, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, İstanbul 2006, s. 3.

48 Dimitri Kantemir, *age.*, s. 34-47.

Şeyhülislam da razı olmuş ve Sultan'ın düşüncesini bir fetva ile onaylamıştır.⁴⁹

Sadrazam'ın muhataplarını iknaya yönelik bütün bu girişimleri karşısında hâlen sefere razı olmayan kitleler de mevcuttu. Mesela Merzifonlu'nun gördüğü bir rüyayı yorumlayan Hasan Efendi kendisine bu sefer fikrinden vazgeçmesi yönünde telkinlerde bulunmuş; ancak Sadrazam bu tavsiyeleri reddetmiştir.⁵⁰ Bütün bunlara karşın aksi yönde düşünenler yatışmayıp barış antlaşmasına taraftar olanlar Sadrazam'ın bu fikrinin Sultan Süleyman'ın lanetine karşı bir girişim olacağını ve Osmanlı halkının haksız bir seferi istemediğini belirten farklı isimsiz mektupları yoğun bir şekilde divanın aleyhine göndermişlerdir.⁵¹ Kara Mustafa Paşa'ya muhalif olanlar can sıkı ve tahrik eden tenkitleriyle Sadrazam'ın bu askerî girişiminin karşısında durmuşlardır.⁵² Ancak tüm bu karşı propagandalara rağmen IV. Mehmed bir hatt-ı hümayunla Orta Macar siyasetini Kara Mustafa Paşa'ya havale etti.⁵³

Sadrazam yaptığı propaganda çalışmalarında başarılı olmuş ve ipleri eline almış görünmekteydi. Öyle ki daha önce 1682 Nisan'ında başlayan ve Temmuz ayında Tökeli İmre ile Budin Valisi İbrahim Paşa arasında akdedilen ahitname onaylanmak üzere Sadrazam'a sunulmuştu.⁵⁴ Bu durumu iyi değerlendiren Kara Mustafa Paşa İstanbul'da 10 Ağustos 1682'de bu ahitnamenin kabulü niteliğinde bir berat hazırlanmasına ön ayak olmuş, Eylül ayının bitiminde sancak ve tuğla beraber Tökeli'ye gönderilmesini sağlayarak onun Orta Macar Kralı ilan edilmesine fırsat tanımıştı.⁵⁵

İmparator'un elçisi Kaprara ise Orta Macaristan üzerine bir sefer istemeyenlerin olduğu ortamdan faydalanacağını düşünmüştü. Ancak onun müzakere talebi,

49 Dimitri Kantemir, *age.*, s. 33-34; Karl August Schimmer, *age.*, s. 74-75.

50 *Silahdar Tarihî*'nde bu rüyayla ilgili geçen kayıt mealen şöyledir. Sadrazam ayağına yeni bir çizme giyip yürüdüğü bir sırada karşısına yedi başlı bir ejderha çıkmakta ve bu ejderha Sadrazam'ın üzerine yürüyerek onu sokmaktadır. Rüyayı yorumlayan Mu'abbir Hasan Efendi, giyilen çizmenin büyük bir sefere işaret ettiğini, görülen ejderhanın da emrinde yedi kral olan Habsburg İmparatoru olduğunu ifade etmiş, ardından seferden vazgeçilmesinin hayırlı olduğunu aksi takdirde sonucun pişmanlık vereceğini belirtmişse de Kara Mustafa Paşa fikrinden geri dönmemiştir. Bk. N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 785.

51 Dimitri Kantemir, *age.*, s. 34.

52 John Stoye, *age.*, s. 71.

53 Uğur Demir, *agt.*, s. 3.

54 Cevat Üstün, *age.*, s. 23.

55 Johann W. Zinkeisen, *age.*, s. 65.

Sadrazam'ın savaşa olan isteği ve kabul edemeyeceği barış şartlarından dolayı sonuçsuz kalmıştı. Elçi Kaprara 28 Aralık'ta Kara Mustafa Paşa'ya bin beş yüz altın parayla dolu bir gümüş vazo takdim etmişti. Sunduğu paraların her biri 12 Macar altın sikkesi ağırlığındaydı. Kaprara Sadrazam'a sefer hazırlıklarının imparatorunu telaşlandırdığını, fakat iki devlet arasındaki barışı yenilemek hususunda kendisinin tam yetkili kılındığını belirterek seferle ilgili dedikoduları umursamadığını dile getirdi. Buna karşılık Sadrazam, Padişah'ın bu konudaki fikrini onun İstanbul'a geri dönmesinden sonra haber vereceğini, aynı zamanda imparatorun barış konusunda iyi niyet gösterisinde bulunması için Neuhasel yakınlarında bulunan yetmiş küçük şehir, köy ve kasabayı kendilerine bırakması için acele etmesi gerektiğini ifade etti.⁵⁶ Bunun yanında Kaprara'nın önüne sürülen barış şartlarında başta Leopoldstadt olmak üzere, inşa edilen yeni kalelerin yıkılması, Uyvar civarındaki köylere ilişkin haracın alınması ve kaçak durumdaki esirler için tazminat istenmesi gibi talepler de geliyordu.⁵⁷ Sadrazam'ın elçiden istekleri bunlarla sınırlı değildi. Sefer için harcanan masrafların da Avusturya tarafından karşılanmasını talep etti.⁵⁸ Şüphesiz tüm bu istekler, Avusturya üzerine sefere çıkmak isteyen Sadrazam için elçi Kaprara'yı oyalamak ve bu doğrultuda sefer hazırlıkları için zaman kazanmak anlamına gelmekteydi.

Bu gelişmeler üzerine umutsuzluğa kapılan elçi Kaprara, imparatorun kendisini mal veya toprak vermek için değil yalnızca barışı yenilemek amacıyla vazifelendirdiğini dile getirmiş, daha sonra Sadrazam'a yakınmalarda bulunmuştu. Hatta devrin şeyhülislamı Ali Efendi'nin yanına giderek “*Şer’at-i Muhammedî üzre boğazına makrame takıp, emân diyene kalıç olur mı? Üzerine sefer câ’iz midir?*” diyerek seferden vazgeçilmesini istemiş; Şeyhülislam’dan bu girişimin meşru olmadığına dair fetva almaya çalışmış ancak Sadrazam bu durumu umursamayarak elçiyi göz hapsine aldırmişti.⁵⁹

Kara Mustafa Paşa IV. Mehmed’den aldığı yetkiyle Yeniçeri Ağası Bekri Mustafa Paşa'ya elçi Kaprara'yı huzuruna almasını ve kendi tekliflerinin yeniden iletilmesini istemişti. Bunun üzerine Yeniçeri Ağası huzuruna gelen elçiye Raab'ın yani

56 Guilleragues Kontu, İstanbul Mektupları, çev. Yaşar Avunç, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2010, s. 17.

57 Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1640-1774)*, C. 4, Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009, s. 166.

58 N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 785.

59 N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 785-786; Uğur Demir, *agt.*, s. 3; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *age.*, s. 438.

Yanıkale'nin Osmanlı Devleti'ne geri verilmesi halinde barışın sağlanabileceğini ifade etmişti. Ancak elçi Kaprara yetkisini de aşarak Yeniçeri Ağasına, “*Kal'a kalıç ile dâhil-i kabza-i teshîre getirilir yohsa bundaki söz ile kal'a virilmez*” diyerek savaşmadan kalenin teslim edilmesinin söz konusu olmayacağını dile getirmiştir. Daha sonra Bekrî Mustafa Paşa'nın da “*Peki öyle ise biz de memleketinize gideriz. Biz Türkler, şu ayağımızın bastığı yerlere hep kalıç kuvvetiyle geldik. Sulh kapısını ancak bizi hoşnut edenlere açabiliriz.*” demesi üzerine Kaprara durumun ciddiyetini kavramış oldu. Devlet erkânı bir araya gelerek savaş konusunda istişarede bulundular ve çıkartılan hatt-ı hümayunla 21 Ocak 1683'te savaş tuğları sarayın önünde Macaristan tarafına dikilerek savaş resmen ilan edilmiş oldu.⁶⁰

Görülen o ki, Kara Mustafa Paşa, Avusturya'ya savaş açılması hususunda propagandadan etkin bir şekilde faydalanmıştır. Nitekim Padişah IV. Mehmed'den Valide Sultan'a, ileri gelen devlet adamlarından ulemaya kadar önemli bir kesimin Habsburg üzerine düzenlenebilecek bir sefere dair düşüncelerini yeniden şekillendirmiş, Avusturya üzerine sefer kararının çıkmasında en etkin rolü oynamıştır.⁶¹

2. Türkler İçin Kötü İşaretler ve Avusturya'da Bunalım

Sultan IV. Mehmed'in öncülüğünde Kara Mustafa Paşa ve Osmanlı birlikleri sefere çıkmak üzere hareket etti. Seferin başlangıcından kuşatmanın gerçekleştiği tarihe kadar yaşananlar Türk tarafının propagandasının bir diğer önemli yönünü teşkil etmekteydi. Nitekim sefer hareketinin başlamasıyla birlikte yaşanan hadiseler o ana kadar yapılan propaganda girişimlerine bir karşı duruşu ortaya koymaktaydı. Her fırsatta Habsburglar üzerine bir sefer arzu eden Sadrazam bundan sonra kendi fikirlerine yönelik yürütülen karşı propagandaların önünde durmaya çalışmış, yeri geldikçe mevki ve otoritesini kullanarak zorla emirlerine itaat edilmesini sağlamıştır.

Sefer kararından birkaç gün sonra Sadrazam'la birlikte müftü, kazasker ve ileri gelen devlet adamları İstanbul'dan Edirne'ye hareket etti. Edirne'ye varıncaya kadar rahat bir yürüyüş amacıyla İstanbul'dan yaklaşık bir mil uzaklıkta bulunan Çırpıcı

60 N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 791; Mustafa Nuri Paşa, *age.*, s. 282; Abdurrahman İsa Efendi, *İsâzâde Târîhi*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1996, s. 177; Nicolae Jorga, *age.*, s. 167. Fındıklı Mehmed Ağa'nın tuğların dikilmesine ilişkin verdiği tarih 21 Ocak 1683 iken; Râşid Efendi 6 Ağustos 1682, Dimitri Kantemir Hicri 1093 senesinin Şevval ayını kaydetmektedir. Bk. Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *age.*, s. 231; Dimitri Kantemir, *age.*, s. 37.

61 Karl August Schimmer, *age.*, s. 74.

Çayırı denilen mevkide askerlerin sıkıntılarının hafifletilmesi için karargâh kurulması emredildi. Burada yaşanan bazı sel, kasırga ve benzeri iklim felaketleri başından beri sefere yanaşmayan şahıslar tarafından birer propaganda ürünü olarak kullanılmıştır. Bir gece burada yaşanan korkunç bir fırtınadan ve yağmurla karışık bir kasırgadan dolayı kimse yerinden hareket etmeye cesaret edememişti. Üstelik IV. Mehmed'in, Kara Mustafa Paşa'nın, diğer paşalar ile müftünün çadırları devrilerek kullanılamaz hale gelmişti. Çırpıcı Çayırı'nda yaşanan bu felaketlerden sonra karargâh Silivri yakınlarına taşınmış, ancak burada da kopan yeni bir fırtına bu defa sadece çadırları değil, atları, yük arabalarını, hayvanları hatta askerleri bile sürükleyerek denize götürmüştü. Yaşanan bu felaketler askerler arasında bir memnuniyetsizliğe neden olmuştu. Başından beri bu seferin karşısında duranlar, bu hadiselerin ilahi bir oç olduğunu yüksek sesle dillendirmeye başlamışlardı. İleri gelen askerlerden bazıları Sadrazam'a, "*Suyun gelişi yamandır. Hoyrat bahâdurluğu fâ'ide virmez. Belki hurka-i mübâreke ve sancak-ı şerîfe bir hatâ ola. Bari Dâvudpaşa Sarâyı'na yollayıp kendünüz çiftliğimize teşrif buyurun.*" demişlerse de buna, "*Bunları girü döndürmek uğur değildir.*" şeklinde karşılık veren Sadrazam'ı fikrinden döndürememişlerdir. Neticede bu seferi istemeyenlerin tüm şikâyetlerine karşın Sultan da Sadrazam ile birlikte bu olanlara kulak asmamış ve her ikisi de boş inanç olarak gördükleri bu söylentileri görmezden gelmişlerdi.⁶²

Edirne'ye varan ve kış mevsimi boyunca gerekli sefer hazırlıklarını tamamlayan Osmanlı ordusu, 1683 Nisan'ının başında Sultan'la birlikte Edirne'den Belgrad'a doğru yola çıktı.⁶³ Sultan IV. Mehmed'in orduya eşlik ederek Belgrad'a kadar gelmesi manevi bakımdan askerlere güç katıyordu; hatta düşman ordusu karşısında çekinmeyen askerler Viyana hükümetinin ittifak arayışlarını işittiklerinde "*İsterse bütün Hristiyanlık aleyhimize ittifak etsin. Biz kimseden korkmayız.*" diyorlardı.⁶⁴ Osmanlı ordusu 13 Mayıs 1683'te Belgrad'a ulaştı. Buraya kadar orduya eşlik eden Sultan IV. Mehmed Sadrazam'a hitaben, "*Sancak-ı Şerîfi sana ve seni Bârî ta'âlâ'ya emânet eyledim. Hâfiz ve nâsrın olsun.*" diyerek mutlak komuta yetkisini ona devretmiş ve avlanmak üzere Belgrad'da kalmayı tercih etmişti.⁶⁵

62 N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 788-789; Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, C 3, s. 37-38; Karl August Schimmer, *The Sieges of Vienna by the Turks*, s. 75.

63 N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 795; Dimitri Kantemir, *age.*, s. 38.

64 Ahmet Refik Altunay, *age.*, s. 25.

65 Mehtap Yılmaz, Vekâyi'-i Beç, YYLT, *Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, İstanbul 2006, s. 42; N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 801-802; Dimitri Kantemir, *age.*, s. 39; Nicolae Jorga, *age.*, s. 167; Andrew Wheatcroft, *Kapıdaki Düşman, Habsburglar ile Osmanlıların Avrupa Mücadelesi*, çev.

Belgrad'da serdarlık devredildikten sonra cesaretle ölüme koşan askerlerden faydalanılabileceği düşüncesi hâsıl olmuşsa da Kara Mustafa Paşa'nın tutumu bu konuda bir memnuniyetsizliğe neden olmuştu. Nitekim ona, askerlerine Hristiyanlara karşı şiddetle savaşmaları için hediyeler veren Kanuni dönemde olduğu gibi, cömert bir şekilde hareket edilmesi tavsiye edilmekteydi. Ancak iddiaya göre, para tutkusu ağır basan Sadrazam askerlerin sefer sırasında ölebileceği ihtimalini de gözönünde bulundurarak buna yanaşmamış, dolayısıyla düzenlediği bu askerî harekâtta ilk hatasını gerçekleştirmişti.⁶⁶ Sadrazam Sultan'ı Habsburglara karşı sefere ikna ettiği sıralarda hedef Yanıkkale ve Komoron kaleleriydi. Ordunun yürüyüşü esnasında Reisülküttâp Mustafa Efendi, Kara Mustafa Paşa'ya telkinlerde bulunarak bu kadar büyük bir orduyla Beç yani Viyana üzerine gidilmesini öneriyordu. Bu doğrultuda Sadrazam'a kimsenin sözünü dinlememesini, tek yetkilinin kendisi olduğunu ve dolayısıyla büyük Türk ordusu karşısında düşmanın kesin bir şekilde yenilgi alacaklarını şu sözlerle ifade ediyordu: "...mübârek ayağımızın tozıyla varalım bir baş dizginimizi tahtgâh-ı çasar olan Beç kal'asında çekelim. İnşâ'allâhü ta'âlâ feth ü teshîri su içmek kadar gelmez. Bari memleket almış oluruz." Reisülküttâb'ın bu sözleri Kara Mustafa Paşa'nın sefer düşüncesine uygun düşüyordu. Ancak Merzifonlu'nun sefer yönündeki fikir değişikliği İstolni-Belgrad'da düzenlenen savaş meclisine kadar sır olarak kalmıştı.⁶⁷

Bu arada, Kara Mustafa Paşa, kendisine daha önce Harp Divanı Başkanı Herman von Baden tarafından gönderilen 11 Mayıs 1683 tarihli mektuba henüz yanıt vermemişti. Mektup İmparator Leopold'un barışı korumak amacıyla büyük çaba gösterdiğini, iki taraf arasındaki savaş durumunun kendisini büyük üzüntüye soktuğunu ifade ediyordu. Bununla beraber mektupta uluslararası hukuka göre elçi Kaprara'nın serbest bırakılması talep ediliyordu. Nihayet Sadrazam 7 Haziran'da elçiyi görüştü ve Hermann von Baden'e hitaben yazılmış mektubu ona teslim etti. Bu görüşmeden beş gün sonra Kaprara 12 Haziran'da Budin'e gitmek üzere hareket etti. Ona verilen mektup kırmızı atlastan bir kese içindeydi ve verilen cevap gurur ve haşmeti yansıtıyordu. Mektupta Kaprara'nın sağ salim serbest bırakılacağı, bununla birlikte aralarındaki sulha aykırı davranıldığı, barış talebine karşılık Osmanlı Devleti tarafınca öne sürülen isteklerin kabul edilmediği ve dost

Neşenur Domaniç, Doğan Kitap, İstanbul 2012, s. 129.

66 De La Croix, *An account of the Turks wars with Poland, Muscovy, and Hungary*, çev. A. Chaves, London 1711, s. 172.

67 N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 808.

olmaya yararır bir tutum sergilenmediği vurgulanmıştı. Ezilenlere sahip çıkmanın ve kendisine sığınanları korumanın Osmanlı padişahının geleneğinden olduğunu belirten Sadrazam, mektubu “*Bundan sonra Hâliki arzu semanın iradeti aliyesinde olan suveri hayrî şer her ne ise zuhur eder.*” ifadeleriyle sonlandırarak işin serencamının yüce yaratıcının elinde olduğuna işaret etmişti.⁶⁸

Serdar-ı ekrem ve sadrazam olan Kara Mustafa Paşa öncülüğünde Türk ordusu mükemmel bir disiplin altında 1683 Haziran başlarında Yanıkkale’ye doğru geldi. Macar kralı ilan edilen Tökeli İmre büyük bir maiyetle beraber Macar marşlarını çalan borazanlar eşliğinde Sadrazam’ı görmek üzere Türk karargâhına ulaştı. Macar Kralı bir kaç defa Sadrazam’ın eteğini öpmek zorunda kaldı ve oturması için bir iskemle verildi. Aralarında meşveret gerçekleşti. Bununla birlikte Kara Mustafa Paşa tüm Macar halkının kral tayin edilen Tökeli’ye tabi olması gerektiğini belirten beyannameler gönderdi.⁶⁹ Uygulama açısından etkili olan bu yolla, belli zümrelerin ikna olduğu ve Osmanlı Devleti’ne tabi oldukları görülmektedir.⁷⁰

Haziran ayında sefer hazırlıklarının devam ettiği sıralarda 27 Haziran’da İstolni-Belgrad’da bir harp meclisi toplandı. Söze önce Kara Mustafa Paşa başladı ve “...*gerçi kasdımız feth-i Yânk kal’asıyla Komaran kal’asıdır. Fazl-ı Hakk ile teshîri mümkün, lâkin kal’a almış oluruz memleket değil. Murâdım inşâ’allah Beç’e gitmektir. Ne dersiz?*” diyerek asıl niyetini ortaya koydu. Viyana üzerine gidilmesini teklif etti. Ancak kimseden ses çıkmadı. Sefer hedefi olarak Viyana’ya yönelmek isteyen Kara Mustafa Paşa, bu düşüncesinin meclisteki diğer devlet adamları tarafından da kabul edilmesini istemişti. Oysa Sadrazam bunu yapmak mecburiyetinde değildi; zira yanında Sultan’ın kendisine tam yetki verdiği hatt-ı hümayunu bulunduruyordu. Buna

68 Cevat Üstün, *age.* s. 29-30; John Stoye, *age.*, s. 71.

69 N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 810-811; Nicolae Jorga, *age.*, s. 168; Ahmet Refik Altınay, *age.*, s. 20. Macar halkını Osmanlı Devleti’ne itaate davet eden beyannamelerden birisi de Şopron ahalisine gönderilendir. Beynamede, yeryüzünün padişahı olan Sultan IV. Mehmed’in himmetlerine sığınarak Tökeli İmre’ye itaat etmeleri ve Osmanlı Devleti’ne bağlı olmaları bildirilmişti. Böylelikle kendilerine, yakınlarına ve mallarına bir zarar gelmeden Padişah’ın himayesinde güven içerisinde yaşamaları vaat ediliyordu. Ancak itaat teklifinin reddedilmesi ve düşmana destek olunması hâlinde Sultan’ın öfkeli gazabına uğrayacakları yazıyordu. Bu duruma düşmemeleri için yüce Osmanlı Devleti’nin büyüklüğü sayesinde rahat ve huzurlu bir yaşam için itaate razı olmaları istendi. Halil Edhem, “Kara Mustafa Paşa’nın Şopron Şehri Ahalisine Beyannâmesi”, *TOEM*, III/15 (1328/1912), s. 924-937; Ahmet Refik Altınay, *age.*, s. 28-29.

70 Kara Mustafa Paşa’nın bu talebi uzun sürmeden etkisini gösterdi. Macar ileri gelenlerinden Zirinoğlu, Rakoczioğlu ve Bakanoğlu Sadrazam’ın eteğini öperek İslam padişahı IV. Mehmed’e kulluklarını bildirmişlerdi. Bk. N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 840; Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *age.*, s. 236.

rağmen istişare yoluyla paşaların sempatisini kazanarak onları ikna etmek ve emirlerini kolay bir şekilde yürütmek istiyordu. Bu doğrultuda Sarı Hüseyin Paşa'ya, "...ağzın bağlı mı, niye söylemezsin?" diye sorduğunda "...fermân sizden hizmet bizden..." yanıtını aldı. Meşveret Sadrazam'ın arzu ettiği gibi devam ederken Kırım Hanı söz aldı ve Sadrazam'ın bu fikrine karşı çıktı. Öncelikle Yanıkkale ve Komoron kalelerinin ele geçirilmesini, etrafa akınlar yapılmasını ve ardından Viyana üzerine gidilmesinin bir sonraki yıla bırakılmasını teklif etti. Aksi takdirde imparatorun müttefik aramakta zorlanmayacağını ifade ettiyse de Han'ın bu tavrı Sadrazam'ın pek hoşuna gitmedi ve onun düşmanlığını kazandı.⁷¹

Sadrazam, daha sonra bu meclise davet etmediği Budin Valisi Arnavud İbrahim Paşa ile görüştü. Paşa'ya "*Paşa baba Beç'e gidicek olduk, ne dersin?*" şeklinde sorması üzerine aldığı yanıt Sadrazam'ı memnun etmedi. Nitekim İbrahim Paşa da Kırım Hanı gibi muhalif bir duruş sergiledi.⁷² Sadrazam'ın Viyana kuşatması fikrine katılmayanlardan birisi de Orta Macar Kralı olan Tökeli İmre'ydi. Sadrazam'a "*Viyana'nın Hristiyan âleminin kalesi sayıldığını*" hatırlatan Tökeli de diğer muhalif paşalar gibi uzun uzadıya Viyana kuşatmasının ertelenmesi gerektiğini savunmuştu.⁷³ Oysa Kara Mustafa Paşa açısından amacına mani olabilecek bu görüşler istenilen bir durum değildi.⁷⁴ Tüm bu muhalif çabalar Sadrazam'ı fikrinden döndüremedi ve hedef Viyana kalesi olarak belirlendi. Aslında bu seferin kararı çoktan alınmıştı ve harp meclisindeki konuşmalar Kara Mustafa Paşa'nın öfkesinin karşı fikir beyan edenlerin üzerine çekilmesinden başka bir netice getirmedi.⁷⁵

Osmanlı cenahında bunlar yaşanırken Avusturya tarafında ise yıllar sonra yeniden

71 N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 818-819; Mehtap Yılmaz, *agt.*, s. 67; Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *age.*, s. 239-240; Dimitri Kantemir, *age.*, s. 39.

72 İbrahim Paşa, Habsburgların diğer devletlerle mukayese edilmemesi gerektiğini, zor durumda kaldığında diğer milletlerden yardım alabileceğini ve bu nedenle önceliğin Yanıkkale ve Komoron olmasının makul olacağını savundu. Ancak Paşa'nın bu düşüncesine sinirlenen ve kulak asmayan Kara Mustafa Paşa "*...azîmetime mâni' oluyor.*" düşüncesiyle Paşa'ya memur olduğu görevine dönmesini emretti. Kara Mustafa Paşa ve Budin Valisi İbrahim Paşa arasındaki görüşmeler için bk. N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 819-820. Kantemir'e göre, tüm bu muhalefete rağmen Sadrazam inadından dönmemiş; sözle birşey yapamayacağını görünce bütün yetkileri kendisine devreden Padişah'ın hatt-ı hümayununu çıkarıp göstermiştir. Bunun üzerine fermanı gören paşalar boyun eğerek Sadrazam'ın emrini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Dimitri Kantemir, *age.*, s. 49.

73 Sadrazam ile Tökeli İmre arasında gerçekleşen konuşmalar için bk. Dimitri Kantemir, *age.*, s. 40-44.

74 Halil İnalçık, *Devlet-i Âliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 191.

75 Johann W. Zinkeisen, *age.*, s. 68.

üzerlerine gelen Türk korkusu alevlenmeye başladı. İmparatorluk sarayını sarsan bu gelişmeler başta İmparator Leopold olmak üzere tüm halkı büyük endişe içerisinde bırakmıştı. Halkı saran bu korku, yani bu topraklarda yeniden yeşeren Türk imgesi daha XVI. yüzyıldan itibaren yerleşmişti.⁷⁶ Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa, o sıralar Kutsal Roma İmparatoru Leopold'un gözleri yaşlı bir şekilde hüzne boğulduğunu kaydediyordu.⁷⁷ Görüldüğü üzere İmparator, dindaş olmalarına rağmen Macar ileri gelenlerinin itaatsizliklerinden yakınıyor, bu durumdan ne denli etkilendiğini ortaya koyuyordu.

Osmanlılar ile Avusturyalılar arasındaki gerilimi takip etmemize yardımcı olan diplomatik kayıtlar ve çağdaş eserler dışında bir propaganda aracı olarak dönemin basını da etkin rol oynamıştır. Nitekim Viyana, 1683'te *Gazette* yayınında en üretken şehirdi; tüm Avrupa gazeteleri, iki taraf arasında tırmanan gerilimi haftada bir bu basın yoluyla izledi. 15 Mart 1683 tarihli Viyana haber bülteninde, Mart ayındaki Türk savaşı ilanına yer veriliyordu. Verilen haberde Kaprara'nın barış girişimlerine de değinilmişti. Onun tüm barış çabalarına karşın Türklerin kabul edilemez istekleri olduğu, dolayısıyla savaşa Türklerin sebebiyet verdikleri haber ediliyordu. Gerçekten de sefere karar veren Türkler bu doğrultuda Belgrad'a doğru yürümekteydi. *Gazette*'de Sultanın istediği her şeyi silah gücüyle elde edebilecek kadar güçlü olduğuna ve Sadrazam'ın sefere olan isteğine dikkat çekiliyordu. Kaprara barış umutlarının ortadan kalktığını bildiriyordu. Böylelikle bültende yer alan haberlerin amacı, halkın dikkatini Avrupa'nın doğu cephesine çekmekti.⁷⁸

76 Söz konusu Türk korkusunun XVI. yüzyıldan sonra oluşmasındaki başlıca faktör Osmanlı Devleti'nin Habsburg topraklarını tehdit etmeye başlamasıydı. Türkler tarihi resimlere, freskoya, dua kitaplarına, kroniklere, risalelere, şarkı ve efsanelere konu edilmişti. Halka yansıtılan imaja göre, Türkler kadınlar ve yavrularını keyif için öldürmekteydi. Martin Luther'in *Türken Prophecyung* başlıklı eserinde bu görüşü destekleyen örnekler verilmiştir. Dönemin yazarlarına göre, dini mekânlara saygı göstermeyen Türkler, kiliseleri ahır olarak kullanan, Meryem Ana resimlerine ok atan, kutsallarına söz eden günahkârlar ve sert savaşçılardı. Bu sebeple Türklere esir düşmek büyük şanssızlıktı. Bk. Bozkurt Güvenç, *Türk Kimliği: Kültür Tarihinin Kaynakları*, 3. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 1995, s. 295.

77 İmparator bu halde iken İspanya Kralı'nın kızı olan eşi Margaret Theresa, "Bu hüzn-i elemine sebeb nedir?" diye sormuş, ondan "Acedür ki, Osmanlı pâdişâhu zîr-i destinde olan beğlerin birer nâme ile sefere da'vet buyursalar, akabince emrine râm olup gelürler ve ne işe kullansalar cân u başlarıyla çalışurlar. Ammâ ben kendü re'âyâm olan Macar beğlerine âdem gönderüp da'vet eylerim, aslâ itâ'at idüp gelmezler." cevabını almıştı. N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 834-835.

78 Stéphane Haffemayer, "Public and Secret Networks of News: The Declaration of War of the Turks against the Empire in 1683", in *the News Networks in Early Modern Europe*, Ed. Joad Raymond, Noah Moxham, Brill, Leiden&Boston 2016, s. 805; 808-809; 819.

O zamanlar Avrupa'daki Türk imajı bölgedeki diğer unsurları da etkilemişti. Macarların imajı Tökeli İmre'nin Osmanlı ittifakı nedeniyle gittikçe kötü bir hale gelmişti.⁷⁹ Onun ittifak çabaları sonucunda Protestan Macarlar, daha önce Polonya-Litvanya'da sahip oldukları olumsuz imajı düzeltememiş; aksine bu durum daha da pekişmişti. Başka bir ifade ile ondan önce Rákóczi'nin Polonya'ya karşı yürüttüğü savaş sırasında Macarlara ve Transilvanyalılara karşı ortaya çıkan olumsuz tutum daha da güçlenmişti. Macarlar, 1680'lerden kalma elyazması gazetelerde klişeleşmiş bir figür olarak "Hain", "İsyancı" damgası yemiş ve bu durum uzun zaman Polonya folklorunda hayatta kalmıştı.⁸⁰ Bundan sonra Tökeli'nin itibarını bertaraf etme arzusu onun imparatorluk propagandasında ayrıntılı bir şekilde tanımlanmasını gerektirdi. Bununla ilgili olarak 1681-1682'de kariyerinin zirvesinde iken siyasi ve askerî faaliyetleriyle ilgili önemli miktarda basılı bilgi ortaya çıkmıştı. Tökeli'nin atlı portreleriyle resimlenen broşürler, onun yetiştirilmesi, aile geçmişi, ekonomik ve askerî güçleri ile kontrolündeki kaleler vurgulanmıştı. Gerçekten de, Regensburg'daki imparatorluk diyetine getirilen el yazması gazeteler, onun artan siyasi ve askerî öneminin altını çiziyordu.⁸¹ Böylece Katolik Hristiyan dünyasına muhalif olarak nitelendirilen İmre Tökeli, Habsburgların propaganda faaliyetlerinin önemli bir unsuru haline gelmişti.

1683 yılı Haziran ayı boyunca, Estergon veya Uyvar'da Habsburg ordusunun başarılı olduklarına ilişkin bir haber alınamamış; bunun aksine, Türklerin Macaristan'da ilerlemeye devam ettiklerine dair umutsuz raporlar gelmişti. Bu sebeple gün geçtikçe Viyana'da hüküm süren Türk korkusu artmaya devam etmişti. Sürekli

79 1680'lerde uluslararası çevrelerde en itibarlı Macar, askerî arenada kral ve imparatorluk sarayı ile işbirliği yapan yüksek rütbelilerden veya soylulardan bir kişi değildi. Bu kişi hükümdarın rakibi olan ve bu dönemde büyük bir itibara sahip İmre Tökeli'ydi. Zira dönemin anlayışına uygun hareket etmeyen Tökeli, Osmanlılarla ittifak lehine hareket eden siyasi bir figür oldu. 1683'te Viyana Kuşatması'na kadar, Protestan Alman eyaletlerinde Tökeli, dinî özgürlüğü ve Macaristan'daki Protestan kasabaların çıkarlarını savunan bir adam olarak görülüyordu. Buna karşılık, imparatorluk ve Papalık propagandasında ise alay ve hiciv konusuydu. Böyle bir propagandada, Tökeli'nin sahip olduğu kale ve kasabaların ele geçirilmesi, Osmanlıların sahip olduğu yerlerin yeniden ele geçirilmesi kadar önem kazanmıştı. Nóra G. Etényi, "The Genesis And Metamorphosis Of Images Of Hungary in The Holy Roman Empire", in *A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks and Representations, 1541-1699*, Vol. III, ed. Gábor Almási, Szymon Brzezinski, Ildikó Horn, Kees Tszelszky, Áron Zarnóczy, Cambridge Scholars Publishing, 2014, s. 39.

80 Szymon Brzeziński, "Forms And Functions of the Image of Hungary in Poland-Lithuania", in *A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks and Representations, 1541-1699*, Vol. III, ed. Gábor Almási, Szymon Brzezinski, Ildikó Horn, Kees Tszelszky, Áron Zarnóczy, Cambridge Scholars Publishing, 2014, s. 80.

81 Nóra G. Etényi, agm., s. 40.

ayinler gerçekleştiriliyor, Viyana halkının moralinin iyileştirilmesine çalışılıyordu. Hatta çıkarılan resmî emirden sonra bütün esnaf ve meslek sahiplerinin haftada bir saat St. Stephen Katedrali'nde gerçekleştirilen ayinlerde yer almaları istendi. Bizzat Leopold pazar günleri sabah yapılan ayinlere iştirak etti. Yine resmî emirle birlikte eski çanlar tamir edilerek işler hale getirildi ki bunlara “*Türk Çanları*” yani “*Türkenglocken*” deniyordu. Başta Viyana'da olmak üzere memleketin her tarafında her sabah çanlar çalınmaya başlıyor ve halk devamlı olarak Türklerden kurtulmak için dua etmeye çağrılıyordu.⁸²

İmparatorluğun barış elçisi Kaprara'nın Türklerin seferden vazgeçmeyecekleri yönünde ilettiği karamsar haberler, Viyana'daki korku iklimini üst düzeye çıkarmıştı. Osmanlılara karşı tek başına direnemeyeceğini anlayan İmparator Leopold kendisine müttefik aramak zorunda kaldı.⁸³ İmparatorluk için Papalık'tan gelecek maddi-manevi destek, Kuzey İtalya ve Frankoniye Almanya'da bulunan genç asilzadelerin gönüllü yardımcıları, Bavyera ve Saksonya prensliklerinde asker toplanması ciddi önem taşımaktaydı.⁸⁴ Bu doğrultuda İmparator Leopold, Brandenburg, Saksonya ve Bavyera prenslerine, Frankoniye ve Suap meclislerine, Venedik Cumhuriyeti'ne, Polonya Krallığına, İspanya'ya, Papa'ya ve Hollanda'ya ittifak maksadıyla elçiler gönderdi.⁸⁵

İttifak girişimleri devam ederken Brandenburg Elektörü Frederick William, Fransız Kral XIV. Lui'nin isteklerinin Almanya tarafından kabul edilmediği sürece Osmanlılara karşı bir ittifakın içerisine dâhil olmayacağını bildirdi. Zira doğrudan bir Türk tehlikesi Brandenburg Prensi tarafından dikkate değer bir boyutta değildi. Bununla birlikte, imparatorluk yetkilileri bu ittifak için büyük öneme sahip başka antlaşmalar gerçekleştirdiler. Mesela İmparator'a damat olmak isteyen ve Tuna ile Inn'de Habsburg lordluk payesi elde etmeyi arzulayan Bavyera Prensi

82 John Stoye, *age.*, s. 182.

83 Yukarı Macaristan'dan, Tökeli İmre'nin 15 Mayıs'ta güçlü bir orduyla yürüyüşe başlayacağı haberi üzerine İmparator, bakanlarına, bu kadar güçlü ve korkunç düşmanlara karşı yüzleşmeye hazır olmaları için çabalarını iki katına çıkarma emri verdi. Bk. Stéphane Haffemayer, *agm.*, s. 809.

84 Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, (Çev. B. Çorakçı Dişbudak), Sabah Kitapları, İstanbul, 1992, s. 23.

85 Cevat Üstün, *age.*, s. 32. Onun bu ittifak çağrısına karşılık Fransa, Habsburglara doğrudan destek vermese de Papalık aracılığıyla onlarla savaşa ara vererek dolaylı bir şekilde yardımcı oldu. Bu durum, bir anlamda “*Hristiyan Birliği*” zihniyetinin sürdüğünü gözler önüne serdi. Selim Hilmi Özkan, “XVII. Yüzyılın Sonlarında Hristiyan Birliği Projesi ve Osmanlı-Fransız İlişkileri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2009, S. :19, s. 65.

Max Emmanuel 11.000'den fazla asker gönderme sözü verdi. Bavyera Prensi'nin bu yardım vaadine karşılık, Saksonya Prensi'nin ikna edilmesi kolay olmadı. Saksonya Elektörü III. Johann George vereceği herhangi bir desteğe karşılık Saksonya ve Bohemya sınırları üzerinde anlaşmazlığa sebep olan bazı toprakların kendisine terk edilmesini şart koştu. Müttefik bulmakta zorlanan İmparator Leopold bu istekleri değerlendirmek zorunda kaldı; hatta prensi ikna etmesi için Saksonya Ekonomi Bakanı Gerstorff'a rüşvet bile verdi. Sonuçta yapılan antlaşmaya göre Saksonya 11.400 kişilik bir askerî birlik göndermeyi taahhüt etti. Keza Frankoniyen ve Suap meclisleri de Türklere karşı imparatorluğa destek vaadinde bulundular. Venedik kendi topraklarından asker toplanmasına izin verirken Papalığın çağrısına kulak veren İspanya ve İtalya da savaşı finanse edebilecek önemli maddi destekte bulundular. Hollanda ile yapılan ittifak görüşmelerinden ise tatmin edici bir sonuç çıkmadı.⁸⁶

Bunlardan başka ittifak kurulabilecek devletlerin başında Lehistan gelmekteydi. Ne var ki, bir müddet önce 1681'de imzalanan Osmanlı-Rus antlaşması Lehistan açısından da olası bir Türk tehlikesini ortaya çıkarmıştı. Bu nedenle Lehistan Kralı Jan Sobieski Avrupa'nın her yerine mektuplar yollayarak Türk karşıtı söylemlerle Kutsal İttifak oluşturmaya çalışmıştı. Sobieski, elçileri aracılığıyla yolladığı propaganda içerikli mektuplarında Hristiyan yöneticilere, “*Barbarların fetihlerine fetihle, zaferlerine zaferle karşılık vermeyi, onları Avrupa'ya geldikleri steplere geri göndermeyi öneriyorum, tabii ki, yalnızca zafer kazanmayı ve canavarı ehlileştirilmeyi amaçlamıyorum, aynı zamanda Bizans kalıntılarından çıkararak bu canavarı çöle koymayı da öneriyorum.*” sözleriyle sesleniyordu. Ancak o dönemde Batılı devletler Türklere savaş istemiyordu, üstelik Viyana hükümeti Türklerin Lehistan ile olası bir savaşa girmesini memnuniyetle karşılıyordu. Nitekim bu şekilde Türk tehlikesinin kendi topraklarından uzaklaşacağını düşünen İmparator ilk başlarda Lehistan ile müttefik olmak için yavaş yavaş bile davranmıştı.⁸⁷ Fakat artık durum ciddiye ve Osmanlılar Viyana kapılarına dayanmak için harekete geçmişti. Zira elçi Kaprara, Leopold'a yazdığı bir mektubunda “*Türklere karşı monarşiyi ve bütün hristiyanlığı korumak için Majestelerinin kılıca sarılmaktan başka yapacakları bir şey kalmamıştır. Barış umutları ortadan kalktı.*” demişti. Keza Hermann von Baden'e gönderdiği bir mektubunda da Osmanlı hükümetinin ileri sürdüğü kabul edilemez istekleri belirttikten sonra “*Sonunda, bütün bu iş*

⁸⁶ John Stoye, *age.*, s. 144; Cevat Üstün, *age.*, s. 32-33; Andrew Wheatcroft, *age.*, s. 190.

⁸⁷ Sabire Arık, Polonya Kralı III. Jan Sobieski ve Hükümdarlığında Osmanlı Lehistan İlişkileri (1674-1696), YDT, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, s. 136.

muhakkak harbe dayanacaktır." diye ekliyordu.⁸⁸ Gerçekten de Sadrazam türlü yollarla Padişah'ı ve önemli gördüğü kişileri bu sefere ikna etmiş, İmparator'a barış yollarını kapatmıştı. Öyle ki Sadrazam Habsburgların batıda XIV. Lui tarafından tehdit edildiğini de biliyordu. Ayrıca Kaprara'nın bu denli barış isteklerinden Habsburgların zayıf düştüğüne kanaat getiriyor, dolayısıyla bu savaşın başarı şansına olan inancı gitgide güçleniyordu.⁸⁹

İyi bilindiği üzere, Osmanlılar ile Habsburglar arasındaki savaşlar hem dünyevi iktidar savaşları hem de din savaşları olarak görülüyordu. Bununla birlikte, kiliselerin kutsiyetinin ayaklar altına alınmasına dair hikâyeler daima iyi ürün veriyordu.⁹⁰ Habsburglar ile Lehistan yakınlaşmasında asıl baş âmil Merzifonlu Kara Mustafa Paşa olmuştu. Onun savaşa dair ısrarı ve Viyana üzerine yürüme fikrini hemen açıklamaması her iki tarafı aynı ölçüde telaşa sürükledi.⁹¹ Bu nedenle, durumu değerlendirmek isteyen Papa XI. Innocentius kendi öncülüğünde Hristiyan devletlere birlik olma çağrısında bulundu.⁹² Papa'nın bu çağrısına en sıcak bakan Leh kral Jan Sobieski'di.⁹³ Ancak Sobieski'nin bu ittifakı gerçekleştirme kolay olmamıştı.

Zira Fransa, Lehistan'ın Habsburglarla olası bir ittifak düşüncesine karşı çıkmaktaydı.⁹⁴ Leh Kralı'nın planlarını alt üst etmek için Fransa yanlısı nüfuzlu kimseler ile Varşova'daki Fransız elçi Markiz de Vitry, Sobieski'nin ittifak girişimlerine kar-

88 Ahmet Refik Altunay, *age.*, s. 24-25.

89 Halil İnalçık, *age.*, s. 187.

90 Suraiya Faroqhi, *Yeni Bir Hükümdar Aynası: Osmanlı Padişahlarının Kamusal İmgesi ve Bu İmgenin Algılanması*, çev. Gül Çağalı Güven, Alfa Yayınları, İstanbul 2011, s. 215.

91 John Stoye, *age.*, s. 151.

92 Viyana'nın kurtuluşu için Papalığın yardım çağrısında bulunduğu yazışmalar için bk. Augustin Sauer, *Rom Und Wien Im Jahre 1683: Ausgewählte Actenstücke Aus Römischen Archiven Zur II. Säcularfeier Der Befreiung Wiens Als Festgabe Des Unter Allerhöchstem Protectorate Stehenden Priestercollegiums Von Campo Santo Zu Rom*, K. K. Hof- und Staatsdruckrei, Wien 1883.

93 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Żübde-i Vekayiât* adlı eserinde Sobieski'den bahsederken onun daha önce yalandan dost görünerek Osmanlı Devleti'yle barış antlaşması imzaladığını, ancak daha önce Lehistan'ın kaybettiği topraklar olan Kamaniçe, Podolya ve Ukrayna'nın içine dert olduğunu ve bu sebeple ilk fırsatta barış antlaşmasını bozarak Avusturya imparatoruna yardımına koşan hain biri olarak kaydetmiştir. Bk. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Żübde-i Vekayiât*, haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1985, s. 158.

94 Daha evvel İmparator ile Lehistan Kralı arasında müzakereler gerçekleşmiş ve bir mutabakata varılmıştı. Fakat bu görüş birliğinden sonra artık her iki sarayın Lehistan Diyet Meclisi'ni çeşitli yollarla ikna etmesi gerekiyordu; çünkü Lehistan hükümetinin imzaladığı bir antlaşma, Diyet Meclisi'nce kabul edilmedikçe geçersiz sayılmaktaydı. John Stoye, *age.*, s. 153.

şı yeni entrikalar çevirmeye başladılar. Mecliste başlayan tartışmalar ittifakı zedeleyecek nitelikte görünüyordu. O sıralar meclisteki işinin zorluğunu kavrayan Kral Sobieski, karşısında duranlara “*Bildiğimiz gibi Türkler hazırlanıyor. Eğer Viyana giderse, Varşova’yı kim koruyacak?*” diyerek izlediği siyaseti ortaya koymaya çalışıyordu.⁹⁵ Buna karşılık Fransız elçinin en büyük dostu olan Lehistan Hazine Bakanı Andreas Morsztyn, ittifaka muhalif birisi olarak hükümetin bütün görüşmelerini ve kararlarını şifreli mektuplarla Fransa’ya yollayarak kurulan entrikalara destek veriyordu. Muhaliflere karşı Sobieski’nin yegâne yardımcıları ise Papalık elçisi Pallavicini ile beraber Waldstein ve Habsburg daimi elçisi Zierowski’ydi.⁹⁶

Morsztyn’le birlikte bulunan muhalifler neredeyse her meclis toplantısını engelliyor; ittifak antlaşmasının imzalanmasını onaylamadıkları gibi Habsburglara yönelik katı bir siyaset takip ediyordu. Bu doğrultuda yapılan propaganda çalışmaları sonuç veren bir görüntüdeydi. Nitekim dağıtılan bir broşürde “*Kendi krallarımız olarak hiçbir zaman Avusturya kanı taşıyan bir prens istemedik. Bu gün için Hırvatistan, Moravya ve Macaristan’da olduğu gibi, bizim de bir gün onların (Avusturya’nın) boyunduruğu altına girme ihtimalinden korunmamız için silahlarımızı kuşanmamız gerekiyor. Gerçekte Türkler fetihlerini Tuna’ya doğru ilerletiyorlar. Bize göre önemli olan; iki yıl önce, biz zor durumda iken, Sezar savaşın bizi vurmasını bekliyordu, bize yardıma geldi mi?*” denilerek hükümetin politikası sert bir dille eleştiriliyordu.⁹⁷ Fakat sıradan bir kral olmadığını gösteren Sobieski izlediği başarılı siyasetle Diyet Meclisi’ndeki muhalif görüşü ikna etti ve Polonya-Avusturya ittifakına karşı direniş kırılmış oldu.⁹⁸

95 Sabire Arık, *agt.*, s. 136-137.

96 Cevat Üstün, *age.*, s. 34; John Stoye, *age.*, s. 153.

97 Sabire Arık, *agt.*, s. 138.

98 Kral Sobieski, karşısında kendisine engel olmak isteyen bir çoğunluğun farkındaydı. Yaklaşmakta olan parlamento mücadelesi için Polonya’nın hükümdarı alışılmadık derecede iyi keskinleşmiş bir çağdaş diplomasi aracı kullandı: posta karşıtı casusluk. Polonyalılar ve Avusturyalılar, de Vitry’nin raporlarını Paris’e ulaşmadan önce okuma fırsatı buldu. Dolayısıyla bu durum, Sobieski’nin Diyet Meclisi toplanmadan önce kamuoyunu aldatan hileleri için önemli kozlarından biri oldu. Bunun dışında da gelişmeler vardı. Morsztyn ve de Vitry’nin çabalarıyla, bazı soylularla gizli bir akşam yemeği tertip edildi. Yemeğe katılan Polonyalılar Fransa’yı desteklemeyi kabul ettiler. Bunun karşılığında yemeğe katılanlardan Jablonowski, gelecek bir zamanda Lui’den Polonya tahtı için destek alacaktı. Bu gelişmeler Sobieski’nin yeni girişimlerde bulunmasına sebep oldu. Paris’e gönderilmek istenen raporlar ele geçirildi ve bunların mecliste okunması sağlandı. Morsztyn hain ilan edildi. Sobieski kendisine muhalif olan kesimden adamları saf dışı bıraktı ve sonra onları afederek kazanmaya çalıştı. Böylelikle büyük Polonyalı aristokratların Polonya-Avusturya ittifakına karşı direnişini kırılmış oldu. Bk. Thomas M. Barker, *age.*, s. 157-158; Cevat Üstün, *age.*, s. 35; Sabire Arık, *agt.*, s. 139.

Habsburg-Lehistan ittifakının başarılı bir şekilde oluşturulması büyük ölçüde Sobieski'nin dikkatli planlamasından kaynaklanmış gibi görünse de, Papa'nın elçisi Pallavicini'nin gayretlerinden hareketle Kilise'nin de önemli katkıları olmuştur. Zira Papalık elçisi Pallavicini, bir ittifak yanlısı olarak, müzakerelerin başarılı geçmesi için önemli adımlar attı. Papa XI. Innocentius ona ittifakı sağlamak üzere Kilise gelirlerini tahsis etmişti.⁹⁹ Üç ay süren görüşmelerden sonra, Lehistan Kralı Sobieski ile Papalık'ın himayesinde nihayet Osmanlı Devleti'ne karşı 31 Mart'ta imzalanan ve İmparator tarafından 2 Mayıs'ta tasdik edilen resmî bir işgal ve savunma ittifakı oluşturuldu.¹⁰⁰ İki devlet arasında akdedilen bu ittifak anlaşması bilhassa Viyana için son derece mühimdi. Zira daha önce 1682 sonlarında başlatılan birtakım girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştı.¹⁰¹ Bu sebeple antlaşmanın onaylandığı haberi Viyana'da büyük bir sevinç uyandırdı. Alman kronikçi Brülige bu sevinci şöyle not etmişti: *"İşte çok ağır bir fırtınadan sonra güneşin ilk ışıkları parladı ve beklenilmedik şekilde üzüntü mutluluğa dönüştü, çünkü uzun zamandan beri beklenen ittifak antlaşmasının imzalandığı haberi Varşova'dan geldi"*.¹⁰²

Vatikan'ın izlediği yoğun diplomasi neticesinde mevcut Türk tehlikesine karşı yürütülen propaganda kampanyaları geçmiştaki uygulamalara nazaran daha etkili oldu.¹⁰³ Öyle ki XVII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlılara karşı ittifak

99 Thomas M. Barker, *age.*, s. 158.

100 Antlaşmaya göre, İmparator Leopold 60 bin ve Kral Sobieski 40 bin asker sağlayacak ve ayrıca İmparator, birliklerin ilk donanımı için Kral'a en kısa zamanda 100 bin taler ödeyecekti. Antlaşmanın esas hedefi, Viyana veya Krakow'un Türkler tarafından kuşatılması durumunda, anlaşmada karara varıldığı üzere her iki devlet tüm kuvvetleriyle birbirlerine yardım edecekti. Bk. Johann W. Zinkeisen, *age.*, s. 72.

101 Yurtiçinde bu hazırlıklar sürerken dışarıda da bazı saraylar nezdinde, Leopold'un durumunu sağlamlaştırmak için devamlı olarak diplomatik girişimlerde bulunuldu. Yapılan kimi görüşmeler tam bir hayal kırıklığıyla sonuçlandı. 17 Kasım 1682'de Waldendorf isimdeki bir elçiye önce Renanya ardından Palatine elektörleriyle müzakerelerde bulunması emredildi. Elçiden yapılması istenen şey, ilkbahar başlarında Regensburg Diyet'inde bir araya gelmek suretiyle, olası bir Türk saldırısına karşı bu elektörler ile İmparator'un ortak savunma meselesini görüşmekti. Ancak Aralık ile Ocak aylarında Cologne, Ehrenbreitstein, Mainz ve Heidelberg'i ziyaret eden elçi, muhataplarının hiçbirisinin Viyana'nın taleplerini onaylamaya hazır bulunmadıklarını gördü. Ayrıca bu memleketlerin hükümdarları Fransa kralı Lui'den de oldukça fazla korkuyorlardı. Bk. John Stoye, *age.*, s. 143.

102 Sabire Arık, *agt.*, s. 140.

103 Osmanlıların Avrupa'dan sınır dışı edilmesini amaçlayan Papalık politikası, XVI-XVII. yüzyılların Avrupa siyasi süreçleriyle daha az uyumluydu. Avrupa monarşilerinin iç krizleri ve onların yeniden canlanmasının yanı sıra iktidarların siyasi hedefleri, Avrupa'da Osmanlı karşıtı bir ittifak oluşulğunu önemli ölçüde güç kılıyordu. Zira söz konusu yüzyıllarda, Kutsal Makam'ın temsilcileri olarak Papaların genel siyasi politikalarına bakıldığında Osmanlı meselesine yönelik tümüyle aynı

fikrinin en hararetli savunucularından biri Katolik dünyasının en büyük temsilcisi Papa XI. Innocentius olmuştu. Papa, Hristiyan hükümdarlara gönderdiği mektuplarda durmadan Türk karşıtı bir propagandayı yaygınlaştırmak için uğraş vermektedir. Belki de onun Osmanlılara karşı bir savaşa çağrıda bulunması izlediği propaganda sürecinin en önemlisiydi. Osmanlı tebaasından olup 1683 Viyana Kuşatması'nda esir düşen ve daha sonra kurtulan Hasan Esirî isimdeki birisi Papa'nın papazları aracılığıyla gönderdiği mektubu eserinde kaydetmektedir. Buna göre din düşmanı olan Türkler çok sayıda kana susamış askeriyle Viyana kalesini kuşatıp, etrafını yakıp yıkarak yağmada bulunmaktaydı. Çok sayıda kimseyi katletmeye devam ediyordu. Kadınların ve kucaklarında bulunan masum yavruların canlarını alıp, genç kadın, kız ve oğlanları esir ederek hizmetlerinde kullanmak istiyorlardı. Bu nedenle, bu ateşi söndürmek, saldırı selini engellemek, Viyana kalesini ve esirleri kurtarmak bütün Hristiyanlara farz olmuştu. Bu doğrultuda tüm dindaşların bu uğurda can ve mal ile gereken tüm desteği vermeleri isteniyordu. Eğer ihmal edilip müsamaha gösterilecek olursa bu ateşin herkesi saracağı muhakkaktı. Herkesin yemesinden içmesinden ödün vermesi, eşlerin kadınlarının yanına varmaması, gerekirse kadınların çocuklarına meme vermemesi, koyunları kuzusundan ve sığırları buzağularından ayırarak her gün gece-gündüz ağlayarak dua etmesi talep ediliyordu. Yüce Tanrı Hristiyan askerlerine kuvvet ve yardım verip Türk belasını bu kullarının üzerinden ancak bu şekilde kovabilirdi. Papa'nın deyimiyle, Türkler Tanrı'nın gazabından meydana gelmiş bir kavimdi ve bunların kalplerinde merhamet ve incelik yoktu. Âdetleri, vardıkları memleketi yakıp yıkarak kiliseleri harap etmekte. Ateş gibi yakan ve sel gibi yikan bu kan içiciler evlatları anne babalarından ayıran kalpsiz bir kavimdi. Türklerin vardığı yerde bir daha ateş yanmaz, tütün tütmez, ot bitmez ve horoz ötmezdi. Eğer bu konuda ihmalkâr davranılırsa aynı sonla herkes karşılaşabilirdi. Şimdi bu hususta her kim yardım eder ve İsa ile Meryem'in dini uğrunda gayret gösterirse öldüklerinde doğrudan cennete gitmesi için kendisi kefil olacaktı, bunun sözünü veriyordu. Kiliselerde okunan bu mektuplardan sonra tüm rical ve halk etkilenecek coşkuyla işe koyulmaya başlamışlardı. Birçok kimse Türk belasının kendilerinden uzaklaşması halinde belli miktarlarda mallarını kiliseye hibe edeceklerini dahi belirtmişlerdi.¹⁰⁴

fikri temsil etmedikleri görülmektedir. Hatta yüzyıllık Habsburg-Fransız çatışmasında, daha sonra Otuz Yıl Savaşı'nda Fransız tarafını alan Papalar, açıkça Osmanlı karşıtı mücadeleye Kilise'nin Habsburg yanlısı başkanlarından daha az bağlıydı. Antal Molnár, "Relations between the Holy See and Hungary during the Ottoman Domination of the Country", in *Fight Against the Turk in Central Europe in the First Half of the 16th Century*, ed. István Zombori, Budapest 2004, s. 202.

104 Göker İnan, *agt.*, s. 1387-1388.

Bununla birlikte siyasi irade ve propaganda bakımından üst sınıflardan verilen destekler de önemli bir kaynak sağlamaktaydı. Türklere yönelik bir kara propaganda olmadan toplum içerisinde bir birlik oluşmayacağı ve silahlı kuvvetlere mali gelir sağlanamayacağı düşüncesi de hâkimdi.¹⁰⁵

Tarih boyunca olduğu gibi, bu hadisede de vaizler sıkı bir propaganda faaliyetinin içerisinde olmuşlardır. Viyana’da halkın desteğini almak için insanların sempatisini kazanmış bazı vaizler, Tanrı’nın kendilerine ders verme ihtiyacı duyduğunu, bu sebeple de halka müslümanları ve onların zalimliklerini yolladıklarını yüksek sesle söylüyorlardı. Bununla birlikte, “*Sancta Clara*” yani “*Kardeşler Cemiyeti Üyesi*” vaiz Abraham matbaaya basılmak üzere verdiği eserinin ismini “*Ey Hristiyanlar, uyanın, uyanın!*” koymuştu. O bu eseriyle, insanları gaddar ama korkak diye tanımladığı düşmana karşı cesurca mücadele etmeye çağırıyordu. Hatta Abraham, kuşatmanın arifesinde insanların yanıt aradığı “*Türk nedir?*” sorusuna karşılık verenlerin başında gelmekteydi. Ona kalırsa Türklerin kim olduğu sorusuna en iyi yanıtı ancak Hristiyanlar verebilirdi. Buna göre Türk, kısaca Hristiyan karşıtı, kibirli, açgözlü kaplan ve iflah olmaz şeytandı. Aynı zamanda dünyayı tahakküm altına almak isteyen bu kavim çok gaddar, doymak bilmeyen ve merhametsiz bir topluluktur.¹⁰⁶ Türklerden kurtulmak ümidiyle, Kilise yönetimi tarafından 27 Haziran’dan 3 Temmuz’a dek tüm hafta Tanrı’nın Hristiyanlara destek olması için geniş çaplı dinî ayinler düzenlendi.¹⁰⁷

Türklerin Avrupa’nın kalbine doğru ilerlediği haberleri geldikçe başta İmparator olmak üzere Hristiyanlar büyük bir paniğe kapılmıştı. Türklerin Yanıkkale’yi bırakıp Viyana üzerine yürüdüğü haberleri dehşet vericiydi. Yanıkkale komutanı gönderdiği haberde “*Eğer Türk askeri ahvâlden suâl olunur ise gökde olan yıldızlar gibi hadd ü hisâbı yoktur.*” diyerek önlerinde hiçbir engelle karşılaşmadan Viyana’ya yürüyüşün sürdüğünü bildirmekteydi.¹⁰⁸ Özellikle İmparator, Petronel önlerindeki

105 Bu doğrultuda, Türk vergisi isminde bir gelir elde etmek için Türklere dair bilgilerin yayılması sağlanıyor, böylelikle insanların motive edilmesi amaçlanıyordu. Bu noktada Türklerle ilgili ve savaşın gidişatına dair sunulan bilgilerle aldatıcı ve basmakalıp resimler serpiştirilmiş bir şekilde halka arz ediliyordu. Zira elde edilen bu gelirlerin nerelerde harcanacağı konusunda insanlara ne yapıldığı ve ne yapılacağı hususunda halkı heveslendirme ihtiyacı vardı. Karl Vocelka, “Erken Yeniçağda Hristiyan Batı Dünyasında Türk İmajı”, çev. Songül Çolak-Fatma Akay-Türker, *Gazi-osmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11/2, (Kış 2016), s. 250.

106 Lynne Tatlock, “Selling Turks: Eberhard Werner Happel’s *Turcica* (1683—1690)”, *Colloquia Germanica*, Vol. 28, No. 3/4 (1995), s. 307.

107 John Stoye, *age.*, s. 182-183.

108 Göker İnan, *agt.*, s. 1387.

yenilgi haberi üzerine, uzun bir müddet yaşadığı kararsızlığına son verdi. Leopold, 7 Temmuz'da saray ileri gelenleriyle birlikte şehirden firar etmek için hazırlanıyor, kalenin kumandanlığını ise basiretiyle tanınan ve çok deneyimli bir komutan olan Kont von Starhemberg'e devrediyordu. Orduların kumandasını ise eniştesi olan ve daha önce Lehistan tahtına aday gösterdiği Charles de Lorraine'e bırakmıştı. Viyana'dan 60 saat uzaklıktaki Lintz'e çekilen İmparator, buradan desteklerini almak üzere tüm komşu prenslere mektuplar yolluyordu. Fakat onun Viyana'dan ayrılması kentteki hoşnutsuzluğu artırdı. Her zümreden binlerce insan kaçış yolları ararken ağıtlar yakmaya devam ediyordu. Söylentilere göre yarım günde 60 bin insan şehri terk etmişti.¹⁰⁹ İmparator'un beraberinde bulunan Fransız elçi Marquis de Sébeville Fransa kralı XIV. Lui'ye yazdığı 14 Temmuz 1683 tarihli yazısında Viyana hükümdarının ayrılışını ve bunun Viyanalıları nasıl yansıdığını şöyle kaydetmiştir: “*Biz Viyana'dan çıkarken burjuvalar bağırıyorlardı. İmparator kendilerini yalnız bırakıp gittiğine göre onların da Tököly'nin himayesine girmekten başka bir yapacakları kalmadığını yüksek sesle söylemekten çekinmiyorlardı. Şehre giren Garnizon ahaliyi vatana karşı ödevlerini başarmağa mecbur etmeseydi, eminim ki dediklerini yapacaklardı*”.¹¹⁰

Viyana'daki dehşet verici korku, kentte büyük bir kargaşa ve paniğe sebep olduğundan “*Türkler kapılarda!*” diye bağırılıyordu. Çatışmalara dair gelen havadislerin tamamı doğru olmamasına rağmen halkın önemli bir bölümü, çok sayıda ve farklı dedikoduların tesiriyle daha da korkuya düşmüşlerdi. İnsanlar en kısa sürede şehirden ayrılmak niyetindeydi.¹¹¹ Zira güçlü ve hırslı Türklere duyulan korkunun hiçbir sınırı yoktu.¹¹² Kara propaganda bağlamında bir araya getirilen çok sayıda klişe ve önyargı, Türkler hakkındaki ortak düşünme biçimini etkiledi. Kutsal Roma İmparatorluğu tarafından ortaya atılan bu isnatlar yani Türklerin yakıp yıkan, her şeye gücü yeten bir tiranın görüntüsü olarak “*Tanrı'nın kurbacı*” gibi olumsuz çağrışım uyandıracak birçok kavram broşürlerde, şiirlerde, şarkılarda veya askerî istihbaratlarda yer aldı.¹¹³

109 N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 836; Mustafa Nuri Paşa, *age.*, s. 282-283; Dimitri Kantemir, *age.*, s. 47, 53; Johann W. Zinkeisen, *age.*, s. 70; Ahmet Refik Altınay, *age.*, s. 31. Cevat Üstün, *1683 Viyana Seferi*, s. 55; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *age.*, s. 444.

110 Cevat Üstün, *age.*, s. 54.

111 John Stoye, *age.*, s. 186.

112 1683'te İngilizce okuma bilenlerin karşılaştıkları haberler dehşet vericiydi. Haberlerde, boyunlarına zincir vurularak saban süren üç Hristiyan'ın ve Tatarlar tarafından atların peşinde sürüklenen insan tasvirlerinin meydana getirdiği korku had safhadaydı. Bu haberlere göre, bu yaşanlara Türkler sebep olmuştu; fakat bu, aynı zamanda Viyana hükümeti için de etkili bir kara propaganda ürünüydü. Andrew Wheatcroft, *age.*, s. 118.

113 Stephan Theilig, “The Change of Imaging the Ottomans in the Context of the Turkish Wars

Bu arada kale komutanı Starhemberg, Türklerle mücadele için halkın desteğini almak istiyordu. Dolayısıyla onları ikna etmek zorundaydı. Komutan halkı razı etmek için bir konuşma gerçekleştirdi. Konuşmasında Viyanalıları sakin olmaya davet etti ve memleketlerine destek vermelerini öğütleyen sözler sarf etti. İnsanları tahkimatlar üzerinde çalışmaya sevk eden Starhemberg, onları savunma için organize etmeye çalışarak Viyanalılarla birlikte yaşayıp, onlarla öleceğine dair söz verdi.¹¹⁴ Yine aynı gün Viyana Belediye Başkanı Von Liebenberg şehir meclisini toplantıya çağırdı. Onlardan gerek tahkimat sürecinde gerekse mühimmat tedarikinde yardımcı olabilecek insanlar talep etti. Fakat Leopold'un şehirden ayrılmış olması halk üzerinde ciddi bir isteksizliğe neden olmuş; bu nedenle insanlar savunma için yardım etmeye yanaşmamıştı. Hatta Von Liebenberg'in burjuva kesimini teşvik etmek için el arabasıyla kaleye toprak taşınması bile pek tesir etmemişti. Şehirdeki Türk korkusu halkın maneviyatını oldukça sarsmıştı. Starhemberg, Viyana halkının bu isteksizliği üzerine şiddete başvurmak durumunda kaldı. Şehirde kötü haber yayan kimseleri cezalandırarak halkın önemli bir kısmını bu yolla ikna etmeyi başardı.¹¹⁵ Bundan sonra kuşatma başlamadan İmparator'un emrettiği hazırlıklar büyük ölçüde bitmiş, güneyde bir araya gelen kalabalık Türklere dair endişeler kısmen de olsa azalmıştı.¹¹⁶ Zira Türk ordusunun ağır yürüyüşüne karşılık zaman kazanan Viyanalılar haddinden fazla çalışarak 7 Temmuz'da kalede 10 top yerleştirebilecek yer yokken 13 Temmuz'da yaklaşık 300 topa yetecek kadar yatak meydana getirmişti.¹¹⁷

Yanıkale'nin fethinden vazgeçen Kara Mustafa Paşa ordusuyla birlikte Viyana üzerine yürüyüşe devam etmekteydi.¹¹⁸ Bu sırada Osmanlı ordusuna eşlik eden mehter takımı da gök gürlemesini hatırlatan ve insanlara korku veren marşlar çalıyordu. Öyle ki Sadrazam'ın tabyasında her koldan çalınan mehterden dolayı

from the 16th to 18th Century”, *Cahiers de la Méditerranée*, 83, 2011, s. 1.

114 Henry Elliot Malden, *Vienna 1683: the history and consequences of the defeat of the Turks before Vienna, September 12, 1683, by John Sobieski, King of Poland, and Charles Leopold, Duke of Lorraine*, London: K. Paul, Trench, 1883, s. 51.

115 Cevat Üstün, *age.*, s. 57-58.

116 Andrew Wheatcroft, *age.*, s. 132.

117 Cevat Üstün, *age.*, s. 58.

118 Yürüyüş esnasında büyük bir engelle karşılaşmayan Osmanlılar Yanıkale önüne geldiklerinde âdet olduğu üzere kale komutanına teslim çağrısında bulunmuş, fakat Habsburglu kale komutanı önce Viyana'ya saldırılmasını teklif etmişti. Komutan, “Şayed Viyana düşerse biz bu kaleyi de size kan dökülmeden teslim ederiz.” sözleriyle Kara Mustafa Paşa'nın bu kalenin fethinden vazgeçmesini sağlamış ve Viyana'ya kıyasla bu kalenin önemsiz bir hale gelmesini sağlamıştı. Bk. Johann W. Zinkeisen, *age.*, s. 67; Cevat Üstün, *age.*, s. 49.

yeryüzü ve göğün titrediği belirtilmekteydi.¹¹⁹ Mehter marşları sayesinde Osmanlı askerlerinin manevi açıdan kendilerini savaşa hazır hissetmesi sağlanıyordu. Diğer bir yönüyle, mehter, düşmana korku ve çaresizlik aşılayarak bir bakıma propaganda vazifesi görmekteydi. Nitekim mehterle manevi bakımdan beslenen Osmanlı askerleri “*Allah Allah*” gibi savaş haykırılarıyla birbirilerini kıskırtarak etrafa korku saçıyorlardı. Mehterin dövüş sesi müziğiyle birleşen bu haykırımlar, bir söylentiye göre Viyana’da develeri bile daha hızlı hareket ettirmekteydi.¹²⁰ Bu bağlamda, askerlerin moralini üst düzeye çıkarmak ve düşmanın ruh halini etkileyerek dirençlerini kırmak için mehter de önemli bir propaganda aracı olarak kullanılmaktaydı.

İlk başlarda Orta Macaristan’a düzenlenecek seferin hedefi artık kesin bir şekilde Viyana’ydı. Sadrazam Kara Mustafa Paşa’nın Viyana üzerine sefer düşüncesi o ana kadar önemli bir engelle karşılaşmadı.¹²¹ Bununla birlikte Sadrazam’ın bu kararından Padişah’ın haberi yoktu. Ordusuyla Viyana’ya yönelen Sadrazam, o ana kadarki gelişmeleri içeren ve seferin Viyana’ya yönelik gerçekleşeceğini belirten bir raporu Telhisi İsmail Ağa’yla birlikte IV. Mehmed’e yolladı. Padişah, raporu Belgrad’da Abaza Köşkü’nde teslim aldı. Sadrazam’ın bu kararı beklenmedik bir hareketti. Dolayısıyla Padişah, “*Kasdımız Yanık ve Komaran kal’aları idi. Beç kal’ası dilde yok idi. Ne aceb paşa saygısızlık idüp, bu sevdâya düşmüş. Hoş imdi, Hakk ta’âlâ âsân getüre. Lâkin mukaddem bildireydi rızâ virmezdim.*” diyerek Sadrazam’ın bu hareketi karşısındaki şaşkınlığını ortaya koydu.¹²²

3. Viyana Kuşatması

Bizzat seferde bulunan Teşrifatçıbaşı, 11 Temmuz’da Hainburg Palankası’nın ele geçtiğini belirterek o güne kadar zaptedilen kale ve palankaların 110’u bulduğunu kaydeder. Viyana’da oluşan manzarayı “*Allah’ın lütfıyla düşmanların kalpleri dehşet ve korkuyla doldu.*” şeklinde ifade eder.¹²³

119 N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 842.

120 Jouni Suistula-Vamik D. Volkan, https://www.academia.edu/35818865/On_Propaganda-From_Religious_Knives, s. 74.

121 Osmanlı birlikleri, büyük bir direnişle karşılaşmadan birçok kale ve palankayı ele geçirmişti. Bunlar içerisinde Osmanlıları meşgul eden Uyvar’ın kuşatılması oldu. Fakat Charles Lorraine’ın birlikleri Uyvar önünde hezimetle uğradı. Komutan Lorriane, kaleyi kuşatarak kısa sürede ele geçireceğini düşünmüşse de bu girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Daha ayrıntılı bilgi için bk. N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 812-813; Dimitri Kantemir, *age.*, s. 52-53.

122 N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 829.

123 Mehtap Yılmaz, *agt.*, s. 80.

Belgrad'dan yola çıkan Osmanlı ordusu 14 Temmuz'da Viyana önlerinde görüldü.¹²⁴ Kaleden taburuna giderken esir düşen bir Viyanalı, taburda dokuz bin ve kalede 15 bin asker olduğunu belirtmiş; İmparator'un ise kuşatmadan önce Lintz şehrine kaçtığını haber vermişti.¹²⁵ Bundan sonra Sadrazam, bu tarz kuşatmalarda âdet haline gelen teslim çağrısında bulundu. Bu doğrultuda, kale komutanı Starhemberg'e hitaben bir mektup gönderildi. Mektupta, "*Müslümanlığı kabul edin ve Padişahımızın himayesinde huzur içinde yaşayın! Yahut kaleyi teslim edin ve Hristiyan kalarak yine Padişahımızın himayesinde huzur içinde hayat sürün; kaleyi terk etmek isteyenler olursa eşyalarını yanlarına alarak gitmelerine müsaade edin! Fakat karşı koymaya kalkarsanız, o zaman ölüm, yağma ve esir olma hepinizin kaderi olacaktır!*" sözleri yer alıyordu. Sadrazam'ın bu teklifine, "*İçerüde baş olanlarımız bu bâbda cevap verecek söz bulamadıklarından, bizim bir iki gündün berü hayli âdemimiz kırılmağın elemimiz var iken, şimdi bu kâğıdın cevâbı yoktur.*" denilerek yanıtı bırakıldı. Bunun üzerine Kara Mustafa Paşa, "*Vebâli boyunlarına. İmdi hemân toplar kurulsun ve piyâde metrîse girüp, kal'a dövülsün.*" diyerek çevresi her yönden sarılan şehrin kuşatmasını resmen başlatmış oldu. Bu arada komutan Starhemberg, bir gün önce kıymetli eşyaları taşınarak boşaltılan kenar mahallelerin ateşe verilmesini emretti.¹²⁶

Kara Mustafa Paşa'nın emriyle siper kazma çalışmaları gerçekleştirildi ve kale surları da dövülmeye başlandı. Bu arada, İmparator'un Viyana'dan kaçtığı haberini getiren bazı casuslar Viyana'da herşeyin karıştığına, şehir surlarının harap halde bulunduğu, idare merkezinin ise güçsüz ve korkak olduğuna dikkat çektiler. Bununla birlikte silah ve erzak depolarının boşaldığını ve ahalinin önemli bir kısmının Türklerin korkusundan öldüğü bilgisini verdiler. Bu havadisler Sadrazam'a niyetini icra etmesi için daha çok cesaret vermişti.¹²⁷ Bundan sonra, Viyana'nın durumu hakkında haberdar olan Sadrazam askerlerine lağımalar açılmasını emretti. Ayrıca Kara Mustafa Paşa, askerlerine iltifatlarda bulunuyor, onların gönlünü yapacak davranışlar sergiliyor ve yeri geldikçe akçeler dağıtıyordu.¹²⁸ Böylelikle Sadrazam askerlerinin de kendisi gibi şevkle Viyana için çalışmasını arzu ediyordu.

124 N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 835; Mehtap Yılmaz, *agt.*, s. 82; Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *age.*, s. 245; Joseph von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C 6, çev. Mümin Çevik-Erol Kılıç, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1992, s. 371.

125 N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 841.

126 Mehtap Yılmaz, *agt.*, s. 83; N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 836; Joseph von Hammer, *age.*, s. 371; Johann W. Zinkeisen, *age.*, s. 72; John Stoye, *age.*, s. 204.

127 Dimitri Kantemir, *age.*, s. 47.

128 Göker İnan, *agt.*, s. 1395.

Kuşatma tüm hızıyla devam ederken, Viyana sınırları içerisinde büyük bir kitle-sel çalışma başlatıldı. Düzenli birliklere destek olmak için bazı birlikler kuruldu. Bunlar arasında öğrenciler, tüccar yanında ve depolarda çalışan kişiler ile saray birliklerinden ayrılmış rütbeli askerler bulunmaktaydı. Dindar kimseler, yankı uyandıran sesleriyle ibadete çağrıda bulunurken, askerler görev yerlerinde, kent soyluları sarayda, üniversite öğrencileri, tüccarlar ve işçiler ise vazifelerinin başında bulunmak zorundaydılar.¹²⁹ Türklerin şehre ateş ettiği bir sırada bir şarapnel parçası Aziz Michael Kilisesi'nin yanına düştü ve iddiaya göre patlama zamanı gelmeden üç yaşında küçük bir çocuk korkusuzca koşarak onu söndürdü. Bundan sonra atılan fişeklerden biri kalabalığın içerisine düşerek bir kadının yaralanmasına sebep oldu, düşen parçaları toplamaya çalışan vatandaşlar bir rahibin ikna etmesiyle onları düşman üzerine geri yolladı.¹³⁰ Kentte yaşanan bu tür hadiseler Viyana halkının Türklere karşı kendilerini savunmak adına ikna olduklarını ya da cesaretlendirilmeye çalışıldıklarını gösteren önemli örneklerdi.

Gün geçtikçe kuşatma bütün ağırlığını hissettiriyordu. Bu durum, ilerleyen günlerde de devam etti. Sobieski'nin 19 Temmuz'da Brandenburg elektörü F. William'a gönderdiği mektupta ortaya çıkan manzaradan şöyle bahsediliyordu: “*Şimdi Osmanlı öfkesi her yeri kapıp kavuruyor, saldırılar, heyhat! Hristiyan prensleri vuruluyor, kılıçtan geçiriliyor...*”¹³¹ Viyana Kumandanı Starhemberg tarafından Lorraine'e gönderilen bir şifreli mektup ise Osmanlıların eline geçti. Kara Mustafa Paşa bu mektubu 26 Temmuz'da ek bir yazıyla birlikte bir okun ucunda Burg yarım ay tabyasına fırlattı. Sadrazam gönderdiği mektupta kentin durumunu iyi bildiğini, teslim olmaları durumunda affedileceklerini belirtti. Bununla birlikte bir an tereddüt göstermeleri halinde herşeyin yakıp yakılarak insanların öldürüleceğine işaret etti. Ancak Starhemberg bu mektuba bir karşılık vermedi.¹³²

129 *A Journal or a most particular account of all that passed in the late siege of Vienna*, Rogers&Gyllishower, London 1684, s. 26; Joseph von Hammer, *age.*, s. 373. Bu gönüllü teşkilatın sayısı neredeyse 5000 civarındaydı. Bunlardan şehrin savunmasında faydalanılan öğrenci grubunun sayısı 700 civarındaydı. Starhemberg onları Schotten, Neutur ve Karntner tabyalarna yerleştirdi. Diğerleri ise şehrin asayişini sağlamak ve yangınları söndürmekle görevlendirildi. Cevat Üstün, *1683 Viyana Seferi*, s. 59.

130 Augusta T. Drane, *The Knights of st. John: withthebattle of Lepantoand Siege of Vienna*, Burnsand Lambert, London 1858, s. 250.

131 Brandenburg elektörünün Lehistan'a yardım için asker göndermesi zorunluluğu, Doğu Prusya'nın eski derebeylik sistemine göre Lehistan krallığına bağlı olduğu dönemden kalmıştı; bir antlaşma ile de teyit edilen bu durum 1657'de sona erdi. John Stoye, *age.*, s. 274.

132 *A Journal or a most particular account of all that passed in the late siege of Vienna*, s. 19; Joseph von Hammer, *age.*, s. 376-377; John Stoye, *age.*, s. 248-249.

Kentteki son durum, Avrupa'daki telaşı her geçen gün daha da artırmıştı. Viyana şehrinin dolayısıyla Hristiyanlığın düşmemesi için savaş masraflarına yapılan katkılar artmaya başladı.¹³³ Türklere karşı Viyana'yı savunmak ve destek sağlamak üzere şehir halkını galeyana getiren Hristiyan din adamları oldukça etkili faaliyetlerde bulundular. İmparator'a ruhanî danışmanlık yapan Marco Avianno¹³⁴ bu isimlerin başında gelmekteydi. İtalyan asıllı bu papaz vaiz olarak çalışıyor ve tövbe ettirme işini yürütüyordu. Şöhreti Alplerin kuzeyine dek ulaşmıştı. Halk nazarında kazandığı kutsiyet ve şöhretiyle tüm zor zamanlarda ordunun yanında oluyor, askerlere hangi nedenle savaştıklarını hatırlatarak onlara cesaret veriyordu. Kilisenin değerli bir üyesi olan Avianno, Viyanalıların kendisine şükretmek için şüphesiz bir nedeni olduğu önemli hizmetlerde bulunmuştu.¹³⁵

Kuşatma sırasındaki faaliyetlerinden dolayı kilit role sahip isimlerden birisi de rahip Leopold Graf Kollonitsch'ti. Kentin kurtulması için oldukça fazla destek veriyor, yardım için evini hastane olarak kullanıyordu. Nitekim hastaneler yaralılarla olduğu kadar hastalarla da doluydu. Dolayısıyla evinde kadınlar, çocuklar, yaşlılarla sürekli ilgilenmek zorunda kalmıştı. Sürekli olarak insanlara cesaret veriyor, şehrin savunmasına büyük katkıda bulunuyordu. Yoğun çabaları sonucu adı kentte baş koruyucu olarak anılıyordu. Daha önce Kandiyeye kuşatmasında da Hristiyanlığı cesurca savunan Kollonitsch, Viyana kuşatmasındaki yoğun çabalarından dolayı insanlığın iyilik ruhu olarak kabul edilen Aziz Vincent de Paule olarak görülmekteydi. Hatta bir söylentiye göre, onun bu şöhreti Osmanlı karargâhına yayılmıştı ve bu faaliyetlerinden dolayı Kara Mustafa Paşa intikam almak için başını almaya yemin etmişti.¹³⁶

Viyanalıların bu girişimlerine karşılık Osmanlı tarafında da askerlere moral kazandırmak için girişimler sürüyordu. 16 Temmuz'da ordunun önemli isimlerinden Rumeli Beylerbeyi Hasan Paşa'nın, çadırına isabet eden bir top nedeniyle onun

133 İtalya'daki her kasabadan Viyana'ya gönüllü bağışlar gelmeye başladı. Roma'nın kardinalleri ise destek için maddi ve manevi desteklerini esirgemediler. Augusta T. Drane, *age.*, s. 253-254.

134 İmparator Leopold ve Kral Sobieski arasında Papalık gibi çalışan Marco Avianno, 1631'de İtalya'da burjuva bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Cizvitler tarafından eğitildi. İslam'a karşı faaliyetlerde bulundu ve henüz genç yaşta Girit'e gitmek istediye de başarısız oldu. Amacı Kandiyeye kuşatmasında şehitliğe erişebilmektir. Dinî düşüncelerine uygun düşmesi nedeniyle Kapuçin tarikatına üye oldu. 1680'den itibaren ölüm tarihi olan 1699'a kadar İmparator'a hem siyasi hem de manevi anlamda rehberlik etti. Bk. Karl August Schimmer, *age.*, s. 148-149; Thomas M. Barker, *age.*, s. 229.

135 Karl August Schimmer, *age.*, s. 137; Augusta T. Drane, *age.*, s. 268; John Stoye, *age.*, s. 87.

136 Henry Elliot Malden, *age.*, s. 52; Augusta T. Drane, *age.*, s. 248, 253; Joseph von Hammer, *age.*, s. 384.

cennet bahçelerindeki çiçeklere karıştığı yani şehit olduğu yazıyordu. Bu moral bozucu haber üzerine Sadrazam eldeki tutukluların öldürülmesini emrederek intikam almak istedi. Bu doğrultuda, 150 tutuklu Leylek Çadırı önünde öldürüldü.¹³⁷

Ne var ki, bir savaşın kazanılmasında askerlerin morali önemli bir meseleydi. Birkaç gün sonra, 23 Temmuz'da Sadrazam metrisleri dolaşarak askerlere kazanma arzusu aşlamaya çalıştı. Yine topladığı ileri gelen devlet adamlarına kuşatma için gayret etmeleri gerektiğini belirtti.¹³⁸ Ona katılan Teşrifatçıbaşı da “*Allâh-u Teâlâ Hazretleri asker-i İslâm'a nusret ü kuvvet ve a'dâ-i dîne kahr ü hezûmet müyesser eyleye, Âmîn!*”¹³⁹ şeklinde seslenerek Allah'a ve din düşmanlarına karşı zafer diliyordu.

Kuşatma süresi Ağustos'a sarkmış fakat kale henüz teslim olmamıştı.¹⁴⁰ Bu arada yeniçeriler arasında şikâyetler başlamıştı. Zira Osmanlı askerlerine kaleye genel saldırı izni verilmemişti. Kaleye yapılan ufak saldırılar artık onları rahatsız etmişti. Yeniçeriler, bu küçük hücumların fayda etmediğini, tersine genel bir hücumla verilecek kaybın daha az olacağını haykırıyorlardı. Onlara göre bir kuşatma 40 günü geçmemeliydi. Dolayısıyla ferman verilmediği takdirde, metrislerini terk edeceklerini belirtmişlerdi. Askerler arasında yayılan şayiaların artması üzerine Sadrazam, Sultan'ın emrine karşı gelmek istemediğini belirtti. Bir iddiaya göre Kara Mustafa Paşa, kentte var olduğu düşünülen hazinenin yağma edilmesine izin vermek istemiyordu. Bu sebeple, kentin fethedilmesi halinde varsayılan bu hazineye el konulmaması için bir beyanname yayınladı. Bundan sonra kalenin vire ile teslim alınmasında karar kılındı.¹⁴¹ Gün geçtikçe kuşatma uzamaya devam ediyor, Sadrazam muhasaranın devam etmesi için propaganda faaliyetlerini sürdürüyordu. Mesela 25 Ağustos'ta metrisleri dolaşan Sadrazam, Deli Bekir Paşa, Yusuf Ağa, Hüseyin Paşa, Rodoslu Mustafa Paşa ve diğer kumandanları tabyasına getirtti. Hepsinin tek tek uygun bir dille uyardı. Bu etkili ikazdan sonra, can ve mallarını İslam uğruna harcamalarını, kuşatmanın zaferle sonuçlanması için tüm güçlerini kullanmalarını emretti. Ardından kendi çadırına döndü.¹⁴²

137 Mehtap Yılmaz, *agt.*, s. 86-87; Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Âsim Efendi, *age.*, s. 246; Nicolae Jorga, *age.*, s. 170.

138 N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 846.

139 Mehtap Yılmaz, *agt.*, s. 118.

140 Kent düşmemiştii ancak Tökeli İmre'den gelen haberlere göre, birçok yerden itaat haberleri gelmeye devam etmekteydi. Bk. N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 855.

141 Dimitri Kantemir, *age.*, s. 54; Uğur Demir, *agt.*, s. 4-5.

142 Mehtap Yılmaz, *agt.*, s. 111. John Stoye, *age.*, s. 319. Bu arada Viyana önlerinde mücadele ederken imparatorluk kuvvetleri Pojon (Pressburg)'u kuşatan Tökeli İmre ve Kör Hüseyin

Ne var ki, uzun süren yoğun çabalar karşısında en sağlam kuvvetler bile en sonunda bitkin düşmeye mahkûmdu. Altı hafta devam eden kuşatmadan sonra, yani Ağustos ayı bitiminde yaşanan güçlükler üst düzeye varmıştı. Viyana her an düşebilirdi. Kalede altı bin kişi ölmüş ve her gün salgın hastalıklardan ötürü ciddi güçlükler yaşanıyordu. Yiyecek, içecek ve mühimmat azalmıştı. 4 ile 6 Eylül'de iki büyük lağım patlatıldı. Artık şehrin direnmesi için olağanüstü çabalar gerekliydi. Ümitlerin tamamen tükendiği günlerde, uzun süredir hasretle beklenen yardım haberi kent halkına moral oldu. Nitekim 6 ila 9 Eylül tarihleri arasında Lorraine'in ordusu ile Lehistan Kralı Sobieski'nin yardımcı birlikleri Tulln Ovaları'nda bir araya geldi.¹⁴³

Osmanlı tarafında ise askerlerin savaşa istekli devam etmeleri için gayret ediliyordu. Bu uğurda Şeyh Vâni Mehmed Efendi de metrislerde dolaşarak savaş hattında bulunan Müslüman askerlere teşvik ve teselli edici şeyler söylüyordu. Konuşmalarında, Osmanlı birliklerine cihat ve şehadetin önemine dair öğütler veriyordu. Öyle ki bu çabalarıyla herkesin takdir ve hayranlığını kazanmıştı.¹⁴⁴ Ancak kuşatmanın artık gereğinden fazla uzaması Osmanlı ordusundaki dengelerin sarsılmasına neden oldu.¹⁴⁵ Kuşatmada yerlerini terk eden bazı Osmanlı askerleri oldu. Bu durum karşısında Kara Mustafa Paşa, Budin Beylerbeyi İbrahim Paşa'dan tavsiyede bulunmasını istedi. İbrahim Paşa kuşatmanın derhal kaldırılmasını ve düşman üzerine gidilmesini teklif etti. Hatta birkaç paşa dışında, diğer paşalar da Sadrazam'dan aynı talepte bulunarak Osmanlı Devleti'nin geri dönülemez bir hale düşmemesi için ricada bulundu. Ancak Sadrazam kuşatma fikrinden vazgeçmek istemedi. Paşalara, o ana kadar çekilen zahmetlerden söz etti. Ayrıca şehit düşen onca Osmanlı askerinin intikamı alınmadıktan sonra tam başarıya ulaşılacak bir sırada geri çekilmenin askerlerin cesaretini kıracağı ve bu nedenle istekli sa-

Paşa'nın birliklerine saldırmıştı. Tökeli'nin korkak davranması, dolayısıyla Paşan'ın güç duruma düşmesi üzerine Sadrazam'dan 10.000 asker desteği istendi. Kara Mustafa Paşa, hemen Kırım Hanı'nın oğlu Alp Giray komutasında istenen desteği gönderdi. Ancak yolda Tatar kuvvetlerinden ayrılanlar oldu, bu nedenle istenen destek kuvvetlerinin sayısı oldukça düştü. Bu arada imparatorluk kuvvetleri geri çekilmiş olduğundan Hüseyin Paşa, Alp Giray ve Tökeli İmre kuvvetleriyle Viyana'nın kuzeyine Stammersdorf'a geldiler. Fakat burada düşmanın üstün ordusu karşısında yenildiler. Bu arada Sadrazam, Tuna ötesine destek yollayamadığından Hüseyin Paşa az sayıda askeriyle kahramanca savaşırken şehit düştü. Bk. N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 863-867; Halil İnalçık, *age.*, s. 194-195.

¹⁴³ Johann W. Zinkeisen, *age.*, s. 73-74.

¹⁴⁴ Mehtap Yılmaz, *agt.*, s. 115; Joseph von Hammer, *age.*, s. 378.

¹⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Cevat Üstün, *age.*, s. 75.

vaşmayacağını belirtti. Bu minvalde gerçekleşen müzakereden sonra kuşatma fikrinde ısrarcı olan Sadrazam, paşaların fikrini geri çevirdi.¹⁴⁶

Kırım Hanı tarafından Kara Mustafa Paşa'ya 35 bin kişilik bir Leh ordusunun Viyana'ya yaklaştığı haber verildi. Daha önce de Sadrazam'ın kuşatma fikrine muhalefet eden Kırım Hanı Murad Giray bu konuda uyarıcı nitelikte sözler sarf etse de onun inadını kıramadı. Hatta Sadrazam Kırım Hanı'na gönderdiği haberde, “*Gelecek imdâdı bilirüm, üç dört bin Lehlü ile beş on bin Nemçe, tevâtür idicek ne var.*” diyor ve Tatarlara hitaben şöyle devam ediyordu: “*Hayda, onlar ne biliş, varşın beygirlerini gütsün. Ben gelen kâfiri çadır oğlanlarma tepeletirim. Onların korkuları varsa karışmasınlar.*” Sadrazam kendinden oldukça emindi ve dolaşan söylentileri küçümsemeye kalkıştı. Bu gelişmelerden Kara Mustafa Paşa'nın acınacak haldeki din düşmanlarının eylemlerini göz ardı ettiği anlaşılıyordu.¹⁴⁷

Müttefik kuvvetler 10 Eylül'de Kahlenberg'e doğru hareket etti ve 11 Eylül'de buraya vardı. Kalede büyük sıkıntılar baş göstermişti. Kale kumandanı Starhemberg imparatorluk ordularını komuta eden Lorraine'e hitaben, “*Efendimiz, kaybedecek vakit yok; size yalvarırım, vakit kaybetmeyiniz.*” diyerek yardım diliyordu. Yardım isteği için havaya birçok fişekler fırlatıldı. Buna karşılık, tepelerde dalgalanan sancaklar ve geceleyin atılan fişekler kente kurtuluşu müjdeliyordu. Bu arada Han tarafından yakalanan esirlerden biri Sadrazam'a gönderilmişti. Gelen esir, Alman ve Leh ordularının birleştiğinden söz ederek, yaklaşık 80 bin piyade ve 40 bin süvari askerinin bir araya geldiğinden bahsetti. Bunun üzerine Kara Mustafa Paşa, kendilerine 12 Eylül'de hücum etmeyi planlayan müttefik kuvvetlere karşı, kendi birliklerine savaş düzenine geçmelerini ve her an hazır bir şekilde beklemelerini emretti.¹⁴⁸

Viyana, 12 Eylül Pazar günü savaşa hazırды. Türklere karşı başarılı olmanın yolu güçlü bir propagandadan geçiyordu. Sabah askerlere ve halka savunma için teşvik edici sözler söylendi. Bu hususta gerek din adamları gerekse komutanlar oldukça ciddi hareket ettiler. Sabahın ilk ışıklarıyla birlikte rahip Marco Avianno Leopoldsberd'de bulunan mihrapta kutsama törenini başlattı. Kilise ayını bittikten sonra

146 Kara Mustafa Paşa ile Budin Beylerbeyi İbrahim Paşa arasında gerçekleşen konuşma için bk. Dimitri Kantemir, *age.*, s. 58-63; Göker Inan, *agt.*, s. 1397-1398.

147 N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 865; Mustafa Nuri Paşa, *age.*, s. 283; Uğur Demir, *agt.*, s. 5; Andrew Wheatcroft, *age.*, s. 177.

148 N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 876; Mehtap Yılmaz, *agt.*, s. 119; Johann W. Zinkeisen, *age.*, s. 73-74; Joseph von Hammer, *age.*, s. 380.

Avianno, rahip kıyafetleri içerisinde, elinde haç ile kilisenin kapısında duruyor, yüksek sesle, “*Askerler, size ilan ediyorum, Kutsal Makam (Papalık) adına, Tanrı’ya güvenirsiniz, zafer sizindir.*”¹⁴⁹ diyerek askerlere büyük bir moral veriyordu.

Bundan önce, Viyana’ya yürüyüş sırasında Leh ordusunun morali üst seviyedeydi, ancak iâşe sıkıntısından kaynaklanan birtakım hoşnutsuzluklar da ortaya çıkmıştı. Fakat Sobieski, bunun da üstesinden gelerek askerlerinin güvenini kazanmasını bildi. Cesaretlenen Leh askerleri heyecan ve gözyaşları içerisinde, “*Kralımız Sobieski ile yaşayacağınız ve öleceğiniz.*” diye bağırıyorlardı.¹⁵⁰ Artık savaş günü gelmişti. Kral Sobieski de karşısında savaşmaya hazır ve hevesli bir grup istiyordu. Bu nedenle, emrindeki askerlere geçmişteki zaferlerini anımsatarak şöyle seslendi:

“Savaşçılar ve yoldaşlar! Şu ovada bulunanlar düşmanlarımızdır. Hotin’de yendiğimiz düşmandan daha kalabalıklar. Onlarla yabancı bir toprakta savaşmak zorundayız, ancak kendi ülkemiz için savaşıyoruz ve Viyana duvarları altında Varşova ve Krakow’u savunuyoruz. Yalnızca bir şehri değil, aynı zamanda Hristiyanlığı kurtarmak zorundayız. Savaş kutsaldır. Üzerimizde bir lütuf ve ölenimiz için şeref tacı var. Sadece dünyevî iktidar için savaşıyorsunuz aynı zamanda kralların kralı olan Tanrı için savaşıyorsunuz”.¹⁵¹

Bundan sonra Sobieski askerlerine dönüp, “*Tanrı ve Kutsal Anası bizimle!*”¹⁵² diyerek birliklerini mücadeleye hazırladı.

12 Eylül günü Hristiyan kuvvetlerce genel bir taarruz başlatıldı. Düşmanlar dağa ulaştılar ve buraya yayıldılar. Savaşın görgü şahitlerinden Teşrifatçıbaşı, müttefik kuvvetlerin herşeyi ezip geçen ve yakan kara bir sel felaketine benzediğini kaydetmektedir. Habsburg ordusu, Osmanlı ordusu üzerine sağ ve sol kanattan saldırıya geçti. Sağ cenahı savunan İbrahim Paşa’nın kuvvetleri çabuk düştü ve geri çekildi. Şam Beylerbeyi Hüseyin Paşa komutasındaki sol cenah direniş gösterse de çok sürmedi. Bundan sonra merkezde Sobieski’nin hücumuna karşı kuvvetleri kırılmaya başlayan Kara Mustafa Paşa otağına kadar geri çekilmek zorunda kaldı. Burada, durumun vehametini anlayınca canı pahasına savaşmak istediye de yanında bulunan Sipahiler Ağası Osman Ağa ve Amca Hasan Ağa’nın Sancak-ı

149 Augusta T. Drane, *age.*, s. 269; Joseph vonHammer, *age.*, s. 380.

150 Augusta T. Drane, *age.*, s. 265; Sabire Arık, *agt.*, s. 149.

151 Karl August Schimmer, *age.*, 1879, s. 138; Augusta T. Drane, *age.*, s. 269-270; Janusz J. Tomiak, “A British Poet’s Account of the Raising of the Siege of Vienna in 1683”, *The Polish Review*, Vol. 11, No. 4 (Autumn, 1966), s. 66-67.

152 Augusta T. Drane, *age.*, s. 270.

Şerif'in düşman eline geçmesinin çok daha pahalıya mal olacağı yönündeki telkinleriyle karargâhı terk etmeye mecbur kaldı. Osmanlı ordusunun tüm top, tüfek ve mühimmatıyla birlikte çadırları düşman kuvvetlerin eline geçti. Sadrazam'ın tercümanı İskerletzade Mavrokordatos'un deymiyle savaşın neticesi akşamüstü kesinlik kazandı. İlk başlarda savaşmak için geldiklerini haykıran Osmanlı askerleri bozgunundan sonra yemeden ve içmeden uzun süre geri çekilmek zorunda kaldı. Öte yandan Hristiyan karargâhı sevinç çığlıklarıyla inlerken Viyana halkının yanı sıra zafer haberini alan tüm Avrupa bu zaferi kutlamaya başladı.¹⁵³

Kara Mustafa Paşa ve beraberindekiler 14 Eylül'de Yanık sahrasına geldiler. Sadrazam'ı buradaki köprüde Erdel Kralı Apafi Mihal karşıladı. Budin Valisi'nin herkesten önce kaçarak Yanıkkale'ye geldiğini bildirdi. Bunun üzerine, Sadrazam hezimetten sorumlu gördüklerine hesap sormak istedi. Bu sebeple, başta İbrahim Paşa'yı görüşme için çağırılmışsa da Budin Valisi hastalığını bahane ederek reddetti. Buna daha çok öfkelenen Sadrazam öyleyse arabayla gelmesini emredince İbrahim Paşa Sadrazam'ın huzuruna çıkmak zorunda kaldı. Öfkeli Sadrazam, İbrahim Paşa'ya ağır hakaretler ettikten sonra İbrahim Paşa'nın itirazlarına karşılık verilmedi ve idam edilmek üzere ölüm sehpasına yollandı. Kırım Hanı da İbrahim Paşa gibi bozgunun sorumlularından biri olarak görüldü. Nitekim Leh askerlerinin geçişine mani olma görevini yerine getirmemişti. Kırım Hanı başta Kara Mustafa Paşa'nın huzuruna çıkmaya niyetlenmişse de oğulları ve yanındakilerinin tesiriyle o da huzura çıkmayı reddetti. Bunun üzerine sınırlenen Sadrazam, Murad Giray'ı azlederek yerine Hacı Giray'ı Kırım Hanı olarak tayin etti.¹⁵⁴

Viyana önünde yaşanan hezimetin kabahati, Sadrazam'a yükleniyordu. Hasan Esirî, Budin'e geçen Sadrazam için değersiz kimseler tarafından kötü sözler söylendiğini ifade etmektedir. Hatta ona göre halk, Viyana seferini ağızlarından düşürmeyip, “*Bu seferi açıldılar da ortalık şöyle oldu ve böyle oldu.*” diyerek yerli yersiz söylentiler çıkarıyordu. Öyle ki seferde yer almayan kimselerin de devlete dil uzattıkları kaydedilmektedir. Ancak Hasan Esirî, bu beyhude sözlerden vazgeçilerek Padişah'ın ve devlet ricalinin suçlanmaması gerektiğini kaydetmektedir.¹⁵⁵

153 N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 879-880; Mehtap Yılmaz, *agt.*, s. 121-122; Göker İnan, *agt.*, s. 1401, 1402-1403; Mustafa Nuri Paşa, *age.*, s. 283; Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *age.*, s. 248-250; Dimitri Kantemir, *age.*, s. 64-65; Nicolae Jorga, *age.*, s. 171-172; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *age.*, s. 452-453.

154 N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 881-882, 891-892; Mehtap Yılmaz, *agt.*, s. 123-124, 132-133, 138; Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *age.*, s. 252; Mustafa Nuri Paşa, *age.*, s. 284; Dimitri Kantemir, *age.*, 66.

155 Göker İnan, *agt.*, s. 1383; 1385; 1404.

Budin'e geçen Kara Mustafa Paşa buradan Padişah'a sefer ve akibetiyle ilgili uzun uzadıya bir rapor yolladı. Bu raporda, kuşatmanın sonuna dek şehrin düşeceğinden ümitli olduğu ancak bazı paşalar yüzünden harekâtın başarıya ulaşmadığını belirtmişti. Başta İbrahim Paşa ve diğer cezalandırılan paşaların tutumundan bahsetmiş ve kendisinin bu hezimette masum olduğuna dikkat çekmek istemişti.¹⁵⁶ Sadrazam, 16 Ekim'de Budin'den ayrıldı. Bu tarihten üç gün önce Budin'i terk eden Padişah'a söz verdiği üzere, baharda giderlerini karşılayacağı ve elden çıkan bütün yerleri yeniden kazanacağı bir sefere hazırlık için Belgrad'a hareket etti. Daha sonra Sadrazam ve Osmanlı ordusundan geriye kalan kuvvetler herhangi bir engelle karşılaşmadan 17 Kasım'da Belgrad'a vardılar. Kara Mustafa Paşa, halktan hakikati gizlemek için Belgrad'a büyük bir zafer töreni ile girdi. Padişah ise, ilk başta Sadrazam'a karşı bir önlem almadı ve aynı tarihlerde önce Filibe'ye, ardından Edirne'ye geçti.¹⁵⁷

Kara Mustafa Paşa, akibeti konusunda herhangi bir sürprize mahal vermemek için IV. Mehmed'e raporlar göndermeye devam etmişti. Bu raporlar, kendisiyle beraber seferde bulunan bazı komutanlarla ilgiliydi. Zira bu subayların kendisi hakkında sarayı etkileyecek propaganda faaliyetlerinde bulunacağını düşünüyor, bu nedenle onların da suçlu olduğunu vurgulayarak diğer paşalar gibi onların da cezalandırılmasını istiyordu. Ancak korktuğu üzere, ordudan bazı askerler de saraydaki dostlarını gelişmelerden haberdar etmekten geri durmamışlardı. Bununla birlikte, baştan beri Sadrazam'a karşı olup onun başarıya ulaşmasını arzu etmeyen bazı saray mensupları da mevcuttu. Bunların başında Mirahur Süleyman Ağa ile Kızlarağası Yusuf Ağa gelmekteydi. Sadrazam'a kin tutan bu isimler kaymakam ve aynı zamanda Kara Mustafa Paşa'nın hamiliğini yaptığı Kara İbrahim Paşa'yı da etkileyerek kendi yanlarına çektiler. Bu saraylılar, Padişah'a sürekli Sadrazam'ın başarısızlığı ve cezasının verilmesi gerektiği konusunda telkinlerde bulundular. Başta bunların fikrine yanaşmayan IV. Mehmed, Sadrazam'a kılıç ve kaftan göndermişti. Fakat Kızlarağası Yusuf Ağa'nın ısrarlı telkinlerine dayanamayan IV. Mehmed, bir süre sonra Sadrazam'ın idamına karar verdi. Sadrazam'a karşı yürütülen karşı propagandalar artık sonuç vermişti. Sadrazam, Padişah'ın emrini götüren görevlilerce 25 Aralık 1683'te Belgrad'da boğdurularak idam edildi.¹⁵⁸ Bu

¹⁵⁶ Dimitri Kantemir, *age.*, s. 72-74.

¹⁵⁷ Nicolae Jorga, *age.*, s. 175.

¹⁵⁸ N. Karaçay Türkal, *agt.*, s. 911-915; Mehtap Yılmaz, *agt.*, s. 169-170; Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *age.*, s. 257; Dimitri Kantemir, *age.*, s. 76-78; Johann W. Zinkeisen, *age.*, s. 78.

tarihe kadar büyük bir hırsla Viyana'yı hedef alan ve propagandalarında büyük ölçüde başarılı olan Sadrazam'ın bozguna uğraması kendisine yönelik karşı propagandaların ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Saraydakilerin karşı propagandaları onun sonunu hazırlamış oldu. Bu hezimetle birlikte Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarından geri çekilişi de başladı.

Dönemin Venedik balyosu, Osmanlı ve Batı dünyası için dönüm noktalarından biri olan bu seferi şu sözlerle özetlemektedir: “*Böylece büyük bir görkem, büyük çabalar ve zenginlik ve itibar umudu ile başlatılan bu savaş, büyük kayıplar, utançlar ve ölüm ile sonuçlandı*”.¹⁵⁹ Gerçekten de bu hezimetten sonra yenilmez addedilen Türkler, artık korku unsuru olmaktan çıkmaya başladı. Bu durum, aynı zamanda Türklerle karşı propagandanın yöntemlerini de değiştirdi. Nitekim korkulan Türk imajının değişmesiyle, Hristiyan halka Türk korkusunu aşılama başı çeken Kilise'nin de bundan sonraki propaganda faaliyetleri sınırlandı. Bununla birlikte Kilise'nin insanların zihnine yerleştirdiği “*kötü Türk*” imgesi uzun bir dönem hafızalardan silinemedi.¹⁶⁰

Hasan Esiri'nin kaydettiğine göre, Viyanalılar, kendileri adına zafer Türkler için bozgun sayılan bu seferle ilgili eserler kaleme almış ve kış gecelerinde okurlarmış. Hatta kendi okuduğu bir eserde, Hz. Âdem'den bu yana böyle bir hadisenin yaşanmadığı gibi abartılı bir kaydın bulunduğunu ifade etmektedir. Yine o da bu seferin Viyanalılar üzerindeki tesirini “...*ammâ ol seferde vilâyetlerine olan hakâret dahi kıyâmete değin derûnlarından çıkmayıp mûcib-i ibret olmağla...*” sözleriyle ifade etmiştir.¹⁶¹

Sonuç

Propaganda, harp tarihi göz önüne alındığında, savaş kararlarının alınmasından bu savaşların sonuçlanmasına kadar süren süreçte karar mekanizmalarına yön veren önemli bir araç olmuştur. Zira insanların ruh hallerine tesir eden propaganda, kitleleri bir amaç uğrunda etkileyerek ve ikna ederek hedefe ulaşmada önemli bir role sahiptir. Bu çerçevede, insanların zihninde savaşı kazanma güdüsünün aşılması hayatî öneme sahip olmuştur.

1683 Viyana Kuşatması, güçlü bir propagandayla, insanları zihinsel açıdan et-

159 Nicolae Jorga, *age.*, s. 157.

160 Mustafa Çolak, “XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Orta Avrupa’da Türk İmajı ve II. Viyana Kuşatması ile Kazandığı Boyut”, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu (08-11 Haziran 2000)*, Yay. Haz. Zeki Dilek vd., Ankara 2001, s. 270.

161 Göker İnan, *agt.*, s. 1407.

kilemenin hedefe ulaşmada ne denli etkili olduğunu gösteren tipik bir örnektir. Cesur, hırslı ve disiplinli bir sadrazam olan Kara Mustafa Paşa'nın yoğun propaganda çabalarının daha çok seferin meşruiyetini sağlama ve insanları bu savaşa hazırlama odaklı olduğu görülmektedir. Kuşatmanın son bölümlerine kadar Kara Mustafa Paşa, çeşitli yollarla kitleleri rahatlıkla ikna edebilme kabiliyetine sahip biri izlenimi vermektedir. Bunu yaparken yaygın bir şekilde sözlü ve yazılı iletişim yöntemlerinden faydalanmıştır. İnsan gücü seferberliğinde oldukça başarılı bir görüntü sergilemiştir. Ancak Sadrazam'ın büyük propaganda girişimleri neticesinde verilen sefer kararı ve ardından uğranılan hezimet bu defa Osmanlı sarayında ona karşı yapılan anti-propaganda faaliyetlerinin fitilini ateşlemiş; hatta saraydakilerin bu girişimleri onun idam edilmesine sebep olmuştur.

Türlere karşı savaş istemeyen, ancak harbin eşiğine gelen Habsburg hükümeti gerekli olan maddi ve manevi destek için yurt içinde ve yurt dışında önemli propaganda girişimlerinde bulunmuştur. Bu propaganda çalışmalarının ana teması Viyana'yı, dolayısıyla Hristiyanlığı Türklere karşı korumak olmuştur. Halkın mücadelesi olarak nitelendirebileceğimiz bir kitlesel seferberlik tesis etmiştir. Bunun için de Türklere hakkında ortaya atılan rivayetlerin çoğu dinî duyguları harekete geçiren bir hüviyette olmuştur. Büyük bir görkemle başlatılan bu kuşatmada, gözle görülür maddi olanakların manevi gücün gerisinde kalması bunu yansıtmaktadır. İnsanların zihinlerine işlenen propaganda faaliyetleriyle dinî duygular ağır basmış, kent savunması için büyük fedakârlıklar yapılmıştır. Bu açıdan bakıldığında, siyaset ve din ilişkisinin iyi bir propagandayla nasıl bir boyuta ulaştığı dikkate değerdir.

Habsburg hükümetinin propaganda faaliyetlerinin sıradan olmadığını söylemek elbette mümkündür. Zira Türklere karşı mücadeleyi sürdürebilmek için hem manevi hem de finansal açıdan yaygın bir propaganda sürecine girilmiştir. Bilhassa insanların manevi dünyasına hitap edilmesinde Papalık yani Katolik Kilisesi üyelerinin destekleri su götürmez bir gerçektir. Kilisenin büyük propaganda girişimleri sonucu bu kuşatmaya olan destek sınırötesine taşınmıştır. Katolik dünyasından Viyana'ya destek kampanyası yönündeki Papalık mektupları Türklere karşı bir savaş daveti niteliğindedir. Zira bu mektuplarla, Hristiyan âlemi Türklere karşı ayağa kaldırılmak istenmiştir. Ayrıca söz konusu dönemde egemen olan Türk imgesini göstermesi bakımından bu mektuplar ayrı bir öneme sahiptir. Başta bu mektuplar olmak üzere, dönemin basılı ve sözlü kaynaklarında Türklere tamamiyle insanlık dışı faaliyetlerde bulunan zalim bir topluluk olarak gösterilmiştir. Ayrıca kuşat-

ma boyunca Habsburgların basılı yayın organlarıyla yoğun propaganda yapması Avusturya'da yazıya dayalı kültürün geliştiğini de göstermektedir.

Kuşatmaya giden süreçte uygulanan propagandalara bakıldığında, savaşın başından itibaren Habsburg hükümeti Kilise kanalı kullanarak Hristiyan dünyasından yardım beklemiştir. Din eksenli yürütülen bu propaganda çalışmalarına en büyük desteğin Lehistan Kralı Jan Sobieski'den geldiği dikkat çekmektedir. Bunun yanında imparatorluğa bağlı bazı prensliklerden de önemli destek alınmıştır.

Osmanlı cephesinde kuşatmanın başından itibaren etkili bir propaganda süreci yürütülmüş olsa da ilerleyen süreçte komutanlar arasındaki ihtilaflar bu sürecin zedelenmesine neden olmuştur. Dolayısıyla başarıyla sonuçlanması beklenen bu kuşatma girişimi Osmanlı Devleti'nin aleyhine sonuçlanmıştır.

Avrupa tarihi için önemli bir dönüm noktası olan 1683 Viyana Kuşatması'nda sefere karar sürecinde, sahada ve cephe gerisinde genel olarak yazılı ve sözlü kaynaklar propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Söz konusu dönemde, diplomatik kayıtlar, gazete, broşür gibi basın organları ve çağdaş kaynaklarda propaganda sayılabilecek çok sayıda ürün mevcuttur. Kuşatmada yer alan ruhban sınıfı ve devlet adamlarının hutbe, vaaz ve nutukları da sözlü propaganda yönteminin önemli bir parçası olmuştur. Tüm bu kaynaklardan hareketle, savaşın yalnızca cephede gerçekleşmediği açık bir şekilde görülmektedir. Nitekim savaş açanlara buna maruz kalanlar arasında -savaş evresine gelinceye dek- hedef kitleler maddi ve manevi bakımdan savaşa hazırlanmaya çalışılmıştır. Öyle ki bu kuşatmada zafer elde eden tarafın maddi güç kadar manevi ruh hali de mücadelenin gidişatını ciddi derecede etkilemiştir. Sonuç olarak büyük propaganda kampanyaları yürütülen bu mücadele sonuçları itibarıyla yeni gelişmelere ortam hazırlamıştır. Nitekim gelinen noktada, Osmanlıların Viyana önlerinde yenilgiye uğraması yenilmez Türk imajını büyük ölçüde sarsmıştır.

KAYNAKLAR

- A Journal or a most particular account of all that passed in the late siege of Vienna*, Rogers & Gyllishower, London 1684.
- Abdurrahman İsa Efendi, *İsâ-zâde Târîhi*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1996.
- Aktepe, Münir, “Mustafa Paşa, Merzifonlu, Kara”, *İslam Ansiklopedisi*, C 8, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979.
- Altınay, Ahmet Refik, *Osmanlı'nın Felaket Seneleri (1683-1699)*, 2. Baskı, Haz. Muhammer Yılmaz, İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Anık, Sabire, Polonya Kralı III. Jan Sobieski ve Hükümdarlığında Osmanlı Lehistan İlişkileri (1674-1696), YDT, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara 2004.
- Ateş, Şeref, “Bir Siyasal İletişim Tarzı Olan Propagandanın Tanınması ve Propaganda Metinlerinin Çözümlemesi”, *Bilig*, S. 13, (Bahar 2000), s. 117-131.
- Ayhan, Ahmet, *Propaganda Nedir?*, L-T Literatürk Yayınları, İstanbul 2007.
- Barker, Thomas M., *Double Eagle and Crescent: Vienna's Second Turkish Siege and Its Historical Setting*, Albany, New York: State University of New York Press, 1967.
- Bektaş, Arsev, *Kamuoyu, İletişim ve Demokrasi*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2000.
- Bektaş, Arsev, *Siyasal Propaganda Tarihsel Evrimi ve Demokratik Toplumdaki Uygulamaları*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2002.
- Brzeziński, Szymon, “Forms And Functions of the Image of Hungary in Poland-Lithuania”, in *A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks and Representations, 1541-1699*, Vol. III, ed. Gábor Almási, Szymon Brzezinski, Ildikó Horn, Kees Tszelszky, Áron Zarnóczki, Cambridge Scholars Publishing, 2014, s. 61-88.
- Bon, Gustave Le, *Kitleler Psikolojisi*, çev. Hasan Can, Tutku Yayınları, Ankara 2014.
- Brown, J. A. C., *Siyasal Propaganda*, çev. Yusuf Yazar, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992.
- Cull, Nicholas J. ve diğerleri, *Propaganda and Mass Persuasion: a Historical Encyclopedia, 1500 to the Presents*, New York: ABC-Clio, 2003.

- Çolak, Mustafa, “XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Orta Avrupa’da Türk İmajı ve II. Viyana Kuşatması ile Kazandığı Boyut”, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu (08-11 Haziran 2000)*, Yay. Haz. Zeki Dilek vd., Ankara 2001, s. 265-272.
- Danışman, Zuhuri, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C X, Yeni Matbaa, İstanbul 1965.
- De La Croix, *An account of the Turks wars with Poland, Muscovy, and Hungary*, çev. A. Chaves, London 1711.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Żübde-i Vekayiat*, haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1985.
- Demir, Uğur, Târih-i Mehmed Giray, YYLT, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, İstanbul 2006.
- Domenach, J. M., *Politika ve Propaganda*, çev. Tahsin Yücel, Varlık Yayınları, İstanbul 1969.
- Domenach, J. M., *Siyasi Propaganda*, çev. Cevdet Perin, Yükselen Matbaası, İstanbul 1961.
- Drane, Augusta T., *The Knights of st. John: with the battle of Lepanto and Siege of Vienna*, Burns and Lambert, London 1858.
- Edhem, Halil, “Kara Mustafa Paşa’nın Şopron Şehri Ahalisine Beyannâmesi”, *TOEM*, III/15 (1328/1912), s. 924-937.
- Erdoğan, Meryem Kaçan, II. Viyana Kuşatması, YDT, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, İstanbul 2001.
- Etényi, Nóra G., “The Genesis And Metamorphosis Of Images Of Hungary in The Holy Roman Empire”, in *A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks and Representations, 1541-1699*, Vol. III, ed. Gábor Almási, Szymon Brzezinski, Ildikó Horn, Kees Tszelszky, Áron Zarnóczki, Cambridge Scholars Publishing, 2014, s. 15-43.
- Faroqhi, Suraiya, *Yeni Bir Hükümdar Aynası: Osmanlı Padişahlarının Kamusal İmgesi ve Bu İmgenin Algılanması*, çev. Gül Çağalı Güven, Alfa Yayınları, İstanbul 2011.
- Fichter, Joseph H., *Sosyoloji Nedir?*, çev. Nilgün Çelebi, Anı Yayıncılık, Ankara 2001.
- Geçikli, Fatma, “Geçmişten Günümüze Propaganda Kavramı”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S. 9, 1999, s. 265-276.

- Gözübüyük, Sevil, “Osmanlı-Fransa İlişkilerinde Diplomatik Protokol Unsuru Olarak “İskemle” (XVI.-XVII. Yüzyıllar)”, *ASEAD*, C 5, S. 6, 2018, s. 98-117.
- Guilleraques Kontu, *İstanbul Mektupları*, çev. Yaşar Avunç, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2010.
- Güvenç, Bozkurt, *Türk Kimliği: Kültür Tarihinin Kaynakları*, 3. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 1995.
- Haffemayer, Stéphane, “Public and Secret Networks of News: The Declaration of War of the Turks against the Empire in 1683”, in *the News Networks in Early Modern Europe*, Ed. Joad Raymond, Noah Moxham, Brill, Leiden&Boston 2016, s. 805-823.
- Hammer, Joseph von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C 6, çev. Mümin Çevik-Erol Kılıç, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1992.
- İnalçık, Halil, *Devlet-i Âliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- İnan, Göker, Hasan Esîrî'nin Mi'yârü'd-Düvel ve Misbârü'l-Milel İsimli Tarih ve Coğrafya Eseri (İnceleme-transkripsiyon), YDT, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, İstanbul 2017.
- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1640-1774)*, C 4, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009.
- Jowett, Garth S. And O'Donnell, Victoria, *Propaganda and Persuasion*, Sixth Edition, Sage Publications, USA 2015.
- Kantemir, Dimitri, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, C 3, çev. Özdemir Çobanoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.
- Kotus, Karolina Anna, Polonyalı Elçi Jan Gniński'nin Türkiye Seyahatnamesi'ne Göre Osmanlı Ülkesi ve Osmanlılar (1677-1679), YYLT, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, Ankara 2015.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Küçüköğlü, Bayram, *Milli Mücadeleden Günümüze Silahsız Terör Propaganda*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.

- Malden, Henry Elliot, *Vienna 1683: the history and consequences of the defeat of the Turks before Vienna, September 12, 1683, by John Sobieski, King of Poland, and Charles Leopold, Duke of Lorraine*, London: K. Paul, Trench, 1883.
- Molnár, Antal, “Relations between the Holy See and Hungary during the Ottoman Domination of the Country”, in *Fight Against the Turk in Central Europe in the First Half of the 16th Century*, ed. István Zombori, Budapest 2004, s. 191-226.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netayicül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C I-II, sad. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- Osmanzâde Taib Ahmed, *Hadikatü'l-Vüzerâ*, haz. D. Robischon, Freiburg 1969.
- Özcan, Abdülkadir, “Viyana Bozgununun Maddî ve Manevî Sebepleri Dönemin Kısa Panoraması”, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu (Merzifon-Amasya, 8-11 Haziran 2000)*, Ankara 2001, s. 229-239.
- Özkan, Selim Hilmi, “XVII. Yüzyılın Sonlarında Hıristiyan Birliği Projesi ve Osmanlı-Fransız İlişkileri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2009, Sayı:19, s. 61-72.
- Özsoy, Osman, *Propaganda ve Kamuoyu Oluşturma*, Alfa Yayınları, İstanbul 1998.
- Qualter, Terence H., “Propaganda Teorisi ve Propagandanın Gelişimi”, çev. Ünsal Oskay, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C 35, S. 1, Ankara 1980, s. 255-307.
- Palmer, Alan, *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, (Çev. B. Çorakçı Dişbudak), Sabah Kitapları, İstanbul, 1992.
- Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, haz. Abdülkadir Özcan ve diğerleri, C I, Klasik Yayınları, İstanbul 2013.
- Sauer, Augustin, *Rom Und Wien Im Jahre 1683: Ausgewählte Actenstücke Aus Römischen Archiven Zur II. Säcularfeier Der Befreiung Wiens Als Festgabe Des Unter Allerhöchstem Protectorate Stehenden Priestercollegiums Von Campo Santo Zu Rom*, K. K. Hof- und Staatsdruckrei, Wien 1883.
- Schimmer, Karl August, *The Sieges of Vienna by the Turks*, translated from the Germany by the Earl of Ellesmere, John Murray, London 1879.
- Severin, Werner J.-Tankard, Jr., James W., *İletişim Kuramları*, çev. Ali Atif Bir-Serdar Sever, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1994.

- Stoye, John, *İkinci Viyana Kuşatması*, Çev. Selahattin Atalay, Dilek Matbaası, İstanbul 1984.
- Suistula, Jouni-Volkan, Vamik D., https://www.academia.edu/35818865/On_Propaganda-From_Religious_Knives, s. 74.
- Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmanî*, C IV, haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Tarhan, Nevzat, *Psikolojik Savaş*, Timaş Yayınları, İstanbul 2006.
- Tatlock, Lynne, “Selling Turks: Eberhard Werner Happel’s *Turcica* (1683—1690)”, *Colloquia Germanica*, Vol. 28, No. 3/4 (1995), s. 307-335.
- Taylor, Philip M., *Munitions of the Mind, A history of propaganda from the ancient World to the present era*, Third Edition, Mancher University Press, Manchester 2003.
- Tekinsoy, Yunus Emre, “Birinci Balkan Savaşı’nda Bir Propaganda Unsuru Olarak Vaaz”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (SBAD)*, Kış 2018, 13/2, s. 317-341.
- Stephan Theilig, “The Change of Imaging the Ottomans in the Context of the Turkish Wars from the 16th to 18th Century”, *Cahiers de la Méditerranée*, 83, 2011, s. 1-10.
- Tomenendal, Kerstin, “I. Dünya Savaşı’nda Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devletleri Arasındaki Bağlantının Farklı Bir Yönü: Avusturya Menşeli Propaganda Kartpostalları”, *XIV. Türk Tarih Kongresi, 09-13 Eylül 2002*, II. Cilt, II. Kısım, Ankara 2005, s. 1317-1338.
- Tomiak, Janusz J., “A British Poet’s Account of the Raising of the Siege of Vienna in 1683”, *The Polish Review*, Vol. 11, No. 4 (Autumn, 1966), s. 66-74.
- Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük, “Propaganda”, Erişim Tarihi: 19.02.2019, 20:18, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c6c3648c12975.22398672.
- Türkal, N. Karaçay, Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca.1106/1654-7 Şubat 1695) Tahlil ve Metin, YDT, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, İstanbul 2012.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi, II. Selim’in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar*, C III, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

- Üstün, Cevat, *1683 Viyana Seferi*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.
- Vocelka, Karl, “Erken Yeniçağda Hristiyan Batı Dünyasında Türk İmajı”, çev. Songül Çolak-Fatma Akay-Türker, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11/2, (Kış 2016), s. 247-267.
- Walton, Douglas, “What is Propaganda, and What Exactly is Wrong with It” *Public Affairs Quarterly*, Vol. 11, No. 4 (Oct., 1997), s. 383-413.
- Wheatcroft, Andrew, *Kapıdaki Düşman, Habsburglar ile Osmanlıların Avrupa Mücadelesi*, çev. Neşenur Domaniç, Doğan Kitap, İstanbul 2012.
- Yılmaz, Mehtap, Vekâyi‘-i Beç, YYLT, *Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, İstanbul 2006.
- Yılmaz, Yasir, *The Road to Vienna: Habsburg and Ottoman Statecraft During the Time of Kara Mustafa Paşa (1676-1683)*, PhD Disserttion, Purdue University, Indiana 2015.
- Zinkeisen, Johann W., *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C 5, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yaynevi, İstanbul 2011.

Jews of Sarajevo and Their Place in the Ottoman Society of Bosnia

Aladin Husić*

Abstract

The first reports about presence of Jews in Sarajevo are dated to the middle of 16th century since when they started gradually to integrate into economic and social streams in Sarajevo and Bosnia. It is very probable that they initially were settling on individual basis as merchants and just only from the beginning of 17th century they start to settle with families and organize as residential community. Choosing of Sarajevo was also a result of pressure that was imposed upon Jews in Dubrovnik, Venice and other merchant places of the West. Since then reports about Jews in Bosnia and their activities are more frequent, and in 17th century they constituted a distinguished economic community in Sarajevo with significant investment in business connection to Dubrovnik and Venice. Their primary occupation in relations with the West was trade followed by banking business. Research results show that at least 22% of Jews in Sarajevo performed some kind of trade, what is very high percentage if we take into account size of the community. This enabled Jews to position themselves in the most elite part of Sarajevo and they are the only social community that as a whole has lived in the most elite economic and professional area of the city. Towards the end of Ottoman rule, Jews of Sarajevo have been transformed into very respectable community that had 9% of share in the whole population of the city. Analysing some sources we see that they used 30% of storerooms and 16% of shops in the biggest trading buildings what additionally shows how important was their share in the economy of the city.

Keywords: Sarajevo, Jews, trade, economy, society.

* Dr., University of Sarajevo, Institute of Oriental Studies, Sarajevo/BOSNIA and HERZEGOVINA, aladinhusic@hotmail.com ORCID: 0000-0003-2000-1222
DOI: 10.37879/belleten.2020.1097
Makale Gönderim Tarihi: 06.06.2017 – Makale Kabul Tarihi: 11.08.2020

Saraybosna Yahudileri ve Bosna'da, Osmanlı Toplumu İçerisindeki Yerleri

Öz

Saraybosna'da Yahudilerin varlığına dair ilk bilgiler onların Bosna ve Saraybosna'daki ekonomik ve sosyal yapıya yavaş yavaş entegre olmaya başladıkları dönem olan 16. yüzyılın ortalarına kadar uzanır. Başlangıçta muhtemelen tüccar olarak bireysel düzeyde bölgede Yahudilerin yerleşimi olmuşsa da 17. yüzyılın başlarından itibaren aile düzeyinde yerleşik bir cemaat olarak iskân etmeye başlamışlardır. Saraybosna'nın tercih edilmesi Dubrovnik, Venedik ve batıdaki diğer ticaret merkezlerinde Yahudiler üzerindeki baskının bir sonucudur. O dönemden beri, Bosna'daki Yahudiler ve onların faaliyetleri hakkındaki haberler daha sık görülür hâle gelmiş ve tam olarak 17. yüzyılda Dubrovnik ve Venedik ile ticari iş bağlantılarında Saraybosna'da tanınan, çok önemli bir role sahip ekonomik topluluk hâline gelmişlerdir. Batı ile ilişkilerinde birincil uğraş noktaları ticaret ve bunun ardından bankacılık olmuştur. Araştırmalar, Saraybosna'daki Yahudilerin en az % 22'sinin ticaret ile uğraştığını gösteriyor ki bu topluluğun genel oranı dikkate alındığında yüksek bir sayı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Yahudilerin Saraybosna'nın en elit kesiminde yer almalarını ve şehrin tüm seçkin ekonomi ve zanaat kesimlerinde yaşayan tek sosyal topluluk olmalarını sağlamıştır. Osmanlı yönetiminin sonuna kadar Saraybosna Yahudileri şehir nüfusunun % 9'una tekabül eden saygın bir cemaat hâline geldiler. Bazı kaynakların analizinde onların en büyük ticari tesisler içerisinde yer alan ambarların % 30'unu dükkânların ise % 16'sını kullandıklarını göstermektedir ve bu oran şehrin ekonomisine ne kadar katkı sağladıklarına tanıklık etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Saraybosna, Yahudiler, Ticaret, Ekonomi, Toplum.

First Sources Accounts Mentioning Jews In Sarajevo

It is still not possible to precisely determine, on the basis of historical sources, when and in what number Jews began to settle in Sarajevo. We are still left with generalized assumptions and deduced conclusions, some of which, without firm basis, place them to year 1541.¹ While on the other hand, some sources undouble confirm their existence in Sarajevo, but place it in other dates after 1550.

1 This year was mentioned at Moša (Rafael) – Zeki Efendi's study, and was largely used by many other researchers. The source on which this information was based is a "written book that I managed to get from an old Turkish library". Therefore, is not possible to verify this information today. According to: Muhamed Nezirović, "Historija bosanskih Jevreja Moše (Rafaela) Atijasa – Zeki Efendije", *Prilozi*, Institut za istoriju, 29 (2000) Sarajevo 2000, p. 252. (245-260); Moric Levi, *Sefardi u Bosni*, Beograd 1969, p. 10.

Merchant activities performed by Jews have been documented in judicial records (*sidžil*) of Sarajevo repeatedly through years (1557, 1565, and 1566).² From those activities we learn about participants, trading goods and trading directions. However, basic questions such as when and in what number they began to arrive, are still to be answered. What we can understand from examined records is that their initial number of Jews was not large. Even when it is taken into consideration that the recorded cases were only actual court cases, that impression does not change much. An additional argument for confirmation of the impression would be low circulation of money, meaning that amounts of money documented throughout these cases were small, leading us to the conclusion that the Jews were on the beginning of their trading activity. Apart from the mentioned indications from mid-16th century, it is quite surprising that other familiar Ottoman sources do not mention Jews in Sarajevo until the end of the century. It is particularly strange that rich Ottoman sources from 1560s and 1570s containing lists of households in Sarajevo have no records of Jewish households.³ A possible explanation why the Jews were not recorded in Ottoman extensive censuses could be that they lived in collective lodgings in the city. Another possibility is, since there were not many of them and since they were very mobile, that they would temporarily leave the city for business purposes. Sources from Dubrovnik contain recorded activities of Jewish merchants from Sarajevo on Dubrovnik-Sarajevo routes, right after the period of 1560-1570s. From 1570 onwards more frequent accounts appear compared to what we had in their first records in Ottoman sources, especially in *sidžils*. Apart from more frequent trading activities, trading transactions were much larger than what was recorded before. It is also indicative and very interesting that some individuals were recorded as residents of many different places. Mojsije Kuzina, for example, is being referred to as “a Jew from Sarajevo” in one source and “a resident of Mostar” in another.⁴ This situation would be consistent with the assumption of their possible temporary town leaving for business purposes in coastal cities or around that area. It is however obvious that any kind of pressure or insecurity in Dubrovnik or Venetian Republic would result in increased frequency of documented activities where the subjects would be referred to as “the Jews of Sarajevo”. It means that if any pressure and insecurity occurred, they would withdraw towards Sarajevo or Ottoman Empire, where they traditionally were well

2 Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, *Sidžil 1 and 1a*, 2.

3 Istanbul, *BOA*, TD, 379.

4 Jorjo Tadić, *Ževreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća*, Sarajevo 1937, p. 203.

accepted. This was obvious after the outbreak of war between Ottoman Empire and Venetian Republic (1570) which also caused prosecution of Jews in Venetian territories, then was followed with famous trial to the Jewish merchant Izak Ješurin in Dubrovnik (1622) and finally cumulating with imposition of custom duties (1637) in Dubrovnik.⁵ Such dire circumstances had pushed Jewish merchants towards Sarajevo. Yet, from all these documented records, it is still not possible to determine the approximate number of Jewish settlers in the city. Even information about Sijavuš Pasha's *khan* is not helpful and it is insufficient. Furthermore, it even complicates solving this question. So far, the researchers agreed that it was year 1581 when the *khan* was built. The document that gave basis for questioning the building of *khan* in that year has rarely been critically reviewed. It was rather accepted as authentic, and with such presumptions, wrong conclusions were delivered. The document was finally brought to critical analyses by Alija Bejtić who found some doubtful situations relating to the text about Sijavuš Pasha's *khan*.⁶ It was obvious that the text about Sijavuš Pasha's *khan* was inscribed retrospectively into the source from the beginning of 18th century (1727-28), and that this source was a basis for all information regarding the building of Sijavuš Pasha's *khan*. Even the content of the inserted text is disputable as it has no characteristics of an official document. Moreover, it rather resembles an oral tradition. To all these doubts, there is also another one; the document speaks about Jews as "poor" while it is actually quite clear from sources dated to 16th century, and especially of those before 1580, that they were merchants and successful businessmen. The poverty cannot be in question, at least not in that period. In a manner of speaking it is still not possible to get a clearer picture of the demographic potential of Jews in 16th century.

A Few Demographic Indicators

The first source that is initial point for discussion of demographical indicators mentioning "Jewish community" in Sarajevo is dated to 1604. Contrary to all expectations this record documented only three representatives of their households:

5 J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku*, p. 210.

6 Alija Bejtić, "Jevrejske nastambe u Sarajevu", *Spomenica, 400 godina od dolaska Jevreja u Sarajevo*, Jevrejska zajednica Sarajevo 1967, p. 26; Alija Bejtić, "Sijavuš-pašina दौरا", *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, Godina II, Knjiga II, Sarajevo 1966, pp. 66-67.

Mošiko Yehuda, Solomon Yehuda and Aslan Yehuda.⁷ That fact is not compatible with many previous statements about Jews of Sarajevo from 16th century. For now, it is not possible to determine whether these were actual representatives of the larger community or perhaps the document indeed did not mention the Jewish population because of their immigration. However, at the moment we do not have the exact answer to that question. This could be the result of insecurity for Jews that archbishop from Split, Marc Antonio, wrote about in his report from 1603.⁸ On the other side, the later resources, present the larger number of Jews than it was documented in 1604, and generally mention the new cases of immigration.

Eighteen Jewish merchants were mentioned as signatories of one remonstrance during 1607 in Sarajevo.⁹ That could represent the approximate number of families present in Sarajevo at that time, or at least a small part of the total number. Nevertheless, we should not exclude a possibility that those were single merchants - without families. There was also some news that spoke about 30-40 families from Constantinople and Salonica settling in Sarajevo during 17th century.¹⁰ In literature, different years can be found that mark their arrival (in 1604 or 1614) but none of these mentioned years corresponds to the period of reign of Bosniak Baltadži Mehmed Pasha (1620-1621). Therefore, it must have happened somewhat later. According to Zeki Efendi, the news was about those who had left Sarajevo earlier.¹¹

Even though trading activities of Jews from Sarajevo were more frequent in 17th century, the sources of that period still do not provide us with more certain data of the number of Jews. Atanasije Grgičević had given information that brings us to a conclusion that Jews were settled in a sort of a collective lodging: “*there is one saray for Jews encompassed with a big wall*”.¹² The other reports from Pavlo Rovinjanin

7 Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604, Sv. I/1, Obradio: Adem Handžić, Sarajevo 2000, p. 91.

8 Karlo Horvat, “Novi historijski spomenici“, *GŽM*, Sarajevo 1909, 104.

9 Jorjo Tadić, “Doprinos Jevreja trgovini sa dalmatinskim primorjem u XVI i XVII vijeku“, *Spomenica 400 godina dolaska Jevreja u BiH*, Jevrejska zajednica, Sarajevo 1976, p. 44.

10 M. Levi, *Sefardi u Bosni*, 11; Muhamed Nezirović, “Historija bosanskih Jevreja Moše (Rafaela) Atijasa – Zeki Efendije“, *Prilozi, Institut za istoriju*, 29 (2000) Sarajevo, 2000, pp. 253-54.

11 M. Nezirović, “Historija Bosanskih Jevreja Moše (Rafaela) Atijasa – Zeki Efendije“, pp. 253-254. There are some disagreements about the exact years but it is obvious they speak about the same event.

12 Mijo V. Batinić, “Nekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj povijesti“, *Starine JAZU XVII*, Zagreb 1885, p. 127.

(1640) Marijan Maravić (1655) or Poulet (1658) just mentioned them without any detailed information about their number.¹³ Yet, Evlija Čelebi (1659) and Nikola Olovčić (1672) were more precise. Čelebi talks about “two neighbourhoods of Jews” and Olovčić mentioned “one hundred Jewish houses”. Both data are different and they are not contradictory. Moreover, there is an agreement in one more aspect of Jewish life: they both mentioned synagogue which is new in comparison to other sources.¹⁴ These are the most comprehensive news about Jews in Sarajevo we have come across so far. Some sources mentioned the arrival of Jews from Buda after 1686. Even if some Jewish sources indicate the same, this information cannot be verified in any other sources nor can it be traced completely. The only detail we could confirm was arrival of Haham Cevi Aškenazi from Buda.¹⁵ According to Muvekkit, a caravansary was built for the needs of Jewish refugees from Buda, on *waqf* of Gazi Husrev Bey. That building he referred to as Mahmud Khan; had 48 rooms.¹⁶ The particular case Muvekkit wrote about cannot completely be verified by the information Cevi Aškenazi gave us or by some other Ottoman sources. However, couple of years after the conquest of Buda, one Ottoman source from 1690 spoke about 70 Jewish men. This information also does not correspond to some other earlier data, such as that of Olovčić and Muvekkit. The only way this case could be explained is that the Jews in Sarajevo for some reason did not have to pay poll tax (*jizya*) for that year, therefore they were not documented. Although the source did not state that, nor it explained why it was so. From the number of documented Jews, we can partially figure out their social status. Most of them (75%) paid the lowest amount of poll tax, 14% paid the middle amount and 11% paid the highest amount. That means that majority (of Jews) were of poor financial status. Even though that number cannot possibly correspond to the number of families, we can at least take it as the lower limit of actual number of Jewish

13 Stipan Zlatović, “Izvjestaj o Bosni god 1640. O. Pavla iz Rovinja“, *Starine* 23, 36-38.; F(ran) M.(i)lobar, “Dva savremena izvještaja o Bosni iz prve polovine XVII. stoljeća“, *GŽM, XVI./1904*, Sarajevo, 1906, p. 253; Vjekoslav Jelavić, “Doživljaji Francuza Poulet-a, na putu kroz Dubrovnik za Bosnu, (godine 1658)“ *GŽM 1908*, Sarajevo 1908, pp. 56-71.

14 Evlija Čelebija, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, (Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo, 1979. 105-106, p. 118; Julijan Jelenić, *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevac*, *Starine XXXV*, (1918), Zagreb 1916, p. 138

15 M. Levi, *Sefardi u Bosni*, 20-21; Shlomo J. Spitzer - Komoróczy Géza, *Heber Kútforrások Magyarországon és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*, MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, Budapest 2003, pp. 777, 781-782.

16 Salih Sidki Hadžihuseinović, Muvekkit, *Povijest Bosne I*, Sarajevo 1999., p. 403.; V. Skarić, *Izabrana djela*, I, p. 126.

households. What we can also see are the locations from which they arrive. Two families came from Belgrade, two from Stari Vlah and they are marked as “merchant”.¹⁷ In a source from 1696 there were 64 adult Jewish men documented.¹⁸ A tax list (sorted by names) of one Jewish district from 1725 had 65 family names on it. This partially corresponds with what was documented in 1690 by Ottoman sources. According to these data, we can state that the number of Jews in Sarajevo at the end of 17th and beginning of 18th centuries could have been between 350 and 500 individuals. Although the sources which we could use to track demographical growth of Jews are rare, we could still say on the basis of available ones, that in 18th century their demographical growth was high. It is not possible to determine the reason of that growth, since both of the factors, natural increase and immigration, could be equally relevant. Jewish sources in 1779 documented 214 families in Sarajevo, so it could be assumed that the number of Jews could be 1077.¹⁹ Of course, all of the above presented data are only cases that had been documented, and as such, we can observe them as the lower limit of number of Jewish population in Sarajevo. Later sources, from the 19th century, show how these data were not far from the real state. French captain Roux la Mazelier estimated that there were 200 Jewish families living in Sarajevo in 1807-9.²⁰ The most precise data about Jews in Sarajevo we get from Mula Mustafa Mestvica in 1841.²¹ Mestvica registered male Jewish population completely, both young and adults. He documented 242 Jewish households with 738 male members. If we consider that this represents a half of the total Jewish population, then it can be concluded that their number could be around 1500 individuals. Later estimations (1851-1865) range from 1714 to 3673 individuals in Sarajevo.²² First number can be accepted as a real growth and the other one (3673)²³ was a clear obvious oversight, and it is an unreal number of population based on an assumption of their natural and mechanical growth. Such

17 BOA, MAD, 1439.

18 BOA, MAD, 1214 and one poll tax census which is not enumerated.

19 M. Levi, *Sefardi u Bosni*, p. 23.

20 V. Skarić, *Izabrana djela*, II, 234.

21 Mula Mustafa Mestvica, *Popis uzajamnog jamčenja stanovništva u Sarajevu iz 1841. godine*, (preveo s turskog: Derviš Korkut) Sarajevo 1970., pp. 371-400; Derviš M. Korkut, “Mestvičina čefilema iz 1841“, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, II*, Sarajevo 1966, pp. 115-116.

22 Slavko Kaluderčić, “Iz istorije Sarajeva“, *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, knj. XIX, sv. 11-12, Beograd 1939., pp. 844-845; Hana Younis, “Skice porodičnog života u Sarajevu posljednjih decenija osmanske vladavine“, *Prilozi, 36*, Sarajevo 2007, pp. 35-36.

23 Dorđe Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd 1955.

misinterpretations were represented in later sources. Official census from 1879 documented 2077 Jews.²⁴ In mid-19th century Jews counted 9% of the total population of Sarajevo.

Settlement Disposition of Jews in Sarajevo

The overview of Jewish dwellings was studied by Alija Bejić, especially from viewpoint of urban position and placements of neighbourhoods in 19th century. On the basis of sources available to him, he reflected upon early information about settlement of Jews within the city. He particularly turned his attention to historical and architectural analyses of Sijavuş Pasha's khan.²⁵ It is necessary to review certain statements on basis of some new indicators as well as to take into consideration some new details we came across.

Reflecting upon Jews, Vladimir Ćorović stated that first Jews in Sarajevo were not permanent residents, but they were single individuals who were returning back to their families in Salonica or other places from which they had come before. Zeki Efendi also noted that they "lived in city khans".²⁶ Alija Bejić assumes that in those early cases they had lived in collective lodging, like khans or big houses. That could be answer to previously asked question why sources rarely mentioned them, especially when we know that they were not represented in censuses of Sarajevo. A very first case that is documenting their settlement disposition in Sarajevo dates from 1565, where it is said that Isak son of Rafael lived in Sagrakdži Mahmud's neighbourhood.²⁷ From that fact we cannot tell whether it was individual or collective housing unit. We mentioned that the sources of 17th century do not provide precise indications, but generalized ones only, like "saray" or "two neighbourhoods". One of the two certainly refers to Sijavuş Pasha's khan. The other neighbourhood we should try to identify in what Alija Bejić identified as -- the other collective accommodation in Sagrakdži Mahmud's neighbourhood. With this we solve another important dilemma. Muvekkit said that the Jews from Buda inhabited "Mahmud's khan". He identified it (or perhaps mistaken it?) with Sijavuş Pasha's khan. We can be certain that it was the collective lodging in

24 *Štatistika mesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1880, p. 3.

25 A. Bejić, "Jevrejske nastambe u Sarajevu", 34-37; A. Bejić, "Sijavuş-pašina दौरa", p. 79.

26 M. Nezirović, "Historija Bosanskih Jevreja Moše (Rafaela) Atijasa – Zeki Efendije", p. 253.

27 GHb sidžil 1a; A. Bejić, "Jevrejske nastambe u Sarajevu", p. 23. According to the census from 1565 this neighbourhood had 40 married and 27 unmarried (single) men. Jews were not registered, neither in a neighbourhood's section nor separately.

Sagrakdži Mahmud's neighbourhood that Muvekkit wrote about. In that way the two neighbourhoods that Çelebi wrote about were nothing other than two collective lodgings: Mahmud's khan (in Sagrakdži hadži Mahmud's neighbourhood) and Sijavuş Pasha's khan. It has its affirmation in the fact that second half of 16th century is richer with information about Jewish trading activities, especially after 1570. As information on Sijavuş Pasha's khan are still vague there are more details to reflect upon. Available sources from 17th century mention the name "*Beytü'l-yahūd der Saraj*" as something that was commonly identified with Sijavuş Pasha's endowment. The same source (1690) documents very low number of Jews who inhabited it, only 8, therefore we assume that it is 8 families. Above all, they paid the highest amount of *jizya* tax, which indicates that they were rich rather than poor people. That leaves us with a question what happened with those refugees from Buda for whom it is told that they were also located in that collective lodging. For all others it is said only "*tâife-i yahūd, der Saraj*" without any indication on where they lived.

Only a few years later (1696), right before the invasion of Eugene of Savoy (1697), two different sources mentioned "*mahalle-i Beytü'l-yahūd der Saraj*". It referred to two neighbourhoods; the two previously mentioned collective lodgings where the Jews were located. At the same time, we can notice that Jews began to appear in other places and other neighbourhoods. For those years, there are records of individual residing of two families in Bardakčije. That is also the first known case of residing outside of the two known collective accommodations. In 18th century number of Jews dwelling in other neighbourhoods will increase. In second half of 18th century some sources mentioned individuals living in Careva mahala, close to present-day Careva Mosque; in Minedžin khan, in Kasim Kjatib's mahala.²⁸ In these cases their status is not known; whether those were rented or collective lodging, or private objects. In late 18th century there was a reference to another neighbourhood where Jews resided, called, Buzadži hadži Hasan's mahala". The first known mention from 1793 tells us that a private property bordered with two Jewish residential buildings.²⁹ Even if it was not precisely said, from later sources we see that even in that neighbourhood there was a collective accommodation, which would be the third one we know about. Two families lived individually, one in a private house and the other in a rented one, while the other six were sub-ten-

28 Mula Mustafa Bašeskija, *Ljetopis*, Sarajevo 1968, p. 117, 390.

29 "Yehudilerin mulk menzilleri".

ants (*kirajdžije*), in one object.³⁰ This information is also an indicator of concentrating Jews in one area of the city, in its best and the most important part.

The situation is clearer in first half of 19th century. It is possible to define area that was populated by Jews. They were located in the most significant part of the town, in the centre of its economic part, on the west of the bazar (Çarşı) and Gazi Husrev Bey's endowments. Those were neighbourhoods: Pehlivan Oruç, Ferhat Paşa, Velika avlija, Hadži Kemal, Jagdži-zade, Husrev-beg and Buzadži hadži Hasan. The basis was obviously Sijavuş-paşa's khan. As it could be noted, dispersion is larger in the first phase of their early settling. During 17th century they actually lived in two collective lodgings, Sagrakdži hadži Mahmud's neighbourhood/Mahmud's khan and Sijavuş Pasha's khan (*bir hân-i kebîr* – the big khan). Considering 17th century's information, it is clear why the other khan was called "the big khan". It could accommodate more people comparing to Mahmud's. In 18th century, apart from Sijavuş Pasha's khan, Jews resided in other neighbourhoods, outside of the mentioned circle of six neighbourhoods. It is also interesting that later they were not present in the parts of the city where we find their residence being firstly documented. Those replacements happened at the end of 18th century, probably after a few big fires. There were several fires occurred because of negligence: in Sijavuş Pasha's khan (1746, 1755) and in a private Jewish house (1788) not far away from the khan. The consequences of those fires were disastrous.³¹

Social and Economic Activities of Jews

Jews were engaged in trading ever since they come to Sarajevo. We learn about their presence by following the routes of their trading activities. It was not documented whether they were engaged in some other businesses apart from trading. Financial transactions indicate that apart from trading, the Jews could also be engaged in banking. The first reports provide us with information about small transactions, mostly cloth materials on relation Sarajevo – Dubrovnik or Sarajevo – Skopje. In second half of 16th and 17th century their trading network spread on other cities within borders of Ottoman empire, such as: Novi Pazar, Candia, Sofia, as well as to those outside of Ottoman borders; Venice, Ancona, Firenze,

30 A. Bejić, "Jevrejske nastambe u Sarajevu", pp. 28-29.

31 Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do Austrougarske okupacije*, Sarajevo 1937, p. 139. According to Skarić it happened on 25-26th of April, 1746. Muvekkit notes that it happened in 1748. (Muvekkit, *Povijest Bosne 1*, 515).

Livorno, Split. The amounts of transactions had increased over the time, and the largest one that was documented was the one in 1592 that amounted 1200 ducats. At the beginning trading objects were mostly different kinds of cloth materials, later they included spices, leather, resin, clothes, rugs, wax, and wool. Apart from these activities, they had strong business connections, established and enforced with suitable family relations. Most of Jewish traders from Sarajevo had someone from their family, at least in Dubrovnik and even further across other trading centres. In some places they had special agents who assisted in exporting or importing of goods. The trade was the only documented economic activity of Jews during 16th and 17th centuries, but it does not mean it was the only one. At the end of 17th century among residents of Sijavić Pasha's khan, there were two merchants and one tin-artisan (*kalayci*) from another Jewish neighbourhood.

From Jewish sources in 18th century (1773), we learn that from Bosnia they exported wax and leather (sheep, goat, and rabbit). While list of imported goods is larger and includes: linen, silk, coffee, sugar, zinc, tin, glue, reset, steel, lead, wire, hemp, porcelain, glass, and paint.³² At the end of 18th century there are some account about shops they leased to work in them. Bašeskija noticed nicely arranged shops in Tašlihan held by "two Jews". As for other activities and jobs, a Jew Mirkado was engaged in furniture making, trading watches, while one was even serving in cafeterias.³³

Some Jews had gained trust of provincial government representatives. Jew Sunbul "did favours for Muslims on higher positions". He worked as money changer (*sarraf*) in collecting soldiers' salaries during 1765, and he also participated in one strike against Russia. Working there Sunbul earned a fortune and became very rich, but unfortunately he died early.³⁴

One of the favourite Jewish activities was related to banking. In the second half of 18th century they were involved into money loans. While Orthodox metropolitan Gavriilo Mihajlović (1740-50) was discharged because of accusations for taking loans from some Jews, other bishops made a debt of 22145 golden coins. Sons of Aron Čolaković had legally claimed that amount in 1778.³⁵ Certainly, money

32 M. Levi, *Sefardi u Bosni*, pp. 65-66.

33 M. M. Bašeskija, *Ljetopis*, p. 197, 229, 324, 420.

34 M. M. Bašeskija, *Ljetopis*, p. 338.

35 V. Skarić, *Izabrana djela II*, p. 233.

lending business was not the only local economic activity and naturally all economic activities performed by Jews were not limited only to Sarajevo. Sometimes they reached other parts of Bosnia. In such cases the claims were conducted with help of Muslim friends. In one such mission of collecting assets for the Jews in Krajina in 1797 a banner bearer Avdija Altoka got killed.³⁶

Apart from prominent activities widespread among the Jews, at the end of 18th century (March 21, 1786) we find other new occupations among them. They were running pubs or pub related businesses. Of pub keepers residing in “*Beytü’l-Yahūd*” there were three people: Jakov, Benjamin and Mordohaj.³⁷ The location of the inn is not familiar but it can be assumed that it was a part of the complex of Sijavuş Pasha’s khan and its supporting facility.

Good economic position of individuals made it possible for the Jews to get involved in the process of acquisition of peasant’s properties (*baštine, čiflik*).³⁸ Those *čifliks* were in Pofalići, and at the beginning of 19th century (1818/19) beneficiaries were Hajdariko, Avram, and Solomon. They had certain tax benefits from those *čifliks* that were intended to them by the Bosnian governor - *vali* in amount of 3 golden coins. It is worth to note that they were the only ones among non-Muslims having that privilege.³⁹ This case additionally confirms special status of Jews in local community, where many of them were placed into a group of a few awarded with privilege of tax relieves. Only a small numbers of Muslims were members of that privileged group.

Until the beginning of 19th century most of the trading activities performed by the Jews were located in Tašlihan. The incomplete list of leased shops of Gazi Husrev Bey waqf in the beginning of 19th century (1820) shows how significant role of Jews was in the economic life of the city. However, it also shows at what extent the trade was a source of their existence. There was a significant number of Jews among the renters of waqf shops. They rented 21 warehouses. There were 26 people as renters of storehouses. Twelve people were individually renting the place in such purposes, while seven of them made partnerships. There were those whose economic activities were running very well so they needed even two

36 M. M. Bašeskija, *Ljetopis*, p. 440; V. Skarić, *Izabrana djela, II*, p. 233.

37 GHb, Sidžil 25.

38 Avdo Sućeska, “Neke osobnosti u procesu čiflučenja u Bosni i Hercegovini u XVIII stoljeću“, *Godišnjak Pravnog fakulteta*, XXI, Sarajevo 1973, p. 336.

39 GHb Sicil 59.

storehouses. Very interesting peculiarity is that among the renters of storehouses we found two women. Merchant shops were used by significantly more individuals than the ones belonging to *waqf*. There were 44 of them as renters of these places. Thirteen of the shops were rented by partnerships, which meant at least 26 joint merchants, while 18 of them were engaged in trade individually. They had 32 shops rented for them. Outside of this complex, three more shops were rented by the Jews. It seems that the places were smaller because the leaseholds were smaller.⁴⁰ Even though the list is not complete, it still gives a certain possibility to make estimations and conclusions.

In relation to the total number of Jewish households, it was noted that 30 households lived from trading businesses. If we observe that number in relation to the total number of adults (above 18 years), we can conclude that 22% of merchants are Jewish. Again, we have to point to two important facts. The list referred only to shops leased by Gazi Husrev-beg's *waqf* which furthermore was not complete. Therefore, the percentage we stated above could be considered to be the lower limit because we can assume that there were merchants outside of that place and in other places. We can conclude that the participation of Jews in trading businesses was fairly high, compared to their total percentage in population. And if we observe their participation in households, it was 6% in Sarajevo, yet if we observe the number of men then the percentage grows to 9%, which was a more realistic estimation of Jewish share in population of Sarajevo.⁴¹ According to other documented cases in this source, we can see that they use 30% of storehouse and 16% of shop space. Unfortunately, from this source it is not known what the object of their trades was. It was probably trade of clothes, cloth materials or craft products. Jews were also involved into grain trading, which was mentioned in a litigation of claiming debt. Mitar son of Luka from Slatina near Sarajevo; claimed 800 of golden coins from Jew "Lizića Bihora", that he owed him for grain in "previous four years" (1841-1845). He avoided the payment, at least temporarily, by escaping to Jerusalem (*Kuds-i Şerif*) only two days before a warrant for his arrest and judicial enforcement for paying debts was issued.⁴²

In the middle of 19th century, trade crisis in Sarajevo hit all the merchants and

40 GHb, R 180.

41 In Sarajevo there were about 70% of Muslims, 20% of Christians, 9% of Jews and 1% of Gypsies.

42 Sidžil Mula Muhameda Mestvice, OIS; ANU BiH, 237, 21.

especially Jews. Many Jewish merchants got bankrupt at that time and could not repay their merchant debt to their creditors from Trieste. The claims had been requested through diplomacy, and for those needs they set up a Commercial court which had 5 members: two Muslims, two Christians and one Jew.⁴³

Conclusion

After the first accounts in 1557, 1565 and 1566, Ottoman sources did not give any information about Jewish population in Sarajevo. Sources from the second half of 16th century from Dubrovnik, and especially after 1570, indicated increased activities of Jews in economic life of Sarajevo. Even though there are not enough data upon which it would be possible to reliably follow the demographic growth of the Jews, we tried to show the dynamics of demographical growth of the community until the end of the Ottoman rule based on available written sources. The sources are poor; yet coming from different provenance, they show no significantly huge differences. Even though incomplete, much of the information they bring are highly matching each other. However, they were complete in 19th century and show the percentage of the Jews in confessional structure of Sarajevo. Their share reached 9% of urban population.

Even though Sijavuş Pasha's khan was often recorded as the only residing place of the Jews, Evlija Çelebi documented two more streets with Jewish residents in 17th century. Two locations recorded by Evlija Çelebi were probably two collective lodging facilities, in Sagrakdži hadži Mahmud's mahala - Mahmud's khan, and Sijavuş Pasha's khan. In 18th century Jews were mentioned individually living around many different streets such as Bardakčije, Careva mahala (Padišahova mahala), Kasim Kjatibova mahala. By the end of 18th century, another location was registered as collective lodging where Jews resided was Buzadži Hadži Hasan's street. And by the 19th century, Jews were concentrated in nucleus of economic activities of Sarajevo, within compact space of seven streets.

In the documented sources, trading was recorded as the main business activity of the Jews, but it is also worth to note the broad circle of interests and businesses they were engaged in. Some were, unexpectedly, running pubs or producing furniture. One analysis of a source from the beginning of 19th century shows high share of trade in businesses of Jews from Sarajevo. Even incomplete, the source

43 V. Skarić *Izabrana djela*, II, pp. 235-236.

shows that at least 22% of the Jews in Sarajevo were engaged in trading. If we take into consideration that the percentages covered only small number of shop renters, it could be expected to see larger numbers and percentages of actual trading businessmen.

BIBLIOGRAPHY

Unpublished Sources

Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo.

GHb, Sidžil 1

GHb, Sidžil 1a.

GHb, Sidžil 2

GHb, Sidžil 25

GHb, Sidžil 59

GHb, R. 180

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul.

BOA, MAD, 1439.

BOA, MAD, 1214.

BOA, TD, 379.

Published Sources

Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604, Sv. I/1, Obradio: Adem Handžić, Sarajevo 2000.

Evlija Čelebija, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, (Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo 1979.

Salih Sidki Hadžihuseinović, Muvekkit, *Povijest Bosne 1*, Sarajevo 1999.

Mula Mustafa Mestvica, *Popis uzajamnog jamčenja stanovništva u Sarajevu iz 1841. godine*, (preveo s turskog: Derviš Korkut) Sarajevo 1970.

Mula Mustafa Bašeskija, *Ljetopis*, Sarajevo 1968.

Books - Articles

Batinić, Mijo V., “Nekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj povijesti”, *Starine JAZU*

- XVII, Zagreb 1885, pp. 77-150.
- Bejtić, Alija, "Sijavuš-pašina daira", *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, Godina II, Knjiga II, Sarajevo 1966, pp. 61-89.
- Bejtić, Alija, "Jevrejske nastambe u Sarajevu", *Spomenica, 400 godina od dolaska Jevreja u Sarajevo*, Jevrejska zajednica Sarajevo 1967, pp. 23-32.
- Horvat, Karlo, "Novi historijski spomenici", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXI (1909), Sarajevo 1909, pp. 1-104.
- Jelavić, Vjekoslav, "Doživljaji Francuza Poulet-a, na putu kroz Dubrovnik za Bosnu, (godine 1658)", *Glasnik Zemaljskog muzeja 1908*, Sarajevo 1908, pp. 56-71.
- Jelenić, Julijan, "Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca, *Starine XXXV* (1918), Zagreb 1916.
- Kaluđerčić, Slavko, "Iz istorije Sarajeva", *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, knj. XIX, sv. 11-12, Beograd 1939, pp. 805-853.
- Korkut, Derviš M., Mestvičina ćefilema iz 1841., *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, II*, Sarajevo 1966, pp. 103-117.
- Levi, Moric, *Sefardi u Bosni*, Beograd 1969.
- Nezirović, Muhamed, "Historija Bosanskih Jevreja Moše (Rafaela) Atijasa – Zeki Efendije", *Prilozi*, Institut za istoriju, 29 (2000) Sarajevo 2000, pp. 245-260.
- Pejanović, Đorđe, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd 1955.
- Skarić Vladislav, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo 1937.
- Spitzer, Shlomo J. - Komoróczy Géza, *Heber Kútforrások Magyarorszáig és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*, MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, Budapest 2003.
- Sućeska, Avdo, "Da li su sarajevski jevreji bili muaf", *Godišnjak Pravnog fakulteta*, XXIII/1975, Sarajevo 1975, pp. 191-201.
- Sućeska, Avdo, "Neke osobenosti u procesu čiflučenja u Bosni i Hercegovini u XVIII stoljeću", *Godišnjak Pravnog fakulteta*, XXI, Sarajevo 1973, pp. 331-341.
- Tadić, Jorjo, "Doprinos Jevreja trgovini sa dalmatinskim primorjem u XVI i XVII vijeku", *Spomenica 400 godina dolaska Jevreja u BiH*, Sarajevo 1967, pp. 33-47.

Tadić, Jorjo, *Ževreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća*, Sarajevo 1937.

Younis, Hana, “Skice porodičnog života u Sarajevu posljednjih decenija osmanske vladavine”, *Prilozi*, 36, Sarajevo 2007, pp. 33-68.

Zlatović, Stipan, “Izvještaj o Bosni god 1640. O. Pavla iz Rovinja”, *Starine* 23, 23 (1890) Zagreb 1890, pp.1-38.

F.(ran) M.(ilobar), “Dva savremena izvještaja o Bosni iz prve polovine XVII. stoljeća”, *GŽM*, XVI/1904, Sarajevo 1906, pp. 251-266.

Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1880.

Kıbrıs'ta Modern Belediye Teşkilatının Doğuşu (1868-1876)

Mehmet Demiryürek*

Öz

1850'lere kadar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki beledi işler Kadı, Muhtesip ve İhtisap Ağası gibi yerel yetkililer tarafından yerine getirildi. Belediye terimi Tanzimat döneminde ortaya çıktı ve günümüzdeki anlamını kazandı. 1857 yılında *Altıncı Daire-i Belediye Nizâmâtı* ve 1858 yılında *Nizâm-ı Umûmî*'nin yürürlüğe konulması ile belediye teşkilatı meydana getirmek için ilk adım imparatorluğun başkentinde atıldı ve Galata ve Beyoğlu Belediyesi kuruldu. 1867 yılı *Vilâyatta Devâir-i Belediye Meclislerinin Vezâif-i Umûmiyyesi Hakkında Talimat* adlı yeni bir nizamnameye tanık oldu ve bu düzenleme Osmanlı eyaletlerinde belediye teşkilatının vücut bulmasını beraberinde getirdi. Kıbrıs Tanzimat döneminde modern belediyelerin teşekkül ettiği ilk yerlerden biriydi. Şu halde bu çalışmanın amacı ilk belediyelerin Kıbrıs'ta nasıl ve ne zaman kurulduğunu ortaya koymak ve Tanzimat dönemi çalışmaları ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki belediyeler tarihine katkıda bulunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu'nda Belediyeler, Yerel yönetim, Tanzimat, Modernleşme.

The Emergency of the Modern Municipality Organization in Cyprus (1868-1876)

Abstract

Up to 1850s the municipal works in the Ottoman Empire were carried out by the local officials, such as Kadı, Muhtesip and İhtisap Ağası. The municipality term occurred in the Tanzimat period and gained its modern meaning in present-day. The first step was taken to establish a municipality organization in the capital of the Empire, by making a by-laws called *Altıncı Daire-i Belediye Nizâmâtı* in 1857 and *Nizâm-ı*

* Prof. Dr., Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çorum/TÜRKİYE, mehmetdmryrk@gmail.com ORCID: 0000-0003-3506-5421 DOI: 10.37879/belleten.2020.1115
Makale Gönderim Tarihi: 22.02.2019 – Makale Kabul Tarihi: 02.10.2019

Umûmi in 1858, and the municipality of Galata and Beyoğlu was set up. The year 1867 witnessed a new by-law entitled *Vilayâta Devâir-i Belediye Meclislerinin Vezâif-i Umûmiyyesi Hakkında Talimat* and this regulation brought about the establishment of the municipal organization in the Ottoman provinces. Cyprus was one of the first places where the modern municipalities were founded during the Tanzimat period after above mentioned regulations. Then, this research seeks to reveal when and how the first municipalities were formed in Cyprus and to contribute to the studies related to Tanzimat period and the history of the municipalities in the Ottoman Empire.

Keywords: Municipalities in the Ottoman Empire, Local Administration, Tanzimat, Modernization.

Giriş

XIX. yüzyıl ortalarına kadar günümüzde belediyeler tarafından gerçekleştirilen temel hizmetler “*hükümet temsilcisi yöneticiler, esnaf dernekleri temsilcileri, kadular ve kent ileri gelenlerince karşılanmakta idi.*”¹ Kırım Savaşı sırasında İstanbul’un içinde bulunduğu durum² ve yabancı uzman ve yöneticilerin artan talebi üzerine 1854 yılında İhtisap Nezareti kaldırılarak Şehremaneti kuruldu, ama bu teşkilat istenilen başarıyı sağlayamadı.³ Bu nedenle 1857 yılında yeni bir yapılanmaya gidildi ve İstanbul’un 16 belediye dairesine ayrılması kararlaştırılarak önemine binaen uygulamaya Altıncı Belediye Dairesi olarak adlandırılan Beyoğlu-Galata çevresinde başlandı. 11 Cemaziyelahir 1274 (28 Aralık 1857) tarihinde *Altıncı Daire-i Belediye Nizamâtı*⁴ ve 24 Şevval 1274 (7 Haziran 1858) tarihinde de *Devâir-i Belediyeden Al-*

1 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s. 273.

2 “*Bu savaş sırasında birçok zengin Avrupalı İstanbul’a (Galata, Pera) yerleşti ve Avrupalı tarzda binalar inşa ettiler. Artan ticarî faaliyetler, özellikle şehrin bu iki bölümünde, belediye hizmetlerinin oluşturulması ihtiyacına işaret ediyordu.*” George A. Dionysiou, *The Implementation of the Tanzimat Reforms in Cyprus (1839-1878)*, MAM (The House of Cyprus & Cypriological Publications), Nicosia 2009, s. 147-148. Ayrıca bk. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 3-4.

3 Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 273-274; Tarkan Oktay, “Osmanlı Döneminde Modern Belediye Kurumunun Doğuşu ve Gelişimi”, (Eds) Erol Özvar ve Arif Bilgin, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayını, İstanbul 2008, s. 385.

4 Bu nizamât, 18 Cemaziyelahir 1285 (6 Ekim 1868) tarihli “Dersaadette İdare-i Belediye Nizamnamesi” ile “tadil ve ikmal” edilmiştir. Bk. *Düstur*, Cüz-i sâni, Matbaa-i Amirede Tab’ Olunmuştur, Sene 1289, s. 450-459.

tıncı Daire İhtiyar Olunan Beyoğlu ve Galata Dairesinin Nizâm-ı Umûmî'si yayımlandı⁵ ve uygulanmaya başlandı.

1864 Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi belediyeden de bahsetmektedir.⁶ Ortaylı'ya göre “Osmanlı taşra şehirlerinde modern beledi teşkilatlanmaya” 1864 Vilayet Nizamnamesi ile başlandı, fakat başarılı bir uygulama gerçekleştirilemedi.⁷ İstanbul dışındaki yerlerde belediye teşkilatının kurulması amacıyla ayrıntılı talimat ancak 22 Rebiülevvel 1284 (4 Temmuz 1867) tarihinde *Vilâyâtta Devâir-i Belediye Meclislerinin Vezâif-i Umumiyyesi Hakkında Talimat* adıyla hazırlandı.⁸ 16 bentten oluşan talimata göre, belediyeler binalardan, kaldırımlardan, bütçe hazırlanmasından, çöp arabalarından, itfaiye teşkilatından, temizlikten, kimsesizlerin bakımından, ekmekçi, bakkal ve kasapların denetiminden, başıboş hayvanların toplanmasından, dilencilerin kontrolünden, yolların açık bulundurulmasından, eğlence yerleri ile çarşı ve pazarların denetiminden ve narh ile ölçülerden sorumlu olacaktı. Talimata uygun olarak 1868'de İzmir'de, 1869'da Selanik'te⁹ ve yine 1869'da Bağdat'ta¹⁰ belediye teşkilatı kuruldu. 1871 yılında çıkarılan *Vilayet Nizamnamesi* belediyelerle ilgili olarak özel bir bölüm içermesine¹¹ rağmen 1876 yılında I. Meşrutiyet ilan edildiğinde belediye kurumu Anadolu kentlerinde yeterince etkin değildi.¹² Tarkan Oktay, 1854-1876 yılları arasındaki dönemi “beledi uygulama” ve “kurumsal gelişim”

5 “Altıncı Daire-i Belediye Nizamâtı”, *Düstur*, Cüz-i sâni, Matbaa-i Amirede Tab' Olunmuştur, Sene 1289, s. 460-463; “Devâir-i Belediyeden Altıncı Daire İhtiyar Olunan Beyoğlu ve Galata Dairesi'nin Nizâm-ı Umumîsi”, *Düstur*, Cüz-i sâni, Matbaa-i Amirede Tab' Olunmuştur, Sene 1289, s. 464-490. Düsturun bu cildinde yayımlanan Devâir-i Belediyeden Altıncı Daire İhtiyar Olunan Beyoğlu ve Galata Dairesi'nin Nizâm-ı Umumîsi'nin sonunda tarih yoktur. Ancak aynı Nizam-ı Umumî'nin Düstur'un 1282 tarihli baskısında (s. 214-230) yer alan metnin sonunda 24 Şevval 1274 87 Haziran 1858) tarihi bulunmaktadır. Bk. *Düstur*, Defa-i Saniye Olarak Matbaa-i Amirede Tab' ve Temsil Kılınmıştır. Fi gur-re-i Zilhicce sene 1282.

6 “Vilayet Nizamnamesi”, *Düstur*, Matbaa-i Amirede basılmıştır. Sene 1289, s. 608. “Dördüncü Madde: Her kaza kurâya münkasım olub her karyede aşâğı bendlerde beyan olunan veçhile bir idare-i beledî olacaktır.”

7 İlber Ortaylı, “Belediye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 400.

8 Düstur'un içindekiler bölümünde bu isimle verilen Talimat, Talimatın bulunduğu sayfada “Daire-i Belediye Meclisinin Vezâif-i Umumiyyesi Hakkında Talimat” adıyla yer almıştır. Bk. Düstur, Cüz-i Sâni, 1289, s. 493-497. Talimat'ın günümüz harfleriyle yayını için bk. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu*, s. 204-207.

9 Tarkan Oktay, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, s. 394-95.

10 İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2012, s. 436.

11 “İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnamesi”, *Düstur*, Matbaa-i Amirede Tab' Olunmuştur, 1289, s. 625-651. Tarkan Oktay, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, s. 396.

12 Çadrcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 273-274.

bakımından Türkiye’de modern belediyeçiliğin “kuruluş” dönemi olarak adlandırılmaktadır.¹³ İkinci dönemin başladığı 1877 yılında, her ikisi de 27 Ramazan 1294 (5 Ekim 1877) tarihli olan *Dersaadet Belediye Kanunu* ile *Vilayât Belediye Kanunu* çıkarıldı.¹⁴ Oktay’ın “sınırlı gelişme” olarak adlandırdığı ikinci dönemin (1877-1908) başlarında Kıbrıs’ta çok önemli bir gelişme yaşandı. Çünkü Kıbrıs’ın idaresi Temmuz 1878’de İngiltere’ye devredildi. Ada hukuken Osmanlı toprağı sayılsa da idari, sosyal ve kültürel olarak farklı bir mecraya girmişti ve dolayısıyla Kıbrıs’ta modern belediyeçilik konusunda farklı bir oluşum yaşanmaya başlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer yerlerinde olduğu gibi Kıbrıs’ta da belediye teşkilatı Tanzimat döneminde kurulmuştur. Bununla birlikte bu teşkilatın ilk kez hangi şehirde ve nasıl kurulduğu sorusu aydınlığa kavuşturulamamıştır. İlber Ortaylı, kaynak göstermeden ve genel olarak 1871’de Kıbrıs’ta belediye idaresinin kurulmuş olduğunu yazmaktadır.¹⁵ Bu konuda en kapsamlı çalışma Hasan Samani’ye ait olup gerek doktora tezinde¹⁶ gerekse yeni yayımladığı bir çalışmasında¹⁷ konuyu ele almıştır. Samani, doktora tezinde, İngiliz tarihçi George Hill’e dayanarak “1856 yılında Lefkoşa ile diğer önemli kazalarda Belediye Meclisleri kurulmuştu. (...) Lefkoşa Belediye Meclisi’nin bir Müslüman başkanı ve üçü Müslüman, üçü de gayrimüslim olmak üzere altı üyesi vardı. Diğer büyük kazalarda da birer belediye meclisi oluşturulmuştu. Bu meclislerin üye sayısı ikisi Müslüman, ikisi de gayrimüslim olmak üzere dördtü. Belediye Meclisleri temizlik, sağlık, yol ve şehir planlaması, inşaatların denetlenmesi gibi hizmetleri yerine getiriyorlardı”¹⁸ diye yazmakta ise de yeni çalışmasında Hill’in yazdıklarını “muhtemelen 1856’da Kıbrıs’ta kurulan sancak meclisi ile kaza idare meclislerini, belediye meclisleri olarak değerlendire-

13 Diğer iki dönem ise 1877-1908 yıllarını kapsayan “Sınırlı Gelişme” dönemi ile 1908-1922 yılları arasında kapsayan “Kurumsallaşma” dönemidir. Bk., Tarkan Oktay, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, s. 377-378.

14 Bk., *Düstur*, Cüz-i Rabi’, İstanbul 1299, s. 520-553.

15 İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s. 436. Ronald C. Jennings’in “Lefkoşa’da belediye 1884’te kuruldu” şeklindeki düşüncesi doğru değildir. Bk. Ronald. C. Jennings, “Lefkoşa”, Kibris, (Derleme ve Çeviri: Mehmet Akif Erdoğan), Galerî Kültür Yayınları, Lefkoşa 2010, s. 140.

16 Hasan Samani, *Tanzimat Devrinde Kıbrıs (1839-1876)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006.

17 Hasan Samani, “Tanzimat Döneminde Kıbrıs’ta Modern Belediyeçiliğin Başlangıcı ve Lefkoşa Belediyesi”, *Belleten*, 82/294 (2018), s. 588-626.

18 Samani, *Tanzimat Devrinde Kıbrıs (1839-1876)*, s.54. Samani ayrıca “19. Yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Kıbrıs’ın Osmanlı Taşra Belediye örgütlenmesinde istisnalar arasında olduğu ve henüz Osmanlı taşrasında belediye idarelerinin kurulmasını öngören genel bir mevzuat hazırlanmadan önce, Kıbrıs’ta geleneksel kurumlardan oluşan aynı belediye idarelerinin kurulduğu anlaşılmaktadır.” şeklinde bir yorumda bulunmaktadır.

*miştir*¹⁹ demektir ki, bu görüşüne ben de katılıyorum. Sonuç olarak 1856 yılındaki durum belediyelerle ilgili değildir. Ayrıca Hill'in bu konuda kullandığı Rumca iki kaynak bulunmaktadır.²⁰ Ancak bu kaynaklardan Sakellarios'un eserinde kullanılan ve Kıbrıs'ta (Lefkoşa ve diğer kazalarda) belediyelerin kurulmasını ifade eden tarih "1856" değil, "1856'dan sonra" şeklindedir. *Kypriaka Hronika* adlı eser ise Kıbrıs'ın Larnaka şehrinde belediye kurulmasıyla ilgili 1858 ve 1859 yıllarına ait iki girişimden (aslında Fransız konsolosunun önerileri) bahsetmektedir. Ama bu girişimin sonucunda Larnaka'da modern bir belediye kurulduğuna dair açık bir ifade yoktur. Aslında Hill de kesin olarak "Kıbrıs'ta (Lefkoşa ve diğer kazalarda) belediye teşkilatı 1856 yılında kuruldu" diye yazmamaktadır. Kullanılan ifadeyi 1856'dan sonra diye anlamak daha makul görünmektedir.²¹ Konuya önemli katkılarda bulunan Samani'nin son çalışması, kendisinin de ifade ettiği üç bölümden oluşmaktadır: "Tanzimat öncesi dönemde belediye hizmetleri temsil eden İhtisab kurumu ve bunun Kıbrıs'a yansımaları", "Tanzimat döneminde Osmanlı modern belediyeciliğinin başlangıcı çerçevesinde Kıbrıs'ta modern belediyelerin kuruluş süreci" ve "1877/1878 itibarıyla adanın idari merkezi konumundaki Lefkoşa'nın mevcut belediye teşkilatı".²² Bizim çalışmamızın ilgilendiği konu Samani'nin çalışmasının ikinci kısmıdır. Bu kısımda kısaca değerlendirilen 1862 yılı girişimi²³ bir yana bırakılırsa Samani'nin çalışması "Kıbrıs'ta ilk modern belediyeler nasıl ve ne zaman kuruldu?" sorusuna ayrıntılı cevap vermemektedir. Samani'ye göre 1871 yılına gelindiğinde Değirmenlik, Girne, Tuzla, Baf, Mağusa ve Limasol'da belediye teşkilatı kurulmuştu.²⁴ Samani ayrıca 1871'den adanın İngiltere idaresine bırakıldığı 1878 yılına kadar geçen dönemde Lefkoşa dışındaki

19 Samani, "Tanzimat Döneminde Kıbrıs'ta Modern Belediyeciliğin Başlangıcı ve Lefkoşa Belediyesi", s. 596.

20 Athanasios Sakellarios, *Ta Kypriaka: Htoi Geographia, Istoría kai Glossa tis Nisou Kyprou apo ten Arhaiotiton Mehri Simera* (Τα Κυπριακά : ήτοι γεωγραφία, ιστορία και γλώσσα της νήσου Κύπρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα), vol. 1, (Athens: 1890) s.588-592; N. Kyriazis, *Kypriaka Hronika*, 12 (1936), s. 208-213. (Eserlerin Rumca orijinallerinin kopyalarını bana gönderme nezaketinde bulunan Michael Michalis'e çok teşekkür ederim.)

21 "If not actually as part of the reforms of 1856, yet about the same time, municipal councils (Demarcheia) were established in Nicosia and in other chief towns", Bk. George Hill, *A History of Cyprus*, v. 4, Cambridge University Press, Cambridge 1952, s. 211.

22 Samani, "Tanzimat Döneminde Kıbrıs'ta Modern Belediyeciliğin Başlangıcı ve Lefkoşa Belediyesi", s. 589.

23 Samani, "Tanzimat Döneminde Kıbrıs'ta Modern Belediyeciliğin Başlangıcı ve Lefkoşa Belediyesi", s. 596-597.

24 Samani, *Tanzimat Devrinde Kıbrıs (1839-1876)*, s. 58-66; Samani, "Tanzimat Döneminde Kıbrıs'ta Modern Belediyeciliğin Başlangıcı ve Lefkoşa Belediyesi", s. 600.

kaza merkezlerinde kurulan belediyelerin “teşkilatları hakkında elimizdeki belgeler oldukça sınırlıdır”²⁵ demektedir ve Lefkoşa Belediyesi’nin 1877/1878 yıllarına ait olan belediye defterini ayrıntılı olarak değerlendirmektedir.

Kıbrıs’ta modern belediyenin kuruluşu ile ilgili bir başka araştırma ise George A. Dionysiou’nun doktora tezidir.²⁶ Kitap olarak da yayımlanan bu çalışmada, İstanbul’daki ve Kıbrıs’taki belediye teşkilatı hakkında önemli bilgiler verilmekle birlikte “Kıbrıs’ta belediyelerin kuruluşunun gerçek tarihi bilinmemektedir” şeklindeki cümle dikkat çekmektedir.²⁷ Kıbrıs’ta belediye teşkilatının kurulmasını ele alan 2 eser daha bulunmaktadır.²⁸ Kullanılan kaynakların belirtilmediği ve dipnot kullanılmayan bu çalışmalarda Lefkoşa Belediyesi hakkında bazı bilgiler verilse de metodolojik ve bilimsel açıdan söz konusu eserler çok yetersiz ve eksiktir.

Harry Luke’un eserinde, 1867 yılında “Kıbrıs’taki 16 kazanın her biri kendi meclisine veya belediye meclisine sahipti”²⁹ şeklinde bir cümle bulunurken Dionysiou, 1869 yılından önce Larnaka’da, İstanbul’daki belediye uygulamalarına paralel olarak kurulmuş bir belediye meclisinin olmadığını belirtmektedir.³⁰ Costas P. Kyrris ise 1856’dan sonraki dönemde 16 kazanın her birinde Belediye Meclisi’nin var olduğunu yazmaktadır³¹ ki bu çalışmada ortaya konulacağı üzere söz konusu düşünce doğru değildir. Rolandos Katsiaounis’in eserine³² gelince bu çalışmada Kıbrıs’ın İngiliz idaresinde bulunduğu ilk yıllardaki gelişmelerden söz edilmekte olup Osmanlı dönemine değinilmemektedir.

İstanbul’da modern anlamda ilk belediye teşkilatının temeli 1857 yılında, Pa-

25 Samani, “Tanzimat Döneminde Kıbrıs’ta Modern Belediyeciliğin Başlangıcı ve Lefkoşa Belediyesi”, s. 601.

26 Dionysiou, *The Implementation of the Tanzimat Reforms in Cyprus (1839-1878)*, s. 147-154.

27 “The actual date of the establishment of municipalities in Cyprus is not known”, Bk., Dionysiou, *The Implementation of the Tanzimat Reforms in Cyprus (1839-1878)*, s. 149.

28 Mustafa Miralay, *Belediyelerimiz: Kıbrıs’ta Belediyelerin Dinü ve Bugünü*, (?), Lefkoşa, 1984; Meral Ertürk, *Kıbrıs’ta Belediyeler ve Türk Belediye Başkanları I: Lefkoşa İlçesi*, Cumhuriyet Gazetesi Matbaası, Lefkoşa y.y.

29 Kıbrıs İngiliz konsolosunun raporu. Bk. Harry Luke, *Cyprus under the Turks*, Oxford University Press, London, 1921, s. 217.

30 Dionysiou, *The Implementation of the Tanzimat Reforms in Cyprus (1839-1878)*, s. 151.

31 “There were Municipal councils (=Mejlis) in each of the 16 districts (kaimmaqamlıqs) composed of the local governor (=Müdiir) as president, the Kadi, three Moslem and two Christian representatives”. Costas P. Kyrris, *History of Cyprus*, Nicosles Publishing House, Nicosia, 1985, s. 289.

32 Rolandis Katsiaounis, *Labour, Society and Politics in Cyprus*, Cyprus Research Center, Nicosia 1996, s. 84, 201.

ris örneğinden hareketle, *Altıncı Daire-i Belediye Nizamâtı* ile 1858 yılında *Nizam-ı Umumi*'nin yayımlanması ile atılmıştır.³³ Kıbrıs söz konusu olduğunda ise bugüne kadar yapılan ve yayımlanan çalışmalar Kıbrıs'ta kurulan modern belediyelerin kuruluş tarihini tam olarak aydınlatamamıştır. Bu nedenle Kıbrıs'ta, İstanbul örneğinde, modern belediye teşkilatının ne zaman ve nasıl kurulduğu, belediyelere bırakılan gelir kaynaklarının nelerden ibaret bulunduğu ve kuruluş döneminde yaşanan sorunların neler olduğu sorularına arşiv belgelerine dayalı olarak cevaplar bulma bu çalışmanın temel amaçlarını teşkil etmektedir. Ayrıca Kıbrıs'ta belediyelerin kuruluş sürecinin tamamlandığı 1871 yılından Samani'nin değerlendirdiği 1877/1878 Lefkoşa belediye defterine kadar geçen sürede gerek başkent Lefkoşa ve gerekse diğer kaza merkezlerindeki belediyelerle ilgili kimi bilgi ve belgelere de bu çalışmada yer verilecektir.

Kıbrıs'ta Modern Belediye Teşkilatının Kurulması Girişimi (1862)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir belge Kıbrıs'ın merkezi Lefkoşa'da Belediye Meclisi'nden önce bir "Çarşı Meclisi"nin kurulduğundan bahsetmektedir. 13 Safer 1279 (10 Ağustos 1862) tarihli belgeye göre

"Lefkoşa şehri çarşısında furuht olunmakta bulunan enva'-i erzak ve eşyaya öteden beri şer'-i şerif ve meclis maarifetiyle ayda bir kere narh verilmekte ise de râyic-i erzak bir siyâkda olmayub vakit ve mevsime göre tedenni ve terakkî etmekte olduğundan bunun için sık sık narh verilmesi icâb etmiş olmasıyla bu mühim icrââtın ve çarşıların nezâfet ve tathîrine daimi surette dikkat eylemek için bu kere Meclis-i Liva kararı üzerine azası İslâm ve Hristiyan mürekkeb bir Çarşı Meclisi teşkil"

olunmuştu. Bir başka deyişle, Lefkoşa çarşısında satılmakta olan çeşitli erzak ve eşyaya mahkeme ve liva meclisi tarafından ayda bir defa narh veriliyordu. Fakat erzakın fiyatı mevsime göre artmakta ve azalmakta olduğundan sık sık narh verilmesi ihtiyacı doğmaktaydı. Hem bu ihtiyacı gidermek hem de çarşıların temizliğiyle daimi olarak ilgilenmek amacıyla ve Liva Meclisi kararıyla Müslüman ve Hristiyan üyeden oluşan bir "Çarşı Meclisi" kurulmuştu. Belgeye göre, bu meclis "*kâffe-i erzak ve eşyaya iktizasına göre onbeş günde ve bazen haftada bir kere narh verilmek ve çarşıların*

33 İlber Ortaylı, "Nizamname-i Umûmi'nin" 1858 yılında yayımlandığını yazmakta ise de (bk. İlber Ortaylı, "Belediye", s. 400), bu bilgi yanlıştır. Çünkü yayımlanan belge "*Devâir-i Belediyeden Altıncı Daire İhtiyar Olunan Beyoğlu ve Galata Dairesi'nin Nizâm-ı Umûmisi*" adını taşımakta olup 17 Ramazan 1859 (20 Nisan 1859) tarihinde yayımlanmıştır. Bk. *Düstur*, Cüz-i sâni, Matbaa-i Amirede Tab' Olunmuştur, Sene 1289, s. 464.

nezâfetine ve hususât-ı sairesine kemâl-i itina ve dikkatle” çalışmış ve herkesin beğenisini kazanarak “*menâfi-i kesresi müşâhade*” olunmuştu. Belge, Lefkoşa’daki “Çarşı Meclisi”nin ne zaman kurulduğunu belirtmiyorsa da yaptığı işler nedeniyle söz konusu “Çarşı Meclisi”ni Lefkoşa’da modern belediye teşkilatının kurulmasının ilk adımı olarak değerlendirmek yerinde olacaktır.³⁴

Belgenin devamında verilen bilgiden böyle bir meclisin Tuzla kasabasında da kurulması girişiminden bahsedilmektedir.³⁵ Belgeye göre, Lefkoşa’daki meclis başarılı bir şekilde çalıştığı için “*Tuzla iskelesinde dahi böyle bir meclisin teşkiline lüzum görülmüş*”-tür. Çünkü Tuzla iskelesi

“ecnebi memurlarının ikâmetgâhı olduğundan meclis-i mezkûrun cereyan-ı tamam-ı nüfuzu için yerli ve ecnebiden muhtelit olması ve çarşıca olan memurîninden fazla turuk ve ebniyenin dahi mahsus olan nizâmı üzere tesviye ve inşâsına ve sair bu misillü ihtiyacât-ı belediyeye nezâret edip tesviyesi nakde muhtaç olan hususât-ı mühimmenin dahi sekene-i kasabadan vech-i itidâl ile cem’ ve istihsâl ve iktizası üzere sarf ve istimal eylemesi mülkçe fevâid-i mütenevviaya müstelzim görünmüş ve ekser memurîn-i ecnebiyenin dahi emel ve efkârı bu merkezde”

bulunmuştur. Yani Tuzla iskelesi Lefkoşa’dan farklıydı ve Lefkoşa’dakine benzer bir meclis ihtiyacı karşılamayacaktı. Yabancı konsolosluklar Tuzla iskelesindeydi ve meclisin tam olarak etkili bir şekilde çalışabilmesi için kurulacak mecliste yabancılar da bulunmalıydı. Ayrıca bu meclis sadece çarşı işleriyle değil, kasabanın yol ve bina işleriyle de ilgilenmeli, yol ve binaların bu konuda çıkarılmış yönetmelikler çerçevesinde yapılmasını sağlamalı ve diğer bu tür “ihtiyacât-ı belediye” (belediyelik ihtiyaçlar) ile ilgilenmeliydi. Bu hizmetler ise para gerektirdiğinden kasaba halkından bir miktar para/vergi toplanması söz konusu olacaktı. İşte bütün bu

34 Samani de haklı olarak aynı belgeyi “Osmanlı Kıbrısı’nda şekilsel de olsa modern belediyeçiliğe atılan ilk adımlar”dan biri olarak değerlendirmektedir. Samani, “Tanzimat Döneminde Kıbrıs’ta Modern Belediyeçiliğin Başlangıcı ve Lefkoşa Belediyesi”, s. 597.

35 Söz konusu belge Samani tarafından “*Lefkoşa’daki Çarşı Meclisi’ne atıfta bulunularak meclisin bir benzerinin yabancı tüccar ve konsolosluk memurlarının ikamet yeri olan Tuzla’da da açılmasının yararlı olacağı belirtilmekte, mecliste yerli Hristiyan ve Müslüman üyelerin yanısıra Tuzla’da ikamet eden yabancıların da temsilîyet talebinde buldukları bildirilmektedir. Tuzla’da kurulması düşünülen bu teşkilatın İstanbul için hazırlanıp uygulanan Altıncı Daire-i Belediye Teşkilatı’nın nizâmnâme ve talimatnamesine göre kurulabileceği ayrıca belirtilmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Kıbrıs idaresince merkeze sorulan ilgili talep ve düşünceler ‘karışıklık ve hoşnutsuzluğa sebep olacağından’ kabul görmemiş, ‘şimdilik eski uygulamaya devam edilmesi’ istenmiştir*” şeklinde özetlenmiştir. Bk. Samani, “Tanzimat Döneminde Kıbrıs’ta Modern Belediyeçiliğin Başlangıcı ve Lefkoşa Belediyesi”, s. 596-597.

nedenlerden dolayı da kurulacak bu teşkilatın “*bir kâide-i esas üzere vaz‘ve teşkili icâp*” ettiği (sağlam bir temel üzerine kurulması lazım geldiği) için İstanbul’da “*bulunan altıncı daire-i belediye meclisinin teşkilinde suret-i hareketine dair nizam ve talimatı yapılmış olduğuna binaen bunun dahi ol esas üzere binası*” akla geldiğinden dolayı bahsi geçen nizamname ve talimatın bir kopyasının Kıbrıs’a gönderilmesi talep edilmiştir.

Yukarıda özetlenen belge birkaç önemli bilgi vermektedir. Bunlardan birincisi Kıbrıs’taki modern belediye teşkilatının ilk adımının “Çarşı Meclisi” adı altında Lefkoşa’da atıldığıdır. Fakat ikinci ve daha önemli bir bilgi ise Kıbrıs’ta modern belediye teşkilatı kurma girişiminin 1862 yılında Lefkoşa’dan önce Tuzla iskelesi³⁶ (Larnaka) için düşünülmüş olmasıdır. Bu amaçla İstanbul’da Galata-Beyoğlu için 1857 yılında Paris örnek alınarak hazırlanmış olan “*Altıncı Daire-i Belediye Nizamnamesi*”nin bir kopyasının Kıbrıs’a gönderilmesi talep edilmiştir. O halde 1862 yılından önce Kıbrıs’ta Galata-Beyoğlu örneğinde kurulmuş modern belediye teşkilatı yoktu. Üçüncü önemli bilgi ise dönemin Kıbrıs mutasarrıfı ile ilgilidir. Belgenin altındaki imza Mehmet Ziyaeddin, bilinen adıyla Ziya Paşa’ya aittir. Ziya Paşa’nın mutasarrıflığı sırasında Kıbrıs’a önemli hizmetlerde bulunduğu bilinmektedir. Bu belge göstermektedir ki, Kıbrıs’ta modern belediye teşkilatının kurulma girişiminin de Ziya Paşa’nın rolü olduğu açıktır.

Çarşı Meclisi’nden (1862) Daire-i Belediye Teşkilatına (1868)

Lefkoşa’daki “Çarşı Meclisi”nin Lefkoşa Belediye Meclisi’ne kısa sürede dönüşmediği, bahsi geçen talebe verilen cevaptan anlaşılmaktadır. Kıbrıs’tan gönderilen yazı Meclis-i Vâlâ’ya havale olunmuş ve sonuçta “*Eğerci bu surette inha buyrulmuş ise de bunun orada tamamen icrâsı suda‘r (rahatsızlığı) davet eder işlerden olup şimdiki halde ola geldiği üzere bu maddenin hüsn-i idaresi için cevap*” şeklinde bir sonuç elde edilmiştir.³⁷ Belgede, uygulamanın rahatsızlığa neden olacağı belirtilmekle birlikte, bu uygulamanın neden ve nasıl bir rahatsızlığa sebep olacağı konusunda maalesef açıklama yoktur. Sonuç olarak Lefkoşa’daki bu dönüşümün ve Larnaka’da belediye teşkilatı kurulmasının 1862 yılından sonra olduğu kesindir.³⁸

36 Aslında İskele (veya Tuzla iskelesi) Tuzla’ya (Larnaka’ya) bağlı bir yerleşim yeri idi. Zamanla Larnaka ile bütünleşmiştir. Örneğin 1830-31 yılında yapılan nüfus sayımında İskele kasabası, “Kasaba-i İskele-i nefsi-i Tuzla” adıyla ve ayrı olarak kaydedilmişti. Bk. BOA, *TŞR.KB.d.*, Sıra No:40, s. 111.

37 BOA, *MVL*, Dosya No: 788, Gömlek No: 65.

38 31 Temmuz 1865 tarihli bir kayıt “Lefkoşa Belediyesinden” bahsetmektedir. Kayda göre Lefkoşa’daki Aziz Efendi Tekkesi’nden yeni Belediye Çarşısı’na bir yol yapılması gündeme geldiğinde

Lefkoşa ve Tuzla Belediyeleri

Kıbrıs Sancağı'nın merkez kazası Lefkoşa'da İstanbul örneğinde kurulan modern belediye teşkilatının 1868 yılında kurulmuş olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Lefkoşa Belediyesi'nin "*Kütabet ve Sandık Emaneti*" hizmetlerini yaklaşık üç yıl yürüten Mustafa Efendi, 12 Temmuz 1871 tarihinde görevinden ayrıldığında muhasebesi görülmüş, belediyeye borçlu çıkmış ve Sancak İdare Meclisi'nde sorgulanmıştır. Mustafa Efendi sorgusunda bu göreve "*seksen dört senesi Mayıs ibtidasında*" (1 Mayıs 1284=12 Mayıs 1868) tarihinde tayin olunduğunu ifade³⁹ etmiştir ki, bu durum Lefkoşa Belediyesi'nin kuruluşu açısından Kıbrıs'ın diğer kazalarıyla eşzamanlılık göstermektedir. 26 Ramazan 1288 (9 Aralık 1871) tarihli bir kayda göre ise Lefkoşa Belediye Meclisi kâtipi Mahmut Efendi idi ve 125 kuruşluk maaşına 25 kuruş zam yapılması talebi Liva İdare Meclisi tarafından uygun bulunmuştu. Kâtip Mahmut Efendi'nin maaşı 150 kuruş olacak ancak maaş zammı nedeniyle kendisine ek iş verilmeyecekti. Söz konusu zam 1 Eylül 1287 (13 Eylül 1871) tarihinden geçerli olacaktı.⁴⁰ Kâtip Mahmut Efendi, Mustafa Efendi'den sonraki kâtip olmalıdır.

Dionyssiou, 1869 yılından önce Larnaka'da, İstanbul'daki belediye uygulamalarına paralel olarak kurulmuş bir belediye meclisinin olmadığını⁴¹ yazmakta ise de 1868 yılında Larnaka'da belediye teşkilatının var olduğu anlaşılmaktadır. 27 Rebiülahir 1285 (17 Ağustos 1868) tarihinde Larnaka Belediye Meclisi Başkanlığı'na Mehmet Ali Efendi tayin edilmiş ve bu arada Tuzla'da yaşayan Avrupalılardan da belediyeye üye tayin edilip edilmemesi tartışmaları yapılmıştı.⁴² Tuzla Belediyesi, "Tuzla ve İskele Kasabaları Daire-i Belediyesi" adıyla anılıyor ve seçilen (veya atanan) belediye çalışanları Kaza İdare Meclisi tarafından onaylandıktan sonra Lefkoşa'daki Liva İdare Meclisi'ne gönderilerek onay alınıyordu.⁴³

masrafının belediyece karşılanması kararlaştırılmıştı. Bk. KKTC Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi, *Kara Kaplı Vakfı Defteri*, s. 127, hüküm no: 65. Bununla birlikte bu tarihte Lefkoşa'da İstanbul örneğinde bir belediye teşkilatı bulunduğu şüphelidir.

39 BOA, *TŞR.KB.d.*, No: 30, s. 46.

40 BOA, *TŞR.KB.d.*, No: 30, s. 43.

41 George A. Dionyssiou, *The Implementation of the Tanzimat Reforms in Cyprus (1839-1878)*, s. 151.

42 BOA, *TŞR.KB.d.*, No: 2, s. 3,6,9.

43 BOA, *TŞR.KB.d.* no. 30, s. 2.

Mağusa ve Baf Belediyeleri

Mağusa'da belediye teşkilatı 1868 yılında kurulmuştur. 9 Şaban 1285 (25 Kasım 1868) tarihli kayda göre “*üç re's İslâm ve üç re's Hristiyan dan belediye meclisi teşkil*” olunmuş ve durum Lefkoşa idare meclisine bildirilmişti.⁴⁴ Belediye Meclisi seçimlerinin 3 Recep 1285 (26 Ekim 1868) tarihinden önce yapıldığı anlaşılıyor. Çünkü 26 Ekim 1868 tarihinde Mağusa Belediye Başkanı Zühdü Efendi'ydi.⁴⁵

Baf kazasında da belediye teşkilatı 1868 yılında kurulmuştur. Baf'ta “Daire-i Belediye Meclisi” kurulması 28 Rebilahir 1285 (18 Ağustos 1868) tarihinde Lefkoşa'dan talep edilmiştir.⁴⁶ Yaklaşık 1 ay sonra, 3 Cemaziyelahir 1285 (21 Eylül 1868) belediye meclisi seçimleri tamamlanmış, “*aza, sandık emini ve kâtibin*” istihdam edilebilmesi için Lefkoşa'dan onay istenilmişti.⁴⁷ Bununla birlikte Baf kazasında belediyenin kurulması ve faaliyete geçmesinin kolay olmadığı anlaşılmaktadır. 7 Recep 1285 (24 Ekim 1868) tarihli olup Baf'tan Lefkoşa'ya yazılan bir yazıya göre “*daire-i belediye meclisi azasının*” toplanacağı ve müzakerede bulunacağı bir oda yoktu. Bu nedenle bir oda kiralanmasının mı yoksa “*müstakil bir*” yerin inşasının mı daha uygun olduğu Lefkoşa'ya sorulmuştur.⁴⁸ Bu soruya 16 Recep 1285 (2 Kasım 1868) tarihli bir yazıyla cevap verilmiş ve belediye meclisi üyelerinin kullanması için “*çarşıda bir mahal*”in kiralanmasının uygun olduğu belirtilmiştir.⁴⁹ Baf Belediyesi'nin ilk kâtibinin Ramazan Efendi olduğu ve 1869 yılı Ocak ayında görevinden ayrıldığı anlaşılıyor. Çünkü Baf'tan Lefkoşa'ya gönderilen 8 Şevvâl 1285 (22 Ocak 1869) tarihli bir yazıda Emin Efendi'nin “*belediye meclisi kitabetine*” tayin edildiği bildirilirken gurre-i Zilkade 1285 (13 Şubat 1869) tarihli bir başka yazıyla da belediye meclisi kâtibinin Ramazan Efendi'nin muhasebesinin görüldüğü ve hazırlanan muhasebe defterinin Lefkoşa'ya gönderildiği belirtilmektedir.⁵⁰ 1868 yılında Baf'ta oluşturulan belediye heyeti (kâtip, üye, sandık emini ve azalar) yaklaşık 1 yıl görev yaptıktan sonra istifa etmiştir. Baf Kaymakamlığı'ndan Lefkoşa'ya gönderilen 21 Cemaziyelahir 1286 (28 Eylül 1869) tarihli bir yazıda belediye meclisi kâtibinin, sandık emininin ve azalıktan istifa edenlerin istifa mek-

44 BOA, TŞR.KB.d., No: 2, s. 40.

45 BOA, TŞR.KB.d., No: 2, s. 45.

46 BOA, TŞR.KB.d., No: 10, s. 4.

47 BOA, TŞR.KB.d., No: 10, s. 4.

48 BOA, TŞR.KB.d., No: 10, s. 39.

49 BOA, TŞR.KB.d., No: 10, s. 5.

50 BOA, TŞR.KB.d., No: 10, s. 38.

tuplarının Lefkoşa'ya gönderildiği belirtilmektedir.⁵¹ Baf Kaymakamlığı bir hafta kadar sonra da, 26 Cemaziyelahir 1286 (3 Ekim 1869) tarihli yazısı ekinde “*belediye meclisinin bidayet-i teşkilinden şimdiki kadar vuku bulan hasılat ve masarîfâtını mübeyyin*” defteri Lefkoşa'ya göndermiştir.⁵² İstifa olayının Eylül 1868 başında gerçekleştiği tahmin olunabilir. Çünkü Lefkoşa'dan Baf Kaymakamlığı'na yazılan 6 Cemaziyelahir 1286 (13 Eylül 1869) tarihli yazıda belediye dairesine ait işlerin şimdilik mevcut kâtipler tarafından (muhtemelen idare meclisi veya deavi meclisi kâtipleri kastediliyor) görülmesi ve belediye gelirlerinin de mal sandığına alınarak başka bir defter tutulmaması istenilmiştir.⁵³

Girne ve Limasol (Leymosun) Belediyeleri

Girne'de belediye teşkilatı kurulması 1868 yılında Lefkoşa'dan talep edilmiş ise de belediyenin ancak 1870 yılında kurulabildiği anlaşılıyor. Lefkoşa'dan Girne'ye gönderilen 28 Rebiülahir 1285 (18 Ağustos 1868) tarihli bir yazı ile “*daire-i belediye meclisinin*” oluşturulması istenilmiştir.⁵⁴ Bu yazıya ancak Mart 1870 tarihinde cevap verilmiştir. 18 Zilhicce 1286 (21 Mart 1870) tarihli cevabî yazıya göre belediye meclisi için “*üçer nefer azanın icrâ-yı memuriyetleri*” (muhtemelen 3 İslam ve 3 Hristiyan azadan oluşan 6 kişilik bir belediye meclisi) için Lefkoşa'dan onay talep edilmiştir.⁵⁵ 1870 yılında Girne'de belediye meclisinin kurulduğu ve üye seçiminin tamamlandığı anlaşılıyorsa da Girne Kaymakamlığı'nın Lefkoşa'ya gönderdiği 20 Haziran 1871 tarihli yazı belediye meclisinin içinde bulunduğu sıkıntıları yansıtmaktadır. Yazıya göre “*daire-i belediye meclisinin umûr-ı tahririye ve hesâbiyesini idare ve riyyet edecek*” kimse yoktu, belediye reisi ile belediye meclisi üyeleri “*okuyup yazmak*” bilmiyorlardı ve aylık uygun bir maaşla bir “*kâtibin tedârik ve istihdamına*” izin verilmesi talep ediliyordu. Lefkoşa İdare Meclisi aylık elli kuruş maaşla “*bir nefer kâtibin tayin*” ve istihdamı için onay vermiştir. Söz konusu maaş Girne Belediyesi gelirlerinden ödenecekti.⁵⁶

51 BOA, *TŞR.KB.d.*, No: 10, s. 36.

52 BOA, *TŞR.KB.d.*, No: 10, s. 35.

53 BOA, *TŞR.KB.d.*, No: 10, s. 7.

54 BOA, *TŞR.KB.d.*, No: 10, s. 16.

55 BOA, *TŞR.KB.d.*, No: 10, s. 28.

56 BOA, *TŞR.KB.d.*, No: 30, s.33. İlgili yazı Samani tarafından “*1871 tarihinde Girne Kazası Belediye Meclisi'nin hesaplarını tutacak Sandık Emîni henüz istihdam edilmemiştir. Meclis başkan ve üyeleri de okuyup yazma bilmediklerinden, uygun bir maaşla bir kâtibin istihdam edilmesi gerekliliği, Girne Kaymakamlığı tarafından Kıbrıs İdare Meclisi'ne bildirilmiştir*” şeklinde özetlenmiştir. Bk. Samani, “Tanzimat Döneminde Kıbrıs'ta Modern Belediyeciliğin Başlangıcı ve Lefkoşa Belediyesi”, s. 600.

Kıbrıs'ın bir diğer kaza merkezi olan Leymosun'da da belediye teşkilatı 1868 yılında kurulmuştur. Lefkoşa'dan Leymosun Kaymakamlığı'na gönderilen 13 Safer 1285 (5 Haziran 1868) tarihli bir yazıda, Leymosun'da henüz belediye teşkilatının kurulmadığının haber alındığı, bu durumun nizamname ile bu konuda yazılan yazıya aykırı bulunduğu ve sorumluluğun bedelinin ağır olacağına açık olduğu ifade edilmiştir. Yazının devamında yukarıda sayılan nedenlerden dolayı Leymosun'a yeniden bir *te'kid* (üsteleme/uyarı) yazısı gönderme zorunluluğunun doğduğu belirtilmiştir. İlgili yazıda ayrıca yeni bir yazıya gerek duyulmadan nizamına uygun olarak hemen belediye teşkilatının kurulması, üye ve başkan seçiminin yapılması ve seçilenlerin isimlerinin derhal Lefkoşa'ya bildirilmesi emrediliyordu.⁵⁷ Bu uyarı üzerine 13 gün gibi kısa bir süre içinde Leymosun'da belediye seçimlerinin yapılarak üye ve başkanın isimlerinin Lefkoşa'ya bildirildiği anlaşılmaktadır. Yine Lefkoşa'dan Leymosun'a yazılan 1 Rebiülahir 1285 (22 Temmuz 1868) tarihli yazıda belediye seçimlerinin yapıldığı, 6 kişinin üye seçildiği, fakat kazada Hristiyanların da bulunması ve Hristiyan ihtiyar meclisi üyelerinin girişimi üzerine belediye meclisi için 2 tane de Hristiyan üyenin seçildiği haberinin Lefkoşa'ya ulaştığı ifade edilmektedir. Seçilen Hristiyan üyeler Dimistoni Solomonidi ve Yorgi Simyonidi idi. Seçim işlemi tamamlandıktan sonra durum Lefkoşa'ya 26 Safer 1285 (18 Haziran 1868) tarihli bir yazıyla Leymosun Kaymakamlığına bildirilmiş ve belediye üyelerinin toplanarak işlerini yapabilmeleri için bir yer kiralanıp kiralanmaması ile yapılması gerekli harcamalar için nasıl bir yol izlenmesi gerektiği sorulmuştur. Lefkoşa'dan verilen cevapta, üyelerin hükümet konağındaki uygun bir odada toplanmalarının yeterli olduğu, bu nedenle yeni bir yere ve masrafa ihtiyaç olmadığı belirtilmiştir.⁵⁸ Bu yazı belediyelerin gelir kaynağını açıklaması yönüyle de ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü söz konusu yazıya göre, belediyenin çeşitli masrafları için gerekli para “*narhdan ziyade erzak ve eşya fûrûht eden kesândan ber mûcib-i kanun istihsal olunacak cezâ-yı nakdiden ve tahrir-i emlak*” sayım ve yazımı sona erdikten sonra “*ita olunacak kontrato harcından ve bir de tezyinât-ı belediyeye tahsis olunacak mebâliğden*” sağlanacaktı. Kısacası belediye gelirleri narhdan fazla satış yapanlara verilecek para cezalarından, emlak yazımı tamamlandıktan sonra emlak sahiplerine verilecek tapu belgelerinden ve ne olduğu açıklanmayan “*tezyinât-ı belediye*”den ibaret olacaktı. Bir başka deyişle belediye çok az bir gelire sahip olacaktı.

Leymosun Kaymakamlığı konuyla ilgili olarak Lefkoşa'ya 21 Recep 1285

57 BOA, A.d., Gömlek No: 827.

58 BOA, A.d., Gömlek No: 827, (s.y., dijital çekim numarası: 82).

(7 Kasım 1868) tarihli bir yazı göndermiştir. Bu yazıda Belediye Meclisi kâtipliğine aylık 200 kuruş maaşla Şükrü Efendi'nin tayin edildiği, Belediye Başkan muavinliğine yine aylık 200 kuruş maaşla Dimitraki Rosidi'nin tayin edildiği belirtilerek uygulamaya geçilmesi için onay istenmekte ve Vilayet Nizamnamesi gereğince tayini gereken müfettişin de Lefkoşa'dan tayini talep olunmaktaydı. Lefkoşa'dan verilen 29 Recep 1285 (15 Kasım 1868) tarihli cevapta Şükrü Efendi ile Dimitraki Rosidi'nin tayinlerinin onaylandığı, bahsi geçen maaşların belediye gelirlerinden ödenmesinin uygun olduğu, vilayet nizamnamesi bir müfettiş tayinini gerekli görüyorsa da maaşının olmaması nedeniyle şimdilik müfettiş tayinine gerek olmadığı, bu konunun ileride icabına bakılacağı Leymosun'a bildirilmişti.⁵⁹

Yukarıda verilen bilgiler ortaya koymaktadır ki, Kıbrıs'ta İstanbul örneğinde modern belediye teşkilatı kurulmaya 1868 yılında başlandığı ve ilk olarak Lefkoşa'da sonra da Larnaka'da bu teşkilatın kurulduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Larnaka'dan Lefkoşa'ya yazılan 7 Safer 1285 (30 Mayıs 1868) tarihli bir yazıda belediye meclisine “*düvel-i ecnebiye tebalarından*” üye tayini için izin istenilmiş, ama 7 Ekim 1868 tarihine gelindiğinde bu talebe herhangi bir cevap alınmamıştı.⁶⁰ Fakat bu arada seçimler yapılmış ve 17 Ağustos 1868 tarihinde Mehmet Ali Bey'in Belediye Başkanı olarak tayin onayı Lefkoşa'dan talep edilmişti. Belediye teşkilatı kurulması için Baf ve Girne'ye Lefkoşa'dan gönderilen yazı 18 Ağustos 1868 tarihlidir. Yukarıda anlatıldığı üzere, Mağusa'da bu tarihlerde belediye teşkilatının kurulmuş olması Baf, Girne ve Mağusa'ya 28 Rebiülahir 1285 (18 Ağustos 1868)⁶¹ tarihinde Lefkoşa'dan talimat gönderildiği izlenimini uyandırmaktadır. Kısacası Kıbrıs'ta, İstanbul örneğinde, modern belediye örgütlenmesinin başlangıcı 1868 yıldır. Bu gelişmeyi 4 Temmuz 1867 tarihli *Vilâyâtta Devâir-i Belediye Meclislerinin Vezâif-i Umûmiyyesi Hakkında Talimat*'ın bir sonucu olarak değerlendirmek yerinde olacaktır.

İlk Belediyelerin Gelir Kaynakları ve Masrafları

1867 tarihli *Vilâyâtta Belediye Meclislerinin Suret-i Tertibi ve Memurlarının Vezâifi Hakkında Talimat* ile *Vilâyâtta Devâir-i Belediye Meclislerinin Vezâif-i Umûmiyyesi Hakkında Talimat*⁶² isimli hukuki düzenlemeler belediyelerin gelir kaynakları hakkında bazı

59 BOA, A.d., Gömlek No: 827, (s.y., dijital çekim numarası: 189).

60 BOA, TŞR.KB.d., No: 2, s. 3,9.

61 Baf ve Girne'ye bu tarihte Lefkoşa'dan yazı gönderildiği açıktır. Mağusa için böyle bir yazıya rastlanmamış ise de belediye meclisinin oluşturulması ve başkan seçilmesi Mağusa'da bu tarihlerde gerçekleştiği için Baf ve Girne'ye gönderilen yazının Mağusa'ya da gönderildiği düşünülebilir.

62 “*Vilâyâtta Belediye Meclislerinin Suret-i Tertibi ve Memurlarının Vezâifi Hakkında Talimat*”, *Düstur*, Cüz-i

bilgiler vermiştir. *Vilâyâtta Belediye Meclislerinin Suret-i Tertibi ve Memurlarının Vezâîfi Hakkında Talimat*'ın 5. bendine göre, belediye idare meclislerinin yavaş yavaş yeterli gelir kaynaklarına sahip olması meclisin göstereceği çabaya bağlı olacak ise de belediye meclislerine bazı gelir kaynakları tahsis etmek gerekiyordu. Başkent belediye nizamnamesinde belirtildiği gibi başkent binalarından alınan harcın 1/5'i, inşaat ve tamirat gelirleri, emlak yazımı tamamlanan yerlerden alınması planlanan yeni vergiler arasından ayrılacak bir miktar ile başka yollarla bulunacak ve alınan izin sonrası uygulamaya konulacak yeni kararlar belediyenin gelir kaynaklarını oluşturacaktı. *Vilâyâtta Devâir-i Belediye Meclislerinin Vezâîf-i Umûmiyyesi Hakkında Talimat*'ın 15. bendine göre ise “*narh ile ölçü ve tartı*” nedeniyle uygulanacak para cezaları da belediyelere bırakılmıştır. Söz konusu iki talimat belediye meclislerinin gelir kaynaklarını bu şekilde açıklasa da Kıbrıs ile ilgili arşiv belgeleri durumu biraz daha açıklamaya imkân tanımaktadır.

8 Zilhicce 1285 (22 Mart 1869) tarihli bir kayıt Maliye Nezareti tarafından belediyelere bırakılan gelir kaynaklarından bahsetmektedir. Buna göre, emlak yazımı tamamlanmış Lefkoşa şehrinde 1283 (1867) yılında kaldırılmış olan “*Yevmiye-i Dekâkin ve Dellalbaşlık ve Boyahane*” vergileri yeniden ihdas edilerek gelirleri belediyeye bırakılacaktı. Aynı şekilde Lefkoşa'da bulunan ancak halkın şikâyet ve rahatsızlığı nedeniyle kısa süre önce kaldırılmış bulunan “*Damga ve Tahmîshane Rûsûmu*”nun da yeniden toplanmaya başlanarak geliri belediyelere tahsis edilecekti. Buna ilave olarak yeniden “*ihdas olunan Zebhiyye Rûsûmu*” gelirleri de belediye meclislerinin bir diğer gelir kaynağı olacaktı. Son olarak hali hazırda hazine için tahsil olunan “*kantâr ve kıyâliyye ve hayvan ve bâc-ı bazar rûsûmâtı dahi*” Maliye tarafından belediyelere terk edilecekti.⁶³

“Zebhiyye” ve “Dellaliyye” Vergileri

Kıbrıs'ta belediyelere tahsis edilen “*Zebhiyye*” ve “*Dellaliyye*” 1 Eylül 1285 (13 Eylül 1869) tarihinde ayrıntılı olarak belirlenmiştir. Buna göre 6 kaymakamlık merkezinde elde edilen “*Zebhiyye*” vergisi toplamı 22.950 kuruş, “*Dellaliyye*” vergisi ise 3.600 kuruş idi. Toplam gelir ise 26.550 kuruşa ulaşıyordu.⁶⁴

sâni, Matbaa-i Amirede Tab' Olunmuştur. Sene 1289, s. 491-493; “*Vilâyâtta Devâir-i Belediye Meclislerinin Vezâîf-i Umûmiyyesi Hakkında Talimat*”, *Düstur*, Cüz-i sâni, Matbaa-i Amirede Tab' Olunmuştur. Sene 1289, s. 493-497.

63 BOA, *TŞR.KB.d.*, No: 38, s. 70.

64 BOA, *TŞR.KB.d.*, No: 38, s. 28.

Söz konusu belgede *Zebhiyye* (Kesimhane) vergisinin ayrıntıları da vardır. Başlangıçta adı geçen verginin Sakız adasındaki gibi olması (kesilen kara sığırın her birinden 5 kuruş, koyun ve keçinin her birinden 40’ar para ile kuzu ve oğlağın her birinden 25’er para) önerilmiş ise de söz konusu miktarların Kıbrıs için ağır olacağı düşünülerek yeni bir vergi oranı belirlenmiştir. Buna göre Kıbrıs’ta kesilecek kara sığırın her birinden 5’er kuruş, koyun ve keçinin her birinden 25’er para ve kuzu ve oğlağın her birinden ise 10’ar para vergi alınacaktı. Bahsi geçen vergi belediyelerce “*emanet*” usulü yöntemiyle tahsil edilecekti.⁶⁵ 12 Ağustos 1871 tarihinde kuzu ve oğlak için belirlenen kesim fiyatının, “*mevsimin müruru ve kuzu ve oğlaktan eser kalmaması*” nedeniyle kuzu ve oğlak mevsimi gelinceye kadar, 10 paradan 25 paraya çıkarılması kararlaştırılmıştır.⁶⁶

Tablo 1: Kıbrıs Kazalarının *Zebhiyye* ve *Dellaliyye* Yıllık Gelirleri

Kaza Merkezi (Kaymakamlık)	Zebhiyye (Kesimhane) Vergisi (Kuruş)	Dellaliyye Vergisi (Kuruş)
Lefkoşa	6.500	500
Tuzla	6.000	1.500
Leymosun	3.500	300
Baf	1.250	500
Girne	4.500	300
Mağusa	1.200	-
Toplam	22.950	3.600

Dellaliyye vergisi ise “*rüsûm-ı mezbûre münâdi marifetiyle satılan emlâk ve akar ve eşyanın kıymet-i mukarresinden binde yigirmi kuruş*” şeklinde alınacak ve tahsil olunan paranın yarısı münadiye/dellala ve diğer yarısı da belediye sandığına gelir olarak kaydedilecekti.⁶⁷

65 BOA, *TŞR.KB.d.*, No: 38, s. 69. İlgili defterin 28. Sayfasında kara sığır için 1 kuruş önerilmiş ise de 69. Sayfada verilen miktar 5 kuruştur.

66 BOA, *TŞR.KB.d.*, No: 30, s. 31.

67 BOA, *TŞR.KB.d.*, No: 38, s. 69.

“Kantar” Rüsûmu, “Kiyaliye” (Kilecilik) Rüsûmu ve “Hayvan Rüsûmu”

25 Temmuz 1870 tarihli bir yazıya göre Kıbrıs'ta geliri belediyelere tahsis edilen 3 gelir kalemi daha vardı.⁶⁸ Bunlardan biri olan ancak miktarı verilmeyen Kantar Rüsûmu “*tarife-i matbuat-i cedide ahkâmına*” uygun şekilde tahsis olunacaktı. “*Kilecilik*” vergisi “*kaza ve kurâdan derûn-ı şehîr ve kasabâta nakl ile*” satılan “*hınta ve şair ve burçak misüllü hububâtın*” tartılması sırasında satandan “*beher kiledede iki ve müşterisinden*” dahi iki para, Leymosun kazasında ise 5 para, olarak tahsil edilecekti. “*Hayvan*” vergisi ise “*şehîr ve kasabalarda ve pazar ve panayır yerlerinde*” satılan hayvanların “*kıymetinden kuruştâ bir para*” olarak hesaplanacaktı.⁶⁹

“Bâc-ı Bazar” Rüsûmu

Tuzla ve Leymosun kazalarındaki belediyeler için ayrıca bir de “*Bâc-ı Bazar*” vergisi tahsis edilmişti. Tuzla kazasını oluşturan Tuzla ve İskele kasabalarında kurulan pazar yerlerinde “*kaza ve kurâdan gelen dakik ve kömür ve sebze ve taze üzüm ve sirkenin*” her bir yükünden 10’ar para, “*tatlı ve ekşi portakal ve kuru üzüm ve revgan-ı zeytin*” her bir yükünden 20’şer para, “*nebâtîrin*” her bir kıyyesinden ve “*sahtiyannın*” her bir tanesinden 2’şer para ve “*siyah hamrın*” her bir yükünden 2’şer para, “*zeyl*”in (?) beher yükünden 6’şar, “*tahta görün*⁷⁰ ve (...)”⁷¹ ve *ziştin*” her bir yükünden 40’ar para ve “*pekmez*”in her yükünden 30 para belediye için alınacaktı.

Leymosun kazası için de benzer bir liste yapılmıştır. Buna göre Limasol’da kurulan pazar yerlerinde “*karadan gelen dakik ve anason ve badem ve bakla ve böğrülce ve badadez (patates) ve sisam ve soğan ve kömür ve fındık ve zift ve revgan-ı zeyt ve kuru üzüm ve pekmez ve pasdallı ve yerli keresteden ve kaba yerli hasırın*” her bir yükünden 10’ar para, “*duhanın*” (her bir yükünden?) 40 para, hamrın beher yükünden 2 para ve arakın her bir yükünden 5, “*canavarın*” (domuz) her birinden 40, “*penbenin beher Kıbrıs kantarından ve yapağının*” her bir yükünden 20’şer para, “*taze bakla ve zerdali ve sairenin*” her bir yükünden “*aynen bir kıyye hesabınca*” belediye için tahsilat yapılacaktır.

68 BOA, TŞR.KB.d., No: 38, s. 70.

69 BOA, TŞR.KB.d., No: 38, s. 69.

70 Gör: Ocakta yakılan büyük kütüklerin yanmasını kolaylaştırmak için altına konulan destek.

71 Okunamadı.

Para Cezaları

Belediyelerin gelir kaynaklarından bir başkası “*narh ile ölçü ve tartı*” nedeniyle uygulanacak para cezalarıydı. Bununla birlikte 1873 yılında bu konuya açıklık kazandırmak gereği duyulmuştur. 8 Mart 1873 tarihli olan maliyeden Kıbrıs Mutasarrıflığı’na gönderilen bir yazıya göre “*esnaf eksikcileriyle*” belediyeler tarafından konulmuş nizamaya aykırı hâl ve hareketlerde bulunanlardan belediye meclisi kararıyla belirli bir miktarda “*ceza-yı nakdî*” tahsiline izin verilmişti. Ancak belediye daireleri dışında olarak mahkeme ve başka meclislerin kararıyla tahsil edilen para cezaları belediyelere ait olmayacaktı. Bu tür “*ceza-yı nakdî*”ler merkezî hazineye aitti ve ancak merkezî hazine tarafından hapisanelerin tamiri ile ilgili masraflar için kullanılmaktaydı. Durum böyle iken bazı yerlerde bu ayrıma önem verilmediği için çeşitli karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Maliyeye göre, maliye tarafından belediyelere terk edilen gelir kaynakları belediyelerin göreceği işler için yeterlidir ve belediye meclisleri tarafından karar verilen “*ceza-yı nakdî*”ler belediyeye, diğer meclis ve mahkemeler tarafından verilen “*ceza-yı nakdî*”ler ise merkezî hazineye aittir. İlgili yazı, belediyelerin bu tür ceza gelirlerinin hesap defterlerini tutmakla mükellef olduklarını hatırlatarak sona erdirilmiştir.⁷²

“Emanet”ten “İltizam”a: Lefkoşa’da “Zebhiyye” Rüsûmunun Tahsili

1869 yılında alınan kararla Kıbrıs’taki *Zebhiyye* vergisinin “*emanet*” yöntemiyle tahsil edilmesi kararlaştırılmıştı. Bununla birlikte yaklaşık 2 yıl sonra Lefkoşa Belediye Meclisi’nin söz konusu vergiyi tahsilde “*iltizam*” usulünü kabul ettiği görülmektedir. Belediye meclisi kararına göre “*Lefkoşa Zebhiyye Rüsümü*” 1 Eylül 1287-31 Ağustos 1288 (13 Eylül 1871-12 Eylül 1872) tarihlerini kapsayacak şekilde bir yıllığına iltizama verilmiştir. Nazlı oğlu Mehmet Ağa, kardeşi Ahmet Ağa’nın kefil olmasıyla yıllık 7.300 kuruş bedel ile Lefkoşa Belediyesi kesimhane vergisini iltizamına almıştır. Belediyenin kararında ayrıca söz konusu miktarın önceki yılınkinden yüksek olduğu ve adı geçen verginin “*maktu‘an ihalesi*”nin “*emaneten idaresinden hayırlı*”

72 KKTC Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi, *Mutasarrıflık Defterleri*, No:5, s. 37. Tebligatın tarihi “9 Muharrem 1289 ve 24 Şubat 1288” olarak yazılmış ise de defterdeki diğer belgelerin tarihi ile 24 Şubat 1288 tarihinin miladi karşılığı dikkate alındığında, aslında kastedilen tarihin “9 Muharrem 1290 ve 24 Şubat 1288” olduğu ortaya çıkmaktadır. Rumi 24 Şubat 1288 tarihinin karşılığı da “8 Mart 1873”tür. Türk Tarih Kurumu tarih çevirme sitesinde 9 Muharrem 1290 tarihinin miladi karşılığı 9 Mart 1873 ve 25 Şubat 1288 olarak hesaplanmaktadır. Günümüzde yapılan bu tür çevirilerde 1 günlük fark çıkabileceğinden bu çalışmada metindeki Rumi “24 Şubat 1288” tarihi esas alındı. Bu tarihin miladi karşılığı ise 8 Mart 1873’tür.

olacağı bu şekilde anlaşılmıştır. Belediyenin söz konusu kararı, Lefkoşa'daki sancak meclisi tarafından 9 Aralık 1871 tarihinde onaylanmıştır.

Azledilen Lefkoşa Belediye Başkanları ve İstifa Eden Meclis Üyeleri

1874 yılı sonunda Lefkoşa Belediye başkanı Kâmil Efendi idi. Kâmil Efendi başkanlık yanında “kitabet” ve “sandık emniyeti” görevlerini de üstlenmişti. Bununla birlikte Lefkoşa'daki Sancak İdare Meclisi tarafından Kıbrıs Mutasarrıfına bir yazı gönderilmiştir. İlgili yazıya göre Kâmil Efendi “*bî-hakkın ifâ-yı vazîfe-i memuriyete gayr-ı muktedir*” olduktan başka Lefkoşa'nın “*tenzîfât ve islahatıyla beraber erzak ve es'ârının dahi revâ'ic-i mutedile ve lâyhakada fûruht ve tedarikince nezâret ve dikkat-i lâzıme icrâsı*” belediye başkanlarının görev ve sorumluluklarından olmasına rağmen Kâmil Efendi bu konularla ilgilenmemiştir. Belediye borçlarının ödenmeden kalması da ileride olumsuz sonuçlara neden olacağından Kâmil Efendi'nin azli ve yerine daha önce bu görevde başarısı ispatlanmış olan Karpaz Nahiyesi eski Müdürü İbrahim Efendi'nin tayin edilerek “*kitabet ve sandık emaneti*” görevlerinin de kendisine verilmesi mutasarrıfıya arz edilmiştir. Bu görevler karşılığında İbrahim Efendi'ye aylık 500 kuruş maaş tahsisi de istenilmiş ve talep 24 Aralık 1874 tarihinde onaylanmıştır.⁷³

İbrahim Efendi'nin çok uzun süre bu görevleri ifa etmediği anlaşılmaktadır. Çünkü yaklaşık bir yıl sonraki benzer bir yazı belediye başkanı, sandık emini ve kâtip olarak Ahmet Nazif Efendi'den bahsetmektedir. 10 Şubat 1876 tarihli söz konusu yazı hemen hemen yukarıdaki ile aynıdır ve Ahmet Nazif Efendi'nin azli talep edilmektedir. İlgili yazı Ahmet Nazif Efendi'nin yerine “*sadakat-i iffet ve istikamete ve kanunen mahdud ve muayyen olan vezâ'ifin enva'ı aksamına vakıf olan Kıbrıs asâkir-i zabtiyesi*” eski Tabur Ağası Naim Efendi'nin 13 Şubat 1876 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere tayin edilmesi talebiyle sona eriyordu. Kayıtta dikkati çeken önemli noktalardan birisi de Naim Efendi'nin “*maaş-ı muhassasıyla tayin*” edilmiş olmasıdır.⁷⁴ Belediye başkanlarına maaş tahsisi öngörülmediğine göre, buradaki “*maaş-ı muhassas*” ifadesini “*sandık emniyeti ve kâtiplik maaşı*” olarak değerlendirmek gerekmektedir.

1876 yılı ortalarında yaşanan bir başka olay ise Lefkoşa Belediye Meclisi üyelerinden üçünün istifa etmesidir. Hüseyin Efendi, Mihail Bodono ve Hacı Antoni

73 BOA, TŞR.KB.d., No: 30, s. 86.

74 BOA, TŞR.KB.d., No: 30, s. 105.

“*Ağalar*” üyelikten istifa etmiş olup istifa nedenleri ilgili kayıta açıklanmamıştır. Boşalan üyelikler için yeniden seçim yapılmış ve Dellalbaşlı Ahmet, Bazırgan Yanko Hristofidi ve Hristofaki Milo “*Ağalar*” seçiminde gerekli oyu alarak Lefkoşa Belediye Meclisi üyesi olmuşlar ve üyelikleri 16 Temmuz 1876 tarihinde Lefkoşa İdare meclisi tarafından onaylanmıştır.⁷⁵

Belediye Başkanlarının Maaşı Meselesi

Hasan Samani'nin belirttiğine göre, belediye meclisini oluşturacak altı üye “*emlak ve arazi sahipleri*” arasından seçilecek ve bu kişiler maaşsız olarak hizmet edeceklerdi. Belediye başkanı ise “*mevcut memurlar*” arasından atanacak, belediyede istihdam olunacak “*kâtip ve sandık emini*” maaşlı olacak ama maaşları 500'er kuruşu geçmeyecekti.⁷⁶ Bu ifadeler belediye başkanları için ayrı bir maaş tahsisinin öngörülmediğini göstermektedir ki, mevcut uygulamalar da bu yönde olmuştur. Yukarıdaki kısımda belirtildiği üzere 1874-1876 yıllarında Lefkoşa belediye başkanlığı yapanlara ayrıca bir de başkanlık maaşı ödenmemişti. Bununla birlikte, söz konusu tarihler arasında Lefkoşa belediye başkanı olarak ismi geçen Kâmil Efendi, İbrahim Efendi, Ahmet Nazif Efendi ve Naim Efendi üç görevi (başkanlık, sandık emniyeti ve kâtiplik) birden üstlenmişlerdi. “*Sandık emniyeti ve kâtiplik*” görevleri ücretli olduğundan, bu uygulama aslında belediye başkanları için bir çeşit gelir temin etme yolu olarak belirlenmiş olmalıdır. Çünkü normalde maaşsız olan belediye başkanları söz konusu fiili durumla maaş almaya hak kazanıyorlardı.

14 Kasım 1877 tarihli bir belge de belediye başkanlarının normalde maaşsız oluşlarını teyit etmektedir. Kayda göre, Leymosun Kaymakamlığı'ndan Lefkoşa Mutasarrıflığı'na 14 Kasım 1877 tarihli bir yazı ulaşılmış ve ilgili yazıda Leymosun Belediye Başkanı Fethi Efendi'ye maaş tahsisi talep edilmiştir. 9 Ocak 1878 tarihinde konuyu görüşen Lefkoşa İdare Meclisi, Leymosun Belediye Başkanı Fethi Efendi'nin hizmet ve gayretlerinin takdire şayan olduğu ve bu nedenle de yeterli miktarda maaş ve ödül tahsisine layık bulunduğu sonucuna varmıştı. Böyle olmakla birlikte, “*ne çare ki belediye rüesasına maaş tahsisine nizamât-ı mevzu'â gayr-i müsaid ve Meclis-i Mebusan'dan tanzim olunan beledî kanun layihaları*” hükümleri de gayri müsaid olduğundan Lefkoşa İdare Meclisi talebin reddine karar vermek durumunda kalmıştır.

⁷⁵ BOA, *TŞR.KB.d.*, No: 31, s. 59.

⁷⁶ Samani, “Tanzimat Döneminde Kıbrıs'ta Modern Belediyeciliğin Başlangıcı ve Lefkoşa Belediyesi”, s. 598-599.

Belediyelerin Harcamaları ve Hesaplarının Denetlenmesi

Kıbrıs'ta kurulan belediyelerin çok zengin gelir kaynakları olmasa da bir miktar paranın söz konusu yeni kurumun hazinesini oluşturduğu görülmektedir. Bu azlığa rağmen doğrudan belediyelerle alakası olmayan durumlar için belediyeler tarafından harcama yapılmıştır. Kıbrıs adası H.1284 (M.1867-68)-H.1286 (M.1869-70) yılları arasında Cezayir-i Bahri Sefid Vilayeti'ne bağlı bulunan bir sancak idi.⁷⁷ Kıbrıs'ta modern belediyelerin kurulması bu yıllara rastlamaktadır. Bu dönemde vilayet merkezinde oluşturulan “Meclis-i Umûmî”ye Kıbrıs'tan 6 kişi (her kazadan bir kişi) katılmıştı. Bu kişilerin masraflarını oluşturan toplam 3.500 kuruşun ilgili kazaların belediye sandıklarından (Lefkoşa 450, Tuzla 1.000, Leymosun 750, Baf 500, Girne 400 ve Mağusa 400) ödenmesine 16 Ocak 1871 tarihinde Lefkoşa'daki İdare meclisi tarafından karar verilmiştir.⁷⁸ İstanbul'dan Kıbrıs Mutasarrıflığına yazılan 13 Haziran 1872 tarihli bir yazıda ise “*aşî amelîyatını icra etmek için taşraya gönderilecek*” doktorlara ve diğer görevlilere verilecek “*maaş ile bir mahalden diğer bir mahale*” giderken kiralayacakları hayvanların ücreti ve diğer gerekli harcamaların belediye sandıklarından karşılanmasının uygun olacağı bildirilmiştir.⁷⁹

Bazı harcamalar ise doğrudan belediyelerin görev alanı ile ilgiliydi. 1875 yılında Lefkoşa Belediyesi “belediyeye müracaat eden” ya da herhangi bir nedenle belediyeye davet olunan bazı Hristiyanlar Türkçe bilmediklerinden bir tercüman istihdamına karar vermişti. Söz konusu tercüman hem tercümanlık yapacak hem de belediyeye gelen Türkçe olmayan evrakı Türkçeye tercüme edecekti. Belediye Meclisi kararına göre bu iş için en uygun aday “otuz beş seneden beri Devlet-i Aliyye'de istihdam olunarak şimdiki halde” boşta ve işe hazır durumda bulunan Pavlaki idi. Belediye Meclisi'nin 27 Temmuz 1875 tarihinden başlamak ve aylık 150 kuruş maaşla Pavlaki'nin tercüman olarak işe alınması kararı Lefkoşa İdare Meclisi tarafından uygun bulunmuştur.⁸⁰ 1876 yılında ise Lefkoşa'da yol tamiri için istihdam olunan Mihail Efendi'nin 33 günlük çalışması karşılığında ödenmesi

77 Kıbrıs Mutasarrıfı Sait Paşa'ya yazılan 20 Rebiülahir 1287 (20 Eylül 1870) tarihli yazıda Kıbrıs'ın Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti'nden ayrılarak müstakil Mutasarrıflık olduğu bildirilmiştir. Bk. Dionysiou, *The Implement of the Tanzimat Reforms in Cyprus (1839-1878)*, s. 221-223.

78 BOA, *TŞR.KB.d.*, No: 30, s. 46

79 KKTC Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi, *Mutasarrıflık Defterleri*, No. 5, s. 13.

80 BOA, *TŞR.KB.d.*, No: 30, s. 94.

gereken 500 kuruş 30 paranın belediyece ödenmesi onaylanmıştır.⁸¹ Aynı yılda Lefkoşa su yollarının tamiri gerekmiş, bu tamirat için 966 kuruş harcanmış ve masrafın temini için kurulan özel bir komisyon marifetiyle söz konusu tamirattan istifade eden ev sahiplerden para toplanmıştı. Bununla birlikte, Belediye Meclisi yine de bu konuda İdare Meclisi'ne bir yazı yazarak masrafın toplanan paradan mı yoksa belediye sandığında bulunan paradan mı karşılanmasının uygun olacağını sormuştur. İdare Meclisi mevcut paranın şehir içindeki başka masraflar için gerekli olduğunu belirterek bahsi geçen tamirat için ise o amaçla toplanmış paranın kullanılmasına karar vermiştir.⁸²

1867 tarihli *Vilâyâtta Belediye Meclislerinin Suret-i Tertibi ve Memurlarının Vezâfi Hakkında Talimat*'in beşinci bendinde açıklandığı üzere belediyeler “*ne miktar vâridât ve hasulat olur ise*” günlük olarak ilgili defterlere tarih ve ismiyle yazmak ve her ay sonunda belediye sandığının hesabını görüp kayıt altına almakla mükellef idiler.⁸³ Bununla birlikte, belediyelerin kuruluşu sürecinde yaşanan kimi sorunlara benzer sorunların belediyelerin gelir-gider hesaplarının düzenlenmesi konusunda da yaşandığı anlaşılmaktadır. Maliye Nezâreti'nden Kıbrıs Mutasarrıflığı'na gönderilen 29 Mayıs 1871 tarihli bir yazı, Kıbrıs'taki belediyelerin Rumî 1285 (13 Mart 1869-12 Mart 1870) senesi “*irâd ve masraf defterlerinin henüz*” gönderilmemiş olduğunu belirterek bir an önce ilgili defterlerin hazırlanarak gönderilmesini istiyordu.⁸⁴

Anlaşıldığına göre, söz konusu gelir-gider defterleri hazırlanarak kısa süre içinde gönderilmiştir. Ancak bunun üzerine Maliye'den Kıbrıs Mutasarrıflığı'na ilginç bir cevabi yazı gelmiştir. Yazıya göre, Kıbrıs mutasarrıflığı 2 Temmuz 1871 tarihli yazısı ekinde 1285 (13 Mart 1869-12 Mart 1870) mali yılı gelir-gider hesaplarını özet bir hesap pusulası şeklinde göndermiş ve 1286 (13 Mart 1870-12 Mart 1871) mali yılı gelir-gider hesaplarının da kısa süre içinde gönderileceğini bildirmiştir. Buna göre, Kıbrıs belediyeleri 1869-1870 mali yılında 36.389 kuruş gelir elde etmiş ve 22.041 kuruş da harcama yapmıştı. Mevcut nakit miktarı ise 14.348 kuruş 17 paraydı.

Bu özet hesap bildirimini maliyeyi tatmin etmemiş ve söz konusu hesaplamının ayrıntılı olarak yapıp gönderilmesi talep edilmiştir. Yazıya göre, Kıbrıs Muta-

81 BOA, *TŞR.KB.d.*, No: 31, s. 34.

82 BOA, *TŞR.KB.d.*, No: 31, s. 82

83 “*Vilâyâtta Belediye Meclislerinin Suret-i Tertibi ve Memurlarının Vezâfi Hakkında Talimat*”, *Düstur*, Cüz-i sâni, Matbaa-i Amirede Tab' Olunmuştur. Sene 1289, s. 492.

84 KKTC Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi, *Mutasarrıflık Defterleri*, No. 11.

sarrıflığı bahsi geçen 36.389 kuruşun hangi gelir kaynaklarından sağlandığını ve harcandığı belirtilen 22.041 kuruşun ise hangi masraflar için harcandığını açıkça izah edecekti. Bunlar yapılmadığı takdirde “belediye muhasebelerinin tamamlanmış” sayılmayacağı vurgulanmıştır. Aslında hazinenin öğrenmek istediği iki temel nokta vardı:

1. Hazine tarafından belediyelere terk olunan ve hazinece verilen özel talimata uygun olarak yeni ihdas edilen vergilerin “*idare ve ihalesinde bedel ve hasılatı neye baliğ*” olmuştu?

2. Vilayâtın İdare-i Umûmiye Nizamnamesinin 126. Maddesine göre belediye meclisinin tahsilinde yetkili olduğu “*sair şeylerden ne miktar hasılat*” meydana gelmişti?

Sonuç olarak yukarıdaki iki soruya cevap olacak şekilde hesap dökümü talep ediliyordu. Hazine bu bilgilerden hareketle genel gelir kaynaklarından olup da belediyelere tahsis olunan vergilerin merkezî hazine kayıtları ile uyum içinde olup olmadığı da bilmek istiyordu. Bu nedenle Kıbrıs'tan gönderilecek hesap dökümünde;

1. Kıbrıs'ta belediyelerin kuruluş yılı olan 1284 (1868) senesi “*bedelâtı ve mukabilinde dahi*” yapılan harcamaların ayrıntıları açıkça gösterilecekti.

2. 1285 (1869-1870) ve 1286 (1870-1871) mali yılı muhasebe defterleri de o şekilde düzenlenip gönderilecekti.

3. 1286 (1870-1871) mali yılı muhasebe defteri hazırlanırken 1285 senesi muhasebe defterindeki gelir esas alınacaktı.

Maliye son olarak ise büyük miktardaki harcamaların sorulmadan yapılmamasını özellikle talep ediyor ve yukarıdaki noktalara dikkat edilmesini istiyordu.

13 Haziran 1872 tarihli olan ve Lefkoşa Mutasarrıflığı'na gönderilen bir başka yazı da yine belediye muhasebe defterleriyle ilgilidir. Yazıya göre, “*belediye dairelerinin beher sene miktar-ı varidât ve masarîfâtını*” içeren “*birer muhasebe defterinin*” düzenlenerek gönderilmesi gerekli iken “*Kıbrıs ceziresindeki devâirin müddet-i malûme muhasebe defterleri henüz*” gelmemişti. Ayrıca daha önce gelen defterlerin içeriği hakkında talep olunan ayrıntılı “*cevabı da henüz gönderilmemiştir.*” Bu durum mali işlemlerin düzenini aksattığından “*defâtir-i matlubenin hemen ve bundan sonrasının dahi sene be sene*” düzenlenerek gönderilmesi ve merkezce sorulan sorulara ayrıntılı cevaplar veril-

mesi Lefkoşa'ya bildiriliyordu. Mutasarrıflık, merkezden gelen bu yazıyı 11 Temmuz 1872 tarihinde belediye başkanlığına havale etmiştir.⁸⁵

Osmanlı Yönetiminin İngiliz İdaresine Belediye Mirası

1878 yılı ortalarında Kıbrıs'ın yönetimi İngilizlere devredildiği zaman Kıbrıs'taki İngiliz valisi adanın idari, sosyal ve ekonomik durumunu belirten bir rapor hazırlamıştır. 1880 tarihli söz konusu rapor Baf ve Girne'de belediye meclisinin varlığından bahsetmemekle birlikte Leymosun, Mağusa, Tuzla ve Lefkoşa'da belediye idaresinin bulunduğunu ifade etmektedir. Rapora göre, özellikle umumî tuvaletler, yiyecek maddelerinin denetimi, ölçülerin kontrolü gibi konularda Limasol'da gün geçtikçe iyi çalışan bir belediyeye olan ihtiyaç artmaktaydı.⁸⁶ Mağusa ve Maraş kasabalarını kapsayan Mağusa Belediyesi “*hâlâ emekleme durumunda/bebeklik çağında*” bulunurken⁸⁷ Larnaka Belediyesinin çalışmaları ise ihtiyaca cevap vermiyordu. Kanalizasyon/lağım konusundaki çalışmalar yetersizdi, sığırlar sahilde kesiliyordu, leş yiyen sayısız köpek mevcuttu, kasabada aydınlatma sistemi yoktu, dar ve dolambaçlı yollar görünmez tehlikelerle doluydu, umumî tuvalet ve belediye zabıtası mevcut değildi.⁸⁸ Lefkoşa'daki belediye çalıştığı görülen tek belediye idi.⁸⁹

Sonuç

Kıbrıs'ta modern belediye teşkilatının kurulması için ilk girişim 1682 yılında Kıbrıs Mutasarrıfı Ziya Paşa'nın girişimi ile başlamış ise de asıl gelişme 1867 yılındaki *Vilayatta Devâir-i Belediye Meclislerinin Vezâif-i Umûmiyyesi Hakkında Talimat*'ın bir sonucu olarak yaşanmıştır. Söz konusu talimatın bir sonucu olarak Kıbrıs'ta modern belediyeler 1868 yılı başından itibaren kurulmaya başlanmış ve bu süreç Lefkoşa, Tuzla, Baf, Mağusa ve Leymosun kazalarında 1868 yılında tamamlanmıştır. Girne'de ise belediye teşkilatının kurulması ancak 1870 yılında mümkün olmuştur. İncelenen dönemde gayrimüslim belediye başkanına rastlanmazken gayrimüslim belediye meclisi üyelerinin var olduğu tespit edilmiştir. 1871 yılına gelindiğinde ise tüm eksiklik ve sorunlarına rağmen Kıbrıs'ta modern belediye teşkilatının kuruluşu üç yıl içinde tamamlanmış görünmektedir.

85 KKTC Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi, *Mutasarrıflık Defterleri*, No: 5.

86 KKTC Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi, *Cyprus Reports*, 1880,1881, 1882, (Basım yılı ve yeri yok), s. 41.

87 KKTC Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi, *Cyprus Reports*, s. 85.

88 KKTC Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi, *Cyprus Reports*, s. 192-193.

89 KKTC Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi, *Cyprus Reports*, s. 244-245.

Belediyeler için önem arzeden meselelerden birisi yeni kurumun gelir kaynakları meselesidir. Bu bağlamda, belediyelere gelir temin etmek için daha önce kaldırılmış olan bazı vergiler yeniden tahsil edilmeye başlanmıştır. “*Zebhiyye*”, “*Dellaliyye*”, “*Kantar*”, “*Külecilik*”, “*Hayvan*” ve “*Bac-ı Bazar*”, “*Damga*” ve “*Tahmishane*” vergileri ile tartı ve ölçü nedeniyle ya da belediyelerin uygulamaya koyduğu usullere aykırı hareket edenlerden alınacak “*ceza-yı nakdi*”, belediyelerin başlıca gelir kaynakları olarak belirlenmiştir. Vergilerin tahsilinde “*emanet*” usulünün kullanılması kabul edilmiş ise de kısa süre sonra “*iltizam*” usulü uygulanmaya başlanmıştır.

Kıbrıs'ta belediyelerin kuruluş ve çalışma aşamalarında sorunlar yaşandığı gibi gelir ve gider hesaplarının özenli bir şekilde tutulmasında da problemler olduğu ortaya çıkmaktadır. Belediye başkanlarının yetersizlikleri sebebiyle görevlerinden alındığı, belediye başkanlarının başkanlık, kâtiplik ve muhasebecilik işlerini de yürüttüğü görülmektedir. Benzer şekilde yıllık gelir-gider hesaplarının kuruluş süreci içinde istenildiği ölçüde ayrıntılı olarak tutulmamış olmasının belediyelerden beklenen hizmetlerin yerine getirilmesini zorlaştırdığı söylenebilir.

Bütün idari ve mali eksiklik ve sorunlara rağmen idari modernleşme sürecinin önemli bir parçasını oluşturan modern belediyelerin 1868 yılında Kıbrıs'ta kurulduğu görülmektedir. Kıbrıs bu konuda İmparatorluğun birçok yerinden daha erken bir tarihte bu kuruma sahip olmuştur. Bununla birlikte ada yönetimi 1878 yılında İngilizlere devredildiği zaman 1868 yılında kurulmuş olan belediyeler tam anlamıyla çalışan birer kamu kurumu olmaktan oldukça uzakta bulunuyorlardı.

KAYNAKLAR**Arşiv Belgeleri****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi BOA, İstanbul**

Kıbrıs Mutasarrıflığı Defterleri (TŞR.KB.d.).

No:2,10, 30, 31, 38,40.

Meclis-i Vala Riyaseti Defterleri (MVL.).

Dosya No: 788, Gömlek No: 65.

Divan-ı Hümayun Bâb-ı Asafı Defterleri

A.d., Gömlek No: 827.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi (Girne)

Mutasarrıflık Defterleri, No:5.

Mutasarrıflık Defterleri, No.11.

KKTC Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi, *Cyprus Reports*, 1880,1881, 1882.

Basılı Kaynaklar

Düstur, Def'a-i Saniye Olarak Matbaa-i Amirede Tab' ve Temsil Kılınmıştır. Figgurre-i Zilhicce sene 1282.

Düstur, Cüz-i sâni, Matbaa-i Amirede Tab' Olunmuştur, Sene 1289.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.

Dionyssiou, George A., *The Implementation of the Tanzimat Reforms in Cyprus (1839-1878)*, MAM (The House of Cyprus & Cypriological Publications), Nicosia 2009.

Ertürk, Meral, *Kıbrıs'ta Belediyeler ve Türk Belediye Başkanları I: Lefkoşa İlçesi*, Cumhuriyet Gazetesi Matbaası, Lefkoşa y.y.

Hill, George, *A History of Cyprus*, v. 4, Cambridge University Press, Cambridge 1952.

- Jennings, Ronald. C., “Lefkoşa”, *Kubrus*, (Derleme ve Çeviri: Mehmet Akif Erdoğan), Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2010.
- Katsiaounis, Rolandis, Labour, *Society and Politics in Cyprus*, Cyprus Research Center, Nicosia 1996.
- Kyriazes, N., *Kypriaka Hronika*, 12 (1936), s. 208-213.
- Kyrris, Costas P., *History of Cyprus*, Nicosles Publishing House, Nicosia 1985.
- Luke, Harry, *Cyprus under the Turks*, Oxford University Press, London 1921.
- Miralay, Mustafa Miralay, *Belediyelerimiz: Kıbrıs'ta Belediyelerin Dünü ve Bugünü*, (?), Lefkoşa 1984.
- Oktay, Tarkan, “Osmanlı Döneminde Modern Belediye Kurumunun Doğuşu ve Gelişimi”, (Eds) Erol Özvar ve Arif Bilgin, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayını, İstanbul 2008, s. 393-396.
- Ortaylı, İlber, “Belediye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 398-402.
- Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2012.
- Sakellarios, Athanasios, *Ta Kypriaka: Htoi Geographia, Istorika kai Glossa tis Nisou Kyprou apo twon Arhaiotitewn Mehri Simera* (Τα Κυπριακά : ήτοι γεωγραφία, ιστορία και γλώσσα της νήσου Κύπρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα), v. 1, (Athens: 1890).
- Samani, Hasan, *Tanzimat Devrinde Kıbrıs (1839-1876)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006.
- Samani, Hasan, “Tanzimat Döneminde Kıbrıs'ta Modern Belediyeciliğin Başlangıcı ve Lefkoşa Belediyesi”, *Belleten*, 82/294 (2018), s. 588-626.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul'da Sosyal Bir Problem Olarak Kumar İleti

Feyza Kurnaz Şahin*

Öz

Bu çalışmanın temel amacı, II. Meşrutiyet döneminde İstanbul'da toplumsal hayatı derinden etkileyen kumar illetinin yaygınlaşmasının sebeplerini ve Osmanlı Devleti'nin buna yönelik aldığı tedbirleri irdelemek olarak tanımlanır.

II. Meşrutiyet dönemi, kronolojik olarak kısa bir zaman aralığını oluştursa da ekonomik ve toplumsal açıdan birçok sarsıntının yaşandığı, tarihsel açıdan çarpıcı bir süreci ifade eder. Bu dönemde görülen sıra dışılığa; XIX. yüzyılda başlayan ve XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar süren savaşların etkileri, toprak kayıpları, meşruti yönetimle ilgili yaşanan siyasal gerilimler, özgürlükçü ortam, sosyo-ekonomik krizler, ödenemeyen maaşlar, göçler, Avrupa'nın kültürel ve fiziksel etkisine açık olma durumu etkili olmuştur. Yaşanan sosyal, ekonomik ve siyasal gerilimler toplumu derinden etkilemiş sosyal yapıda çözümler baş göstermiştir. Bu dönemde içki, kumar, sefâhat ve fuhuş gibi eylemlerin artışı sosyal çözülmenin varlığına işaret etmektedir.

II. Meşrutiyet döneminde kumar illeti toplumun sosyal ve ahlaki yapısını sarsıcı boyutlara ulaşmış, aile yapısı zarar görmüş, özellikle memurlar arasında kumarın yayılması devletin itibarını sarsmıştır. Kumarın toplumsal bir hastalığa dönüşmesi Osmanlı hükümetlerinin tedbir almasını gerekli kılmış, ancak yapılan yasal düzenlemeler ve alınan polisiye tedbirler kumarı önleyememiştir.

İstanbul, devletin başkenti olarak mevcut sorunları ve gerilimleri en derinden hisseden şehir olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı tarzı bir başkente dönüşme sancuları çeken şehirde, aynı anda Batılı yaşam tarzı da etkili olmaya başlamıştır. Bu meyanda eğlence hayatı renklenmiş, kulüpler, barlar, lokantalar, gazinolar ve oteller yeni eğlence mekânlarını oluşturmuştur. Osmanlı başkentinin geleneksel dokusu

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölüm Başkanlığı, Afyonkarahisar/TÜRKİYE, fsahin@aku.edu.tr ORCID: 0000-0002-4858-1639
DOI: 10.37879/belleten.2020.1143

Makale Gönderim Tarihi: 06.01.2019 – Makale Kabul Tarihi: 11.08.2020

bozulmuş, kahvehanelerde ve diğer mekânlarda içki, kumar ve sefâhat belirgin hale gelmiştir.

Araştırmann temel kaynağını Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivindeki belgeler oluşturmuştur. İlaveten dönemin süreli yayınlarından yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kumar, Osmanlı İmparatorluğu, II. Meşrutiyet, Kumar Önleyici Tedbirler, Kahvehane.

Gambling Malady as a Social Problem during the Second Constitutional Period in Istanbul

Abstract

The primary purpose of this study is to examine the reasons for the spread of gambling malady, which deeply affected social life in Istanbul during the Constitutional Monarchy period and the measures taken by the Ottoman State against gambling.

Although the Second Constitutional Period chronologically constituted a short period of time, it was a historically striking process in which many shocks lived in economic and social terms. The problems encountered in this period were the results of the wars from the 19th century onward, land losses, political tensions related to the constitutional management, libertarian environment, socio-economic crises, non-paid salaries, immigration, and the state of being open to European cultural and physical influence. The social, economic, and political tensions experienced during this period influenced the society deeply, and disintegration appeared in the social structure. Increased actions such as drinking alcohol, gambling, debauchery, and prostitution during this period indicate the existence of social decay.

During the Second Constitutional Period, the gambling malady reached a shaking dimension to the social and moral structure of the society, the family structure was damaged, and the spread of gambling among the civil servants, in particular, undermined the reputation of the state. Gambling, which became a common illness, forced the Ottoman governments to take preventive measures, but the legal regulations and the preventive police measures failed to prevent gambling.

İstanbul, the capital city of the Ottoman Empire, has been the city that felt the existing problems and tensions the most deeply. This city was while experiencing the pains of transformation to become a western-style capital since the second half of the 19th century also hosted to a western lifestyle. In this respect, nightlife was enlivened, and clubs, bars, restaurants, casinos, and hotels formed the new places of entertainment. The traditional pattern of the capital of the Ottoman State was degenerated, and

drinking alcohol, gambling, and debauchery became common in coffeehouses and other places.

The primary sources of this study are the documents from the Ottoman Archives of the Presidency. Moreover, periodicals published during this period were used as sources in this study as well.

Keywords: Gambling, Ottoman Empire, Second Constitutional Period, Anti-Gambling Measures, Coffeehouse.

Giriş

Kumar; Arapça kökenli “*kimâr*” kelimesinden gelmekte olup Türk Dil Kurumu sözlüğünde “*ortaya para koyarak oynanan talih oyunu*” olarak tanımlanır.¹ Misalli Büyük Türkçe sözlüğünde, “*para karşılığı ve para kazanmak için oynanan oyun*” olarak ifade edilmiştir.² Türk Hukuk Lügatinde ise, “*kazanç kastiyle icra kılınan kâr ve zarar, baht ve talihe bağh bulunan oyunlardır*” şeklinde belirtilmiştir.³ Geniş manada kumar; “*şans ve becerinin birlikte veya tek başına söz konusu olduğu bir olay yahut yarışmanın ya da belirsiz bir olayın sonucu üzerine bahse tutuşma ve bu yolla kazanç elde etme*” anlamını da taşımaktadır.⁴

Çalışmada kullanılan arşiv belgelerinde Osmanlı hükümetlerinin kumarı, sosyal, ekonomik ve ahlaki bir sorun olarak gördüğü tespit edilmiştir. Yazışmalarda devlet adamları suç sayılan kumara bulaşanların ahlakî ve dinî bakımdan da zaafa uğradığını sıklıkla ifade etmiş, kumarın önlenmesi ve kumar suçu işleyenlerin cezalandırılması için de yasal düzenlemeler yapmışlardır. Bu anlamda öncelikli olarak 1851⁵ ve 1858 tarihli Ceza Kanununa kumarın suç olduğuna ilişkin esaslar konulmuştur.⁶ Yine 1869 Askerî Ceza Kanunnâmesinde kumar oynayan askerlere

1 *TDK Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. bs., Ankara 2011, s. 1524.

2 İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C 2, Kubbealtı Lugati, 4. bs., İstanbul 2011, s. 1811.

3 *Türk Hukuk Lügati*, haz.: Türk Hukuk Kurumu, Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü Yayınları, 3. bs., Ankara 1991, s. 206-207.

4 Ali Bardakoğlu, “Kumar”, *İslam Ansiklopedisi*, C 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 2002, s. 364.

5 Ahmed Lütfi, *Mir'at-ı Adalet Yahud Tarihçe-i Adliye-i Devlet-i Aliye*, Naşiri: Kitapçı Ohannes, Matbaa-i Nişan Berberyan, İstanbul 1304, s. 127; Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Diyarbakır 1986, s. 821-831; Mehmet Akif Aydın, “Osmanlı Ceza Hukuku”, *İslam Ansiklopedisi*, C 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1993, s. 481-482; Mustafa Şentop, “Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C 3, S. 5, (2005), s. 653.

6 “Ceza Kanunnâme-i Hümayunu”, 28 Zilhicce 1274/9 Ağustos 1858, *Düstur*, Tertip I, C I, Mat-

verilecek cezalar belirlenmiş⁷ ve 17 Ağustos 1907 tarihli Polis Nizamnâmesinde de kolluk kuvvetinin kumarla ilgili alması gereken önlemler hakkında hükümler yer almıştır.⁸

Şer'i ve hukuki olarak yasaklanmasına rağmen Osmanlı ülkesinde kumar her dönem görülen bir alışkanlık olmuştur. Ancak savaş dönemlerinin olağanüstü koşullarında bu tür alışkanlıklar yaygınlık kazanmıştır. Bunun yanında ekonomik ve sosyal buhranlar nedeniyle toplumsal yaşantının derinden sarsıldığı süreçlerde, halk arasında sakıncalı olarak görülen kumar, içki, sefâhat ve fuhuş gibi alışkanlıklar artmıştır. Bu cümleden olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu şartların varlığı dikkat çekmektedir. Zira Kırım Savaşı sırasında yaşanan finansal krize bağlı olarak Osmanlı hükümeti orduda bulunan subay ve neferlerin maaşlarını dahi ödeyemeyecek duruma düşmüştür. Bu soruna çözüm bulmak için orduların bulunduğu bölgedeki servet sahibi kişilerden iane toplandığı görülmüştür. Ancak iç kaynaklar savaşın finansmanında yetersiz kalınca savaşın getirdiği yeni masraflar ve bütçe açığı Osmanlı Devleti'ni farklı arayışlara sevk etmiştir. Zor durumda olan Osmanlı maliyesi, savaşın getirmiş olduğu yeni yükleri karşılayabilmek amacıyla tarihinde ilk kez dış borçlanmaya gitmiştir. Ülkenin içinde bulunduğu finansal krize bağlı olarak borçların geri ödemeleri sıkıntıları daha da artırmıştır.⁹ Bu durum toplumsal bazı travmaların yaşanmasına, kumar gibi suç sayılan bazı fillerin aleni hale gelmesine sebep olmuştur.

II. Meşrutiyet döneminde İstanbul'da toplumsal hayatı derinden etkileyen kumar illetinin yaygınlaşmasının sebeplerini ve Osmanlı Devleti'nin buna yönelik aldığı tedbirleri irdelemek çalışmanın temel amacını oluşturmuştur. Bunun yanında ku-

baa-yı Amire, 1289, s. 591; Akgündüz, *age.*, s. 873; Senem Öner, *Çeviri Yoluyla Kanun Yapmak: 1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunu'nun 1810 Tarihli Fransız Ceza Kanunu'ndan Çevrilmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. Ekler-64.

7 Cumhuriyet Başbakanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.), nr. 657/58, s. 8, Tarih: 10 Teşrinievvel 1329/23 Ekim 1913.

8 "Polis Nizamnâmesi", *Düstur*, Tertip I, Mütemmim, Hilal Matbaası, 15 Muharrem 1269-8 Recep 1325, Dersaadet Zilkade 1335, s. 637; Ali Dikici, "II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Miras Kalan İç Güvenlik Anlayışı ve Polis Teşkilatı", *Türk İdare Dergisi*, S. 479, (Aralık 2014), s. 95.

9 *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, yay.haz., Kemal Gurulcan vd., Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2006, s. 211-213; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 231; Necdet Aysal, "Kırım Savaşı'ndan Lozan Barış Antlaşması'na Osmanlı Dış Borçlarının Tarihsel Gelişim Süreci (1854-1923)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi (Lozan Antlaşması Özel Sayısı)*, S. 53, (2013), s. 6.

marın sosyal boyutları hakkında yeterli araştırma bulunmadığından ve bu hususta bilimsel bilgiyi elde etmek gerekli görüldüğünden çalışma bu alandaki boşluğu doldurmak amacıyla yapılmıştır. Araştırmada Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde mevcut Babiali Evrak Odası, Dahiliye Nezareti, Yıldız, Maarif ve Şura-yı Devlet evrakı esas alınmıştır. Bunun yanında *Sebülürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, *Servet-i Fünun*, *Sabah ve Tanin* gibi dönemin süreli yayınlarından da yararlanılmıştır.

1. Osmanlı Toplumunda Kumarın Artışının Nedenleri

Osmanlı toplumunda XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kumarın yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Yaşanan ekonomik sıkıntılar ve savaş koşulları Osmanlı toplumunun gelir dağılımını etkilemiştir. Öte yandan 1853-1856 Kırım Savaşı sırasında Osmanlı başkentine gelen Rus esirler kaldıkları bölgelerde eğlence hayatını değiştirmiş, bu durum kumar alışkanlığını da görünür hale getirmiştir.¹⁰

Öte yandan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yaşanan finansal krizler, Osmanlı toplumunun sosyal ve ekonomik yapısını derinden etkilemiştir. Savaşta alınan yenilgi, toprak kayıpları, yoğun göç nedeniyle Osmanlı Devleti'nin gelirleri zorunlu giderlerini karşılayamamıştır.¹¹ Devlet akın akın gelen göçmen kitlelerinin işe, nakil ve iskânını sağlamak zorunda kalmıştır.¹² Dış borçlanma ve bilahare borçların ödenememesi sonucunda Muharrem Kararnâmesi imzalanmış ve 1881'de Düyûn-u Umûmiye kurularak Osmanlı gelirlerine el konulmuştur.¹³

II. Meşrutiyet döneminde siyasi çalkantıların yanında ekonomik sıkıntılar da yoğun olarak hissedilmiştir. Zira XIX. yüzyıl boyunca süren savaşlar sonucunda zayıflayan Osmanlı Devleti sosyal, ekonomik ve askeri açıdan sıkıntılı bir sürece girmiştir. Yıllarca devam eden savaşlar nedeniyle pek çok işyeri kapanmak zorunda kalmış, göçler nedeniyle işsizlik had safhaya varmıştır. Dış borçlanmanın giderek artması ve yaşanan mali krizler de toplumsal yapıyı sarsmıştır.¹⁴ Öte yandan II. Meşrutiyet döneminde uygulanan liberal iktisadi politikalar, ticareti yoğunlukla

10 Kemal Yakut - Aydın Yetkin, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Toplumsal Ahlak Bunalımı: Fuhuş Meselesi", *Kebikeç*, Yıl 16, S. 31, (2011), s. 275.

11 Aysal, agm., s. 6.

12 Mehmet Demirtaş, "Osmanlıya Gelen Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları", *Bilgi*, S. 57, (Bahar 2011), s. 38.

13 Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, 8. bs., İstanbul 2013, s. 230-233.

14 Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2016, s. 790-793.

elinde bulunduran gayrimüslimler ve yabancı şirketlerin etkinliğini arttırmıştır. Ancak bu durum Müslüman tüccarı olumsuz etkilemiştir. Zira Müslüman tüccar, yabancı şirketlerle rekabet edecek güce sahip olmadığı için fakirleşmiş, birçok işyeri kapanmış ve işsizlik artmıştır.¹⁵ Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali zorluklar, siyasal krizler, fiyat artışları, maaş ödemelerinde yaşanan sıkıntılar ve göçler, sosyal çözülmeyi beraberinde getirmiş toplumda suç sayılan fiillerde ciddi bir artış yaşanmıştır.¹⁶

Sosyal ve ekonomik krizlerin yarattığı neticelerin yanında kumar, eğlence, içki ve sefâhat gibi alışkanlıkların artışında yaşam tarzı değişikliklerinin etkisinden de bahsetmek gereklidir. Zira XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı gündelik yaşam kültüründe önemli değişiklikler yaşanmıştır.¹⁷ Bu anlamda İngiltere ve Fransa, Kırım Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin müttefiki olduğundan bu dönemde İstanbul'a çok sayıda İngiliz ve Fransız subay aileleriyle birlikte gelecek yerleşmiştir. İngiliz ve Fransız askerlerin İstanbul'a yerleşmesi buradaki sosyal mekânları ve eğlence hayatını değiştirmiştir. Osmanlı payitahtında Batılı yaşam tarzına özgü eğlence mekânları açılmaya ve eğlence hayatı renklenmeye başlamıştır.¹⁸ Batılı yaşam tarzının İstanbul'un bazı bölgelerinde etkili olmasının kumar alışkanlığımı tetiklediği açıktır. Zira özellikle İstanbul (sur içi) ve Galata yoğunlukla gayrimüslimlerin ve yabancıların ikamet ettiği bir bölge olmuştur. Öte yandan denizci ve tüccar gibi marjinal gruplar bu bölgedeki bekâr odalarını tercih etmişlerdir. Bölgede çok sayıda genelev ve meyhane faaliyet göstermiştir. Bu şartlardan kaynaklı olarak Galata ve Beyoğlu bölgesinde farklı bir kültürel yapı oluşmuştur. Burada oteller, kahvehaneler, lokantalar, gazinolar, barlar ve kumar kulüpleri yoğunlaşmıştır. Batılı giyim tarzı, tiyatrosu, tüketim alışkanlığı ile Avrupa ve Osmanlı karışımı bir yapıya kavuşan Galata'da kumar da aleni hale gelmiştir.¹⁹

15 Arzu Varlı - Murat Koraltürk, "II. Meşrutiyet'ten Erken Cumhuriyet'e Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)*, C. IX/20-21, (Bahar-Güz 2010), s. 128-129; Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, 11. bs., İstanbul 2012, s. 460-461.

16 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. bs., İstanbul 1994, s. 1-7; Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılmı ve Direniş 1881-1908*, İletişim Yay., İstanbul 2017, s. 225.

17 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağ'dan Yirminci Yüzyula*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 4. bs., İstanbul 2002, s. 288.

18 Mesut Yolal, *Osmanlı Devleti'nde Şans Oyunları ve Kumar (1800-1923)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep 2018, s. 40-41.

19 Şafak Tunç, *Osmanlı Payitahtında Kahvehane ve Kahvehane Kültürünün Yeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans

Yaşantıdaki bu değişim Osmanlı basınına da yansımıştır. Bu bağlamda basında sefâhat ve refahın toplumsal ahlaki bozduğuna ilişkin ciddi vurgular yapılmıştır. Örneğin Sebülürreşad'ın 12 Eylül 1912 tarihli nüshasında Halil Fahreddin tarafından kaleme alınan yazıda sefâhat düşkünlüğünün bütün toplum kesimlerine bir hastalık gibi yayıldığına ilişkin şu ifadeler yer almıştır;

“Osmanlı memleketi, tevsî’ daire etikçe, sefâhat de olanca kuvvetiyle tevsî’ ediyor. Efrâd-ı milletin ahlaki yavaş yavaş bozulmaya başlıyordu. Bu sefâhat efrâd-ı millette olduğu gibi, ekâbire de sirâyet etmiş ve hatta dünyayı zabt etmeyi işten bile addetmeyen padişahları da yed-i tahakkümüne almışdı. İşte sefâhatin sukût-u ahlakin baş gösterdiği bu zamanlarda fütûhat ve terakkî devri yavaş yavaş kapanmağa ve buna mukâbil inhitat devri açılmağa başlamıştı. Zaten “hikmet-i tarih” de gösteriyor ki herhangi bir hükümetin inkırâzı mutlaka efrâdının sukût-u ahlaka ducâr olmasını müteâkıptır”.²⁰

Kumarın yaygınlaşmasının bir diğer sebebi yasal düzenlemelerin yetersizliğidir.²¹ 1858 tarihli Ceza Kanununun 242. ve 243. Maddelerinin²² kumar oynayan kişiye verilecek cezaya ilişkin net hükümler taşımaması, içki ve kumar gibi alışkanlıkları ortadan kaldırmaya yeterli olmaması kumarın illet haline gelmesine neden olmuştur.²³ Buna yönelik şikâyetler üst düzey yöneticiler tarafından da zaman zaman

Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 38; Yeter Öztürk, *XX. Yüzyıl Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nde İçki ve Yasakları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu 2017, s. 42-43.

20 Halil Fahreddin, “Bizde Ahlak”, *Sebülürreşad*, 30 Ağustos 1328 (12 Eylül 1912), C 9, Adet: 28-210, s. 31; Mustafa Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları, İctihad, Sebülürreşad ve Türk Yurdu'nda Toplumsal Tezler*, Lotus Yayınları, Ankara 2007, s. 279.

21 BOA, Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD.), nr. 891/2, s. 001.001, Tarih: Rebiülevvel 1329/ Mart 1911.

22 “Ceza Kanunnâme-i Hümayunu”, 28 Zilhicce 1274/9 Ağustos 1858, *Düstur*, Tertip I, C I, Matbaa-yı Amire, 1289, s. 591; Akgündüz, *a.g.e.*, s. 873; Öner, *agt.*, s. Ekler-64; Canan Çetinkaya - Kadir Kasalak, Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Piyangoculuk”, *Sobider Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 2, S. 5, (Aralık 2015), s. 468; Canan Çetinkaya, *Osmanlı'nın Son Dönemleri ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Şans Oyunları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Isparta 2015, s. 9-10.

23 BOA, ŞD., nr. 2364/001, s. 01, Tarih: 16 Kanunuevvel 1319/10 Şevval 1321/30 Aralık 1903; BOA, DH.İD., nr. 891/2, s. 001.001, Tarih: Rebiülevvel 1329/ Mart 1911; BOA, ŞD., nr. 2364/001, s. 01, Tarih: 16 Kanunuevvel 1319/10 Şevval 1321/30 Aralık 1903; BOA, DH.İD., nr. 891/2, s. 001,001, Tarih: Rebiülevvel 1329/ Mart 1911; BOA, DH.İD., nr. 891/2, s. 001,001, Tarih: Rebiülevvel 1329/ Mart 1911; BOA, DH.İD., nr. 891/2, s. 001,001, Tarih: Rebiülevvel 1329/ Mart 1911; BOA, DH.İD., nr. 891/2, s. 07,001, 08, 01, Tarih: 15 Ağustos 1326/ 28 Ağustos 1910; BOA, DH.İD., nr. 891/02, s. 002,002, 003, 001, 006, 002, Tarih: 10 Ağustos 1326/ 23 Ağustos 1910; BOA, DH.İD., 891/2, s. 07,001, 08, 01, Tarih: 15 Ağustos 1326/ 28 Ağustos

dile getirilmiştir. Mesela Balkan Savaşları sürecinde askerler arasında içki ve kumarın artması nedeniyle Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa cezaların caydırıcı olmasını önermiş ve mevcut kanunda değişikliğe gidilmesi gerektiğini bildirmiştir.²⁴

Kolluk kuvvetlerinin kumarı önlemek için yeterli titizliği göstermemesi de kumarın artmasının nedenlerinden birisidir. Osmanlı arşiv belgelerine yansıyan verilerde halk, kumar ve fuhuşun önünün alınamamasından polisi sorumlu tutmuştur. Polisin ihmalkâr davrandığı ve gerekli denetimi yapmadığı bu sebeple de kumarın toplumsal bir hastalık haline geldiği dile getirilmiştir.²⁵

2. Kahvehanelerde Kumar

Kahvehaneler Osmanlı toplumunda XVI. yüzyıldan itibaren artmaya başlamış ve mahalle kahvelerinin açılmasıyla ev, cami ve çarşı üçgeni içerisinde geçen gündelik yaşama yeni bir mekân eklenmiştir. Kahvehaneler ilerleyen yüzyıllar içerisinde çeşitlenmiş, tulumbacı kahveleri, esnaf kahveleri, semai kahveleri, yeniçeri kahveleri şeklinde kişilerin ilgi ve meslek dallarına göre ayrılmıştır. Kahvehaneler toplumsal hayatı etkileyen mekanlar olduğundan akademik yazında “*İstanbul’un tanrısız tapınakları*” olarak ifade edilmiştir.²⁶

Kahvehaneler bu özelliklerinin yanında zaman içinde kumar oynanan yerler haline gelmişlerdir. Özellikle kahvehanelerin bulunduğu mahalledeki sakinler, kahvehanede kumar oynandığına dair ihbarlarda bulunmuştur. Bu ihbarlar üzerine kahvehanelere baskın düzenlenmiştir. Örneğin Ekim-Kasım 1849 tarihli olup Ayazma mahallesine mensup mahalle sakinlerinin gönderdiği bir arzuhalde, Salih Efendi’nin Üsküdar’da bulunan kahvehanesinde kumar oynattığı ve bu durumun ahalinin rahatını ve mahallenin asayişini bozduğu belirtilerek kahvehanelerin kapatılması talep edilmiştir.²⁷

Sadrazamlık Mektûbî Kaleminden 29 Mart 1906 tarihinde Zaptiye Nezareti’ne

1910.

24 BOA, ŞD., nr. 657/58, s. 006, Tarih: 5 Teşrinievvel 1329/17 Zilkade 1331/18 Ekim 1913.

25 BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Kısım-ı Adli Kalemi (DH.EUM.KADL.), 2/52, s. 3, (25 Aralık 1910).

26 Ekrem Işın, *İstanbul’da Gündelik Hayat*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 273-281, 291-298; Gürsoy Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, Gökkuşbuca Yayınları, İstanbul 2017, s. 122-124.

27 BOA, Divan (Beylikçi) Kalemi Defterleri (A.DVN.), nr. 54/17, Tarih: Zilhicce 1265/ Ekim-Kasım 1849.

gönderilen bir belgede de benzer bir durum dile getirilmiştir. Söz konusu belgede çeşitli kişilerin kumar bağlantıları üzerinde durularak kumar için alınması gereken tedbirler sıralanmıştır. Buna göre, Kadıköy İskelebaşı'nda Rum cemaatinden İbisiya adlı bir kişinin daha önce kiralamış olduğu bir kahvehaneyi Kürd Said ve Mustafa adlı kişiler yeniden kiralamak istemiş, Ali Şamil adında bir kişinin aracılık etmesi sonucunda kahvehane kiralanmıştır. Ancak kahvehanede Ali Şamil'in himayesinde kumar oynandığı anlaşılmıştır. Sadrazamlık söz konusu kahvehanenin kapanmasını, Ali Şamil vasıtasıyla oraya kumar oynamaya gelen şahısların tespit edilerek haklarında inceleme başlatılmasını istemiştir. Ayrıca Ali Şamil ile ilişkili olan Tahtalı Nureddin adlı şahsın mahkûm ve sabıkalı olduğunun Üsküdar Mutasarrıflığına haber verilmesi ve mahkûmun yakalanarak tevkif edilmesi istenmiştir. Keza Defter-i Hâkânî Tasdik Kalemi Müdür Muavini İbrahim Bey'in bu kumarhanelerle olan ilişkisinin incelenmesi talep edilmiştir.²⁸

Yukarıda ifade edilen sorunları içeren benzer şikâyetler İstanbul'un diğer semtlerinden de gelmiştir. Bu dönemde Aksaray, Beyazıt ve Galata gibi İstanbul'un değişik semtlerinde faaliyet gösteren kahvehanelerde kumar oynatıldığı ile ilgili çok sayıda ihbarnâmeye rastlamak mümkündür. Örneğin 10 Ocak 1911 tarihli olup Emniyet-i Umûmiye Müdüriyetinden İstanbul Birinci Şube'ye gönderilen tezkerede, İstanbul'un çeşitli semtlerinde kahvehanelerde kumar oynatıldığına dair ihbarların geldiği belirtilmiş ve bu ihbarların değerlendirilerek ivedilikle gereğinin yapılması istenmiştir. Gelen şikâyetlerde; Aksaray'da tramvay merkezinde bulunan Merkez Kıraathanesinde, Galata'da Hamid Bey Kıraathanesinde, Beyazıt'ta Afitab Kıraathanesinde, Şehzadebaşı'nda Ali Çavuş Kıraathanesinde, Çemberlitaş'ta Abdal Cavid'in Diyarbekir Kıraathanesinde, Galata'da Papaz Köprüsü civarında ve diğer yerlerde faaliyet gösteren bazı kahvehanelerde sabahtan akşama kadar kağıt ve tavla oyunları ile meşgul olduğu ve herhangi bir işi bulunmayan kişiler tarafından kumar oynandığı bildirilmiştir. Yine Beyoğlu ve Galata'nın karşı tarafında bulunan kahvehanelerde ise Yunanlıların kumar oynattıkları, hatta buraya bazı İslam ve Osmanlı Rum serserilerinin devam ettikleri yapılan inceleme sonucunda görülmüştür. Kumar oynandığı haber alınan kahvehanelere İstanbul polisi tarafından baskın düzenlenmiştir.²⁹

Kahvehane sahipleri Polis Müdüriyeti tarafından yapılan baskınlar sonucunda

²⁸ BOA, Babialı Evrak Odası Evrakı (BEO), nr. 2796/209665, Tarih: 16 Mart 1322/29 Mart 1906.

²⁹ BOA, DH.EUM.KADL., nr. 3/18, s. 001, 002, 003, Tarih: 28 Kanunuevvel 1326/10 Ocak 1911.

kumar oynatıldığına dair düzenlenen raporlara itiraz etmişlerdir. Kendilerinin uzun yıllar kahvehane işlettiklerini, masum olduklarını, haksızlığa uğradıklarını sıklıkla dile getirmişlerdir. Örneğin Yedikule’de kahvecilik yapan Hacı Stefan adlı kişinin kahvehanesine 7 Kasım 1908’de polis baskını yapılmış ve kahvehanede kumar oynandığı tespit edilerek kahvehane kapatılmıştır. Bunun üzerine Stefan, Polis Müdürlüğüne değişik tarihlerde üç dilekçeyle başvurarak haksızlığa uğradığını, başka kahvehanelerde alenen kumar oynatıldığı halde kendi kahvehanesinde kumar bulunmaması nedeniyle kahvehanesinin zarara uğratılmak istendiğini öne sürmüştür. Ayrıca 27 senedir kahvecilik yaptığını, bu müddet zarfında hiçbir kötü halinin bulunmadığını, müşterilerinin büyük bir kısmının itibarlı kimselerden oluştuğunu, Komiser Muavini Hayri Bey’in kahvehanede oynanan bilardo kumar olarak değerlendirdiğini, bilardo edevatını toplattırarak kanuni işlem başlattığını, yapılan bu işlemin haksız olduğunu belirtmiştir.³⁰ Bunun üzerine Dersaadet Polis Müdürlüğü, Samatya Polis Merkezi’ne durumu bildirmiştir. Samatya Polis Merkezi tarafından gönderilen cevabî yazıda, Hacı Stefan’ın bir kumarbaz olduğunun merkezce sabit olduğu, kahvehanede, aynı mahallede sakin Sarraf Yorgi Efendi, Hacı Menoli’nin dükkanında çalışan Vasili, Kuyumcu Haranet ve Vladogop adlı kişilerin “*bakara*” adlı bir kumar oynarken suçüstü yakalandıkları, kumar alet ve edevatıyla birlikte müdde-i umumiyeye gönderildikleri bildirilmiştir. Yazıda “*bakara*” adlı oyunun kumardan sayıldığı, Komiser Muavini Hayri Bey’in haksız bir muamele yapmadığı, vazifesine dört elle sarılmış, namusunu muhafaza eden bir memur olduğu, kumarbazların bu gibi memurlar hakkında yanlış beyanlarda buldukları, dolayısıyla şikâyetin dikkate alınmaması gerektiği ifade edilmiştir.³¹

Kahvehanelerde kumar alışkanlığına dair şikâyetler sadece İstanbul’a has bir durum değildi. Taşrada da kumarın yaygınlaştığına dair şikâyetler alınmıştır. Örneğin Sadaret makamına gelen bir ihbarda Adana’da Rum Kahvehanesi adında bir kulüpte kumar oynatıldığı, kahvehanede Osmanlı topraklarına sokulması yasak olan muzır neşriyat bulunduğu,³² Ermeni ve Rum ahalinin bunları okuyarak bilgi

30 BOA, Dahiliye Emniyet-i Umûmiye Tahrirat Kalemi Evrakı (DH.EUM.THR.), nr. 14/50, s. 002, Tarih: 7 Teşrinisani 1325/20 Kasım 1909.

31 BOA, DH.EUM.THR., nr. 14/50, s. 001, Tarih: 11 Teşrinisani 1325/24 Kasım 1909.

32 XVIII. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti’nde posta işletmelerine yabancılar el atmaya başlamışlardı. Önceleri diplomatik amaçlarla çalışmaya başlayan yabancı posta örgütleri zamanla kendi postanelerini de kurmuşlardı. XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar yabancı devletler kendi posta sistemini ve postanelerini oluşturmuştu. Osmanlı Devletinde 1840’da posta hizmetlerinin örgütlenmesi sonrasında yabancı posta teşkilatlarının kaldırılması gündeme gelmiş ancak bir sonuca ulaşamamıştı. Sultan II. Abdülhamid döneminde zararlı neşriyatın ülkeye girmesini

edindikleri, Aristidi Bıcioğlu adlı bir kişi tarafından Yunan Milli Piyangosu³³ biletleri satıldığı haber verilmiştir. İhbarda, kahvehanenin daha evvel de teftiş edildiği, ancak teftiş eden vilayet tercümanı Avadis Efendi'nin rüşvet aldığı belirtilmiştir. Sadaret makamı bu ihbarı Dahiliye Nezareti'ne bildirmiş ve gerekli incelemenin yapılmasını istemiştir. Dahiliye Nezareti, Adana vilayetine durumu bildirerek ivedilikle inceleme başlatılmasını talep etmiştir. Adana vilayeti tarafından yapılan incelemede ihbarın asılsız ve uydurma olduğu ortaya çıkmıştır. Zira anılan kulüpte sadece yılbaşı gecesinde Fransızlar tarafından oyun oynandığı diğer zamanlarda ise kesinlikle oyuna müsaade edilmediği vilayetçe bildirilmiştir. Kulüp hakkındaki diğer şikâyetlerin de asılsız olduğu anlaşılmıştır.³⁴

Öyle görünüyor ki Osmanlı toplumunda kumar alışkanlığının en önemli mekanları kahvehaneler olmuştur. Hükümet kamu ahlakını korumak ve kumarı kısıtlamak için ahalinin şikayetlerini dikkate almış ve kahvehanelere baskın düzenlemiştir. Böylece dinen ve hukuken yasak olan kumarın halka açık mekanlarda yayılması engellenmeye çalışılmıştır.

3. Kumar Oynanan Diğer Umumi Mekânlar

XIX. yüzyıl gündelik yaşamında kahvehanelerin yanında kulüpler de dikkat çekici mekânlar arasındadır. Batılı yaşam tarzının İstanbul'a getirmiş olduğu kulüpler kumarın yaygın olarak oynandığı yerler arasındadır. Geleneksel eğlence mekânlarından olan kahvehaneler daha çok halka hitap ederken, kulüpler ise daha ziyade üst düzey devlet memurlarının, Levantenlerin ve yabancı misyonların devam ettiği sosyal alanlar olmuştur.³⁵

Hükümet, kahvehanelerde olduğu gibi kumar oynanan kulüplere de baskın yaparak kumarı engellemeye çalışmıştır. Ancak bu baskınların caydırıcılığının sınırlı

engellemek için yabancı postaneler kaldırılmaya çalışılmış ancak bu mümkün olmayınca bazı tedbirler alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Yurda Güven Bezaz, *Geçmişten Günümüze Haberleşme ve PTT Tarihi*, Türkiye Haber-İş Sendikası Yay., Ankara (2007?) s. 101-109; Tanju Demir, "Salih Zeki ve Enebi Postaneleri'nin Kaldırılması Konusundaki Görüşleri", *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, C VII/1, (2005), s. 170-172.

33 XIX. yüzyılın sonlarından itibaren yabancı postaneler aracılığıyla başka ülkelerden Osmanlı ülkesine getirilerek satılan piyangolar bulunmakta idi. Bu sorun teşkil ettiği için 1887'de yasaklanmıştı. Mete Tunçay, *Türkiye'de Piango Tarihi ve Milli Piango İdaresi*, Milli Piango İdaresi Yay., Ankara 1993, s. 75-76.

34 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT.), nr. 1237/19, s. 01, 01, 02, 02, 03, 02, Tarih: 4 Mart 1324/ 17 Mart 1908.

35 Yolal, *agt.*, s. 81.

olduğu anlaşılmaktadır. Zira baskın yapılan kulüplerde kumar oynanmaya devam edilmiştir. Örneğin Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti tarafından Beyoğlu Polis Müdüriyetine gönderilen 26 Kasım 1910 tarihli bir yazıda Beyoğlu'nda Yunan Konsolosluğu civarında bulunan Osmanlı İtilaf Kulübünde kumar oynanmakta olduğu haber verilmiş ve bunun doğru olup olmadığının araştırılması istenmiştir. Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Birinci Şubesi'nden gönderilen cevabî yazıda, yapılan inceleme sonucunda elde edilen bilgiler paylaşılmıştır. Buna göre daha evvel de anılan kulüpte kumar oynandığına ilişkin bir şikâyet alınmış, mekâna bir polis baskını düzenlenerek kumar oynandığı tespit edilmiştir. Son şikâyet üzerine buraya yeniden baskın düzenlenmiş, kulüpte kumar oynandığı bir kez daha görülmüştür.³⁶

Sadece İstanbul'da değil Osmanlı'nın diğer şehirlerinde bulunan kulüplerde de kumar oynandığı anlaşılmaktadır. Örneğin Aydın vilayetine gönderilen 28 Mart 1906 tarihli tezkereye göre, İzmir'de Alyoti mevkiinde Nikola İstavridis adlı bir kişi resmi müsaade almadan bir avcılar kulübü açmıştır. Kumar oynanan bu mekâna hükümet memurları ve yabancı tebaadan çok sayıda kişi de devam etmiştir. Kumar esnasında büyük meblağlar ortaya konulmuş ve memurlar gafil avlanmıştır. Söz konusu belgeden anlaşıldığı üzere bu durum daha evvel Aydın vilayetine şikâyet edilmiş ancak hiçbir işlem yapılmamıştır. Bu sefer şikâyetçi olan kişi mektubunu Fransızca kaleme alarak merkeze göndermiştir. Sadâret, mektubu Fransızcadan tercüme ettirerek Aydın vilayetine havale etmiştir. Ayrıca anılan kulübün resmi açılış belgesi bulunup bulunmadığının ve burada kumar oynandığı hususunda alınan ihbarın doğru olup olmadığının araştırılması ve gerekli olan tahkikatın yapılması talep edilmiştir.³⁷

Kumar sadece kahvehanelerde ve kulüplerde yaygın değildi. Özellikle halkın kullanımına açık bazı yerlerde de kumar oynandığına dair çok sayıda şikâyet gelmiştir. Mesela İstanbul'un sayfiye yerlerinden birisi olan ve II. Abdülhamid döneminde önem kazanan Yalova kaplıcaları bu umumi mekânlardan birisidir. Kaplıca hamamları ile ilgili ayrıntılı bir çalışmaya rastlanmamakla birlikte kaplıcaların II. Abdülhamid'in cülusunun 25. yıl dönümü münasebetiyle tamir ve ihya edildiği, ayrıca buraya yeni hamam ve otel inşa edildiği bilinmektedir. Bu dönemde ayrıca İstanbul-Yalova iskelesi arasında düzenli vapur seferleri de başlamıştır.³⁸ II.

36 BOA, DH.EUM.KADL., nr. 2/2, 001-003, Tarih: 13 Teşrinisani 1326/26 Kasım 1910.

37 BOA, BEO, nr. 2795/209563, s. 01, 01, Tarih: 15 Mart 1322/28 Mart 1906.

38 Metin Tuncel, "Yalova", *İslam Ansiklopedisi*, C 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2013, s.

Abdülhamid döneminde önemli hale gelen Yalova kaplıcaları esasen 1909 yılına kadar Maliye Nezareti tarafından işletilmiştir. Bilahare bu uygulama değiştirilerek kaplıcalar müzayede yöntemiyle şirketlere kiralanmaya başlamıştır. Bu müzayedelerde kumarın kati olarak yasak olduğu müzayede komisyonu tarafından ilgililere belirtilmiştir. Yalova kaplıcaları 1909'da Reşid Bey ve ortakları olan Bahayas ve Konstantin adlı kişilere ait Hamamlar Şirketi'ne ihale edilmiştir.³⁹

Kaplıcaların işletmesinin şirketlere bırakılmasının ardından kaplıcalarda kumar oynatıldığına dair şikâyetler artmıştır. Bu meyanda Yalova kaplıcalarını işleten kişilerin burada kumar oynattıklarına dair Maliye Nezareti'ne gelen bilgi üzerine Maliye ve Dâhiliye Nezaretleri harekete geçmiştir.⁴⁰ Şikâyet dilekçelerinde yer alan bilgilere göre kaplıcalar kumarhaneye çevrilmiş olup kanuna aykırı olarak kumar oynatılmıştır. Hatta kaplıcaya kadınlar getirilerek, “*bakara*” ve “*pati şovu*” gibi oyunlar sergilenerek ahali soyulmuştur. Maliye Nezareti tarafından kumara müsaade edilmeyeceği ısrarla tekrarlanmasına rağmen işletme hakkında gerekli hukuki düzenlemenin yapılmaması yeni şikâyetlere neden olmuştur. Mesela Yalova kaplıcalarını kiralamak için ihaleye giren Galata esnafından Cevan Şalcı bu hususta bir dilekçe yazarak, Yalova kaplıcaları gazinosunda bir kumarhane açıldığını, burada “*rulet, bakara*” gibi oyunlar oynatıldığını, birçok kişinin soyulduğunu, bu durumun herkes tarafından bilindiğini, kiralayanlarla ilgili gerekli işlemlerin başlatılmamasının hayret verici olduğunu dile getirmiştir. Cevan Şalcı, ayrıca hükümetin kumar oynatmaları nedeniyle sözleşmeyi feshetme hakkının olduğunu hatırlatmış, şikâyetinin dikkate alınmasını istemiştir.⁴¹

Maliye Nezareti dilekçeyi inceleyerek kaplıcalarda kumar oynandığına ilişkin soruşturmanın yerel yönetim tarafından başlatılacağını bildirmiştir.⁴² Yalova Kaymakamı ve İzmit Mutasarrıflığından gönderilen yazıda, Maliye Nezareti ve söz konusu şirket arasında imzalanan mukavelenâmenin 7. maddesinde kaplıcalarda şirket için hususi bir kulüp açılmasına müsaade edildiği, ayrıca mevsimin bitmesi nedeniyle hamamların tatil edilmiş olmasından dolayı gelecek yıl itibarıyla Maliye

307.

39 BOA, DH.İD., nr. 68/15, s. 002,001, 006, 001, Tarih: 5 Eylül 1327/18 Eylül 1911, 28 Eylül 1327/11 Ekim 1911.

40 BOA, DH.İD., nr. 68/15, s. 01,01, Tarih: 8 Kanunuevvel 1327/21 Aralık 1911.

41 BOA, DH.İD., nr. 68/15, s. 002,001, 006, 001, Tarih: 5 Eylül 1327/18 Eylül 1911, 28 Eylül 1327/11 Ekim 1911.

42 BOA, DH.İD., nr. 68/15, s. 003,001, 004, 001, Tarih: 27 Eylül 1327/ 10 Ekim 1911.

Nezaretî'nden verilecek irade ile gereğinin yapılacağı bildirilmiştir.⁴³ Dahiliye Nezaretî ve Maliye Nezaretî bu duruma itiraz etmiştir. Taraflar arasında imzalanan mukavelenâmenin 7. maddesinde şirket için özel bir kulüp tesisine izin verilmiş olsa dahi şirketin Osmanlı kanunlarına ve nizamlarına tabi olduğuna dair esasların da mukavelenâmenin 13. maddesinde belirtildiği, dolayısıyla kumar yasasına şirketin uyması gerektiği hatırlatılmıştır.⁴⁴

Zaman içerisinde Yalova hamamlarında kumar oynatılması ile ilgili şikâyetler artmıştır. Maliye Nezaretî'ne Paris'ten gönderilen Fransızca ve imzasız bir ihbar mektubunda Yalova hamamlarını işleten kişilerin ahlaksız oldukları, şirketin çalışmak için kaplıcalara yerleştiği kişilerin Avrupa'da isim yapmış, sabıkalı kumarçılar olduğu, bu kişilerin Yalova'da kalmaları halinde burada kumarın daha da artacağı bildirilmiştir.⁴⁵ Bunun üzerine Dahiliye Nezaretî tarafından İzmit Mutasarrıflığına gönderilen yazıda, Yalova kaplıcaları işletme sahiplerinin özel gazinoda kumar oynatmakta oldukları, kumarda tecrübeli kişileri burada çalıştırdıkları, kadınlar vasıtasıyla insanları sefâhate sürükledikleri, bu durumun civar köyler ve kaplıcaya gelen namuslu aileler üzerinde kötü tesir yaptığı belirtilerek gerekenin yapılması istenmiştir.⁴⁶

Dahiliye Nezaretî'ne Göztepe Kalındağ Caddesinde sakin olan Süleyman adlı bir kişi tarafından yazılan diğer bir ihbar mektubunda da benzer ifadeler yer almaktadır. Mektupta, Yalova kaplıcaları imtiyaz sahibi Reşid Bey ve arkadaşlarının kaplıca içerisinde "*hususî gazino*" adlı binada kumar oynattıkları, özel olarak çalıştırdıkları kumarbazlarla insanlardan para çarptıkları, ayrıca kadınlar vasıtasıyla buraya gelen kişileri sefâhate sürükleyip her türlü rezaleti yaşattıkları, bu durumun köylüler ve kaplıcaya gelenler için olumsuz bir örnek oluşturduğu bildirilmiştir. Fransa'da dahi kumarhaneler kapatılmış iken kanunen yasak olan Osmanlı toprağında alenen kumar oynatılmasının halk nazarında hükümetin kumara müsaade etmekte olduğu izlenimi verdiği, kumarın birçok aile ve hanelerin sönmesine ve yönetimin zarar görmesine sebep olduğu, bu konuya dikkat edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Dahiliye Nezaretî şikâyet mektubunu Maliye Nezaretî'ne ve İzmit Mutasarrıflığına göndermiştir.⁴⁷

43 BOA, DH.İD., nr. 68/15, s. 06,02, Tarih: 26 Teşrinievvel 1327/ 8 Kasım 1911.

44 BOA, DH.İD., nr. 68/15, s. 007, 001, 008, 001, 009, 001, Tarih: 12 Teşrinisani 1327/25 Kasım 1911.

45 BOA, DH.İD., nr. 68/15, s. 011, 001, 012,001, Tarih: 6 Haziran 1329/19 Haziran 1913.

46 BOA, DH.İD., nr. 68/15, s. 014, 001, Tarih: 3 Temmuz 1329/16 Temmuz 1913.

47 BOA, DH.İD., nr. 68/15, s. 14,01, 15, 01, Tarih: 3 Temmuz 1329/16 Temmuz 1913.

İzmit Mutasarrıfı gönderilen ihbarı değerlendirmiş ve gerekli incelemeyi başlatmıştır. İnceleme sonunda Yalova kaplıcalarındaki durumun şikâyet mektuplarında bahsedildiği gibi olmadığı ortaya çıkmıştır. Mutasarrıf tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tezkerede, sadece kulüp denilen hususi bir mahalde bazı ekâbir tarafından bakara ve rulet oynandığı hatta buna bizzat kendisinin de şahit olduğu belirtilmiştir. Mutasarrıfa göre kulüp, Avrupa'daki örneklerine benzer şekilde kaplıcalarda bulunması gereken bir bölümdür. Burada oynanan oyunlar sadece eğlence amaçlıdır. Kulüpte şikâyet mektuplarında ifade edilen durumlar yaşanmamaktadır. İzmit Mutasarrıfı, müşterileri sefâhate teşvik eden kadınlar hususunda ise şunları ifade etmiştir; hamamlarda geceleri kişilerin istirahat ve eğlencelerini temin etmek için Dersaadet'ten ve Avrupa'dan gelen üç-dört zanaatkâr bulunmaktadır. Bu kişiler hamamda çalışan ahlaklı insanlardır ve dolayısıyla insanları sefâhate sevk etmek gibi durumları da bulunmamaktadır.⁴⁸

Kumar, kahvehane, kulüp gibi mekanlar dışında sokaklarda da oynanmıştır. Özellikle okulların bulunduğu bölgelerde sokakta oynanabilen kumar ve şans oyunları yaygınlaşmıştır. Öğrenciler okul çıkışlarında kumarbazların bulunduğu köşeye gelerek şanslarını deneyerek kumara müptela olmuşlardır. Bu nedenle okul müdürleri, öğrencileri kumara alışabilecekleri ortamlardan uzak tutmaya çalışmışlardır. Maarif Nezareti'nin bunun için özel bir çaba sarf ettiğini söylemek mümkündür. Özellikle İstanbul'da kumarın birçok alanda ve mekânda yaygın ve aleni olarak oynandığı düşünülürse, öğrencileri kumardan ve kumarlılardan uzak tutmak okul idarelerinin en önemli görevleri arasında olmuştur. Zira kumarlılar okulların bulunduğu alanlara giderek, öğrencilere çeşitli şans oyunları oynatmışlardır. Maarif-i Umumiye Nezareti okulların bulunduğu civarda öğrencileri ahlaksızlığa ve kumara alıştırmak isteyen kişiler hakkında işlem başlatmıştır. Örneğin 29 Ocak 1906 tarihli olup Maarif-i Umumiye Nezareti'nden Zaptiye Nezareti'ne gönderilen bir belge buna örnek gösterilebilir. Belgeye göre; Şehzade Camii havalisinde Kumarbaz Ali adlı bir kişi bu civarda bulunan mektep talebelerine beşer kuruş kazanacaklarını vaat ederek ceviz oynatmakta ve ayrıca nişan aldırılmaktadır. Özellikle Vefa Mekteb-i İdadisi ile civarda bulunan diğer mektep öğrencileri burada toplanmaktadır. Hatta bir Cumartesi akşamı Beyazıt Rüştüye Mektebi talebeleriyle Şems'ül Maarif ve Hamidiye Mektebi öğrencileri anılan camii bölgesinde toplanarak burada nişan tatbiki yapmışlardır. Mektep müdürleri talebelerin bu bölgede

48 BOA, DH.İD., nr. 68/15, s. 16, 01, 18, 01, Tarih: 17 Temmuz 1329/30 Temmuz 1913, 4 Eylül 1329/17 Eylül 1913.

toplansını engellemek için civarda görevli olan polisler uyarıda bulunmuştur. Ancak belgede ifade edildiğine göre bu şikâyete itibar edilmemiştir. Maarif-i Umumiye Nezareti, Zaptiye Nezareti'ne bir yazı yazarak, Kumarcı Ali ve onun gibi şahısların mektep talebelerinin bulunduğu bölgelerden uzak tutulmasını, talebelerle görüşmesinin engellenmesi için bölgeye zabıta gönderilmesini ve zabıtalara bu bölgeleri takip altına almasını talep etmiştir.⁴⁹

4. Hususî Hanelerde Kumar

Kahvehane, kulüp ve diğer umumi mekânların sık sık kontrol edilmesi kumarın hususi hanelerde de oynanmasına neden olmuştur. Kumar müptelaları bir araya gelerek evlerde, apartmanlarda özel toplantılar yaparak kumar partileri düzenlemişlerdir. Bu tür kumar toplantılarının ortaya çıkarılması kumarlıların yakınları, mahalle veya apartman sakinlerinin şikâyetleriyle olmuştur. Dahiliye Nezareti özel hanelere yapılan kumar baskınları sırasında yaşanan suiistimalleri önlemek ve gerekli tedbirler almak için meseleyi Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'ya havale etmiştir. Bu husus 2 Ağustos 1905 tarihli Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da görüşülmüştür. Müzakere sırasında bazı kimselerin kumar oyunlarını vesile ederek evlerde toplantılar yapmasının önüne geçilmesi için Zaptiye Nezareti'nin toplantı düzenlenen evleri tespit ederek buralarda gerekli tedbirler alması kararlaştırılmıştır.⁵⁰ Öte yandan Meşrutiyet'in ilanı ile evlerde kumarın arttığına dair şikâyetler artmıştır. Zira Kânûn-ı Esâsî'de yer alan "*mesken dokunulmazlığı*" hükmü gereğince hane sahibinin izni olmaksızın evlere girilmesi yasaklanmıştır. Bu esasa bağlı olarak kolluk kuvvetleri kumar şüphesiyle evlere baskın yapmakta tereddüt etmiştir.⁵¹

Özellikle Beyoğlu civarındaki evlerde kumar oldukça yaygın hale gelmiştir. Sadrazamlık bu konuda Dahiliye Nezareti'ni uyarmıştır. Örneğin 5 Kasım 1904'te Sadrazamlıktan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, Osmanlı memleketlerinde kumarın yasak olduğunun nizamnâme ile bildirildiği, zabıtalarca bu hususta gerekli tedbirler alınmasına rağmen son zamanlarda Beyoğlu'nda bazı özel hanelerde kumar oynandığının haber alındığı ifade edilmiştir. Sadrazamlık, kumar oyununun şiddetle men edilmesi, kumar bahanesiyle toplantılar yapılmasına ke-

49 BOA, Maarif Mektubi Kalemî (MFMKT), nr. 909/33, s. 01-02/02,01/03,02, Tarih: 16 Kanunusani 1321/29 Ocak 1906.

50 BOA, Yıldız Resmî Maruzat (Y.A.RES.), nr. 132/003, s. 01, 01/02,01, Tarih: 20 Temmuz 1321/2 Ağustos 1905.

51 BOA, Y.A.RES., nr. 132/003, s. 01, 01/02,01, Tarih: 20 Temmuz 1321/2 Ağustos 1905; *Düstur*, Cûz-i Rabi, Maarif Nezaret-i Celilesinin Ruhsatıyla, Matbaayı Amire, İstanbul 1295, s. 7-8.

sinlikle meydan verilmemesi ve bununla ilgili gerekli tedbirlerin alınması için Zaptiye Nezareti'ne durumun tebliğ edilmesini istemiştir.⁵²

Bu dönemde Dahiliye Nezareti'ne ulaşan ihbarlarda devlet memurların evlerinde kumar partileri düzenlediklerine dair şikayetler de söz konusudur. Örneğin Hamidiye Hafif Süvari Alayları Kumandanı Mirliva Ahmed Paşa tarafından Yıldız Sarayı Başkıtabet Dairesine gönderilen 10 Mayıs 1908 tarihli şifrede, Edirne'de Vilayet İdare Meclisi Başkâtibi Reşid Bey ile Belediye Reisi Dilaver Bey'in evlerini bir kumarhane gibi kullandıkları ve bazı kişileri gece evlerine toplayarak geç saatlere kadar kumar oynayıp, ortada yüzlerce lira döndürdükleri, bu durumdan valinin de haberdar olduğunu bildirmiştir.⁵³ Genel olarak memurların kumara müptela olmalarının en temel nedeni geçim sıkıntısı olmalıdır. Bunun yanında memurların alım gücünü yitirmesi, maaş ödemelerinde yaşanan sıkıntılar, yaşam tarzı değişiklikleri etkili olmuştur.

Kumarhanelere uygulanan sıkı tedbirler zaman zaman diplomatik sıkıntılara sebep olmuştur. Örneğin 1910 yılının sonu ve 1911'in başlarında Beyrut'ta kumara karşı sıkı tedbirler uygulanırken İtalyan tebaasından olup Beyrut'ta ikamet eden Vinçenzo Çantaro adlı bir şahsın hanesinde kumar oynattığına dair alınan ihbar üzerine eve baskın düzenlenmiştir. İtalyan Konsolosluğu'na haber verilmeksizin İtalyan vatandaşlarına ait meskenlere takibat yapılması, eşya ve mallarına el konulması devletler arasında gerginliğe sebep olmuştur. Çantaro, kendisine yapılan bu muameleyi protesto etmiş, bunun üzerine zabita tarafından tehdit edilmiştir. İtalyan vatandaşına yapılan muamele nedeniyle Beyrut İtalyan Konsolosu da durumu protesto etmiştir. Ancak olay bununla kalmamış, İtalyan Konsolosluğu'nun protestosunun ardından Beyrut valisi konsolosa tahkikat yapılacağı bilgisini iletilmesinden hemen sonra Çantaro'nun hanesine bir kez daha girilmiştir. Hariciye Nezareti durumu etraflıca öğrenmek için Dahiliye Nezareti'ne başvurmuş ve İtalyan Sefareti'nin protestosuna neden olan bu olay hakkında ayrıntılı bilgi istenmiştir. Anlaşılan o ki Hariciye Nezareti, bu uygulamadan rahatsızdır. 5 Mart 1911 tarihinde Hariciye Nazırı adına Müsteşar tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıyla bu rahatsızlık dile getirilmiştir. Buna göre Beyrut'ta kumara karşı gerekli tedbirler alınırken kanuni esaslar çerçevesinde hareket edilmesi, bu

52 BOA, BEO, nr. 2443/183160, s. 01,01, Tarih: 23 Teşrinievvel 1320/ 5 Kasım 1904; BOA, DH.MKT., nr. 908/83, s. 001, 001, 002, 002, Tarih: 23 Teşrinievvel 1320/9 Kasım 1904.

53 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.), nr. 256/50, s. 01,01/02,01, Tarih: 27 Nisan 1324/10 Mayıs 1908.

kapsamda İtalyan tebaası ikametgâhlarına girilirken konsolosluğa haber verilmesinin uygun olacağı belirtilmiştir.⁵⁴ Dahiliye Nezareti ise Osmanlı Devleti topraklarında kumarın ve kumarhanelerin yasak olmasından dolayı konsolosluklarla sorun yaşanmaması için belirli usul ve esaslar çerçevesinde İtalyan tebaası hanelerine girilebileceğinin konsolosluklara ve İtalyan Sefareti'ne bildirilmesini istemiştir.⁵⁵

Dahiliye Nezareti tarafından 8 Mart 1911'de Beyrut vilayetine gönderilen tezkerede konu hakkında ayrıntılı bir inceleme istenmiştir.⁵⁶ Yapılan tahkikatın sonucu Vinçenzo Çantaro adlı kişinin ikametgâhı olarak ifade edilen yerin Osmanlı tebaasından bir kişi tarafından kiralandığı anlaşılmıştır. Hanenin kapısının açık olduğu sırada bir jandarma müfrezesi haneye girmiştir. Esasen bu bölge polis kontrolü altında olduğu için jandarmanın müdahale etmesi yersiz olmuştur. Jandarma kumandanlığına bu hususla ilgili ihtarda bulunulmuştur. Haneye giren zabıt yakalanmış ve hakkında gerekli işlem başlatılmıştır.⁵⁷

Hariciye Nezareti ile Dahiliye Nezareti arasında Vinçenzo Çantaro ile ilgili yazışmalar 6 Haziran 1911'e kadar devam etmiştir. Dahiliye Nezareti, Çantaro'ya yapılan muamelenin gerekçelerini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu noktada Çantaro'nun ikametgâhının aslında Osmanlı tebaasından bir kişiye ait olduğu ve yine Osmanlı tebaasından birisinin kiraladığı, ancak bilahare 20 Mayıs 1910'da hanenin İtalyan tebaasından birisine devredilmiş olduğu, fakat bununla ilgili bir kontratın yapılmadığı ortaya çıkmıştır. Ancak Hariciye Nezareti bu açıklamayı kabul etmemiştir. İtalyan tebaasından bir kişi ve ailesinin gece ve gündüz ikamet eylediği herkesçe bilinen bir yerin İtalyan ikametgâhı olarak kabul edileceği, bununla ilgili yapılan diğer açıklamaların gerçekçi olmadığı dile getirilmiştir.⁵⁸

5. Ramazan Aylarında Kumarla Mücadele

Ramazan aylarında kumar ve içki hususunda daha titiz davranıldığı görülmektedir. Sadrazamlık makamından Dahiliye Nezareti'ne yazılan tezkerelerde özellikle ramazan aylarında Müslümanların adabına, İslam kadınlarının tesettür kaide-

54 BOA, Dahiliye Nezareti Hukuk Evrakı (DH.H.), nr. 22/003, s. 002,001, Tarih: 20 Şubat 1326/5 Mart 1911.

55 BOA, DH.H., nr. 22/03, s. 001,001, Tarih: 23 Şubat 1326/8 Mart 1911.

56 BOA, DH.H., nr. 22/03, s. 001,001, Tarih: 23 Şubat 1326/8 Mart 1911.

57 BOA, DH.H., nr. 22/003, s. 003-001, 004, 001, Tarih: 6 Mart 1327/19 Mart 1911.

58 BOA, DH.H., nr. 22/003, s. 005,006, 007, 008, Tarih: 20-24 Nisan 1327/7 Mayıs 1911, 6 Haziran 1327/19 Haziran 1911.

lerine itina ve dikkat etmesi, ayrıca kumar oyunları gibi şer'i olarak yasak olan oyunların oynanmaması, bu amaç için toplanılmasının yasaklanması, ayrıca bu yasaklara dair bütün gazetelere ilan verilmesi istenmiştir.⁵⁹ Bu hususta Dahiliye Nezareti harekete geçmiş, Sadâretin uyarıları doğrultusunda gerekli tedbirlerin alınması amacıyla Zaptiye Nezareti'ne bir tezkere göndermiştir. Söz konusu tezkerede uyarılar tekrarlandıktan sonra zabitanın bu konuda titizlikle hareket etmesi, Beyazıt Meydanı ve Direklerarası gibi yerlerde kadınların adaba uygun olmayan şekilde gezmelerinin önlenmesi, zabıta tarafından yasaklara aykırı hareket edenler hakkında gerekli işlemin yapılması ve Zabıta Nizamnâmesinin tatbik edilmesi istenmiştir.⁶⁰

Ramazan aylarında kumar oynandığı bildirilen bazı gazino ve kıraathanelerin kapatılması da söz konusu olmuştur. Örneğin 12 Kasım 1904 tarihli olup Yıldız Sarayı Başkitabet Dairesinden Zaptiye Nezareti'ne gönderilen tezkerede Aksaray'da Mustafa Efendi'nin, Direklerarası'nda Ali Çavuş'un gazinolarının üst katında ve yine Direklerarası'nda Erzurum Kıraathanesi ile Fozya Kıraathanesinin arka bölümlerinde bulunan kulüp adlı mahallerde kumar oynandığı bildirilmiştir. Belgede kumarın şer'an ve kanunen yasak olduğu, hatta bu konuda henüz yeni sayılacak bir padişah iradesinin bulunduğu hatırlatılmış ve Zaptiye Nezareti'nin gerekli tedbirleri almaması eleştirilmiştir. Zira belgede bir hatırlatma daha yapılarak daha önce Dahiliye Nezareti tarafından Zaptiye Nezareti'ne gönderilen bir tezkerede zabitanın kumar oynanmasına müsamaha gösterdiğine dair yapılan bir eleştiri hatırlatılmıştır. Bu noktada zabıtalara mesuliyetlerinin gereğini yapmaları, adı geçen mahallerde bulunan kumarhanelerin kapatılması istenmiştir.⁶¹

Ramazan aylarında kumar yasağıyla ilgili hatırlatmalar ilerleyen yıllarda da yinelenmiştir. Örneğin 14 Ekim 1907 tarihli olup Sadrazamlık Mektubi Kaleminden Zaptiye Nezareti'ne gönderilen tezkerede kumar oyununun yasaklanması ve bununla ilgili alınması gereken tedbirler üzerinde durulmuştur. Belgeye göre, Makriköy istasyonu civarında bulunan gazinoda her gece sahura kadar kumar oynanmaktadır. Hatta gündüzleri oraya devam eden İslam ahalisi tarafından bu durum alenen görülmüştür. Yazıya göre, zabıta memurları kumar oynanmasına

59 BOA, DH.MKT., nr. 908/37, s. 01,01,03,01, 04, 01, Tarih: 24 Teşrinievvel 1320/6 Kasım 1904.

60 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Mâbeyn Başkitâbeti (Y.PRK.BŞK.), nr. 68/80, s. 01, 01, (Tarih yok); BOA, DH.MKT., nr. 908/37, s. 02,02, Tarih: 7 Kasım 1904; BOA, DH.MKT., nr. 908/37, s. 005, 001, Tarih: 26 Teşrinievvel 1320/8 Kasım 1904.

61 BOA, Y.PRK.BŞK., nr. 73/64, s. 01,01, Tarih: 4 Ramazan 1322/12 Kasım 1904.

müsamaha göstermektedir. Sadâret, bu durumdan oldukça rahatsızlık duymuş, şer'an ve kanunen yasak olan kumarın mübarek ramazan ayında yasaklanmasına bir kat daha itina gösterilmesini, İslam dininin haram kıldığı kumarın men edilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını emretmiştir. Sadâret ayrıca kumara müsamaha gösteren memurlar hakkında inceleme başlatılarak gerekli cezanın verilmesini istemiştir.⁶² Zaptiye Nezareti meseleyi ivedilikle incelemiş, Küçükçekmece Kaymakamlığından konuyla ilgili tahkikat yapmasını talep etmiştir. İnceleme sonucunda elde edilen bilgiler 2 Kasım 1907'de Zaptiye Nezareti tarafından Sadârete gönderilmiştir. Buna göre Makriköy'de istasyon civarında Osmanlı tebaasından Miço ve Koçu adlı kişiler tarafından kiralanan gazinoda kumar oynanmadığı bildirilmiştir.⁶³

Osmanlı makamları tarafından yapılan hatırlatmalara ve alınan tedbirlere rağmen ramazan aylarında kumarla ilgili şikâyetlerin sonu gelmemiştir. Örneğin 26 Ağustos 1910'da Emniyet-i Umûmiye Müdüriyetine gönderilen isimsiz bir ihbar mektubunda, kişi öncelikle böyle bir ihbarı yapma arzusunda olmadığını ancak kumarcuların beş on kuruş kazanmak için ailelerini ve evlatlarını perişan etmeleri nedeniyle bu ihbarı yapmak durumunda kaldığını belirtmiştir. Mektup sahibi bu açıklamanın ardından ramazanda Beyazıt çevresinde Arnavut Abdul Ağa'nın kiraladığı Türkiye Kıraathanesinde gece vakti kumar oynandığını dile getirmiştir. Kumarın afet ve neticelerinin çok kötü olduğunu, bayramdan sonra da bu kişilerin kumar oynamaya devam edeceklerini, perişan olan aileler ve çocuklar için duruma müdahale edilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁶⁴

Sadâret makamının ramazan ayında yasaklı fiillerle ilgili hassasiyeti ve halkın kumar oynayanlarla ilgili şikâyetleri doğrultusunda kahvehane ve gazinolara kumar baskınlarının sıklaştırıldığı anlaşılmıştır. Yapılan baskınlar İstanbul Polis Müdüriyeti tarafından Emniyet-i Umûmiye Müdüriyetine bildirilmiştir. Örneğin ramazan ayının 21. gecesini Büyükkada'da Ermeni cemaatinden Mesroy adlı bir kişinin gazinosunda kumar oynandığının haber alınması üzerine buraya bir baskın yapılmış, kumarbazlar tutuklanmış, masa üzerinde bulunan kumar aletleri ve üç adet gümüş mecidiye müsadere edilmiştir. Yine 22. gecede hileli piyango çektiren ku-

62 BOA, BEO, nr. 3168/237572, s. 01,01, Tarih: 7 Ramazan 1325/1 Teşrinievvel 1323/14 Ekim 1907.

63 BOA, BEO, nr. 3168/237572, s. 02,01, Tarih: 26 Ramazan 1325/20 Teşrinievvel 1323/2 Kasım 1907.

64 BOA, DH.EUM.THR., nr. 51/20, s. 001, Tarih: 13 Ağustos 1326/26 Ağustos 1910.

marcılar tutuklanmış ve adliye sevk edilmişlerdir.⁶⁵ Keza Parmaklıkçı Hüseyin adlı bir kahvecinin kahvehanesinde kumar oynattığının ihbar edilmesi üzerine kahvehaneye polis baskını yapılmıştır. Baskın sırasında kumarbazlar ellerinde paralarla yakalanmışlardır. İskambil kağıtları ve çeşitli kumar eşyalarına el konulmuştur. Bu sırada kahveci Hüseyin'in de kumar oynadığı görülmüş ve adliye sevk edilmiştir.⁶⁶

Hristiyanlar için kutsal sayılan günlerde de yasak olan fiillerle ilgili uyarılar gönderilmiştir. Örneğin Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti tarafından yayınlanmak üzere gazetelere gönderilen 5 Ocak 1911 tarihli ilan buna örnek gösterilebilir. İlanda yılbaşı yortuları münasebetiyle kumar lubiyatı ve silah atışına müsaade edilmeyeceği, silah atışının yortularda da yasak olduğu, bununla ilgili yasağın bütün memurlara tebliğ edilmesi istenmiştir. Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti tarafından gazetelere gönderilen ilan yazısının başlığında kumar lubiyatı ifadesi bulunmaktadır. Ancak belgenin ilerleyen satırlarında bazı cümlelerin üzeri çizilerek ilan kısaltılmıştır. Silah atımı ve diğer yasaklı olan fiillerin engellenmesi vurgusu yapılmıştır. Kumar da bu yasaklı eylemler arasındadır.⁶⁷ Söz konusu ilan bir gün sonra gazete sütunlarına yansımıştır. Örneğin *Tanin* ve *Sabah* gazetelerinin 6 Ocak 1911 tarihli nüshasında ilan yayınlanmıştır. *Tanin*'de “*Silah Atmak Yasaktır*” başlığıyla yer alan ilanda; “*Emniyet-i Umûmiye Müdüriyetinden; mütekarrib olan yılbaşı yortuları esnasında silah atmak gibi harekât-ı memnûada bulunmaktan tevâkki edilmesi ve bu bâbdaki memnûiyet-i câriyenin muhafazasına itinâ edilmesi hakkında bilumum memurin-i za'f-tiyeye tebligât-ı cedîde ifâ olunduğu ilân olunur*” denilmektedir.⁶⁸ İlan *Sabah* gazetesinde de “*Memnûiyet*” başlığıyla verilmiş olup içerik olarak aynı şekilde yer almıştır.⁶⁹

Ramazan aylarında kumar ve diğer eğlencelerin artışı Osmanlı basınında eleştiri konusu olmuştur. Örneğin *Sebülürreşâd*'ın 12 Eylül 1912 tarihli nüshasında Halil Fahreddin'in “*Bizde Ahlak*” başlıklı yazısında ramazan aylarındaki eğlence düşkünlüğü şiddetle eleştirilmiştir. Yazıda bununla ilgili şu yorumlara yer verilmiştir:

“...ahlaksızlık bu kadarlıkla da kalmıyor ramazan-ı şerifde tâat ve ibâdâta meşgul bulunması evâmîr-i dinîyeden olduğu halde aksi emr olunmuş gibi

65 BOA, Dahiliye Emniyet-i Umûmiye Evrak Odası Kalemi Evrakı (DH.EUM.VRK.), nr. 04/12, s. 001, Tarih: Ramazan 1328/Eylül-Ekim 1910.

66 BOA, DH.EUM.VRK., nr. 20/30, s. 002, Tarih: 29 Eylül 1325/12 Ekim 1909.

67 BOA, DH.EUM.KADL.,nr. 3/39, 01, Tarih: 23 Kanunuevvel 1326/ 5 Ocak 1911.

68 “Silah Atmak Yasaktır”, *Tanin*, Üçüncü Sene, No: 841, 24 Kanunuevvel 1326/6 Ocak 1911, s. 5.

69 “Memnûiyet”, *Sabah*, Yirmi İkinci Sene, No: 7647, 24 Kanunuevvel 1326/6 Ocak 1911, s. 2.

adı zamanlarda icra edilen ne kadar rezalet, ne kadar ahlaksızlık varsa hep bu mübarek ayda icra olunuyor. Muhadderât-ı İslamiyeye tecavüz envai lubyata rağbet hep bu ayda revaç buluyor. Ramazan-ı şerifde namuslu bir kadının camiye gitmesi fevkalade müşkil bir hale geliyor. Bin dürlü hakarete düçar olmadan sokağa çıkmak hemen muhâl hükmüne giriyor. Bütün bunlar sükut-u ahlakın birer timsali mücessemi değil midir? Geçen akşam bir arkadaşım ile beraber müşahid olduğumuz bir manzara cidden yürekleri sızlatacak bir mahiyeti haizdi. Çarşı boyunda yatsı ezan-ı şerif okunduğu halde tam karşısında bulunan kıraathane leb-â-leb dolmuş ve buna mukabil cami-i şerifde on iki kişiden başka kimse bulunmuyordu. Kıraathanede bulunan yüzlerce kişi kıraathanede oturmayı cami-i şerifte teravîh namazı kılmaya tercih ediyorlardı”.⁷⁰

6. Kadınların Kumara Tepkisi

Kumarın yaygınlaşması en çok kadınları mağdur etmiştir. Kadınlar bununla ilgili şikâyetlerini Osmanlı makamlarına peyderpey iletmışlerdir. Bu hususta en çok şikâyet edenler Beyoğlu gibi İstanbul’un eğlence ile ön plana çıkan semtlerinde oturan kadınlardır. Bir kısım Beyoğlu kadını kumarın yaygınlaşmasından rahatsızlık duyduklarını dile getirmek amacıyla Emniyet-i Umûmiye Müdüriyetine “*Beyoğlu Kumarzedegânı Kadınları*” imzasıyla bir mektup göndermişlerdir. Bu mektupta, Beyoğlu’nda bulunan hususi hanelerde mesela Büyük Parmakkapı’da Ragıp Paşa Apartmanında 17 nolu Madam Arslanyan’ın ikametgâhında kumar oynatıldığı, birçok namuslu ailelerin bu nedenle perişan oldukları bildirilmiştir. Bunun üzerine Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti tarafından Beyoğlu Polis Müdüriyetine gönderilen yazıda “*Beyoğlu Kumarzedegân Kadınları*” imzasıyla gönderilen mektubun içeriği bildirilmiş, Beyoğlu’nda bazı hususi hanelerde kumar oynatılmasına engel olunması istenmiştir. Emniyet Müdürlüğünün bildirdiğine göre, halkın kumarla ilgili hususlarda zabitanın göz yumduğuna yahut müsamaha gösterdiğine ilişkin yaygın bir kanaati bulunmaktadır. Bu nedenle Ragıp Paşa Apartmanındaki kumar ihbarının titizlikle incelenerek halkın bu yargısının silinmesi için gerekli tedbirler ivedilikle alınmalıdır. Polis Nizamnamesinin 80. maddesinin polis memurlarına verdiği salahiyetler doğrultusunda kumar faaliyetine meydan verilmemelidir.⁷¹

Kadınlar bireysel olarak da şikâyetlerini dile getirmişlerdir. Eşi kumara alışmış

70 Halil Fahreddin, agm., s. 31-32.

71 BOA, DH.EUM.THR., nr. 64/82, s. 001, 004, Tarih: Cemaziyelevvel 1329/Nisan-Mayıs 1911.

olan kadınların mektupları adeta yalvarır niteliktedir. Kadınlar “*bir kadın*” mahlasını kullanarak şikâyetlerini daha ziyade mahrem olarak dile getirmişlerdir. Örneğin 6 Ekim 1909 tarihli olup bir kadın tarafından Emniyet-i Umûmiye Müdüriyetine gönderilen mektup buna güzel bir örnek teşkil etmiştir. Mektupta şunlar ifade edilmiştir;

“Halıcıoğlundaki Abdüsselam tekkesi karşısında Sarı Hüseyin Efendi'nin ve Yeni mahallede sur üstünde Mösyö Motola(?)'nın ve mezkûr mahalde Tatar Cemil'in ve Bademlikte bir mösyönün (Parisyan(?) gazinosu) taht-ı icarlarındaki kahvehanelerle gazinolarda kumar oynanmaktadır. Kumarbazlar da İstanbul tarafında işi gücü olup gitmeyenlerle, Cumartesi ve bayram günleri mösyöler ve Pazar günü kayıkçı ve balıkçı Ermenilerden ibarettir ve en ziyade kumar oynayanlar bu kahvelerde fırsat buluyorlar. Zira bunların muhbirleri olup zabitan geldiğinde haber veriyorlar. Hatta bu kumar meselesi bu tarafta açıkça terakki etmiştir. Tabi buna da sebep zabitanın gevşekliği ve kontrolde bulundurmamasıdır. Kazananlar mindelân (?) kahvecilerdir. Ekser bu kahveciler değerli kefâlete rabt olunurlar ise o zaman bu tarafta kumarın önü alınır. Diğer kahvecilere de ibret olur. Af buyurunuz size akıl öğretmiyorum, yalnız bunların korkusu kefâlet meselesi olduğundan arz ediyorum. Ne kadar yazsam ne kadar söylesem bitmez, tükenmez. Vatan namına, hürriyet namına, padişah ve millet başı için ve Allah rızası için şu müracaatımı anlayınız. Birtakım kumar yüzünden anaları ve babaları kan ağlayan Hristiyan ve İslamlara merhamet ediniz. Bu tarafta kumarı külliyyen men ediniz. İstirhâmâtımızı ke-en-lem-yekün hükmünde tutmayınız. Artık kocalarımızı ve evlatlarımızı bu dertten halas ediniz. Bunlara nizâmat ve kanunun varlığını gösteriniz. Bunlar bir şey yoktur zannediyorlar. Mindelân (?) kahvecilerin tatlı sözlerine inanıyorlar. Onların dili kestirilir ve kanun da görülür ise bizler de mes'ud oluruz. Artık mahvolduk. Bu Hasköy zabitanının yahud Halıcıoğlu gevşekliği biter. Biraz hükümet görelim. İtimat edelim. Kusurumuzun affıyla ricamızın kabulünü istirham ve niyaz eylerim. Ol bâbda emr-ü irade efendimiz hazretlerindir. Kadın olmak münasebeteyle kendimi meydana koyamıyorum. Eğer kumar devam ederse bu sefer de gazete ile size müracaat edeceğim efendim. 23 Eylül 1325, Bir Kadın”.⁷²

Mektubun gereği olarak incelemenin yapılması için Beyoğlu Polis Müdüriyetine talimat verilmiştir. Beyoğlu Polis Müdüriyetinin cevabî yazısında bölgede kumar oyunlarının men edilmesi için çalışmalar yapıldığı, söz konusu gazinoya daha

72 BOA, DH.EUM.THR., nr. 91/75, s. 002,003, Tarih: 23 Eylül 1325/6 Ekim 1909.

önce de baskın düzenlendiği ifade edilmiştir. Şikayet mektubu üzerine yapılan son baskın sırasında da kumar malzemelerine el konulmuş, kumarcılar adliyeye sevk edilmiştir. Polis Müdürlüğünün verdiği bilgiye göre diğer yerlerde yapılan tahkikatlar sonucunda katiben kumar oynatılmadığı tespit edilmiştir. Kanuna muhalif olarak davrananlara kesinlikle meydan verilmeyeceği de dile getirilmiştir.⁷³

Kadınların mektuplarından da anlaşılacağı üzere kumar nedeniyle birçok aile dağılmış, kadın ve çocuklar perişan bir halde kalmıştır. Kadınlar mektuplarında birçok aile ocağının söndüğünü dile getirmişler ve yalvarır halde kumarın engellenmesini talep etmişlerdir. Bu örnekler kumarın sosyal boyutları hakkında önemli veriler oluşturmaktadır. Zira kadınların bu husustaki şikâyet mektupları kumar illetinin toplumu sardığının göstergesi olmuştur.

7. Basında Kumar

Osmanlı'nın son döneminde kumarın yaygınlaşması ve toplumu tehdit eder hale gelmesi basına da yansımıştır. *Tanin*, *Servet-i Fünun*, *Sabah* gibi süreli yayınlarda Beyoğlu'nda bazı gazinolarda ve İstanbul'daki kiraathanelerde kumar oynanmakta olduğu, belediye kollarının artık devriye gezmediği, bu durumun da asayişsizliğe neden olduğu yazılmıştır.⁷⁴ Kumarla ilgili olarak *Tanin*'in 12 Kasım 1908 tarihli nüshasında yer alan "Gazinolarda Kumar" başlıklı yazı ciddi eleştirilere sahiptir. Söz konusu yazıda Beyoğlu bölgesinde bulunan bazı gazinolarda ve İstanbul'daki bazı kiraathanelerde kumarın görünür hale geldiği, basında konuyla ilgili haberler yapılmasına rağmen bunun da fayda sağlamadığı dile getirilmiştir. Yazının devamında "Acaba ne yapmalı? Bari kumar memnu değildir diye ilan edelim de zabıta da kurtulsun" denilmektedir.⁷⁵ Gazetelerde çıkan bu eleştiriler üzerine 14 Kasım 1908'de Dahiliye Nezareti, Şehremaneti'ne bir yazı göndererek *Tanin*, *Servet-i Fünun* ve *Sabah* gibi süreli yayınların çeşitli tarihlerde yayınlanan nüshalarında, Beyoğlu'nda bulunan bazı gazinolar ile İstanbul'daki kiraathanelerde kumar oynanmakta olduğu, belediyenin gerekli denetimleri yapmadığı yönündeki eleştirilerin göz önüne alınarak gerekli tedbirlerin ivedilikle alınmasını istemiştir.⁷⁶

73 BOA, DH.EUM.THR., nr. 91/75, s. 003, Tarih: 1 Teşrinievvel 1325/14 Ekim 1909.

74 "Gazinolarda Kumar", *Tanin*, No: 102, 30 Teşrinievvel 1324/12 Kasım 1908, s. 4; "İşte Şimdi Soruyoruz", *Sabah*, No: 6872, 30 Teşrinievvel 1324/12 Kasım 1908, s. 1; "Altıncı Daire-i Belediyenin Nazar-ı Dikkatine", *Servet-i Fünun*, No: 149, 28 Teşrinievvel 1324/10 Kasım 1908, s. 2; "Sârik", *Servet-i Fünun*, No: 149, 28 Teşrinievvel 1324/10 Kasım 1908, s. 4; "Tifo Hastalığı", *Servet-i Fünun*, No: 150, 29 Teşrinievvel 1324/11 Kasım 1908, s. 3.

75 "Gazinolarda Kumar", *Tanin*, No: 102, 30 Teşrinievvel 1324/12 Kasım 1908, s. 4.

76 BOA, DH.MKT., nr. 2659/027, s. 01,01, 05, 01, Tarih: 1 Teşrinisani 1324/14 Kasım 1908.

İstanbul'da kumarın artışı ile ilgili basında yer alan haberlerin yanında kumarın zararları da anlatılmaya çalışılmıştır. Bu konuda çok sayıda makale yayınlanmış ve hatta edebî eserler verilmiştir. Örneğin *Sebilürreşad*'ın Aralık 1913 tarihli nüshasında “*Alem-i İslâmî Tehdit Eden Marazlardan: Kumar*” başlıklı bir makale buna örnek teşkil etmiştir. Makalede kumarın oldukça yaygın olduğu ve zararları üzerinde durulmuştur. Yazıya göre, istisnalar hariç kumar bütün insanlar arasında ruhi bir hastalıktır. Her kavim ve millet bu hastalıkları kendi anlayışına ve zihniyetine göre muhtelif oyunlar şeklinde ortaya koymuştur. İslamiyet ise her çeşit kumarı haram kılmış ve kumar bulunan her oyun yasaklanmıştır. Ancak buna rağmen İslam ahali arasında kumarın yayılması da diğer milletlerden geri kalmamıştır. Şehirler ve kasabalardan başlayarak köylere ve hatta göçebelere kadar her yerde kumar oynanır olmuştur. Kabe'de Peygamberin türbesinin bulunduğu alanlarda, Harem-i Şerif civarında, köylülerin kulübelerinde, kahvehanelerinde, göçebe çadırlarında insanlar bu hastalıktan kıvranmışlardır. Her gün zamanlarının büyük bir kısmını ve akıllarını bu oyunların faydasız neticeleri uğrunda feda etmişlerdir. Bir Müslüman kalbi, hatta alelade bir insan kalbi taşıyan hamiyetli bir kimsenin bütün bunlara acımaması elde değildir. Yazının devamında şu eleştiriye yer verilmiştir; “*bizim millet gibi heyet, maişet, faaliyet ve vazifenin ne demek olduğu anlayamayan ve zamanın kıymetini bilmeyen milletler arasında bu gibi nefsi ve ruhi hastalıklar toplum ahlaki için büyük olumsuzluklar doğurmaktadır*”.⁷⁷

I. Dünya Savaşı yıllarında da kumarın toplumsal bir hastalık halini gelmesi basın yoluyla eleştirilmiştir. Mesela 27 Aralık 1917 tarihli *Servet-i Fünun* dergisinde yer alan bir yazıda İstanbul'da kumarın tahayyül edilemeyecek noktalara geldiği, kısa zamanda büyük paralar kazanan yeni harp zenginlerinin ihtiraslar peşinde koştuğu, kumarın ortadan kaldırılması için yasal düzenlemelerin artık fayda etmediği dile getirilmiştir.⁷⁸

77 “Alem-i İslâmî Tehdit Eden Marazlardan: Kumar”, *Sebilürreşad*, C 11, S. 275, Kanunuevvel 1329/Aralık 1913-Ocak 1914, s. 236.

78 “Musahabe Kumar Meselesi”, *Servet-i Fünun*. C 53, No: 1373, 27 Kanunuevvel 1333/27 Aralık 1917, s. 342; ayrıca bk. Feyza Kurnaz Şahin, “I. Dünya Savaşı ve Sonrasında Kumarın Yaygınlaşması ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (SEFAD)*, S. 41, (Yaz 2019), s. 405-426.

Sonuç

Arşiv kaynaklarından ve süreli yayınlardan elde edilen veriler genel olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra İstanbul'da ve Osmanlı coğrafyasında kumarın artışına işaret etmektedir. Bunun temel nedeni XIX. yüzyılın köklü siyasal ve ekonomik dönüşümlerin yaşandığı bir süreç olmasıdır. Bu dönemde Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle Osmanlı Devleti ciddi bir mali kriz içerisine girmiştir. Dış borçlanma ve bilahare borçların ödenememesi sonucunda Muharrem Kararnâmesi imzalanmış ve Düyûn-u Umûmiye kurularak Osmanlı gelirlerine el konulmuştur. Onlarca yıldır süren savaşlar sonrası, birçok işyeri kapanmış, işsizlik had safhaya ulaşmış, üretken erkek nüfus azalmış, göçler nedeniyle toplumsal buhran artmıştır. Devletin içinde olduğu siyasal ve finansal kriz toplum hayatını derinden etkilemiş, normal zamanlarda yapılması uygun görülmeyen fiiller ve suç sayılan eylemler aleni hale gelmiştir.

II. Meşrutiyet döneminde yaşanan sancılar toplumsal çözölmeyi hızlandırmıştır. Bu dönemde liberal düşünce ve özgürlükçü ortam ilk başlarda umut verici olsa da bu durum uzun sürmemiştir. 31 Mart Vakası ve II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesi ve ardından yaşanan siyasal krizler, İttihat ve Terakki'nin baskıcı yönetimi, kısa ömürlü hükümetler, ayaklanmalar ve ciddi toprak kayıpları yaşanmıştır. Dış borçlanmanın giderek artması, yaşanan mali krizler toplumsal yapıyı sarsmıştır. II. Meşrutiyet döneminde yaşanan sosyal ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle kumar artık toplumsal bir hastalık haline gelmiş, sadece kahvehanelerde oynanan bir oyun olmaktan çıkmış, evlere kadar sirayet etmiştir. Kumarın yaygın hale gelmesi aile ve toplumu derinden sarsmıştır.

Osmanlı arşiv kaynaklarından izlendiği kadarıyla Osmanlı hükümeti kumara karşı tavizsiz bir yaklaşım sergilemiş, kumarın önlenmesi için gerekli yasal düzenlemeleri hayata geçirmiştir. Bu anlamda öncelikli olarak 1851 ve 1858 tarihli Ceza Kanununa kumarın suç olduğuna ilişkin esaslar konulmuştur. Yine 1869 Askerî Ceza Kanunnâmesine ve 1907 tarihli Polis Nizamnâmesine de kumarla ilgili esaslar eklenmiş, ancak kumarın cezalandırılması kumarın engellenmesinde rasyonel bir etki yaratmamıştır.

Bu tedbirlere rağmen XX. yüzyılın başlarında kumar çeşitli mekanlarda aleni olarak oynanmaya başlamıştır. Halk, kumarın yaygınlaşmasının sorumlusunu ararken, kolluk kuvvetlerinin gerekli denetimi yapmaması ve ihmali nedeniyle kumarın yaygınlaşmasına kanaat getirmiştir Hatta daha sert bir söylemle polisin ahlaksızlığa göz yumduğuna dair dönemin basınında yazılar kaleme alınmıştır.

Kumarın yaygın hale gelmesi kadınları da rahatsız etmiştir. Emniyet-i Umûmiye Müdüriyetine “*Kumarzedegâni Kadınlar*” imzasıyla mektuplar gönderilerek hususi hanelerde kumar oynatıldığı, birçok namuslu ailelerin bu nedenle perişan oldukları ifade edilerek kumarın engellenmesi istenmiştir. Kadınlar arasında kolluk kuvvetleri tarafından kumara müsamaha gösterildiğine dair yaygın bir kanaatin varlığı dikkat çekicidir.

Kumar, I. Dünya Savaşı yıllarında daha da yayılmıştır. Bu dönemde İstanbul'da karaborsacılık ve istifçilikle yüksek gelirler elde eden harp zengini kişiler sefâhate düşmüştür. Bu kesimin eğlence düşkünlüğü toplumsal ahlakı zaafa uğratmış, İstanbul bir yandan eğlencenin diğer yandan sefaletin yaşandığı bir şehir görüntüsüne bürünmüştür.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki Osmanlı'nın son döneminde devletin içinde bulunduğu siyasal, sosyal ve ekonomik buhran, hızlı ve köklü değişimler, toplumsal hayatta bazı çözümlere neden olmuştur. Bu nedenle fuhuş, içki ve kumar gibi alışkanlıklar da yaygınlık kazanmıştır. Devlet bu tehlikeyi görmüş ve çeşitli tedbirler alma yoluna gitmiştir. Ancak kumarı önlemek amacıyla alınan tedbirler ve yasal düzenlemeler kesin bir çözüm getirememiştir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO),

Dahiliye Emniyet-i Umûmiye Emniyet Şubesi Evrakı (DH.EUM.EMN.),

Dahiliye Emniyet-i Umûmiye Evrak Odası Kalemi Evrakı (DH.EUM.VRK.),

Dahiliye Emniyet-i Umûmiye Tahrirat Kalemi Evrakı (DH.EUM.THR.),

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Kısm-ı Adli Kalemi (DH.EUM.KADL.),

Dahiliye Nezareti Hukuk Evrakı (DH.H.),

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD.),

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT.),

Divan (Beylikçi) Kalemi Defterleri (A.DVN.),

Maarif Mektubi Kalemi (MFMKT.),

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.),

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.),

Yıldız Perakende Evrakı Mâbeyn Başkitâbeti (Y.PRK.BŞK.),

Yıldız Resmi Maruzat (Y.A.RES.).

Resmî Yayınlar

“Ceza Kanunnâme-i Hümayunu” 28 Zilhicce 1274/9 Ağustos 1858, *Düstur*, Tertip I, C I, Matbaa-yı Amire, 1289.

Düstur, Cûz-i Rabi, Maarif Nezaret-i Celilesinin Ruhsatıyla, Matbaayı Amire, İstanbul 1295.

“Polis Nizamnâmesi”, *Düstur*, Tertip I, Mütemmim, Hilal Matbaası, 15 Muharrem 1269-8 Recep 1325, Dersaadet Zilkade 1335.

Telif Eserler ve Süreli Yayınlar

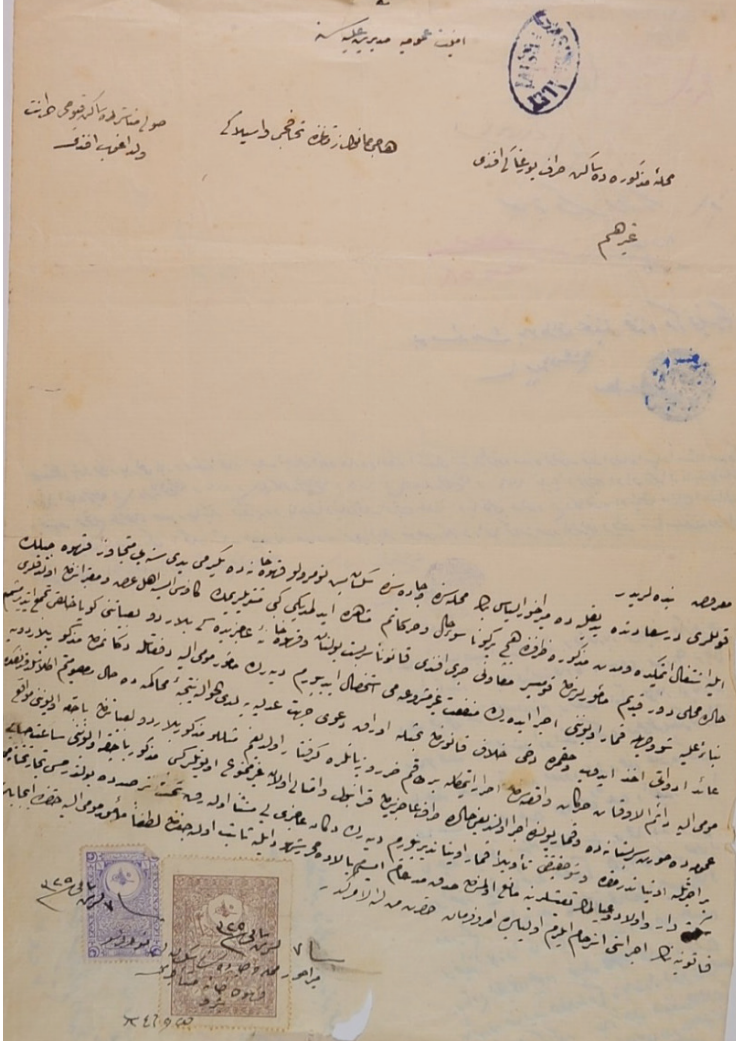
Ahmed Lütfi, *Mir’at-ı Adalet Yahud Tarihçe-i Adliye-i Devlet-i Aliye*, Naşiri: Kitapçı Ohannes, Matbaa-i Nişan Berberyan, İstanbul 1304.

- Akgündüz, Ahmet, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Diyarbakır 1986.
- “Alem-i İslamı Tehdit Eden Marazlardan: Kumar”, *Sebilürreşad*, C 11, S. 275, Kanunuevvel 1329/Aralık 1913-Ocak 1914, s. 236.
- “Altıncı Daire-i Belediyenin Nazar-ı Dikkatine”, *Servet-i Fünun*, No: 149, 28 Teşrinievvel 1324/10 Kasım 1908, s. 2.
- Aydın, Mehmet Akif, “Osmanlı Ceza Hukuku”, *İslam Ansiklopedisi*, C 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1993, s. 478-482.
- Aysal, Necdet, “Kırım Savaşı’ndan Lozan Barış Antlaşması’na Osmanlı Dış Borçlarının Tarihsel Gelişim Süreci (1854-1923)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi (Lozan Antlaşması Özel Sayısı)*, S. 53, (2013), s. 1-28.
- Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C 2, Kubbealtı Lugati, 4. bs., İstanbul 2011.
- Bardakoğlu, Ali, “Kumar”, *İslam Ansiklopedisi*, C 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 2002, s. 364-367.
- Bezaz, Yurda Güven, *Geçmişten Günümüze Haberleşme ve PTT Tarihi*, Türkiye Haber-İş Sendikası Yay., Ankara (2007?).
- Çetinkaya, Canan - Kasalak, Kadir, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Piyangoculuk”, *Sobider Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 2, S. 5, (Aralık 2015), s. 467-481.
- Çetinkaya, Canan, *Osmanlı'nın Son Dönemleri ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Şans Oyunları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Isparta 2015.
- Demir, Tanju, “Salih Zeki ve Ecnebi Postaneleri'nin Kaldırılması Konusundaki Görüşleri”, *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, C VII/1 (2005), s. 169-185.
- Demirtaş, Mehmet, “Osmanlıya Gelen Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları”, *Bilg*, S. 57, (Bahar 2011), s. 17-44.
- Dikici, Ali, “II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Miras Kalan İç Güvenlik Anlayışı ve Polis Teşkilatı”, *Türk İdare Dergisi*, S. 479, (Aralık 2014), s. 91-122.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağ'dan Yirminci Yüzyıla*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 4. bs., İstanbul 2002.

- “Gazinolarda Kumar”, *Tanin*, No: 102, 30 Teşrinievvel 1324/12 Kasım 1908, s. 4.
- Gündüz, Mustafa, *II. Meşrutiyet’in Klasik Paradigmaları, İçtihad, Sebili’r Reşad ve Türk Yürdü’nda Toplumsal Tezler*, Lotus Yayınları, Ankara 2007.
- Halil Fahreddin, “Bizde Ahlak”, *Sebilürreşad*, 30 Ağustos 1328 (12 Eylül 1912), C 9, Adet: 28-210, s. 31.
- Işın, Ekrem, *İstanbul’da Gündelik Hayat*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.
- “İşte Şimdi Soruyoruz”, *Sabah*, No: 6872, 30 Teşrinievvel 1324/12 Kasım 1908, s. 1.
- Kurnaz Şahin, Feyza, “I. Dünya Savaşı ve Sonrasında Kumarın Yaygınlaşması ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (SEFAD)*, S. 41, (Yaz 2019), s. 405-426.
- “Memnûiyet”, *Sabah*, Yirmi İkinci Sene, No: 7647, 24 Kanunuevvel 1326/6 Ocak 1911, s. 2.
- “Musahabe Kumar Meselesi”, *Servet-i Fünun*. C 53, No: 1373, 27 Kanunuevvel 1333/27 Aralık 1917, s. 342.
- Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, Yay. Haz. Kemal Gurulcan vd., Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2006.
- Öner, Senem, *Çeviri Yoluyla Kanun Yapmak: 1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunu’nun 1810 Tarihli Fransız Ceza Kanunu’ndan Çevrilmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
- Öztürk, Yeter, *XIX. Yüzyıl Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Devleti’nde İçki ve Yasakları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu 2017.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. bs., İstanbul 1994, s. 1-7.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, 8. bs., İstanbul 2013.
- Quataert, Donald, *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılmı ve Direniş 1881-1908*, İletişim Yay., İstanbul 2017.

- “Sârik”, *Servet-i Fûnun*, No: 149, 28 Teşrinievvel 1324/10 Kasım 1908, s. 4.
- “Silah Atmak Yasaktır”, *Tanin*, Üçüncü Sene, No: 841, 24 Kanunuevvel 1326/6 Ocak 1911, s. 5.
- Şahin, Gürsoy, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2017.
- Şentop, Mustafa, “Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C 3, S. 5, (2005), s. 647-672.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Osmanlı Mali Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2016.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, 11. bs., İstanbul 2012.
- TDK Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. bs., Ankara 2011, s. 1524.
- “Tifo Hastalığı”, *Servet-i Fûnun*, No: 150, 29 Teşrinievvel 1324/11 Kasım 1908, s. 3.
- Toprak, Zafer, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul 2012.
- Tuncel, Metin, “Yalova”, *İslam Ansiklopedisi*, C 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. İstanbul 2013, s. 306-308.
- Tunç, Şafak, *Osmanlı Payitahtında Kahvehane ve Kahvehane Kültürünün Yeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.
- Tunçay, Mete, *Türkiye’de Piyango Tarihi ve Milli Piyango İdaresi*, Milli Piyango İdaresi Yayını, Ankara 1993.
- Türk Hukuk Lüğati*, haz.: Türk Hukuk Kurumu, Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü Yayınları, 3. bs., Ankara 1991, s. 206-207.
- Varlı, Arzu - Koraltürk, Murat, “II. Meşrutiyet’ten Erken Cumhuriyet’e Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)*, C IX/20-21, (Bahar-Güz 2010), s. 127-142.
- Yakut, Kemal - Yetkin, Aydın, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Toplumsal Ahlak Bunalımı: Fuhuş Meselesi”, *Kebikeç*, Yıl 16, S. 31, (2011), s. 275-307.
- Yolal, Mesut, *Osmanlı Devleti’nde Şans Oyunları ve Kumar (1800-1923)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep 2018.

EKLER

Ek 1: Yedikule'de Kahvecilik Yapan Hacı Stefan'ın Kahvehanesinde Kumar Oynanması Hakkında. BOA, DH.EUM.THR., nr. 14/50, s. 002, Tarih: 7 Teşrinisani 1325/20 Kasım 1909.

19-20. Yüzyıllarda Avrupa’da ve Türkiye’de Askerî Posta Güvercini Kullanımı

Ramazan Erhan Güllü*

Öz

Haberleşme ile ilgili teknolojik aygıtların icadı öncesinde tüm dünyada haberleşme aracı olarak kullanıldıkları bilinen güvercinler, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle Avrupa’da tekrar askerî haberleşme amacıyla kullanılmaya başlanmıştır. Savaşlar sırasında muhasara altına alınan ve telgrafla haberleşme hatları kesilen bölgelerin dışarıyla haberleşmesi güvercinler aracılığıyla sağlanmaktaydı. 1870-1871 Almanya-Fransa Savaşı’nda Paris’in muhasarası sırasında Fransızlar Paris ile haberleşmek için posta güvercini kullanmış, bu savaşı takip eden yıllarda Avrupa ülkelerinde askerî birimler içerisinde posta güvercini (Latince isimlendirmesi Columba Livia Domestica) şubeleri de dâhil edilmişti. Avrupa’daki gelişmeler birçok konuda olduğu gibi Osmanlı Devleti’ne de yansımış, özellikle II. Abdülhamit döneminde İstanbul merkezli bir posta güvercini sistemi kurulmaya çalışılmıştı. Sultan’ın iktidarının son yıllarında nizamnamesi de yayımlanarak Avrupa’da olduğu gibi resmî bir askerî birim haline getirilmeye çalışılan posta güvercini sisteminin uygulamaya konulması mümkün olamamıştı. Buna karşılık başta Rusya olmak üzere farklı ülkelerin Osmanlı sınırlarında güvercinler aracılığıyla istihbarat topladıkları görülmekte ve devlet bu karşı istihbarat faaliyetlerine engel olmaya çalışmaktaydı. Hem II. Abdülhamit döneminde hem de sonrasında – özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında – devletin güvenlik endişeleri arasında başka ülkeler tarafından kullanılan posta güvercinleri de yer alıyordu. Osmanlı Devleti bunlarla mücadele ederken kendi posta güvercini sistemini kurmak için uğraşmaya da devam etmişti. Uygulamaya bir türlü geçirilemeyen bu sistemle ilgili çalışmalar, Cumhuriyet’in ilk yıllarında da sürdürülecek ve Türkiye Cumhuriyeti’nde de askerî posta güvercini sistemi kurmaya yönelik çalışmalar görülecekti.

Anahtar Kelimeler: Posta Güvercini, İstihbarat, Osmanlı Devleti, II. Abdülhamit.

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, ramazan.gullu@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0002-6819-4003

DOI: 10.37879/belleten.2020.1175

Makale Gönderim Tarihi: 24.03.2019 – Makale Kabul Tarihi: 11.08.2020

Usage of Homing Pigeons for Military Purposes in Europe and Turkey during 19th and 20th Centuries

Abstract

The pigeons, known to be used as communication tools all over the world before the invention of technological devices, were started to be used again in the second half of the 19th century, especially in Europe for military communication purposes. During the siege of Paris in the Franco-Prussian War of 1870-1871, the French had used homing pigeons (in Latin, *Columba Livia Domestica*) to communicate with Paris, and in the following years the European pigeon branches were included in the military units of European countries. The developments regarding military intelligence in Europe were spread to the Ottoman State, especially during the reign of Abdulhamid II., an Istanbul based pigeon system was tried to be established. However, the system of the homing pigeon was not implemented in the State despite the publication of a regulation in the last years of the Sultan's reign. On the other hand, it was seen that different countries, mainly Russia, gathered intelligence through the pigeons within the Ottoman borders, and the state was trying to prevent these counter-intelligence activities. Both during the reign of Abdulhamid II. and thereafter -especially during the First World War- the Ottoman State's security concerns were concentrated on the homing pigeons used by other countries. After the reign of Abdulhamid II., the Ottoman State continued to work on establish its own pigeon system. Works on the pigeon system has been maintained after the collapse of the Ottoman State and the Republic of Turkey has also made efforts to establish a military pigeon system.

Keywords: Homing Pigeon, intelligence, the Ottoman State, Abdulhamid II.

Giriş

Güvercin yetiştiriciliği ve beslenmesi insanlık tarihinin en eski gelenekleri arasında sayılmaktadır. Farklı amaçlarla beslenebilen güvercinlerin posta güvercini olarak haberleşme amacıyla kullanılması ise oldukça eski geleneklerden kabul edilmekte, bu iş için kullanılan özel güvercin türleri bulunmaktadır. “Yabani” ve “ehli” (evcil) şeklinde genel olarak iki gruba ayrılan güvercinlerin, yabani olanları da “ehli” kısmı da birçok türden oluşmaktadır. Özel olarak yetiştiriliyorlarsa, sağlıklarına ve bakımlarına özellikle dikkat edilmesi gereken güvercinlerin farklı türlerinin çiftleştirilerek çeşitlerinin artırılması da uzun dönemlerden beri uygulanan bir gelenek halini almıştır.¹ Genel tür itibarıyla beş yüzden fazla güvercin çeşidi olduğu iddia

1 “Seyyah Güvercinler ve Bunların Zamân-ı Harbde İstihdamları”, *Ma'lûmât*, 21, 2 Teşrin-i Sâni 1311 (14 Kasım 1895), s. 495.; “Güvercinler”, *Çil Horoz*, 2, 1 Mayıs 1338 (1922), s. 21.;

edilmekle birlikte bunların belirli türleri posta güvercini olarak kullanılabilir. Yabani güvercinlerin bazı türleri genel olarak herhangi bir amaçla insanlar tarafından beslenememekle birlikte evcilleştirmeye yatkın türleri de vardır. İnsana alışkın olan güvercinler, kolay evcilleştirilebilen hayvan türlerindedir. Evcil güvercinler ise “posta güvercini” olarak kullanılabilirler gibi - günümüzde birçok yerde yaygın şekilde görülebildiği üzere - eğlence amaçlı da beslenebilmekte veya oldukça kıymetli olan gübresinden yararlanmak için özel güvercinlikler tesis edilmektedir. Çoğunlukla toplu yaşayan ve iklim şartlarına göre göç eden yabani güvercinlerin, gerekli yaşam şartları sağlanarak evcilleştirilmeleri kolay olmaktadır.²

Posta güvercini (Latince *Columba Livia Domestica*) olarak kullanılacak güvercinlerin yetiştirilecekleri barınakların (diğer bir tabirle güvercinliklerin) de belli özelliklere sahip olması, güvercin yetiştiriciliğinden ve onların haberleşmede kullanılmasından daha çok verim alınmasını sağlamaktadır. 19. yüzyıldan beri dünyada posta güvercini kullanan ülkelerin genellikle benimsedikleri güvercinlikler, büyüklüklerine göre üçe ayrılarak; “büyük güvercinlik”, “güvercinlik” ve “barınak” olarak adlandırılmışlardır. Güvercinlerin, beslenmelerinden çoğalmalarına ve haberleşme için kullanılmalarına kadar gerekli bakımlarının yapıldığı bu yuva sistemi, özellikle Fransa gibi posta güvercinlerini ciddi şekilde kullanan ülkelerde sistematik şekilde düzenlenerek uygulanmıştır.³

Güvercinlerin bir haberleşme aracı olarak kullanılmalarını sağlayan temel özellikleri, yuvalarına bağlılıkları ve oraya dönme kabiliyetleridir.⁴ Bununla beraber muhâbere amacıyla kullanılacak güvercinlerde yuvaya bağlılık dışında üç özellik daha aranmaktadır. Bunlar; içgüdüleri sayesinde yönlerini kolaylıkla bulabilme yeteneği, süratli uçabilme özelliği ve yorgunluğa tahammül derecelerinin yüksekliği. Bu özelliklerle birlikte muhâbere esnâsındaki iklim şartları da posta güvercinleri ile yapılacak haberleşme için son derece önemlidir. Güvercinler her iklim ve hava şartında aynı şekilde uçamayacakları için, güvercinin yetiştiği ortama uygun olmayan iklim şartlarında muhâbere amacıyla uçurulmaları doğru değildir. Ayrıca

Muhâbere ve Muvasala Müfettişlik Kalemî Müdürü, Muhâbere Yüzbaşısı Asaf, “Güvercinler ve Muhâbere”, *Fen Kütâatı Mecmûası*, Birinci Sene, Sayı: 1, İstanbul, Eylül 1341 (1925), s. 26-27.

2 Ali Nazîmâ, “Güvercin”, *Maârif*, 1(26), 20 Recep 1309 (19 Şubat 1892), s. 412-414.

3 Güvercinliklerin nasıl olması gerektiğine dair Türkçe'ye tercüme edilmiş bir lâyiha için bk. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Hibe-Satın Alma-Devir; Ali Fuat Türkgeldi Evrakı (HSD.AFT.)* nr. 9/16.

4 J. Gvyar, *Muhâbere Güvercinleri*, (Nakleden: A. Yumni), Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Ta'lim ve Terbiyesi Dairesi, Ankara 1928, s. 1.

güvercinler yetiştikleri bölgenin iklim şartlarından farklı yerlerden de muhâbere amacıyla bırakılmamalıdır.⁵

Posta güvercinlerinin yetiştirilmesi ve eğitilmeleri sırasında da dikkat edilmesi gereken kurallar bulunmaktadır. Bir posta güvercininin yetiştirilmesi en temelde iki dönem olarak kabul edilmektedir. İlki, güvercinin yumurtadan çıktıktan sonraki ilk yıl, ikincisi ise güvercinin bu ilk yılın sonundan itibaren geçirdiği sonraki zamandır. İlk dönemde güvercinin düzenli beslenmesi sağlanarak, bulunduğu yeri tanması ile ilgili temel eğitim verilir. Sağlıkları gözlemlenen güvercinlerden, posta güvercini olamayacak şekilde zayıf ve sağlıksız olanlar çıkarılır. İkinci dönemden itibaren güvercin yavaş yavaş uçmaya alıştırılarak, zamanla kısa mesafeden en uzak mesafeye kadar uçup tekrar yuvasına dönmesi şeklinde uçuş talimleri yaptırılır. Daha sonra da güvercinler yuvalarından alınarak, yakından uzağa şekilde belirlenecek belirli menzillerden uçurulurlar, böylece farklı yerlerden uçmaya başladıklarında yuvalarını bulma özellikleri kuvvetlendirilmiş olur. Bu husus güvercinin eğitimi açısından en önemli noktayı teşkil eder. Zira haberleşmede kullanılan güvercin aslında kendi yuvasına dönmek için uçmaktadır. Yuvasının yerini iyi öğrenen güvercin, başka bir yerden bırakıldığında tekrar kendi yuvasına dönecek ve bu sayede bırakıldığı yer ile yuvası arasında haberleşmeyi sağlamış olacaktır. Güvercinleri kısa sürede haddinden fazla yormak eğitimlerini olumsuz etkileyeceğinden, talimler güvercinlerin durumuna göre birkaç gün aralıkla sürdürülmelidir.⁶ Ayrıca haberleşmede kullanılacak güvercinlerin yetiştirilmesinde dikkat edilmesi gereken önemli hususlardan biri de düzenli ve sağlıklı beslenmeleridir.⁷

Yuvasının yerini iyice öğrenen ve bırakıldığı uzun mesafelerden yuvasına dönmeyi başaran güvercinler haberleşme amacıyla yetiştirildikleri yuvalarından, haber ulaştırması istenilen adrese götürülür, orada çevreyi tanıyıp alışmasını engellemek için bir kafes içinde kapalı tutulur. Gerek görüldüğünde boynuna, kanadına veya ayağına asılan çengel veya küçük keseler içine yerleştirilmiş haber kâğıtları ile bir-

5 “Posta Güvercinleri”, *Servet-i Fünûn*, 21(536), 7 Haziran 1317 (20 Haziran 1901), s. 141-142.; Muhâbere Müfettişlik Kalemî Müdürü, Muhâbere Yüzbaşı Asaf, “Güvercinler ve Muhâbere”, *Fen Kitâatı Mecmûası*, Birinci Sene, Sayı: 3, İstanbul, Teşrin-i Sâni (Kasım) 1341 (1925), s. 25.

6 Muhâbere Müfettişlik Kalemî Müdürü, Muhâbere Yüzbaşı Asaf, “Güvercinler ve Muhâbere”, *Fen Kitâatı Mecmûası*, Birinci Sene, Sayı: 5, İstanbul, Kânûn-ı Sâni (Ocak) 1342 (1926), s. 23-24.; J. Gvyar, *Muhâbere Güvercinleri*, s. 5-6.

7 “Güvercinler”, *Servet-i Fünûn*, 27(699), 2 Eylül 1320 (15 Eylül 1904), s. 264. Güvercinliklerin tesis ve bakımı ile güvercinlerin beslenmesi hakkında ayrıca bk. Muhâbere Müfettiş Vekili Miralay Cemal, “Yabancı Güvercinlik”, *Fen Kitâatı Mecmûası*, İkinci Sene, Sayı: 14, İstanbul, Şubat 1928, s. 26-32.

likte uçurularak yuvasına dönmesi sağlanır. İyi yetiştirilmiş bir güvercinin 50 ile 150 km arası bir mesafeyi – hiçbir yerde durmaksızın – 1 ile 4 saat arası bir sürede uçarak kat edebildiği ifade edilmektedir. Ancak güvercinin uçuş hızına, hava şartları kadar coğrafi alan da etki etmektedir. Kuş uçuşu olarak bu mesafe dile getirilse de özellikle arazi yapısına bağlı olarak menzil bu rakamların üzerine çıkabilmektedir. Bu yüzden haberleşme sağlanan bölgelerde tüm şartlar dikkate alınmalıdır.⁸ Bunların yanında, çok önemli haberlerin iletilmesinde; güvercinin yolda acıkması, susması, herhangi bir sebeple yolunu kaybetmesi ya da başka birinin eline geçmesi ihtimaline karşı iki, üç veya - neticeden emin olmak için - dört farklı güvercin kullanılır. Haberin iletileceği menzilin, güvercinin tek seferde erişemeyeceği kadar uzak olması durumunda bazı yerler istasyon olarak kullanılır ve yolun oradan sonraki kısmı için başka bir güvercin gönderilir. Bu yüzden posta güvercini haberleşmesi yapılan istasyon ve diğer bölgelerde her haberleşme için dört güvercin kullanılabilceği hesaba katılarak yeterli sayıda güvercin bulundurulmalıdır.⁹

Güvercinlerin tarihî süreç içinde haberleşme aracı olarak kullanılmalıklarına dair yapılmış eski tarihli çeşitli çalışmalarda, “güvercinlerin tarihinin beşeriyet tarihi ile başladığı” ve farklı bölgelerdeki insanlar arasında bir haberleşme aygıtı olarak kullanılmalıklarının da yine çok eski tarihlere dayandığı ifade edilmiştir. “Nuh Tufanı sonrası, suların çekildiğini haber veren hayvanın güvercin olduğundan”,¹⁰ “Mısır'da firavunlar zamanında harb sefinelerinde bulundurulan güvercinler”-den, “Romalıların istila hareketlerinde güvercin kullanımları”na,¹¹ Romalılarla birlikte Fenikeliler'in tüm askerî haberleşmelerini güvercinlerle sağladıklarına¹² ve “güvercin vasıtasıyla muhâbere fikri(nin), Babil ve Asur devlet-i kadîmesinin en

8 “Avrupa'da Mevcûd Askerî Güvercinlikler Şebikeleri”, *Maârif*, 1(4), 13 Safer 1309 (18 Eylül 1891), s. 51.

9 “Avrupa'da Mevcûd Askerî Güvercinlikler Şebikeleri”, *Maârif*, 1(5), 20 Safer 1309 (25 Eylül 1891), s. 68.

10 Birçok yerde zikredilen bu bilgi, *Mütâlaa Gazetesi*'nin 25 Mayıs 1898 tarihli nüshâsında şu şekilde anlatılıyordu: “Hazret-i Nuh zamânında suların çekildiği müjdesini getiren bu nâzik hayvan bugün seyyar postacılık vazîfesini icrâ eyliyor.”, “Güvercin”, *Mütâlaa*, 92, 13 Mayıs 1314 (25 Mayıs 1898), s. 5.

11 Muhâbere ve Muvâsala Müfettişlik Kalemî Müdürü, Muhâbere Yüzbaşısı Asaf. “Güvercinler ve Muhâbere”, *Fen Kitâatı Mecmûası*, Birinci Sene, Sayı: 1, İstanbul, Eylül 1341 (1925), s. 24-26.

12 “Ezmine-i kadîmede güvercinler muhaberât-ı umûmiyye husûslarında istihdâm olunuyorlar idi. Hatta Fenikeliler ile Romalılar bil-cümle muhaberât-ı askeriyelerini güvercinler ile mahall-i mahsûsına isâl eyledikleri gibi Modéne şehrinin muhâsarasında bile kullanılmışdır.”, “Seyyah Güvercinler ile Askerî Güvercinler Münderecâtı”, *Musavver Cihan*, 1(1), 25 Mart 1306 (6 Nisan 1890), s. 7.

eski hükümdârları indinde dahi mevcûd olduğuna” kadar birçok anlatı bulunmaktadır.¹³

Orta Çağ’da İslam dünyasında da haberleşmenin en önemli aracının posta güvercinleri olduğu belirtilmektedir. Fâtımîler, Zengiler ve Eyyûbiler gibi devletlerde güvercinler, haberleşme ve istihbarat için yoğun olarak kullanılmaktaydı. Eyyûbiler’in posta güvercinleri ile haberleşme ağı, dönem açısından düşünüldüğünde son derece gelişmiş bir düzeydeydi. Selçuklular’da da aynı gelişmişlikte bir sistem mevcuttu. Aynı tarihlerde İslam dünyasına yönelen Haçlılar da güvercinleri haberleşmenin en temel araçlarından birisi olarak kullanmışlardı. Hatta Haçlılar, hem bölgede kendi aralarındaki iletişimde hem de İstanbul ve diğer Hristiyan devletlerin yetkilileriyle yürüttükleri haberleşmede güvercinlerden etkin şekilde yararlanmışlardı.¹⁴

İlerleyen süreçte Avrupa’da ve Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti’nde modern posta ve haberleşme teşkilatları kurulmuş olmakla birlikte bu kadim haberleşme aracı da hâlen kullanılmaya devam edilmekteydi. Posta güvercininin 19. Yüzyıl Avrupası’nda yeniden önem kazanması, bir savaş durumunda telgraf hatlarının düşman eline geçmesi veya herhangi bir nedenle telgrafla iletişim imkânının yok olmasından duyulan endişeden ileri gelmiştir. Güvercinlerden çeşitli şekil ve sebeplerle haberleşmede yararlanmış ise de en önemli güvercin postaları, savaş esnasında mahsur kalan bölgelerle iletişim kurmak için kullanılanlardı. Dolayısıyla posta güvercini kullanmanın en önemli amaç ve faydasının, bir savaşta bir bölgenin muhasara edilmesi durumunda mahsur kalanların dışarı ile iletişimini sağlamak olduğu söylenebilir. Bu tür durumlarda, doğrudan irtibat imkânı ortadan kalkan bölgelerle ancak güvercin vasıtasıyla iletişim sağlanabilmektedir.¹⁵ Bununla birlikte bir savaşın farklı aşamalarında posta güvercinleri kullanmak önemli faydalar sağlayabilmektedir. 19. yüzyılın sonlarına doğru gelirken Avrupa’nın önemli ülkelerinin resmî askerî güvercinlikler kurarak güvercin istihbaratı hususunda önemli noktalara ulaştıkları açıkça görülmektedir. Fransız bir uzmanın çalışmasında, güvercinlerin savaş sırasında bir ordu için ne kadar önemli olduğu şu şekilde açıklanıyordu:

13 Ebuzziya Tevfik, “Güvercin Postası”, *Muharrir*, 1(6), 1294 (1876), s. 164.

14 Tülay Yürekli, “Zengiler ve Eyyûbilerde İstihbarat”, *Türkiyat Mecmuası*, 27(2), 2017, s. 293-311.; *Geçmişten Günümüze Posta*, PTT Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2007, s. 48-54.

15 *Güvercin Yetiştirilmesine Dâir Ta’lîmât*, Dâire-i Askeriyye Matbaasında Tab’ Olunmuşdur, İstanbul 1318, s. 10.

“Dikkatle ta’lîm ve terbiyesini yapacağınız güvercin müdâfaaâ-i milliyenin kıymetli yardımcısıdır.”¹⁶

“Düşman hatlarında keşif hizmetinde bulunanların geriye haber göndermeleri için mükemmel bir vâsıtaadır.

Telsiz ile güvercin arasında şu fark vardır:

Telsiz; bir noktadan uzun ve muhtelif haberlerle dolu bir telgrafi uzaklara doğru yayar. Muhârebe sahâsının muhtelif mahâllerinden güvercinle gelen haberler müsait şerâit altında ve bir merkezde toplanır.”¹⁷

“Güvercinler sayesinde kumandanlık; ilk hattaki kıt’aların vaz’iyyeti, zamanında erişilmesi veya alınması lâzım gelen noktalarla harb edenlerin talepleri ve tahminleri hakkında dâimâ ma’lûmâta mâlik olacaktır.”¹⁸

Yalnız savaş sırasında askerî kıtalarda kullanılacak güvercinler, yuvalarından çıkarıldıktan sonra en fazla üç gün içinde haberleşme için kullanılmalıdırlar. Zaman aralığı uzarsa, savaş şartları içerisinde yuvalarını bulmakta zorlanabilirler.¹⁹ Bunun dışında, ağır bombardımanlar veya gaz bulutları güvercinin kendi menziline ulaşmasına genel olarak engel olmamaktadır. (Giderek kullanılmaya başlanan zehirli gazlar ise güvercinlere engel olacaktır.) Çalışmada, savaşlarda kullanılan güvercinlerin, yüzde doksan beşinin gideceği yere ulaştığının tespit edildiği özellikle vurgulanmaktadır.²⁰

Avrupa’da İstihbarat Amacıyla Güvercinlerin Kullanılmaya Başlanması

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde güvercinler hakkında kaleme alınmış yayınlarda, güvercinle haberleşmenin Doğu ve İslam toplumlarında yaygın ve köklü bir kültür olduğu öne çıkarılmış, batılıların birçok bilimsel yenilik gibi bunu da

16 *Güvercinlerle Muhâbere (Transmission par pigeons voyageurs)*, (Fransız Mütehassis’in notlarından tercüme ve nakleden Birinci Mülâzım Yusuf İzzeddin), *Jandarma Mecmûası*, Yıl: 4, Sayı: 16, 1 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1928, s. 221. Bu inceleme Jandarma Mecmuası’nın zikredilen sayısının 219-238. sayfalarında yayımlanmıştır. Bundan sonraki dipnotlarda bu inceleme sadece *Güvercinlerle Muhâbere* şeklinde zikredilecektir.

17 *Güvercinlerle Muhâbere*, s. 228.

18 *Güvercinlerle Muhâbere*, s. 229.

19 *Güvercinlerle Muhâbere*, s. 230.

20 *Güvercinlerle Muhâbere*, s. 231.

doğu medeniyetinden öğrenerek geliştirdikleri vurgulanmıştır. Avrupalıların savaşlarda posta güvercini kullanmanın faydalarını ve önemini idrak ederek, meseleye ciddi önem vermeye başlamaları 16. yüzyıl sonlarındadır. Özellikle 1573-1574 yıllarında Hollanda’da yaşanan savaş esnasında önce Haarlem ve sonra da Leiden şehirlerinde mahsur kalanların dışarısı ile güvercinler aracılığıyla haberleşebildikleri, bu sayede posta güvercinlerinin öneminin daha iyi anlaşıldığı vurgulanır.²¹

Bu tarihlerden itibaren posta güvercinleri Avrupa’da daha sık kullanılmaya başlanmıştı. Ancak posta güvercini kullanımı hususundaki bu tarihî süreç ve konunun öneminin farkında olunması ile birlikte, Avrupa’da posta güvercinlerin muhâbere aracı olarak kullanılmalarının çok daha fazla ehemmiyet kazanması 1870-1871 Fransa-Prusya Savaşı sırasında, Almanların Fransa’yı istilasını üzerine yaşananlarla anlaşılmıştı. Telgraf teknolojisinin posta güvercinlerine ihtiyaç kalmadığını düşündürmesine rağmen, bazı güvenlik kaygılarından dolayı bu teknolojilerin kullanılmaması nedeniyle posta güvercinlerinden faydalanmak zorunda kalınması, bu kadim geleneği yeniden önemli hale getirmişti. Bahsedilen savaş sırasında Paris’in Almanlar tarafından ağır bir muhasaraya alınması üzerine, Fransızlar Paris ile diğer vilayetler arasındaki irtibatını ancak balon ve güvercin kullanarak sağlayabilmiflerdi.²² Toplu olarak elde tutularak yeniden Paris’e dönebilmeleri ve Paris’e gerekli bilgilerin ulaşmasını sağlayabilmeleri için balonlar içerisinde havalandırılan güvercinler, Paris’ten güvenle çıkarılmış ve kendilerinden beklenen hizmeti yerine getirebilmişlerdi. Bazı çalışmalarda, dört balon içerisinde 360 güvercinin Paris’ten çıkarıldığı ve bunlardan 302 tanesinin Paris’e haber götürmek üzere dışarda istihdam edildiği belirtilmektedir. Haberleşme için özel olarak yetiştirilmemiş ve önceden herhangi bir şekilde denenmemiş olmalarına rağmen bu güvercinlerden 98’i Paris’e haber iletmek üzere gönderilmif ve bunlardan 75’i de kendi güvercinliğine ulaşmak suretiyle gerekli haberleşmeyi sağlamayı başarmıştı.²³

21 Münif (Paşa), “Kebûter-nâme-i ber”, *Mecmûa-yı Fünûn*, 12, İstanbul 1279 (1863), s. 485-487.; Ebuzziya Tevfik, “Güvercin Postası”, s. 164.; “Avrupa’da Mevcûd Askerî Güvercinlikler Şebekeleri”, *Maârif*, 1(1), 26 Muharrem 1309 (1 Eylül 1891), s. 9.

22 *Ma’lûmât*, 21, 2 Teşrin-i Sâni 1311 (14 Kasım 1895), s. 495.; Ebuzziya Tevfik, “Güvercin Postası”, s. 165.; Muhâbere Müfettişliği Müfettişlik Kalemî Müdürü, Yüzbaşı Asaf, “Güvercinler ve Muhâbere”, *Fen Kûtâatı Mecmûası*, Birinci Sene, Sayı: 2, İstanbul, Teşrin-i Evvel (Ekim) 1341 (1925), s. 22-24.; “Güvercin Yetişdirmek”, *Servet-i Fünûn*, 27(677), İstanbul, 1 Nisan 1320 (14 Nisan 1904), s. 6.; *Güvercinlerle Muhâbere*, s. 219-220.

23 Bu hususta oldukça abartılı bazı bilgiler de verilmiş, örneğin güvercinlerden bir tanesinin kuşatma boyunca toplam 40.000 mektup taşıdığı ileri sürülmüştür. “Müsâlahadan bir az evvel Paris’e muvâsalat eden bir güvercin tek başına 40.000 kadar mektub nakl eylemişdir ki hakikaten şâyânı hayretidir.” “Avrupa’da Mevcûd Askerî Güvercinlikler Şebekeleri”, *Maârif*, 1(6), 27 Safer 1309 (2

Posta güvercinlerinin savaş sırasındaki bu önemli hizmetleri dolayısıyla Avrupa'da özellikle Fransızlar güvercin ile haberleşmeyi uzun yıllar aktif olarak kullanmışlardı. Ayrıca güvercinlerin savaşın seyrini değiştirebilecek derecede önemli bir unsur olarak görülmeleri üzerine, tüm Avrupa'da posta güvercinlerinin askerî savunmanın bir parçası haline getirilmesi için çalışmalar yapılacaktı. Ancak Fransa'daki tecrübelerle rağmen orada dahi askerî güvercinlik tesisi ancak 1877'de mümkün olabilmiş; Almanya (Prusya) 1870-1871 Savaşı sırasında kendisine karşı kullanılan güvercinlerin tesiriyle 1872'de kendi askerî güvercinliklerini kurmuş ve o dönem açısından ciddi sayılacak bir de bütçe tahsis etmişti. Rusya 1870'de, Avusturya 1875'de, İtalya ve Portekiz 1876'da, İspanya 1879'da ve İsviçre 1889'da kendi askerî güvercinliklerini kurmuşlardı. Belçika'da güvercin yetiştiriciliği ve güvercinle haberleşme çok yaygın olduğu için ayrı bir askerî güvercinlik tesisine gerek görülmemişti. Felemenkler de Belçikalılar gibi ayrı bir askerî birim kurmaya ihtiyaç duymamışlar, İngilizler ise askeriyede güvercinlerden faydalanmakla birlikte bunu ayrı bir birim haline getirmemişlerdi.²⁴

Avrupa'da güvercin postalarının en iyi şekilde kullanıldığı ve en kıymetli güvercinlerin haberleşme için istihdam edildiği yer olarak Belçika'nın Anvers şehrindeki güvercinlikler öne çıkmıştı. Anvers güvercinlerinin diğerlerine nazaran daha uzak mesafelerden kendi güvercinliklerini bulabildiği, Paris, Londra ve Amsterdam gibi uzak şehirlerden yuvalarına dönebildiği ve haberleşmeyi başarıyla sağladıkları ifade edilmektedir.²⁵

Avrupa'da posta güvercinleri ile ilgili yaşanan gelişmeler dönemin Osmanlı basını tarafından da takip edilmektedir. Aynı konuda Amerika'daki gelişmeleri de sütunlarına taşıyan gazete ve dergiler zaman zaman yabancı basından haber ve yorumlar tercüme etmekteydi. Zikredeceğimiz örneklerde görüleceği üzere güvercinle haberleşme kesinlikle önemli bir istihbarat yöntemi olarak kabul ediliyor, karşılaşılan kimi problemlerin aşılmasına çalışılırken güvercinlerden daha fazla istifade edebilmenin yolları aranıyordu. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde posta güvercinlerini sistemli bir şekilde kullanmaya başlayan Avrupa, haberleşmeyi daha güvenli ve sağlıklı hale getirmek ve güvercinlerden faydalanma yöntemlerini ilerletmek için

Ekim 1891), s. 85. Aynı olay, Almanca bir çalışmadan yapılan tercümede, elli yedi güvercinin Paris'e 100.000 mektup taşıdığı şeklinde anlatılmaktadır. "Muhâbere Güvercinleri – Ordu Hidemâtında Bunlardan Süret-i İstifâde", (Almanca'dan Çeviren: Mehmed Rüşdü), *Mecmûa-yı Ebuzzıya*, nr. 102, 3 Receb 1329 (30 Haziran 1911), s. 747.

24 *Maârif*, 1(6), 27 Safer 1309 (2 Ekim 1891), s. 86-90.

25 Münif (Paşa), "*Kebûter-nâme-i ber*", s. 487-488.

çalışmalar yapmaktaydı. Güvercin haberleşmesine zarar veren hususlardan birisi, güvercinlerin uçuş güzergâhında yırtıcı kuşların saldırısına uğramasıydı. İtalya’da bir kişi, posta güvercinlerinin uçarken yırtıcı kuşlardan korunmalarını sağlayabilmek için kanatlarının altına – iki buçuk gram ağırlığında - bir düdük yerleştirmiş ve bu düdüğün çıkaracağı sesle yırtıcı hayvanların ürkerek güvercinlere yaklaşamayacakları düşünülmüştü.²⁶ Fransa’da bir askerî doktor, güvercinin tüyünü burarak arasına çiçek aşısı yerleştirmiş ve güvercinin elli beş dakika uçarak gittiği diğer bölgeye aşı bozulmadan ulaşmıştı. Artık güvercinlerden sadece mektup yollama ve haberleşme amacıyla değil farklı alanlarda da yararlanılabileceği görülmekteydi.²⁷ Aynı yöntem sonradan Almanlar tarafından da denenmiş, bazı eczanelerde kullanılan posta güvercinleri ile reçetelerle birlikte bazı aşı örnekleri de gönderilerek, ilaçların başka bir yere güvercinle ulaşması sağlanmıştı.²⁸ Almanlar ayrıca güvercinlerden daha hızlı yararlanmak için çalışmalar yapıyorlardı. Berlin ile Viyana arasında bir güvercin yarışı tertip ederek, güvercinlerin uzun mesafe uçuşlarında ve hava değişimlerinde hızlarının nasıl etkilendiğini tespit etmeye çalışmışlardı.²⁹

Sonraki yıllarda yayımlanan başka bir haberde, Avrupa’da güvercinlerden daha fazla istifade edilmeye başlandığı, sadece tek bir yöne haber ulaştırmak amacıyla değil, güvercinlerin geldikleri yere tekrar dönmeleri öğretilerek karşılıklı haberleşme için de kullanıldıkları belirtilmiştir. Bunu sağlamak için kullanılan yöntem ise; güvercinin haber için uçurulmak üzere gönderildiği yeri – orada uçurulmamak şartıyla kafes içinde tutularak açıkta bekletilmek suretiyle – tanımasının sağlanması ve kendi güvercinliğinde yediğinden daha güzel ve kaliteli yemlerle beslenmesiydi. Bu şekilde bir süre orada bekletilen güvercin, posta vazifesi ile uçurulduğunda yuvasına dönüyordu. Ancak kendi güvercinliğinde birkaç gün aç bırakılırsa – önceki uçuşundan dolayı yolu öğrenmiş ve gideceği evi de tanımış olduğu için – kendi güvercinliğinden uçurulduğunda tekrar kısa süre önce geldiği yere dönüyordu. Bu sayede de aynı güvercinle, tek yönlü değil karşılıklı haberleşme sağlanmış oluyordu.³⁰

Avrupa’da güvercinle haberleşme yöntemi yeni gelişmelere de sahne yaşanmak-

26 “Düdüklü Güvercinler”, *Maârif*, 2(51), 18 Haziran 1308 (30 Haziran 1892), s. 398.

27 “Muhâbere Güvercinleriyle Bir Tecrübe”, *Maârif*, 2(62), 27 Ağustos 1308 (8 Eylül 1892), s. 958.

28 “Muhâbere Güvercinleri – Ordu Hidemâtında Bunlardan Sûret-i İstifâde”, s. 748-749.

29 “Güvercin Yarışı”, *Maârif*, 2(84), 21 Şubat 1308 (5 Mart 1893), s. 93.

30 “Güvercin Postalarında Yeni Bir Terakki”, *Mecmûa-yı Edebiyye*, 1, 4 Haziran 1315 (16 Haziran 1899), s. 3.

neydi. Örneğin güvercinler deniz aşırı haberleşmede kullanılmakta, limanlar arasında uçan veya gemilerden çeşitli limanlara yollanan posta güvercinleri güvercinliklerine dönmeyi başarmaktaydılar. Amerika, İngiltere, Fransa, İtalya ve İspanya gibi ülkeler, deniz üzerinden posta güvercinleri ile haberleşmeyi geliştirmek için çalışmalar yapmaktaydılar.³¹ *Mecmûa-i Edebiyye*'nin 1900 başlarına ait sayılarının birinde, deniz ortasındaki vapurlardan güvercinler vasıtasıyla karaya haber iletmenin artık kolay ve sıradan bir iş haline geldiği belirtiliyordu. Habere göre, Avrupa ile Amerika arasında gidip gelmekte olan ticari gemiler bir süredir güvercinler aracılığıyla karaya haber ulaştırmakta, karşılıklı haberleşme sorunsuz bir şekilde sağlanmaktaydı. Vapurlardan uçurulan 32 posta güvercininden sadece bir tanesi gideceği yere ulaşamamış, diğerlerinin tamamı menzillerine ulaşmışlardı. Bu gelişme üzerine Fransa Bahriye Nezâreti de kendi filolarında posta güvercinlerinden yararlanma kararı almış, gelecek ilkbaharda filolarının manevra yapacakları zaman, deniz üzerinden güvercin istihbaratının başarı sağlayıp sağlamayacağını denemek amacıyla her filoda birkaç posta güvercini bulundurulması için çalışma başlatmıştı.³²

Aslında deniz üzerinden posta güvercinleriyle haberleşme düşüncesi bu tarihten 10 yıl önce İspanya ve İngiltere'de düşünülmüş; İngilizler Manş Denizi yakınlarındaki bir güvercinlikten alınan posta güvercinlerini bir torpido ile Fransa sahiline denk gelecek bir şekilde denize açılarak bırakmışlardı. Güvercinlerin tamamı, sisli havaya rağmen deniz üzerinden güvercinliklerine dönmeyi başarmışlardı. Deniz yolları üzerinden güvercin aracılığıyla haberleşme sistemi İspanya'da da geçerliydi.³³

Avrupa'da giderek gelişen deniz üzerinden posta güvercini haberleşmesi tekniği Osmanlı aydınlarınca sonraki yıllarda tekrar gündeme getirilmişti. Sadece deniz üzerinden değil genel anlamda güvercin haberleşmesinde görülen gelişmeler Türkçe gazete, dergi ve mecmualarda yer bulmaya devam ediyordu. Almanca'dan tercüme edilerek 1911 yılında *Mecmûa-ı Ebu-zziya*'da yayımlanan bir makalede, güvercin postalarının Avrupa'da artık Harbiye Nezâreti'ne bağlı modern kuruluş-

31 İsmail Zühtü, "Bahrî Muhâbere Güvercinleri", *Mecmûa-ı Fünûn-ı Bahriye*, 8, İstanbul, 31 Eylül 1312 (13 Ekim 1896), s. 309-320.; "Bahrî Muhâbere Güvercinleri", *Mecmûa-ı Fünûn-ı Bahriye*, 6/11, İstanbul, 31 Kanûn-ı Evvel 1313 (13 Ocak 1898), s. 262-263.

32 "Deniz Üzerinde Güvercin Muhâberesi", *Mecmûa-ı Edebiyye*, 33, 13 Kânûn-ı Sâni 1315 (25 Ocak 1900), s. 3.

33 "Seyyah Güvercinlerin Denizde Tecrübesi", *Maârif*, 2(27), 13 Şubat 1307 (25 Şubat 1892), s. 14.; "Muhâbere Güvercinleriyle Bir Tecrübe", *Maârif*, 2(62), 27 Ağustos 1308 (8 Eylül 1892), s. 958.

lar haline geldikleri belirtiliyordu. Askeriyeye bağlı güvercinliklerin dışında – yine askeriyenin denetiminde olmak üzere - kimi hususi cemiyetler tarafından da güvercinlikler tesis edilmekte,³⁴ bu cemiyetlerle Harbiye Nezareti çeşitli mukaveleler imzalayarak anlaşmakta ve savaş anında tüm güvercinler/güvercinlikler Harbiye Nezareti emrine alınarak ordu için kullanılmaktaydı. Ayrıca artık Almanya’da güvercinlerin göğüslerine iliştirilen ve alüminyumdan yapılan - ilkel bir tarzda dizayn edilmiş de olsa - bir makine sayesinde güvercinlerden çevrenin fotoğrafını almak için dahi yararlanılmaktaydı.³⁵

Osmanlı Devleti’nde Güvercin Yetiştiriciliği ve Posta Güvercinleri

Osmanlı toplumunda güvercin genel anlamda kutsal bir hayvan olarak görüldüğü için, toplum içinde güvercin yetiştiriciliği yaygın rastlanan bir durumdu. Anadolu’ya ilk gelen kimi din adamı ve dervişlerin güvercin kılığında dolaştıklarına dair efsaneler, halk arasında güvercinin kutsallığına dair inanışları kuvvetlendirmişti. Buna bağlı olarak hem halk arasında hem de Sultan ve çevresi dâhil olmak üzere idarecilerde güvercin besleme alışkanlığı ile sıklıkla karşılaşılıyordu.³⁶ Bu yüzden de Osmanlı ülkesinin birçok yerinde güvercinliklere rastlamak son derece doğaldı.³⁷ Ayrıca güvercinlerle ilgili edebî eserler ve yazılar bulunmakta; güvercin, edebiyatta ve toplumda bir övgü aracı olarak kullanılmaktaydı. Hatta aile hayatını öven birçok edebî metinde, güvercinler örnek figür olarak zikredilmekte ve güvercinin kutsallığına vurgu yapılmaktaydı.³⁸

34 Fransa’da benzer bir durumun söz konusu olduğu, bu yazıdan birkaç yıl önce Paris Sefareti tarafından Sultan II. Abdülhamit’e de bildirilmişti. Paris Sefiri Ziya Paşa 22 Ağustos 1895 tarihli telgrafında, Fransa’da posta güvercinlerinin Harbiye dâiresinde bulunmadığını, oranın kontrolünde bir cemiyet tarafından yetiştirildiklerini ifade ediyordu. *BOA. Yıldız Perâkende Evrakı – Elçilik, Şehbenderlik, Ataşemilîterlik (Y.PRK.EŞA.)* nr. 22/55.

35 “*Muhâbere Güvercinleri – Ordu Hidemâtında Bunlardan Süret-i İstifâde*”, s. 751.

36 Orhan Yılmaz, *Güvercin (Columba Livia) Yetiştiriciliği*, Veni Vidi Vici Yayınları, Ankara 2012, s. 51-56.

37 Sevilay Özer, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Posta Güvercinleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 55(2), Ankara 2015, s. 177.

38 Ahmed Mîdhat, “Güvercinler”, *Dağarcık*, 1(4), İstanbul 1288 (1871/1872), s. 62-64.; “Güvercinler ve Kadınlar”, *Kadın*, 1(29), İstanbul, Mayıs 1325 (1909), s. 279-280. Osmanlı toplumunda posta güvercini kullanımı hakkında bilgi ve güvercinlerle ilgili örnek mânîler hakkında bk. Abdulkadir Emeksiz, *İstanbul Mânîleri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2007, s. 139.

Kuruluşundan itibaren dönemin şartları içerisinde bir haberleşme ağı oluşturma çabasında olan Osmanlı Devleti’nde,³⁹ yaygın güvercin yetiştiriciliği ve güvercin kültürü ile birlikte, güvercinle haberleşme öncelikli olarak askerî ve siyasi haber alışverişinden ziyade ticarî amaçla kullanılmıştı. Ticaretin yoğun olduğu Bursa ve benzeri büyük vilayetlerden önemli ticarî haberler güvercinlerle diğer bölgelere aktarılmaktaydı. Ancak telgrafın kullanılmaya başlanması sonrası⁴⁰ ticaret amacıyla güvercin haberleşmesine gerek kalmamıştı. Aynı sıralarda güvenlik ve istihbarat amacıyla da posta güvercini kullanılmakla birlikte telgrafın kullanıma girmesi sonrası, artık çoğunlukla telgrafla haberleşmenin mümkün olmadığı veya muhasara tehlikesi taşıyan kale ve bölgelerle posta güvercinleri aracılığıyla haberleşme sağlanmaya çalışılmaktaydı.⁴¹ Örneğin bazı çalışmalarda, Diyarbakır’ın Osmanlı idaresine girişi sırasında bölge halkı ile Osmanlı kuvvetlerinin posta güvercinleri aracılığıyla haberleştikleri ve Diyarbakır’ın Osmanlı kuvvetlerince ele geçirilmesinin bu şekilde sağlandığı ifade edilmektedir.⁴²

Bununla beraber Osmanlı Devleti’nde posta güvercini kullanımıyla ilgili örgütsel ve sistematik bir düzen kurulmamıştı. Özellikle Saray’da ve devlet adamları arasında güvercinler çoğunlukla eğlence amaçlı, güvercinlere yönelik merak ve tutku ile beslenmekteydi. Saraylarda ve saraylara bağlı yerlerde güvercin dışında farklı hayvanlar da (yabani hayvanlar dâhil) beslenmekteydi.⁴³ Zaman içerisinde bu husus daha da gelişecek ve yaygınlaşacaktı. 19. yüzyılda, özellikle hayvanlara yönelik tutkusu ile bilinen Sultan Abdülaziz döneminde birçok Saray ve Kasır’da hayvanlar için bakım yerleri oluşturulmuştu ve Sultan çok sayıda güvercine sahipti. Çırağan Sarayı’nda arslanhane, farklı yerlerde kuşluklar, güvercinlikler ve tavusluklar

39 Erdal İlter, “Osmanlılarda İstihbarat (XIV. – XX. Yüzyıllar)”, *Avrasya Dosyası – İstihbarat Özel Sayısı*, 8(2), Ankara 2002, s. 240-241.

40 Osmanlı Devleti’nde elektrikli telgrafların kullanımı da ancak 19. yüzyıl ortalarında başlamıştı. Telgrafın Osmanlı sınırlarında kullanıma girişi hakkında bk. Roderic H. Davison, “Osmanlı İmparatorluğu’na Elektrikli Telgrafın Girişi”, (Çev.: Durdu Mehmet Burak), *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 14, Ankara, 2003, s. 347-386.

41 Münif (Paşa), “Kebüter-nâme-i ber”, s. 488.; “Avrupa’da Mevcûd Askerî Güvercinlikler Şebekeleri”, *Maârif*, 1(1), 26 Muharrem 1309 (1 Eylül 1891), s. 10.

42 Orhan Yılmaz, *age.*, s. 56-57.

43 Feza Günergün, “Türkiye’de Hayvanat Bahçeleri Tarihine Giriş”, *I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri (Prof. Dr. Ferruh Dinçer’in 70. Yaşı Anısına)*, (Ed. Abdullah Özen), Elazığ 2006, s. 185-195.

inşa edilmişti.⁴⁴ Kuşluklar ve güvercinlikler haricinde muhtelif hayvanlar için oluşturulan bakım yerlerinde oldukça farklı ve fazla sayıda hayvan bulunmaktaydı.⁴⁵

Posta güvercinlerine yönelik çalışmalar ise II. Abdülhamit döneminde yoğunlaşmıştı. II. Abdülhamit'in şehzadelik yıllarından itibaren muhtelif hayvanlarla birlikte güvercin de yetiştirdiği ve güvercinlere meraklı olduğu bilinmektedir.⁴⁶ Hatta II. Abdülhamit güvercin sevgisini kendilerinde bir aile geleneği olarak değerlendirmektedir.⁴⁷ Yıldız Sarayı'nda bir "Kuşluk-ı Hümâyûn" inşa ettiren Sultan, kimi zamanlar Avrupa'dan özel uzmanlar da getirterek güvercinler ve kuşlukları kontrol ettirip geliştirmeye çalışmış, ayrıca Saray ve diğer bölgelerdeki kuşluklarda bulunan güvercinlerin bakımı için birçok hademe görevlendirmişti.⁴⁸ Sultan'ın güvercinlere olan ilgi ve merakı, ilerleyen yıllarda posta güvercini kullanma amacına dönüşecek, Avrupa'daki gelişmeleri takiben Osmanlı topraklarında güvercinle haberleşme için çalışmalar yaptırtacaktı. Ayrıca İstanbul dışında farklı yerlerde de güvercinlikler tesis ettiren Sultan, - muhtemelen İstanbul ile bu güvercinlikler arasında haberleşme ağı tesis etmek için - buralardaki güvercinlerin bakımı ve güvercinliklerin durumu ile özel olarak ilgilenmişti. İstanbul dışındaki güvercinlikler arasında, Mahmudiye'de Çifteler Çiftlikat-ı Hümâyûnu içerisinde tesis edilen ile II. Abdülhamit'in iktidarının son dönemlerinde açılması için çalışmalara başlanan, Selanik'teki Hamidiye Ziraat Mektebi'ne bağlı Numune Çiftliği arazisinde bulunan güvercinlikler zikredilebilir.⁴⁹

44 Feza Günergün, agm., s. 195-218.; Diren Çakılcı, "Sultan II. Abdülhamid'in Hayvan Merakı: Yıldız Sarayı'nda Kuşluk-ı Hümâyûn Teşkilatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 68, (2018/2), İstanbul 2018, s. 58.

45 19. yüzyıl içerisinde bazı dönemlerde Saray ve Kasır'larda bulunan hayvanların sayıları, bakım yerlerinin tamir ve onarımları hakkında tutulan keşif defterlerine örnekler için bk. *BOA. Hazine-i Hassa Defterleri (HH.d.)* nr. 11809, 12813, 17125, 24406; *BOA. Hazine-i Hassa - İrâdele (HH.İ.)* nr. 73/12.

46 Diren Çakılcı, agm., s. 58-59.

47 Doktoru Atf Hüseyin Bey'in günlüklerinde II. Abdülhamit'in güvercin sevgisini şöyle ifade ettiği belirtilir: "... Güvercini pek severim.. Etrafta gezinip çiftleşmelerini seyretmeye insan doymaz.. Bizim ailede umumiyetle güvercin merakı, hayvan beslemek merakı vardır.. Birader (Padişah [Mehmed Reşad] için) de çok sever.. Diğer birader Vahdeddin Efendi'de de merak vardır.. Amcam Sultan Aziz'in de hayvanata merakı vardı..", M. Metin Hülâgü, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri - Hususi Doktoru Atf Hüseyin Bey'in Hatıratı (1909-1918)*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 259.

48 Diren Çakılcı, agm., s. 61-72.

49 Güvercinliğin tesisine dair 28 Mart 1322 (10 Nisan 1906) tarihli Sadaret tezkiresi ve 18 Nisan 1322 (1 Mayıs 1906) tarihli irâde; *BOA. İrâde - Orman ve Maadin (İ.O.M.)* nr. 11/13 lef 2. Orman ve Maadin Nezâreti'nden Şûrâ-yı Devlet'e 22 Haziran 1322 (5 Temmuz 1906) tarihli tezkire;

Sultan’ın güvercin merakı ve posta güvercinlerini kullanmak istemesi yanında, konuyla ilgili batıdaki gelişmeleri yakından takip etmekte olan Osmanlı kamuoyunda da posta güvercinlerinin Osmanlı Devleti tarafından kullanılması gerektiği şeklinde bir beklenti vardı. Basında bu konuda yazılara rastlanmaktaydı. Ebüzziya Tevfik,⁵⁰ II. Abdülhamit’in saltanatının ilk yıllarında (1878 yılında) yayımlanan bir makalesinde, Osmanlı Devleti’nde de güvercinlerin askerî bir unsur olarak kullanılması gerekliliğinden ve bu hususun öneminden şu şekilde bahsetmekteydi:

“Devlet-i Osmâniyye Avrupa milel-i mütemeddinesi indinde muhasenâti fennen ve tecrübeten sâbit olan her d(t)ürlü bedâyi’-i harbiyyeyi kabûl ve taklîd eylediği cihetle şu güvercin postasını da nazar-ı ehemmiyete alarak levâzım-ı harbiyye adâdına idhâl ederse hem ecdadımızın mü’essir ma’rifetini yeniden ihyâ ve hem de zamânede lüzûm ve fâidesi mücerreb ve muhakkak olan bir vâsitâyı mülkümüzde ittihâz ve icrâ etmiş oluruz. Bâ-husûs ki yeniden güvercin tedarikine de hâcet yokdur. Çünkü merhûm Abdülaziz Hân zamânında ba’zı kasr-ı şâhânelerle hâss-ı hümayûn olan çiftliklerde pek çok güvercin var idi. Eğgerçi ânlar el-yevm mevcûd ise şu hizmeti ifâyâ kabiliyyetli olanları tefrik edilerek, usûl-i mahsûsâsına tevfikân ta’lim edilse ve bu sûretle alışdırılanları ordu mevki’lerine gönderilse her hâlde muhasenâtdan hâli olmaz.”⁵¹

Ebüzziya Tevfik’in de önerdiği şekilde, Sultan Abdülaziz döneminden beri bulunan mevcut güvercinleri yeterli görmeyen, hatta farklı türleri çiftleştirerek yeni türler elde etmeye çalışan II. Abdülhamit, hızlı bir şekilde posta güvercini sistemi tesis etmeye girişmemiş, öncelikle eldeki kaliteli güvercin sayısını artırmak için uğ-

BOA. Şûrâ-yı Devlet (ŞD.) nr. 536/37. Şûrâ-yı Devlet Maliye Dairesi’nin 28 Kanun-ı Evvel 1322 (10 Ocak 1907) tarihli mazbatası; *BOA. Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO.)* nr. 2985/223836 lef 2. Güvercinliğin inşa ve tamir masrafları hakkında ilerleyen tarihlerdeki çeşitli yazışmalar için bk. Dâhiliye Nezâreti’nden Orman ve Maadin Nezâreti’ne 12 Haziran 1324 (25 Haziran 1908) tarihli tezkire; *BOA. BEO.* nr. 3345/250860 lef 1. *BOA. İ.O.M.* nr. 13/12.

50 Yeni Osmanlılar’ın önemli düşünürlerinden olan Ebüzziya Tevfik’in güvercinlerin haberleşme ve savaşta istihbarat amacıyla kullanılmaları konularında çeşitli yazı ve tercümeleri bulunmaktadır. Genel olarak hayvanlar ve hayvancılık hakkında da yazılar kaleme almış olan Ebüzziya, aynı zamanda kendisi de zaman zaman güvercin yetiştirmiştir. Ahmed Midhat, Sultan Abdülaziz döneminde Ebüzziya Tevfik ile birlikte Rodos’a sürgün edilmişlerini anlatırken, mahpus olarak kaldıkları yerde kendilerine hediye olarak getirilmiş olan güvercinler için Ebüzziya’nın odalardan birini güvercinlik haline getirdiğini ve güvercinlerle ilgilendiklerini anlatır. Ahmet Midhat, *Menfa*, (Hazırlayan: Nilgün Aydın), (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mezuniyet Tezi), İstanbul Haziran 1975, s. 77.

51 Ebüzziya Tevfik, “Güvercin Postası”, s. 166. Aynı yazı için ayrıca bk. Sevilay Özer, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Posta Güvercinleri”, s. 181.

raşmıştı. Kişisel ilgisiyle birlikte posta güvercini olarak da kullanmak için dünyanın farklı yerlerinden güvercinler getirtmişti. Özellikle Londra ve Paris'ten Sultan sık sık güvercin getirtmekte, yeni ve sağlıklı türler tespit edildiğinde kendisine bilgi verilmesi ve o güvercinlerin de gönderilmesi için buralarda görevli Osmanlı yetkililerine tebligatta bulunmaktaydı.⁵² Sultan'ın güvercin getirttiği önemli yerlerden birisi de Amerika idi. 1883 yılında Washington Sefiri Tevfik Paşa'dan Saray'ın ihtiyaçları için bazı isteklerde bulunan Sultan, mobilya, tulumba ve tütün gibi taleplerinin yanında sefirden at ve güvercin de istemişti. Evcil ve yabancı güvercinlerin her birinin farklı türleri olduğunu belirten Sultan, farklı şehir ve bölgelerden ulaşılabilen her cinsten güvercinde birer çift gönderilmesini talep ediyordu. Yolda sağ salim gelmelerini sağlamak için korunaklı sandıklara konulmalarını, sandıklardan sorumlu olmak üzere de oralı bir nefer görevlendirilerek güvercinlerin İstanbul'a ulaşmalarının sağlanmasını istiyordu.⁵³ II. Abdülhamit'in sonraki yıllarda da yurtdışından olduğu kadar Halep, Konya ve Girit gibi Osmanlı vilayetlerinden de güvercinler getirttiği,⁵⁴ güvercinlerin bakımı ile ilgilenirken güvercin yetiştiriciliği ve posta güvercini kullanımı konularında yeni gelişmeleri takip ettiği bilinmektedir.⁵⁵ Bu konuda Avrupa'daki Osmanlı sefaretlerinden destek almakta, sefaret

- 52 Örneğin 1900 yılında Sultan'ın Londra'dan istediği güvercinlerin alınması ve İstanbul'a gönderilmesi hususunda yazışmalar için bk. *BOA. Hâriciye Nezareti Sefaretler - Londra Sefareti (HR. SFR.3)* nr. 494/2.
- 53 Washington Sefiri Ferik Tevfik Paşa'ya 30 Mart 1299 (11 Nisan 1883) tarihli muhtıra-i husûsiyye; *BOA. Y.PRK.EŞA.* nr. 3/53 lef 1. Amerika'da çok kıymetli güvercin türlerinin bulunduğu ve güvercin yetiştiriciliğinin son derece gelişmiş olduğu bilinmekteydi. Sonraki yıllarda basına yansıyan bilgilere göre, Amerika'da güvercin yetiştiriciliğinden – diğer ülke ve bölgelerde nazaran - oldukça yüksek kâr elde edilebilmekteydi. “Güvercin Beslemekten Edilecek Kâr”, *Servet-i Fünûn*, 24(620), 27 Şubat 1318 (12 Mart 1903), s. 342.; “Seyyah Güvercinler”, *Servet-i Fünûn*, 29(745), 21 Temmuz 1321 (3 Ağustos 1905), s. 153.
- 54 Çeşitli güvercinliklerde yetiştirilen güvercinlerin cins ve sayıları ile Sultan'ın vilayetlerden istediği ve İstanbul'a yollanan veya İstanbul'dan vilayetlere ve vilayetler arasında gönderilen güvercinler hakkında Yıldız Sarayı ile vilayetler arasındaki yazışmalara örnekler ve benzer konularla ilgili çeşitli vesikalar için bk. *BOA. Y.PRK.EŞA.* nr. 7/70, 9/22, 9/51, 9/54, 12/75, 47/20.; *BOA. Yıldız Perakende Evrakı Başkütâbet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.)* nr. 42/23.; *BOA. Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Erkânı ve Saray Görevlileri (Y.PRK.SGE.)* nr. 11/75.; *BOA. Yıldız Perakende Serkumaluk Evrakı (Y.PRK.SRN.)* nr. 4/49.; *BOA. Yıldız Perakende Evrakı Hazîne-i Hassa (Y.PRK.HH.)* nr. 20/43, 35/77, 39/60, 40/18, 40/30.; *BOA. Yıldız Perakende Umûmi Evrakı (Y.PRK.UM.)* nr. 5/23, 14/27; 79/76.; *BOA. Yıldız Mülteveni Maruzat Evrakı (Y.MTV.)* nr. 66/13, 98/102, 126/45.
- 55 Toptaşı Rüşdiye-i Askeriyesi Fransızca hocalarından Yüzbaşı Necib Efendi tarafından kaleme alınan “Muhâbere-i Kebûter Risâlesi” dolayısıyla Necib Efendi'nin “Dördüncü Rütbeden Nişân-ı Âli-i Osmânî” ile taltifine dair Erkân-ı Harbiye Dâiresi'nin 8 Teşrin-i Evvel 1303 (20 Ekim 1887) tarihli mazbatası; *BOA. Y.MTV.* nr. 28/50 lef 2. Fransa'dan getirilen uzman Jombard'ın güvercin ve sâir hayvanların bakımları hakkında hazırladığı lâyhının Sultan'a sunulduğuna dair 17 Ocak

çalışanlarından posta güvercinleri ile ilgili gelişmeler hakkında bilgi toplamalarını ve edindikleri bilgileri kendisine iletmelerini istemekteydi. Örneğin 1897 yılında, Fransız Mucit H. Declercq, güvercinler tarafından gönderilen haber mektuplarının daha sağlıklı ve güvenli bir şekilde iletilmesi için, güvercinlerin pençelerine takılacak ve içine haber mektuplarının yerleştirileceği bir tüp icat etmişti. Muhtemelen Paris'teki Osmanlı Sefareti'nin talebi üzerine Declercq, sefarete yazdığı bir arzuhalde tüplerin nasıl kullanılacağı ve posta güvercinleri ile haberleşmede sağlayacağı faydalar hakkında bilgiler vermiş, sefaret tarafından da bu bilgiler Sultan II. Abdülhamit'e iletilmişti.⁵⁶

Bu örnekler Sultan'ın güvercin konusundaki özel merakının haberleşme alanına evrildiğini ortaya koymaktaydı. Bununla birlikte Saray'a posta güvercini kullanımının devlet açısından mahzurlarını dile getiren jurnaller ulaşmaktaydı. Jurnal sahipleri, orduda posta güvercini yetiştirilmesinin, başkaları tarafından da her türlü gayrimeşru haberleşme için güvercin kullanımına sebebiyet vereceğinden, özellikle İstanbul ve civarında posta güvercini kullanımının fayda yerine zarara sebep olacağını belirtiyorlardı. Bu yüzden de sadece başkentte değil civar bölgelerde de güvercin yetiştiriciliğine müsaade dahi edilmemesi gerektiğini ifade ediyorlardı.⁵⁷

Bu endişelere dair somut örneklerle de karşılaşılacaktı. Özellikle Rusya'nın Osmanlı Devleti topraklarında haberleşme sağlamak için posta güvercini kullanma çalışmaları yaptığı tespit edilmişti. İstanbul'daki sefaret bahçesinde bir güvercinlik tesis etme hazırlıkları yaptığı anlaşılan Rusya yetkilileri, bu güvercinliğin sefaret çalışanları tarafından eğlence amaçlı olarak yaptırıldığını belirtmişlerdi. Fakat Osmanlı Devleti'nin Nikolayef Şehbender Vekili'nin verdiği bilgilere göre Rusya, Avrupa'da 1870'li yıllardan itibaren hızla gelişen posta güvercinleri ile haberleşme sistemini güçlü bir şekilde geliştirmek arzusundaydı. Bu yüzden de sadece

1899 tarihli tezkire; BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM.)* nr. 7/27. Ahmed Rifat bey tarafından Fransızca'dan Türkçe'ye tercüme edilen "Ameli Güvercinlik" başlıklı risalenin Seraskerlik tarafından Sultan'a arzına dair 18 Nisan 1311 (30 Nisan 1895) tarihli tezkire; BOA. *Y.MTV* nr. 119/47. Mülâzım-ı Evvel Mehmed Hayri Efendi'nin telif ettiği "Seyyâh Güvercinler" isimli eserin matbu bir metninin Sultan'a arzına dair 23 Mart 1312 (4 Nisan 1896) tarihli tezkire; BOA. *Y.MTV* nr. 139/10.

56 H. Declercq tarafından Paris'teki "Türkiye Elçiliği"ne hitâben yazılan ve elçilik tarafından Sultan'a iletilen 5 Eylül 1897 tarihli Fransızca arzuhal; BOA. *Y.PRK.TKM.* nr. 40/11. Ayrıca arzuhalin Sultan'a iletilen Türkçe tercümesi; BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.HR.)* nr. 24/74. Konuyla ilgili olarak Paris Sefareti'nden Hariciye Nezâreti'ne yazılan 7 Kasım 1897 tarihli tahriratın tercümesi; BOA. *Hâriciye Nezâreti İdâre Kalemi (HR.İD.)* nr. 2024/11.

57 BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Maliye Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.ML.)* nr. 12/63 lef 2.

İstanbul'da değil başka yerlerde de güvercinlikler tesis ettirmekteydi. 1870 yılında Rusya bir askerî posta güvercinliği kurmakla birlikte Avrupalıların çalışmalarını karşısında Rusya'nın askerî güvercinliği yetersiz durumdaydı. Rusya, ağırlıklı olarak Lehistan bölgesinde Varşova ve başka birkaç şehir ile haberleşme amaçlı kullanılan bu askerî güvercinlik sistemini artık genişletmek istiyordu.⁵⁸ Şehbender Vekili, sonraki benzer yazılarında da bu bilgileri gizli olarak elde etmeye çalıştığını, Rusya'da bu konuyla ilgili çalışmaların çok ciddi şekilde yürütüldüğünü ifade ediyordu. Askerî güvercinlikler için Rusya'da önemli bürokrat ve askerler görevlendirilmiş, İstanbul'da tesis edilecek güvercinlik için de Nikolayef'te bulunan Piyade 58. Alay'ın Yüzbaşılardan Grigorieff sorumlu tutulmuştu. Ayrıca Şehbenderlik Vekâleti birkaç ay sonra, İstanbul'daki Rusya Sefareti'nde görevli bir zabıtın Yüzbaşı Grigorieff'e yazdığı bir mektubu ele geçirmeyi başardıklarını bildirerek mektup hakkında da Hariciye Nezareti'ni bilgilendirmişti. Zabıtın Yüzbaşı Grigorieff'e hitaben, Beyoğlu'ndaki sefaret arazisinde bir güvercinlik tesisi için hazırlıklarını yaptıklarını, kendilerine güvercinlerin ve güvercinleri yetiştirmek hususunda gerekli bilgi ve önerileri içeren talimatnamenin iletilmesini beklediklerini yazdığı belirtiliyordu. Grigorieff ise yazdığı cevapta istenen güvercinleri ve bilgileri en kısa zamanda İstanbul'a göndereceğini ve gerekirse kendisinin de bizzat güvercinliğin tesisi ile ilgilenmek üzere İstanbul'a geleceğini ifade etmişti. İstanbul'a güvercinlerin Sivastopol'dan nakledileceği ve Osmanlı Devleti ile haberleşmenin kesilmesi durumunda güvercin postalarının kullanılacağı düşünülüyordu. Ayrıca Şehbender Vekili, kendisinin Yüzbaşı Grigorieff ile doğrudan görüştüğünü, (İstanbul'daki çalışmalarının farkında olduklarını vurgulamadan) genel olarak posta güvercinleri hakkında bilgi aldığını ve Grigorieff'in kendisine, istenirse "Osmanlı Askerî Güvercin Postaları Şubelerinin Tesisi" hususunda yardım edeceğini söylediğini belirtmekteydi.⁵⁹

Osmanlı yetkilileri, Rusya'nın posta güvercinleri ile İstanbul ve Karadeniz bölgesinde bir haberleşme ağı kurma faaliyetlerini denetlemeyi sonraki yıllarda da sürdürmüşlerdi. Osmanlı askerî birimlerinin istihbarat bilgilerine göre; Kerç, Kefe ve Sivastopol arasında bir posta güvercini ağı kurmaya çalışan Rusya, bu sayede olası bir savaşta veya gerekli görüldüğünde hızlı ve gizli haberleşmelerini kısa sürede gerçekleştirmeyi amaçlıyordu. Bu haberleşme ağının da bir şekilde Osmanlı

58 Nikolayef Şehbender Vekâleti'nden Hariciye Nezâreti'ne 23 Nisan 1892 tarihli tahriratun tercümesi; *BOA. HR.İD.* nr. 2024/1. *BOA. BEO.* nr. 248/18585 lef 4.

59 Nikolayef Şehbender Vekâleti'nden Hariciye Nezâreti'ne 14 Temmuz 1892 tarihli tahriratun tercümesi; *BOA. HR. İD.* nr. 2024/3. *BOA. BEO.* nr. 248/18585 lef 9.

toprakları ile alakalı çalışmalara işaret ettiği düşünülüyordu.⁶⁰ Bu endişeler sonraki yıllarda da sürecek, Karadeniz sahili ve Rusya’nın etkili olduğu diğer bölgelerde güvercinlerle ilgili gelişmeler dikkatle takip edilecekti. Rusya, Bulgaristan ve civar bölgelerde bulunan Osmanlı temsilcilikleri de sürekli konuyla ilgili olarak uyarılmaya devam edilecek, Osmanlı sınırlarına yönelik güvercin postası meselesine dair dikkatli olmaları istenecekti.⁶¹

Askerî Posta Güvercinleri Nizamnâmesi

II. Abdülhamit tahta geçtiği ilk yıllardan itibaren posta güvercinlerine yönelik ilgisini sürdürmüştü. Sultan, ülke içinde çeşitli bölgelerle posta güvercinleri aracılığıyla haberleşme sağlayabilmeyi ümit ediyordu. Telgraf ve telefonun birçok yerde kullanılamaması, zaten bu aletlerin olmaması veya güvenli bulunmaması gibi nedenlerle Osmanlı Devleti’nin çeşitli bölgelerinde posta güvercini sistemi kurulması için çalışma ve hazırlıklar yapılmaktaydı. Avrupa’nın bazı yerlerinde olduğu gibi Osmanlı sınırlarında da güvercin ile birlikte havadan herhangi bir saldırıya maruz kalmadan haber göndermek için kullanılan balonla haberleşme için de çalışma yapılmış, ancak bu yöntem de faydalı ve başarılı bulunmamıştı. Özellikle muhasara tehlikesi taşıyan kaleler ve uzak bölgelerde güvercin postalarının tesisi için çalışılmıştı.⁶²

Ancak tüm bu hazırlıklar sistemli bir çalışmanın neticesi değildi. Sultan, kişisel merakının da yönlendirmesiyle güvercinlikler tesis ettiriyor, bunlar aracılığıyla bir sistem kurmayı arzuluyordu. Rusya’nın Osmanlı topraklarında güvercinle haberleşme ağı kurma çalışmalarını engellemeye çalışmakla birlikte, Rus Yüzbaşı Grigorieff’in “Osmanlı Askerî Posta Güvercinleri” şubesi kurulmak istenirse yardım edebileceğini ifade etmesinden sonra II. Abdülhamit İstanbul’da bizzat kendisi bir

60 Dâhiliye Nezâreti’nden Seraskerlik’e 15 Ağustos 1314 (27 Ağustos 1898) tarihli tezkire; *BOA. BEO.* nr. 1185/88843. Serasker Rıza Paşa’dan Mabeyn Baş Kitâbet’e 23 Ağustos 1314 (4 Eylül 1898) tarihli tezkire; *BOA. Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK.)* nr. 143/61.

61 1902 yılında Bartın’da bir güvercinin kanadına yerleştirilmiş masura içinde ele geçirilen bir haber mektubunun tahkikine dair yazışmalar için bk. *BOA. BEO.* nr. 1881/141036, nr. 1881/141056. Aynı yıl Rusya’nın Şumnu’ya eğitilmiş güvercinler naklettiğine dair Seraskerlik’e iletilen bazı bilgiler; *BOA. BEO.* nr. 1920/143992.; *BOA. Yıldız Perakende Evrakı Hususi Maruzat (Y.A.HUS.)* nr. 434/57. Odessa ile Varna arasında haberleşme sağlamak amacıyla Rusya’nın, Bulgaristan’a güvercin yolladığına dair diğer bir istihbarat bilgisi; *BOA. Y.A.HUS.* nr. 433/69. Bulgaristan Fevkalade Komiseri Ali Ferruh Bey ile Sadaret ve Seraskerlik arasındaki yazışmalar; *BOA. Hâriciye Nezâreti Sefaretler – Sofya Sefareti (HR.SFR.4.)* nr. 380/65.

62 “Avrupa’da Mevcûd Askerî Güvercinlikler Şebekeleri”, *Maârif*, 1(2), 29 Muharrem 1309 (4 Eylül 1891), s. 23.

güvercin postası şubesi kurdurmak için daha fazla çalışma yaptırmaya başlamıştı. Sultan, öncelikli olarak Avrupa şehirleri ile İstanbul arasında böyle bir haberleşme ağı kurmak istiyordu ancak Rusya'nın İstanbul'da açmak istediği güvercinliğe kendisinin itiraz etmesi gibi diğer ülkelerin de Osmanlı Devleti tarafından kurulacak güvercin posta merkezlerine itiraz edip etmeyeceğini öğrenmek istiyordu. Hariciye Nezareti tarafından Avrupa devletlerinin başkentlerinde bulunan Osmanlı sefaretlerine hitaben yazılan 16 Ağustos 1893 tarihli ve 27 numaralı "mahrem" bir yazı ile sefirlerle İstanbul'da bir güvercin posta şubesi tesis edileceği bildirilmiş, haberleşmelerini bu şube aracılığıyla güvercinler üzerinden yapmalarını buldukları ülkelerin kabul edip etmeyeceği hususunda ve yine o ülkelerin posta güvercin şubeleri hakkında nezarete ayrıntılı bilgi vermeleri istenmişti. Sultan'ın öncelikli amacı, daha güvenli olduğunu düşündüğü posta güvercini ile haberleşme ağını resmî olarak kurup işletmektir. Ancak güvercin haberleşmesi ağırlıklı olarak – savaş halinde zorunlu haberleşme dışında - istihbarat bilgileri gibi gizli haberler için kullanıldığından başka bir ülkenin topraklarında bu tarz resmî bir haberleşme ağına izin verilmesi kolay değildi. Nezarete ilk cevap veren Roma Sefareti, öncelikli olarak İtalya'da posta güvercin şubelerini – Avrupa'da giderek yayıldığı şekilde – özel şirketlerin idare ettiğini belirtmişti. Hükümet bu şirketleri teşvik etmekte ve desteklemekte, ihtiyaç duyulduğunda da bu şubeler askerî birimler tarafından kullanılmaktaydı. Bununla beraber doğrudan askeriyeyle bağlı bir güvercin postası da bulunmaktaydı. Sefaret, İtalya'nın burada kurulacak bir posta güvercin şubesinin İstanbul'la haberleşmesine itiraz etmeyeceği kanaatindeydi. Zira İtalya'da farklı temsilcilikler şifreli telgraflar kullanabilmekte ve devlet bu özel haberleşmelere izin vermektedir. Aynı şeyin posta güvercini kullanımı hususunda da geçerli olacağı düşünülebilirdi.⁶³ Ancak diğer yerlerden gelen bilgiler olumlu değildi. Rusya böyle bir şubeyi kabul etmeyeceği gibi Petersburg Sefareti'nin verdiği cevaba göre bu konuda bilgi alınmaya çalışılan Rus yetkililer posta güvercinlerini sadece ülke içinde kullandıklarını, civar ülkelerle bu tür bir haberleşme ağından haberdar olmadıklarını belirtmişlerdi.⁶⁴ Avusturya ve Macaristan'da ne dâhili ne de harici haberleşme için güvercin kullanılmadığı, bu hususun ülkenin Posta ve Telgraf Nezareti ile görüşülmesi gerektiği belirtilmekte, askerî kanunların güvercinle haberleşme ağı kurulması hakkında muhalif bir hüküm içermemekte olduğu

63 16 Ağustos 1893 tarihli yazıya cevaben Roma Sefareti'nin 23 Ağustos 1893 tarihli yazısı; *BOA. HR.ID.* nr. 2024/5.

64 16 Ağustos 1893 tarihli yazıya cevaben Petersburg Sefareti'nin 1 Eylül 1893 tarihli yazısı; *BOA. HR.ID.* nr. 2024/7.

vurgulanmaktaydı.⁶⁵ Güvercin postaları konusunda en gelişmiş ülke olarak kabul edilen Fransa’nın ise kendi topraklarında böyle bir şube tesisine izin vermeyeceği bildirilmişti. Güvercin postalarını, özellikle ülkede görülecek bir ihtilal veya kargaşa ile savaş esnasında aktif şekilde kullandığı vurgulanan Fransa’nın ülkede bu amaçla kullanılan güvercinlerin her yıl sayım ve kontrollerini yaptırdığı, devletin talimatı dışında güvercinlerin kullanılması durumunda ilgililerin cezalandırılması için meclise bir kanun lâyhası dahi sunulduğu belirtilmekteydi. Kendi hükümlerini ihlal edecekleri düşüncesiyle, başka bir ülkenin güvercin posta şubesi açmasına da izin vermeyeceği açıktı.⁶⁶ Fransa gibi güçlü bir posta güvercini ağına sahip olan Almanya’nın tavrı da Fransa’dan farklı değildi. Hatta aynı tarihlerde Almanya Baş Vekili tarafından savaş dönemlerinde posta güvercinlerinin kullanımına dair yeni bir kanun lâyhası hazırlanarak meclise sunulmuştu. Berlin Sefareti bu kanun lâyhasını da Hariciye Nezareti’ne ileterek, Almanya’nın konuya verdiği ehemmiyeti ifade etmişti.⁶⁷

Sultan pek olumlu olmayan bu cevaplardan sonra da güvercinlerle ilgili çalışmalar yapturmaya devam etmiş ancak posta güvercin şubeleri tesisi için bir çalışma başlatmamıştı. Sarayda farklı güvercin türleri yetiştirmeye devam ediyor ve yeni güvercinlikler açmak için uğraşıyordu. Fakat askerî posta güvercini kullanımı için resmî uygulamalara, bu teşebbüsünden sekiz yıl sonra geçecekti. II. Abdülhamit’in 1901 yılında yayımladığı bir irâde uyarınca 1902 yılında yayımlanan “Askerî Muhâbere Güvercinleri Nizamnâmesi” ile Osmanlı Devleti de artık – Avrupalıların yaklaşık kırk yıl önce tesis etmeye başladıkları şekilde – bir posta güvercin şubesi tesis edecekti. Nizamnâme, Sultan II. Abdülhamit’in 16 Kasım 1901 tarihli irâdesi üzerine 1902 yılında neşredilerek yayımlanmıştı.⁶⁸ 19 madde ve 4 kısımdan oluşan nizamnâmenin ilk maddesinde ifade edildiği şekliyle güvercin postaları tesisinin amacı,

65 16 Ağustos 1893 tarihli yazıya cevaben Viyana Sefareti’nin 2 Eylül 1893 tarihli yazısı; *BOA. HR.İD.* nr. 2024/8.

66 16 Ağustos 1893 tarihli yazıya cevaben Paris Sefareti’nin 6 Eylül 1893 tarihli yazısı; *BOA. HR.İD.* nr. 2024/9.

67 16 Ağustos 1893 tarihli yazıya cevaben Berlin Sefareti’nin 22 Ağustos 1893 tarihli yazısına 4 Şubat 1894 tarihli zeyl; *BOA. HR.İD.* nr. 2024/10.

68 Nizamnâme metni, 1902 yılında Dâire-i Askeriyye Matbaası’nda basılan “Askerî Muhâbere Güvercinleri Nizamnâmesi” başlıklı kitapçığın ilk bölümünde yayımlanmıştı. İki bölümden oluşan kitapçığın ilk bölümünde “Güvercin Postalarının Te’sisi Hakkında Nizamnâme” başlığıyla zikredilen nizamnâme yayımlanırken, ikinci bölümde de “Güvercin Yetiştirilmesine Dâir Ta’lîmât” başlığı ile detaylı bir şekilde güvercinler ve nasıl yetiştirilmeleri/bakılmaları/egitilmeleri gerektiğine dair bilgiler yayımlanmıştı. “Güvercin Postalarının Te’sisi Hakkında Nizamnâme”nin tam metni için bk. Ek-1.

muhasaraya alınan kaleler ve istihkâmlar ile telgraf veya diğer haberleşme yolları kesilmiş karakollar ve denizde bulunan sefinelerin askerî birim ve merkezleri ile haberleşmelerini sağlamaktı.⁶⁹ Dolayısıyla güvercin posta şubeleri sadece savaş dönemlerinde kullanılmak üzere tesis edilecekti. Sultan'ın onay ve irâdesi sonrası posta şubeleri arasında haberleşme başlatılacak⁷⁰ ve bu şubeler büyüklükleri oranında sahip olacakları güvercin sayılarına göre dört sınıftan oluşacaktı.⁷¹

Güvercin posta mevkileri ile güvercinliklerin inşa edilecekleri bölgeleri, konuyla ilgili talimat uyarınca erkân-ı harbiye reisleri belirleyecekti. Ordulara bağlı olan güvercinliklerin bütçesi bağlı oldukları ordu bütçesinden, Tophane-i Âmire'ye bağlı olanlar da Tophane-i Âmire bütçesinden karşılanacaktı.⁷² İstihkâm ve kale komutanları ile diğer askerî yetkililer kendilerine bağlı güvercinlikleri yılda iki defa teftiş ederek, mevcut yapıların kontrolünü gerçekleştirecek ve sonuçları lâyhâ halinde bağlı oldukları kumandanlıklara sunacaklardı.⁷³ İlerleyen tarihlerde farklı bölgelere de güvercin postası tesisi lazım olduğunda ihtiyaç duyulan fazla sayıda güvercini yetiştirmek için alanında uzman bir müdürün nezaretinde bir güvercin deposu ihdas edilecekti.⁷⁴

İstihkâm dairelerine bağlı güvercinliklerde görevlendirilecek zabıtlar ve diğer görevliler vazife olarak müstakil, idarî olarak ise askerî telgraf bloklarının bir şubesi olarak addolunacaklardı.⁷⁵ Dört sınıftan oluşan şubelerin başlarında bulunmak üzere, sınıflarına göre belirlenmiş birer askerî yetkili bulunacak ve şube onun sorumluluğunda olacaktı. Sorumlu zabıtın yanında bir yazıcı birer de güvercinlerin beslenme ve bakımlarından sorumlu olacak üç nefer memur yer alacaktı. Bu görevliler, tercihen ülkenin güvercin yetiştirmekle ünlü bölgelerinden seçileceği gibi postaların kayıt ve hesap işlemlerini de yapacakları için okur yazar olmaları şarttı.⁷⁶ Şubelerde görevli zabıt ve memurlar, talimat uyarınca haberleşmenin sağlanmasından, muhasebe defterlerinin tanziminden, güvercinlerin yem, bakım ve tedavileri ile talim ve terbiyelerinden, alet ve edevâtın muhafazasından; yazıcılar

69 Güvercin Postalarının Te'sisi Hakkında Nizamnâme, m. 1.

70 Güvercin Postalarının Te'sisi Hakkında Nizamnâme, m. 2.

71 Güvercin Postalarının Te'sisi Hakkında Nizamnâme, m. 3.

72 Güvercin Postalarının Te'sisi Hakkında Nizamnâme, m. 4.

73 Güvercin Postalarının Te'sisi Hakkında Nizamnâme, m. 5.

74 Güvercin Postalarının Te'sisi Hakkında Nizamnâme, m. 6.

75 Güvercin Postalarının Te'sisi Hakkında Nizamnâme, m. 7.

76 Güvercin Postalarının Te'sisi Hakkında Nizamnâme, m. 8.

da kayıtların düzgün şekilde tutulmasından sorumluydular.⁷⁷ Zabit ve memurların terfi şartları ve masraflarının ne olacağı da belirlenmişti.⁷⁸ Güvercin postaları aracılığıyla yapılacak haberleşmeleri gerçekleştirmek üzere haber kâğıtlarının hazırlanması ve sonrasında bu yazıları okumaktan sorumlu olacak personeli yetiştirmek üzere, bu konuları bilen bir öğretmen nezaretinde güvercinler için oluşturulacak depoda posta memurlarına dersler verilecekti.⁷⁹

Güvercinlere verilecek yemlerin miktarı,⁸⁰ tanınmaları için her güvercine vurulacak damga ve numaraların nasıl verileceği,⁸¹ yemlerin tedariki gibi hususlar yine nizamnâme hükümleri ile belirlenmişti.⁸² Zabit ve memurlar tarafından tutulacak defter, cetvel ve hesap kayıtlarının hangi şartlarda nasıl tutulacağı da yine örnekleriyle birlikte izah edilmişti.⁸³

Nizamnâme hükümlerinden de görüleceği üzere, kurulması tasarlanan posta güvercini şubesi, - Sultan'ın daha önce tasarladığı şekilde genel bir haberleşme ağı olmanın aksine - Avrupa'da yoğun olarak kullanıldığı gibi, bir savaş esnasında başka türlü haberleşme imkânı bulunmayan bölgeler arasında irtibatı sağlamayı hedefliyordu. Ancak nizamnâmesi yayımlanmış olmakla birlikte böyle bir posta güvercini sisteminin kurulabildiğine dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Sonraki yıllarda yapılan benzer çalışmalar ve konuyla ilgili yazılan çeşitli yazılardan da böyle bir posta güvercini şubesinin kurulamadığı anlaşılmaktadır. Bu duruma, II. Abdülhamit'in son dönemlerinde içte ve dışta karşılaşılan farklı problemler dolayısıyla, istenirse dahi bu konuya odaklanılamamasının neden olduğu söylenebilir. Ayrıca Sultan'ın kendisi de böyle bir sistemi kurup işletmenin kâğıt üstünde belirlendiği kadar kolay olmadığını görmüştü. II. Abdülhamit'in çeşitli yerlerden getirttiği ve zamanla kendisinin de farklı türleri çiftleştirerek çoğalttığı güvercinlerden Saray'da bulunduranların bir süre sonra bakım ve kontrolü dahi problem haline gelmişti. Kendisinin de son zamanlarında güvercinlerle yeterince ilgilenememesi üzerine nadir cinslerin çoğu bozulmuştu. Abdülhamit'in tahttan ayrılması sonrası ise hayvanlarla ilgilenen görevliler de kalmadığı için güvercinlerin çoğu

77 Güvercin Postalarının Te'sisi Hakkında Nizamnâme, m. 9.

78 Güvercin Postalarının Te'sisi Hakkında Nizamnâme, m. 10-11.

79 Güvercin Postalarının Te'sisi Hakkında Nizamnâme, m. 12.

80 Güvercin Postalarının Te'sisi Hakkında Nizamnâme, m. 13.

81 Güvercin Postalarının Te'sisi Hakkında Nizamnâme, m. 14.

82 Güvercin Postalarının Te'sisi Hakkında Nizamnâme, m. 15.

83 Güvercin Postalarının Te'sisi Hakkında Nizamnâme, m. 16-17-18-19.

dağıtılmıştı. Posta güvercini ağı kurmak bir yana, eğlence amacıyla tutulan mevcut güvercinliklerdeki güvercinleri koruyup beslemek dahi mümkün olmamıştı. II. Abdülhamit'in ardından gelen Sultan Reşad ve son Padişah Vahdettin'in de güvercinlere oldukça meraklı oldukları ve güvercin besledikleri bilinmekle birlikte⁸⁴ onların Saltanat dönemlerinde de posta güvercinlerinin kullanımı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti Aleyhine Posta Güvercini Kullanımını Engelleme Çabaları

Osmanlı Devleti'nin posta güvercinlerinden haberleşmede faydalanma çabalarının Birinci Dünya Savaşı sırasında da sürdüğüne dair örnek hadiseler var olmakla birlikte⁸⁵ savaş sırasında da devletin askerî posta güvercini kullandığı yönünde somut bilgilere sahip değiliz. Tersine, savaşın başından itibaren devletin kendisine karşı yürütülecek güvercin haberleşmeleri hususunda endişeli olduğu ve bu tür gelişmelere karşı önlem almaya çalıştığı görülmektedir. İlerleyen süreçte bu konuda somut örneklerle de karşılaşılmış, önlemlerin daha ciddi hale getirilmesine neden olacaktır. Savaş ile birlikte Osmanlı yetkililerinin ülke bütünlüğünü koruma ve güvenlik endişelerinin ciddi boyutlara çıktığı, yaşanan birçok gelişme ile açıkça görülmektedir. Savaş sırasında alınan birçok olağanüstü karar ve uygulama bu endişelere dair somut olayların yaşanması sonrası hayata geçirilmişti. Devletin en fazla endişe ettiği, önlem almaya çalıştığı ve hem orduyu hem de diğer kurumları zor durumda bırakacak en tehlikeli gelişmelerden saydığı hadiselerin başında casusluk geliyordu. Devlet, henüz savaşa dâhil olmadan önce – casusluk suçlarını da içine alan - Askerî Ceza Kanunu'na ek olarak çıkarılan geçici bir kanunla, askerî sırları ifşa, casusluk ve hainlik gibi suçlar işleyenler hakkında yeni cezaî yaptırımlar getirmişti.⁸⁶ Cezalarla birlikte casusluğu önlemek için çeşitli tedbirler de alınmaya

84 Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi – Son Hatıralar*, İnkılâb ve Aka Kitabevileri Koll. Şti., İstanbul 1981, s. 49, 164. Daha önce de belirttiğimiz gibi II. Abdülhamit de Mehmed Reşad ve Vahdeddin Efendilerin güvercin merakından bahsetmektedir. M. Metin Hülagü, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri – Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıratı (1909-1918)*, s. 259.

85 Örneğin güvercin yetiştiriciliğine ve güvercinliklerin nasıl olması gerektiğine dair Osmanlı Arşivi'nde bir örneği bulunan, Türkçe'ye tercüme edilmiş bir lâyhanın 31 Kânûn-ı Sâni 1332 (13 Şubat 1917) tarihinde tebyiz (temize çekme) işlemi ile tarihlendiği görülmektedir. Bu durumun posta güvercinleri ile ilgili yapılan çalışmalar açısından bir emare teşkil ettiği açıktır. Savaş sırasında tercüme ettirilen lâyhanın güvercinlik tesisi hakkında yapılan çalışmaların bir parçası olduğu düşünülebilir. Ancak yine konuyla ilgili somut örnekler bulunmamaktadır. Lâyhâ için bk. *BOA. HSD.AFT*. nr. 9/16.

86 Abdurrahman Bozkurt, "I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri

çalışılıyordu. Bu tedbirlerden birisi de Osmanlı Devleti aleyhine çalışan casusların güvercinlerle haberleşmelerine engel olmaktı. Savaşın başlamasıyla birlikte, farklı ülke ve cephelerde güvercinler aracılığıyla yapılan casusluklarla ilgili haberler duyulmaya başlanmıştı. Osmanlı Devleti'nin savaşa girişinin üzerinden bir aydan biraz fazla bir zaman geçtikten sonra Dâhiliye Nezâreti tarafından çeşitli vilayet ve mutasarrıflık yetkilileri bu konuda uyarılmışlardı. Yetkililerden, askerî faaliyet yapılan bölgelerde şüpheli şahısların evlerinde bulunan güvercinlerin itlaf edilmesi, bu tür şahısların güvercin beslemelerinin engellenmesi, buna rağmen güvercin beslemeye devam ederlerse Divân-ı Harb'e sevk edilmeleri istenmişti.⁸⁷

Posta güvercinlerinin Avrupa'da birçok cephede kullanıldıkları bilinmekteydi. Birinci Dünya Savaşı sırasında güvercin istihbaratını yoğun olarak kullananlar yine Fransızlar olmuştu. Cephelerde Fransız keşif birlikleri yanlarında mutlaka posta güvercinleri de götürmekteydiler. Birçok cephede yapılan faaliyetlerde, güvercin haberleşmesinden son derece yararlı neticeler elde edilmişti.⁸⁸ Bazı bölgelerde ise casusluk amacıyla kullanılan güvercinler düşman birlikler tarafından ele geçirilmişti. Örneğin Almanya'nın batı cephesinde ele geçirilen bir Fransız çavuşunun güvercinlerle casusluk yaptığı tespit edilmişti. Bu olayın duyulması üzerine, benzer faaliyetlerin Osmanlı topraklarında da uygulanmasından endişe eden Osmanlı Hükümeti, tekrar çeşitli vilâyet ve mutasarrıflık yetkililerini uyararak, düzenli tahkikatlarda bulunmalarını ve güvercinlik bulunan bölgeleri askerî kumandanlıklara bildirmelerini tebliğ etmişti. Konunun ciddiyeti özellikle vurgulanırken, ayrıca bu tenbihâta uymayanlar hakkında kanûnî işlem yapılması istenmişti.⁸⁹

Ancak Osmanlı Devleti'ni posta güvercinleri konusunda endişeye düşüren esas ciddi olay yine 1917 yılında, doğrudan kendisine yönelik bir istihbarat faaliyetinin ortaya çıkarılması olmuştu. Filistin Cephesi'ne yakın bölgelerde faaliyet sürdüren

ve Güvenlik Algısı (1914-1915)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 36, Ankara, Güz 2014, s. 6-11.; Servet Avşar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Casusluk Okulları, Casusluk Uygulamaları ve Osmanlı Devleti'nin Casusluğu Önleme Faaliyetleri", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(3), Kasım 2018, s. 37-39.

87 Dâhiliye Nezâreti'nden çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara 19 Teşrin-i Sâni 1330 (2 Aralık 1914) tarihli telgraf; *BOA. Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.)* nr. 47/291. Ayrıca bk. Abdurrahman Bozkurt, "I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri ...", s. 16.

88 Servet Avşar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Casusluk Okulları", s. 10-11.

89 Dâhiliye Nezâreti'nden çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara 10 Mayıs 1333 (1917) tarihli şifre telgraf; *BOA. DH.ŞFR.* nr. 76/87. Aynı belge için ayrıca bk. *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da İstihbarat*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2017, Belge No: 136, s. 398-399.

ve İngilizler lehine çalışan Yahudi istihbarat örgütü NILI⁹⁰'nin Athlit'den Mısır'a (Kahire'ye) gönderdiği bir posta güvercini 1917 yılı Eylül ayında Osmanlı yetkililerince ele geçirilmiştir.⁹¹ Birçok farklı istihbarat örgütü ile birlikte NILI'nin de bölgede faaliyette bulunduğu bilinmekle birlikte somut olarak yakalanan bu güvercinle bu örgütün haberleşme şekline tanık olunmuştur.⁹² Hâlbuki NILI posta güvercinleri ile haberleşme sistemini uzun zamandır kullanmaktaydı. İngilizler, bölgeden düzenli bilgi alabilmek için, Kahire'deki yetkilileri ile Filistin bölgesindeki Athlit şehrindeki NILI mensupları arasında haberleşme ağı oluşturmak istemişler, bunun için de öncelikle bölgeye telsiz ve telgraf getirmek için uğraşmışlardı. Ancak aradaki uzun mesafenin telsiz ve telgraf haberleşmesine imkân vermeyeceği düşünülerek bundan vazgeçilmiş ve İngilizler tarafından getirilen posta güvercinleri NILI mensuplarına teslim edilerek güvercinlerle haberleşme sistemi kurulmuştur. Böylece NILI'nin elde ettiği istihbarat bilgileri bir gün içerisinde Kahire'deki İngiliz yetkililere ulaştırılabiliyordu. Örgütün posta güvercini kullandığının Osmanlı makamları tarafından tespit edilmesiyle birlikte güvercinlere karşı önlem çalışmaları daha da artırılacaktı.⁹³

Bu örneklerden de görüldüğü üzere Osmanlı Devleti savaş sırasında da önceki dönemlerde olduğu gibi daha çok posta güvercinlerine karşı kendini korumaya çalışmıştı. Herhangi bir bölgede veya cephede Osmanlı Devleti'nin sistemli olarak posta güvercini kullandığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Herhangi bir askerî veya siyasî yetkilinin kişisel olarak posta güvercinleri ile herhangi bir haberleşme

90 "İsrail'in geleceği hiçbir zaman engellenemeyecektir" anlamındaki "Netzah Israel Lo Ishakere"nin kısaltılmış haliyle NILI olarak adlandırılan ve 1915 yılında kurularak Filistin ve Suriye bölgelerinde faaliyetlerde bulunmaya başlayan Yahudi istihbarat teşkilatının kurucuları Siyonist Yahudiler'di. Teşkilatın temel amacı, bölgenin İngiliz işgaline girişine destek olmak için İngilizlere istihbarat sağlamaktır. NILI ve faaliyetleri hakkında ayrıca için bk. Servet Avşar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Casusluk Okulları", s. 11-12.; Eliezer Tauber, "The Capture of the NILI Spies: The Turkish Version", *Intelligence and National Security*, 6(4), London 1991, s. 701-710.

91 Kate Dannies, "NILI and the Issue of Divided Loyalties in the Jewish Yishuv of Ottoman Palestine", *Jerusalem Quarterly*, nr. 68, Winter 2016, s. 18.

92 Bu güvercin de aslında tesâdüfen ele geçirilmiştir. Athlit şehrinin sahil bölgesinden birkaç kilometre uzaklıkta bulunan Caesara'daki Osmanlı Polis Müdürü kendi güvercinlerini beslediği sırada, güvercinleri arasında yabancı bir güvercin olduğunu fark etmiş, yakalayıp baktığında güvercinin ayağında bir silindirin içinde mesaj kâğıdını görmüştü. Mesajı çözememekle birlikte müdür diğer yetkililere de durumu bildirmiş ve bölgede Yahudi istihbarat örgütlerinin posta güvercini kullandıkları kesin olarak anlaşılmıştır. Osmanlı yetkililerinin bir posta güvercini ele geçirdiklerine dair haberin duyulması üzerine ise NILI'nin Athlit'teki yöneticisi Josef Lishansky diğer posta güvercinlerini öldürüp gömmüş ve yanındaki diğer rapor ve evrakları da imha etmiştir. Necmettin Alkan, *Ortadoğu'da Casuslar Savaşı: NILİ*, Kronik Kitap, İstanbul 2017, s. 84-86.

93 Necmettin Alkan, *age.*, s. 74-75.

sağladığına dair benzer bir bilgiye de sahip değiliz. Ancak Osmanlı topraklarında olduğu gibi savaşın diğer cephelerinde de savaşın sonlarına kadar farklı cephelerde posta güvercini kullanımı devam etmiş, hatta bazı güvercinler “kahraman” ilân edilerek, madalya dahi almışlardı. Bunlardan en meşhuru, savaşın sonlarına doğru, 1918 yılı Ekim ayı başlarında, Fransa-Almanya sınır bölgesindeki Meuse-Argonne taarruzu sırasında Almanlar tarafından kuşatılan bir Amerikan birliğinin kurtarılmasını sağlayan “Cher Ami” isimli güvercindi. Kuşatma bölgesinden uçarken yaralanan ve bir bacağına da kaybeden Cher Ami tedavi edilmiş, savaşın sonları bir generalin gözetiminde Amerika’ya götürülerek “millî kahraman” olarak tanıtılan bu güvercine “gazi” unvanı ve birçok madalya verilmişti. Ölümünden sonra tahnitlenen cesedi ise halen Amerikan Millî Tarih Müzesi’nde sergilenmektedir.⁹⁴

Cumhuriyet’e Geçiş Sonrası Posta Güvercinleri ile İlgili Çalışmalar

Millî Mücadele sonrası da Türkiye Cumhuriyeti, posta güvercinlerinden yararlanmak için çalışmalar yapmıştı. Gelişen teknolojik imkânlarla birlikte posta güvercinlerinin öneminin devam ettiği düşünülüyor, bunun için Türkiye’de de çalışmalar yapılması için hazırlanıyordu.⁹⁵ Ayrıca önceki dönemlerde posta güvercinleri ile ilgili faaliyetlerin yetersiz olması, bir hata ve eksik olarak değerlendiriliyordu. Güvercinle haberleşme, millî savunmanın önemli bir parçası olabirdi.⁹⁶

94 Cher Ami, Argonne Ormanı’nda kuşatılan 77. Amerikan Tümeni’ne bağlı 194 askerini kurtarılmasını sağlamıştı. Almanlar tarafından kuşatılan birlik, bir yandan da o bölgede olduklarını bilmeyen müttefik İngilizlerin bombardımanına maruz kalmıştı. Askerler, yanlarında bulunan üç posta güvercininden ikisini uçurmuşlar ancak iki güvercin de Alman birlikleri tarafından öldürülmüş ve haber mektupları yerine ulaşmamıştı. Son çare olarak Cher Ami de uçurulmuş, o da Almanlar tarafından vurulmuş ancak haber mektubunun takılı olmadığı bacağından yaralanan güvercin, yuvasına ulaşmayı başarmış İngiliz birliklerinin bombardımanının durdurulması ve Alman birliklerinin yarılması sağlanarak 194 asker kurtarılmıştı. Dünyanın farklı yerlerinde de savaşlarda faydalanılan güvercinler için çeşitli anıt ve sergiler bulunmaktadır. Hendrik Snyders, “More Than Just Human Heroes: The Role of the Pigeon in the First World War”, *Scientia Militaria, South African Journal of Military Studies*, 43(2), 2015, s. 139-140.; Bhagyaxmi Das – Itishri Sarangi, “Voiceless Victims of War: An Absurd Truth”, *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*, IX(1), 2017, s. 219.

95 Türk Hava Mecmûası’nda, 1927 yılında yayımlanan bir yazıda bu husus şöyle vurgulanıyordu. “Bugün medenî memleketlerde posta nakliyatı hemân hemân tayyareler vâsıtasıyla hava tarikiyle yapılmağa başlandığı hâlde ilk hava postacıları olan güvercinler ehemmiyetlerini kaybetmemişlerdir. Bil-hassa askerî sahâlarda muhâbere güvercinleri eski kıymetlerini fazlasıyla muhafaza etmişlerdir ...”, “İlk Hava Postacıları: Muhâbere Güvercinleri”, *Türk Hava Mecmûası*, 19, Ankara 1927, s. 12.

96 Türk Hava Mecmûası’ndaki aynı yazıda bu konu da şu şekilde dile getirilir. “... Memleketimizde

Cumhuriyet'e geçişle birlikte devletin posta güvercinleri ile ilgili Rusya ile de temasta olduğu ve posta güvercinleri için istasyon, malzeme vs. çalışmaları için Ruslarla işbirliğinde bulunduğu görülmektedir.⁹⁷ Millî Mücadele dönemindeki yakınlık dolayısıyla sonraki süreçte devam eden Türkiye ile Rusya'nın belli konularda ortak faaliyette bulunmaları durumunun bu konuda da devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Rusya ile olan iletişimle birlikte posta güvercinleri hususunda temel bilgilerin alındığı esas devlet yine bu konuda en gelişmiş devlet olan Fransa olmuştu. Türkiye'de posta güvercinleri ile ilgili çalışmalar esas olarak, Harbiye Nezâreti'ne bağlı Fen Kıtââtı ve ona bağlı Mevâki'-i Müstahkeme Müfettişliği ile Muhâbere Müfettişliği tarafından yürütülmekteydi. Posta güvercinleri ile haberleşme için yapılan çalışmalarla birlikte bu birimlere bağlı yayımlarda özellikle Almanca ve Fransızca'dan yapılan tercümelemlerle posta güvercinleri ile ilgili bilgiler de paylaşılmaktaydı. Türkiye'de posta güvercinleri ile ilgili literatürün temelini de büyük oranda bu dönemde bu birimler tarafından yapılan tercümelemler oluşturmaktadır. Örneğin 1925 yılından itibaren Fen Kıtââtı Mecmûası'nda posta güvercinleri ile ilgili birçok makale yayımlandığı gibi 1926 yılında aynı dergide Alman uzmanların güvercinlik tesisine dâir görüşleri tercüme edilerek yayımlanmıştı.⁹⁸ 1927 yılında Fransız bir uzmana, sabit bir güvercinlik için yapılması gerekenler, gerekli malzemeler ve güvercinliğin kullanımı hakkında plân ve krokileri de içeren bir kitapçık hazırlanmış ve Fen Kıtââtı tarafından bu konuda gerekli çalışmaların yapılması için kitapçık Türkçe'ye çevrilmişti.⁹⁹

Bu çalışmalar da hemen uygulamaya geçirilerek sistematik bir yapı kurulamasa da; ordu içerisinde posta güvercinlerine sahip olunduğu ve gerektiğinde kullanımı için güvercinlerin hazırlandığı anlaşılmaktadır. 1931 yılında, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın da imzaladığı ve Maliye Vekâleti'ne iletilen bir kararname ile "orduda mevcut muhâbere güvercinlerini zehirli gazdan korumak usullerini tecrübe etmek üzere" güvercin maskeleri satın alınması istenmişti.¹⁰⁰

güvercin merakı sırf bir heves ve eğlence mâhiyyetinde kalmışdır ... Güvercinliğin millî bir spor şeklinde memleketimizde çoğalması vatan müdâfaası için mücib-i fâidedir. Bir gün bir güvercinin getireceği bir haber bir meydan muhârebesini kazanmağa vesile olabilir ...", agm., s. 12-13.

97 Orhan Yılmaz, *age.*, s. 58.

98 Muhâbere Müfettişi Vekili Miralay Cemal, (Almanca'da Çeviren), "Muhâbere Güvercin Müesseselerinin Tanzîmi, Techizi ve Umûmî Mülâhazalar", *Fen Kıtââtı Mecmûası*, Birinci Sene, Sayı: 12, İstanbul, Ağustos 1926, s. 19-20.

99 *Bir Sabit Güvercinlik İnşâsı*, (Fransızca'dan Çeviren: Râif), Erkân-ı Harbiye-i Umûmiyye Ta'lim ve Terbiye Dâiresi, Ankara 1927.

100 "Orduda mevcut muhâbere güvercinlerini zehirli gazdan korumak usullerini tecrübe etmek üzere

Olası bir savaş esnasında yaşanabilecek bombalamalar ve bunların yayacağı zehirli gazların güvercinlerin kullanımına nasıl etki edeceği anlaşılacak isteniyordu. İkinci Dünya Savaşı’na doğru giden süreçte bu tür saldırılara karşı endişeler iyice artacak ve zehirli gazlara karşı ahaliyi korumak için de çeşitli önlemler alınmaya çalışılacaktı. Bu çalışmalarla orduda muhâbere güvercinlerinin mevcut olduğu anlaşılacakla birlikte, bir posta güvercini şubesinin sistemli olarak tesis edilip edilmediği ise belli değildir. Devam eden kimi çalışmalara dair ulaşabildiğimiz vesikalar, ordu posta güvercinlerine sahip olup güvercinlerle haberleşme için çalışmalar yapsa da bunun bir şube ve istasyon şeklinde tesis edildiği konusunda soru işaretleri bırakmaktadır. Sonraki yıllarda, posta güvercini şubesiyle ilgili çalışmalar hakkında tekrar Rusya ile irtibata geçildiği görülmektedir. 1935 yılında Millî Müdafaa Vekâleti, güvercin istasyonu tesisinde gerekli kablo inşa malzemesi ile bir adet güvercin çadırının Moskova Ataşemiliterliği vasıtasıyla Rusya’dan satın alınması için hükümete müracaatta bulunmuştu.¹⁰¹

Bu talebin mevcut bir güvercin istasyonu ve şubesi için değil kurulması tasarlanan şube/istasyon için hazırlık veya deneme amaçlı olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Cumhuriyet’in ilk yıllarında hâlâ bir posta güvercini sistemi tesisi için çalışmalar yapılmaya devam edildiği görülmektedir. Bu çalışmaların tamamlanarak sistemli bir posta güvercini ağı oluşturulduğunu söylemek mümkün değilse de orduda bir dönem gerektiğinde kullanılmak üzere yetiştirilen ve eğitilen posta güvercinlerinin var olduğu açıktır. Osmanlı Devleti’nin son döneminde yapılan önceki çalışmalar gibi Cumhuriyet’e geçiş sonrası da bu konuda çalışmalar devam etmiş, ancak batıdaki örneklerine benzer bir merkez tesis edilememiştir.

mübayesına lüzum görülen bir adet xx güvercin maskesi ve teferruatının mahremiyeti hasebiyle, müzayede, münakasa ve ihâlât kanununun 18inci maddesinin Z fıkrasına tevfikân pazarlıkla mübayeası; Millî Müdafaa Vekâletinin 15/6/931 tarih ve x 820/6876 numaralı tezkeresiyle yapılan teklifi ve Maliye Vekâletinin 22/6/931 tarih ve 7497/447 numaralı mütaleanesi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 24/6/931 tarihli içtimaında tasvip ve kabul olunmuştur.” 24/6/1931 tarihli kararname; *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.)*, Yer nr: 030,18,1,2 Fon Kodu: 21,46,08 lef 1. Vekâletler arası diğer yazışmalar; *Aynı Vesika*, lef 2-3-4. Aynı maskelerden on üç adet daha almı hususunda 1/7/1931 tarihli benzer bir kararname ve yazışmalar; *BCA.*, Yer nr: 030,18,1,2 Fon Kodu: 21,48,01.

101 Millî Müdafaa Vekili Kâzım Özalp’ın Baş Vekâlet’e 11 Ekim 1935 tarihli yazısı; *BCA.*, Yer nr: 030,10,0,0 Fon Kodu: 51,336,16 lef 1. Satın alınacak malzeme ile ilgili bedelin ödenmesi hususunda Maliye Nezareti ile Baş Vekâlet arasındaki yazışmalar; *Aynı Vesika*, lef 2-3.

Sonuç

19. yüzyılda Avrupa’da güvercinlerin askerî haberleşme aracı olarak kullanılma-ya başlanmaları aslında bir zorunluluğun neticesiydi. Özellikle savaşlar sırasında muhasaraya alınan, telsiz ve telgraf hatlarıyla haberleşme imkânı tamamen sonlanan bölgelerin, dışarıyla ile irtibata geçebilmelerinin en kolay yolu güvercin kullanmaktı. 1870 yılında Paris’in Almanlar tarafından kuşatılması ve kuşatma sırasında güvercinlerden etkin olarak yararlanması da güvercinlerin daha sistemli olarak kullanılmaları için önemli bir örnek teşkil etmişti. Bu savaşı takip eden birkaç yıl içerisinde Avrupa ülkelerinin birçoğunun sistemli birer “askerî posta güvercin şubesi” tesis etmeleri, meseleye verilen öneme işaret eden diğer bir husustur.

Osmanlı Devleti’nde ise askerî posta güvercinleri kullanma düşüncesinin II. Abdülhamit döneminde yoğunlaştığı, Sultan’ın konuyla ilgili Avrupa’da yayımlanan birçok çalışmayı Türkçe’ye çevirttiği ve yine Avrupa’dan çağırılan çeşitli uzmanlara birtakım çalışmalar yaptırdığı görülmektedir. II. Abdülhamit gibi devlet mekanizmasını doğrudan Saray merkezli olarak yürütüp kontrol etmeye çalışan merkezî bir Sultan için posta güvercini kullanımının önemsenmesi şartıdır. Hızlı ve doğrudan haber almayı önemseyen II. Abdülhamit’in kurulacak bir posta güvercini sistemi ile jurnallere benzer şekilde özel haberleşme ağı geliştirmek istediği de düşünülebilir. Ancak Sultan’ın bu çalışmalarının uzun süre fiilî bir uygulamaya dönüştüğüne dair bir bilgi bulunmamaktadır. İktidarının son yıllarına doğru yayımlanan bir nizamnâme ile resmen posta güvercin şubelerinin düzenlenmesi için çalışmalara başlanmıştır. Fakat nizamnâme hükümlerinin uygulamaya geçtiğine dair de herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Hatta sonraki yıllarda benzer şekilde devam eden çalışma ve tartışmalar, konuyla ilgili fiilî uygulamaların hayata geçirilemediğini göstermektedir.

Bu durumun en temel gerekçesinin, Rusya başta olmak üzere farklı devletlerin Osmanlı topraklarında güvercinlerle istihbarat toplama faaliyetlerini önleme çabaları olduğu düşünülebilir. Devlet bir yandan kendisine karşı kullanılan posta güvercinlerine engel olmaya çalışırken diğer yandan kendisinin aynı yöntemi kullanmaya çalışması, engelleme çalışmalarını zaafa uğratabilirdi.

II. Abdülhamit döneminde bir problem olarak ortaya çıkan başka ülkelerin Osmanlı topraklarından güvercin aracılığıyla bilgi alması, Birinci Dünya Savaşı sırasında daha büyük bir tehlike olarak algılanarak ciddi güvenlik endişelerine neden olmuştu. Bu yüzden devlet zaman zaman belli bölgelerde güvercin yetiştiriciliğini

dahi yasaklamak mecburiyetinde kalmıştı. Osmanlı Devleti'nde bir türlü sistemli bir hale getirilemeyen askerî posta güvercini kullanma meselesinin Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişle birlikte de sürdürölmeye çalışıldığı görölmektedir. Modern ve teknolojik gelişmelere rağmen posta güvercinlerinin 20. yüzyıl ortalarına kadar hem dünyada hem de Türkiye'de önemli bir alternatif istihbarat aracı olarak görölmeye devam edildiği anlaşılmaktadır. Hatta Avrupa'da askerî posta güvercini kullanımına İkinci Dünya Savaşı sırasında da rastlanacaktır. Türkiye Cumhuriyeti'nde de bir dönem orduda posta güvercinleri istihdam edilmiş olsa da bu güvercinlerin herhangi bir şekilde kullanıldıkları veya orduda bir posta güvercini şubesi tesis edildiğine dair veriler bulunmamaktadır.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (İstanbul)

BEO. nr. 248/18585, 1185/88843, 1881/141036, 1881/141056, 1920/143992, 2985/223836.

DH.şFR. nr. 76/87, 47/291.

HH.d. nr. 11809, 12813, 17125, 24406.

HH.İ. nr. 73/12.

HR.ID. nr. 2024/1, 2024/3, 2024/5, 2024/7, 2024/8, 2024/9, 2024/10, 2024/11.

HR.SFR.3 nr. 494/2.

HR.SFR.4 nr. 380/65.

HSD.AFT. nr. 9/16.

İ.OM. nr. 11/13, 13/12.

şD. nr. 536/37.

Y.MTV. nr. 28/50, 66/13, 98/102, 119/47, 126/45, 139/10.

Y.A.HUS. nr. 433/69, 434/57.

Y.PRK.ASK. nr. 143/61.

Y.PRK.BŞK. nr. 42/23.

Y.PRK.EŞA. nr. 3/53, 7/70, 9/22, 9/51, 9/54, 12/75, 22/55, 47/20.

Y.PRK.HH. nr. 20/43, 35/77, 39/60, 40/18, 40/30.

Y.PRK.HR. nr. 24/74.

Y.PRK.ML. nr. 12/63.

Y.PRK.SGE. nr. 11/75.

Y.PRK.SRN. nr. 4/49.

Y.PRK.TKM. nr. 7/27, 40/11.

Y.PRK.UM. nr. 5/23, 14/27, 79/76.

**Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
(Ankara)**

Yer nr: 030,10,0,0 Fon Kodu: 51,336,16.

Yer nr: 030,18,1,2 Fon Kodu: 21,46,08.

Yer nr: 030,18,1,2 Fon Kodu: 21,48,01.

Dönemin Gazete ve Dergileri

Çil Horoz

Dağarcık

Fen Kitââtı Mecmûası

Kadın

Maârif

Ma'lûmât

Mecmûa-yı Ebuzziya

Mecmûa-yı Edebiyye

Mecmûa-yı Fünûn

Mecmûa-yı Fünûn-ı Bahriye

Muharrir

Musavver Cihan

Mütâlaa

Servet-i Fümûn

Türk Hava Mecmûası

Kitap ve Makaleler

Ahmet Mithat, *Menfa*, (Hazırlayan: Nilgün Aydın), (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mezuniyet Tezi), İstanbul Haziran 1975.

Ali Nazîmâ, “Güvercin”, *Maârif*, nr. 1(26), 20 Recep 1309 (19 Şubat 1892), s. 412-414.

Alkan, Necmettin, *Ortadoğu'da Casuslar Savaşı: NİLİ*, Kronik Kitap, İstanbul 2017.

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da İstihbarat, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Dâire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2017.

Asaf (Muhâbere Yüzbaşısı), “Güvercinler ve Muhâbere”, *Fen Kitââtı Mecmûası*, Birinci Sene, Sayı: 1, İstanbul, Eylül 1341 (1925), Kıtâât-ı Fenniye ve Mevâki'-i Müstahkeme Müfettişliği ile Muhâbere Müfettişliği Yayını, İkdâm Matbaası, s. 24-27.

Asaf (Muhâbere Yüzbaşısı), “Güvercinler ve Muhâbere”, *Fen Kitââtı Mecmûası*, Birinci Sene, Sayı: 2, İstanbul, Teşrîn-i Evvel (Ekim) 1341 (1925), Kıtâât-ı Fenniye ve Mevâki'-i Müstahkeme Müfettişliği ile Muhâbere Müfettişliği Yayını, İkdâm Matbaası, s. 22-24.

Asaf (Muhâbere Yüzbaşısı), “Güvercinler ve Muhâbere”, *Fen Kitââtı Mecmûası*, Birinci Sene, Sayı: 3, İstanbul, Teşrîn-i Sâni (Kasım) 1341 (1925), Kıtâât-ı Fenniye ve Mevâki'-i Müstahkeme Müfettişliği ile Muhâbere Müfettişliği Yayını, İkdâm Matbaası, s. 24-26.

Asaf (Muhâbere Yüzbaşısı), “Güvercinler ve Muhâbere”, *Fen Kitââtı Mecmûası*, Birinci Sene, Sayı: 5, İstanbul, Kânûn-ı Sâni (Ocak) 1342 (1926), Kıtâât-ı Fenniye ve Mevâki'-i Müstahkeme Müfettişliği ile Muhâbere Müfettişliği Yayını, İkdâm Matbaası, s. 23-24.

Askerî Muhâbere Güvercinleri Nizamnâmesi - Güvercin Yetiştirilmesine Dâir Ta'limât, Dâire-i Askeriyye Matbaası, İstanbul 1318.

Avşar, Servet, “Birinci Dünya Savaşı’nda Casusluk Okulları, Casusluk Uygulamaları ve Osmanlı Devleti’nin Casusluğu Önleme Faaliyetleri”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(3), Kasım 2018, s. 1-46.

Bozkurt, Abdurrahman, “I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti’nde Casusluk Faaliyetleri ve Güvenlik Algısı (1914-1915)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 36, Ankara, Güz 2014, s. 1-44.

Cemal (Muhâbere Müfettişi Vekili Miralay), (Almanca’da Çeviren), “Muhâbere Güvercin Mü’esseselerinin Tanzîmi, Techîzi ve Umûmî Mülâhazalar”, *Fen Kitââtı Mecmûası*, Birinci Sene, Sayı: 12, İstanbul, Ağustos 1926, Kıtâât-ı Fenniye ve Mevâki’-i Müstahkeme Müfettişliği ile Muhâbere Müfettişliği Yayını, İkdâm Matbaası, s. 19-20.

Cemal (Muhâbere Müfettişi Vekili Miralay), “Yabancı Güvercinlik”, *Fen Kitââtı Mecmûası*, İkinci Sene, Sayı: 14, İstanbul, Şubat 1928, Kıtâât-ı Fenniye ve Mevâki’-i Müstahkeme Müfettişliği ile Muhâbere Müfettişliği Yayını, İkdâm Matbaası, s. 26-32.

Çakılcı, Diren, “Sultan II. Abdülhamid’in Hayvan Merakı: Yıldız Sarayı’nda Kuşluk-ı Hümâyûn Teşkilatı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 68, (2018/2), İstanbul 2018, s. 57-100.

Davison, Roderic H., “Osmanlı İmparatorluğu’na Elektrikli Telgrafın Girişi”, (Çev.: Durdu Mehmet Burak), *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 14, Ankara, 2003, s. 347-386.

Dannies, Kate, “NILI and the Issue of Divided Loyalties in the Jewish Yishuv of Ottoman Palestine”, *Jerusalem Quarterly*, nr. 68, Winter 2016, s. 7-20.

Das, Bhagyaxmi – SARANGI, Itishri, “Voiceless Victims of War: An Absurd Truth”, *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*, IX(1), 2017, s. 216-225.

Ebuzziya Tevfik, “Güvercin Postası”, *Muharrir*, 1(6), 1294 (1876), Mihran Matbaası, s. 163-167.

Emeksiz, Abdulkadir, *İstanbul Mânileri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2007.

Geçmişten Günümüze Posta, PTT Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2007.

Günergun, Feza, “Türkiye’de Hayvanat Bahçeleri Tarihine Giriş”, *I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri (Prof. Dr. Ferruh Dinçer’in 70. Yaşı Anısına)*, (Ed. Abdullah Özen), Elazığ 2006, s. 185-218.

Güvercinlerle Muhâbere (Transmission par pigeons voyageurs), (Fransız Mütihazası’nın notlarından tercüme ve nakleden Birinci Mülâzım Yusuf İzzeddin), *Jandarma Mecmûası*, Yıl: 4, Sayı: 16, 1 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1928, Jandarma Matbaası, s. 219-238.

Gvyar, J., *Muhâbere Güvercinleri*, (Nakleden: A. Yumni), Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Ta’lim ve Terbiyesi Dâiresi, Ankara 1928.

Hülagü, M. Metin, *Sultan II. Abdülhamid’in Sürgün Günleri – Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey’in Hatıratı (1909-1918)*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2003.

İlter, Erdal, “Osmanlılarda İstihbarat (XIV. – XX. Yüzyıllar)”, *Avrasya Dosyası – İstihbarat Özel Sayısı*, 8(2), Ankara 2002, s. 233-254.

İsmail Zühtü, “Bahri Muhâbere Güvercinleri”, *Mecmûa-ı Fünûn-ı Bahriye*, nr. 8, İstanbul, 31 Eylül 1312 (13 Ekim 1896), s. 309-320.

Mehmed Rüşdü (Almanca’dan Çeviren), “Muhâbere Güvercinleri – Ordu Hıdemâtında Bunlardan Sûret-i İstifâde”, *Mecmûa-ı Ebuzziya*, nr. 102, 3 Receb 1329 (30 Haziran 1911), s. 746-752.

Münif (Paşa), “Kebûter-nâme-i ber”, *Mecmûa-ı Fünûn*, nr. 12, İstanbul 1279 (1863), Cem’iyet-i İlmiye-i Osmâniye Matbaası, s. 485-488.

Özer, Sevilyay, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Posta Güvercinleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 55(2), Ankara 2015, s. 167-188.

Râif (Fransızca’dan Çeviren), *Bir Sâbit Güvercinlik İnşâsı*, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Ta’lim ve Terbiye Dâiresi, Ankara 1927.

Snyders, Hendrik, “More Than Just Human Heroes: The Role of the Pigeon in the First World War”, *Scientia Militaria, South African Journal of Military Studies*, 43(2), 2015, s. 133-150.

Tauber, Eliezer, “The Capture of the NILI Spies: The Turkish Version”, *Intelligence and National Security*, 6(4), London 1991, s. 701-710.

Uşaklıgil, Halid Ziya, *Saray ve Ötesi – Son Hatıralar*, İnkılâb ve Aka Kitabevileri Koll.

Şti., İstanbul 1981.

Yılmaz, Orhan, *Güvercin (Columba Livia) Yetiştiriciliği*, Veni Vidi Vici Yayınları, Ankara 2012.

Yürekli, Tülay, “Zengiler ve Eyyûbîlerde İstihbarat”, *Türkiyat Mecmuası*, 27(2), 2017, s. 293-311.

EKLER

Ek 1: Güvercin Postalarının Tesisi Hakkında II. Abdülhamit Döneminde (1902 Yılında) Yayınlanan Nizamnâme¹⁰²

ASKERÎ MUHÂBERE GÜVERCİNLERİ NİZAMNÂMESİ

Fi 8 Şa'bân sene 1319 ve fi 3 Teşrîn-i Sâni sene 1317 tarihli irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhi üzerine tab' ve neşr edilmiştir.

Birinci Fasl**Güvercin Postalarının Te'sisi Hakkında Nizamnâme****Birinci Kısım****Güvercin Postalarının Sûret-i Te'sis ve Teşkilî ve Sunûfa Taksîmi**

Madde 1 – Askerî güvercin postalarının te'sisinden maksad taht-ı muhâsarada bulunan kılâ' ve istihkâmâtın ve hutû-tı telgrâfiyye ve muhâberât-ı sâiresi münkatı' olan karağolhâne ve blokhavzların îcâb eden mahâllerle ve limân ve boğazlardan keşif hidmetiyle gönderilen sefâinin limanlar ile ve harekât-ı askeriyye icrâ eden müfrezelerin kısm-ı küllîleriyle muhâbere edebilmelerini te'mîn eylemekden ibâretidir.

Madde 2 – Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye ve istihkâm dâirelerinin tensîb ve tasvîbi üzerine lede-l-arz şeref-sünûh ve sudûr buyurulacak irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûk-âne ile te'sis edilecek postalar beyninde muhâberâta beda' ve mübâşeret olunacaktır.

Madde 3 – Güvercin posta merkezleri dört sınıfa münkasım olup bu sınıflarda istihdâm olunacak güvercinlerin mikdârı muhâbere edecekleri şubâtın adedine göre ta'yîn olunur. Meselâ: Dört şu'be ile muhâbere edecek olan posta birinci sınıf addolunarak bin ve üç şu'be ile muhâbere edecek olanlar ikinci sınıf i'tibâr edilerek yedi yüz elli ve iki şu'be ile muhâbere edecekleri üçüncü sınıfdan olup beş yüz ve yalnız bir şu'be ile muhâberesi olanlar da dördüncü sınıf i'tibâr olunarak iki yüz elli güvercin mevcûd bulunduracaktır.

Madde 4 – Güvercin posta mevki'leri ile güvercinlik inşâ olunacak mahâllin intihâbı güvercinlerin ol bâbdaki ta'lîmâtına tevfiқан ta'lîm ve terbiye ve îaşe ve tedâvileri muâmelâtına ordû-yu hümâyûnlar erkân-ı harbiye re'isleri nezâret edeceklerdir. Güvercinliklere müteferri' bil-cümle masârifât ile buralarda istihdâm olunacak me'mûrîn ve efrâd mahsûsâtı mensûb oldukları ordû-yu hümâyûnlar bûdcesine idhâlen ve Tophâne-i Âmire'ye merbût

102 *Askerî Muhâbere Güvercinleri Nizamnâmesi*, Dâire-i Askeriyye Matbaasında Tab' Olunmuştur, İstanbul 1318, s. 2-9.

olan kılâ' ve istihkâmâtta bulundurulacak güvercin postaları mesârîfi dahi Tophâne-i Âmi-re tahsîsâtı meyânından tesviye ve i'tâ edilecektir.

Madde 5 – İstihkâm ve kılâ'da bulunan güvercin postaları istihkâm ve kal'a kumandanlarının ve diğer mahâllerdeki postalar mensûbiyetlerine göre ordû-yu hümâyûnlarla nizâmîye veyâ redif fırkaları erkân-ı harbiye re'islerinin taht-ı nezâretlerinde olub senede iki def'a devr ve teftîşe çıkacak olan iş bu firka erkân-ı harbiye re'isleri fırkaları dâhilindeki bil-cümle postaları teftîş ve devlete âid edevâtın muhâfazasına ve ale-l-umûm umûrun hüsn-i cereyânına nezâret ederek meşhûdâtlarını lâyhalar ile iş'âr edecekler ve kal'a ve istihkâmâtta dahi iş bu teftîş vazîfesi mezkûr kal'a ve istihkâm kumandanlarına âid olacaktır.

Madde 6 – Sâye-i terakkiyât-vâye-i cenâb-ı mülûk-ânede ileride mevâki'-i sâirede dahi güvercin postaları te'sîsi lâzım geldiği zaman mezkûr postalara muktezi cins güvercin yetiştirilmek için bu san'atda mâhir ve mütehasıs bir müdürin nezâreti altında olmak üzere bir güvercin deposu teşkil ve ihdâs olunacaktır.

İkinci Kısım

Askerî Güvercin Postalarının Zâbitân ve Efrâd

Madde 7 – İstihkâm dâiresine merbût olmak üzere askerî posta güvercinliklerinde istihdâm olunacak iş bu zâbitân ve efrâd vazîfe cihetiyle müstakîl ve idâre husûsunda askerî telgraf bloklarının birer şu'beleri add ve i'tibâr olunacak ve telgraf bloku henüz teşkil edilmeyen ordû-yu hümâyûnlarda ise mezkûr blokların teşkiline kadar oralardaki istihkâm tabur veyâ bloklarına merbût olmak üzere yeniden intihâb ve ta'yîn kılınacaktır.

Madde 8 – Birinci sınıf postası fotoğraf san'atına aşinâ mülâzım-ı evvelin ve ikinci ve üçüncü sınıf postaları dahi kezâlik fotoğraf san'atına aşinâ mülâzım-ı sânilerin ve dördüncü sınıf postası dahi birer çavuşun taht-ı idâresinde olub beher iki yüz elli güvercin için yazıcı blok emîni veyâ bir onbaşı ile biri beslemek ve diğeri tahâret ve nezâfetlerine bakmak üzere iki nefer ki cem'an üç nefer ta'yîn olunacağından bunlar bâ-tercîh memâlik-i mahrûsâ-i şâhânenin güvercin yetiştirmekle me'lûf mahâlleri ahâlisinden ve kuşbazlık ve avcılık san'atlarıyla meşgûl bulunan efrâddan ahz ve intihâb olunmaları lâzım geldiği gibi bunların güvercin postaları kuyûdât ve hesâbâtını dahi îfâ edeceklerine nazaran be-heme-hâl okur ve yazarlardan intihâb edilmeleri meşrûtdur.

Madde 9 – Güvercin postaları zâbitân ve küçük zâbitâmı ta'lîmât mücebince posta umûrunun hüsn-i cereyânından ve muhâsebe defterlerinin tanzîminden ve muhâberâtdan ve bunların tahâretinden ve yem tevzi'inden ve güvercinleri ihtilâl ettirmek ve hastaları tedâvi ve âlât ve edavâtı muhâfazâ ve güvercinleri ta'lîm ve terbiye eylemek husûslarından ve yazıcılar dahi kuyûdâtın hüsn-i cereyânından mes'ûl tutulacaklardır.

Madde 10 – Güvercin postaları zâbitân ve küçük zâbitân ve onbaşı ve neferâtının terfi'leri

telgraf blokları zâbitân ve küçük zâbitân ve onbaşı ve neferâtı misüllü icrâ edilecektir.

Madde 11 – Güvercinlerin terbiye ve ta'limi için me'mûrlarının mesârifât-ı zâidelerine medâr olmak üzere iktizâ eden müteferrikalar mensûb oldukları ordû-yu hümâyûnlar ve yâhud Tophâne-i Âmire müteferrikasından tesviye olunacaktır.

Madde 12 – Ta'limât kısmında da beyân olunduğu üzere güvercin postaları vasıtâsıyla icrâ olunan muhâberâtta müsta'mel olan ve pelikula tesmiye olunan zarlar üzerine âlât-ı mah-sûsâsıyla yazı nakledüb sonra bu yazıları okumakda rûsûh ve melekesi bulunan zâbitâna ihtiyâc tabîi olduğundan vakt-i seferde icâb eden kal'alarda istihdâm olunmak üzere bu gibi zâbitân yetişdirilmesi elzem olmağla esâsen fotoğraf san'atına âşinâ posta zâbitânına bâlâda beyân olunan depoda bir muallimin nezâreti altında olarak bu misüllü husûsâtı öğretmelidir.

Üçüncü Kısım

Postaların Usûl-i İdâresi ve Güvercinlerin Beslenmesi

Madde 13 – Güvercinlerin beslenmesi için her güvercine yevmiye altmışar gram yem tah-sîs olunur. Yemin sûret-i terkibi ta'lim-nâmesi mücebince mevsime ve güvercinlerin sinn ve sıhhatlerine nazaran ta'yîn edilir.

Madde 14 – Güvercinlerin ta'lim ve terbiyesi ta'lim-nâmesi mücebince icrâ edilecek ve beher güvercin mensûb olduğu postanın tamğa ve numrosunu hâvî olacağından her postada güvercinliklerin ismiyle sıfırdan dokuza kadar numroyu ve terbiye görmüş olduğuna dalâlet etmek üzere (t) ve erkek ve dişî olduklarına alâmet olmak için (r), (d) harflerini hâvî lastik tamğalar bulunacaktır.

Madde 15 – Fazla güvercin ve ânların gübreleri merbutiyetlerine nazaran ya ordû-yu hümâyûn ve yâhud Tophâne-i Âmire müşiriyetinden usûlî dâiresinde me'zûniyyet istih-sâliyle fûruht olunarak esmân-ı hâsılâsı îrâd-ı kayd edilecektir.

Dördüncü Kısım

Defâtir ve Cedâvil ve Hesâbât

Madde 16 – Güvercinliğe me'mûr olan zâbit ile çavuş ve yazıcı blok emîni ve onbaşların tutacakları defterlerden birincisi güvercinlerin kaydına mahsûs işâret defteri olub güvercinleri birbirinden tefrik etmek için bâlâda beyân olunan lastik tamğalar vasıtâsıyla kanatlarının dış tarafına yazılan güvercinliğin ismiyle sıra numrosu vaz' olunacağından güvercinler iş bu sıra numrosuyla mezkûr deftere kayd olunacaklardır. İş bu defter numûnesi zeylde (1) numrosuyla irâe edilmiştir. İkincisi mevcûd defteri olub postanın misâli olan güvercinlerle misâfireten diğer güvercinliklerden gelen güvercinler mukayyed olacağından iş bu defter yevmiye mevcûdunu irâe eder. Numûnesi (2) numrolu cedveldir. Üçüncüsü güvercinlerin

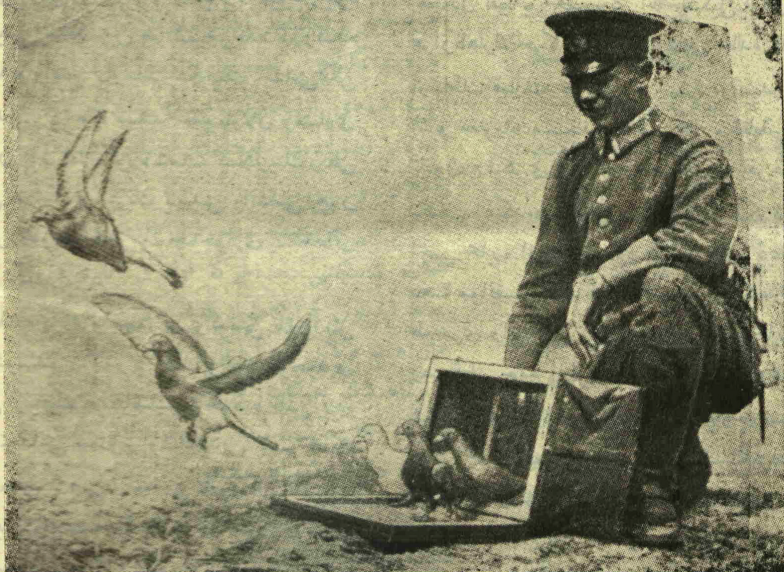
ihtilât etmesine ve yavrulmasına ve uçmasına dâir bil-cümle husûsâtı irâe eder. İş bu defter numûnesi zeylde (3) numro ile gösterilmiştir. Dördüncüsü her güvercinin münferiden icrâ eylemiş olduğu seyâhate dâir ma'lûmât-ı lâzimeyi irâe edüb zeylde (4) numro ile gösterilmiştir. Beşincisi küme ile icrâ olunan seyâhatlerin netîcesini iş'âr eyler ki numûnesi yine dört numrolu cedveldir. Altıncısı yevmiye vukûât jurnalı olup numûnesi (5) numrolu cedveldir. Yedincisi eşyâ-yı mîriyye defteri olup posta merkezi ve şu'belerce tanzîm olunacaktır. Sekizincisi îrâd ve masraf defteri olup taburlarca mer'iy-ül-icrâ olan usûl mücebince tanzîm edilir. Dokuzuncusu mektûbların kaydına mahsûs defter olup numûnesi zeylde (6) numrolu cedvel ile gösterilmiştir.

Madde 17 – Güvercin postalarında mevcûd demir baş eşyâ ve edevât-ı mîriyye ile güvercinlerin mevcûdunu ve masarifâtını müş'ir cedâvil ol babdaki numûnelerine tevfikân posta me'mûrları tarafından tanzîm ve mülâhazâtlarını dahi derc ile her dört ayda bir kere ya mensûb oldukları ordû-yu hümâyûnlar erkân-ı harbiye re'islerine ve yâhud merbût buldukları Tophâne-i Âmire Müşiriyeti'ne takdîm edileceklerdir.

Madde 18 – Ber vech-i bâlâ posta me'mûrları tarafından tanzîm olunacak defâtîr devre çıkan erkân-ı harbiye ümerâ ve zâbitânı tarafından tedkîk edileceği gibi sene nihâyetinde dahi ihtiyâr edilen masarifât ile tutulan hesâbât taburlar hesâbâtını tefîşe çıkan hey'etler tarafından rü'yet olunacaktır.

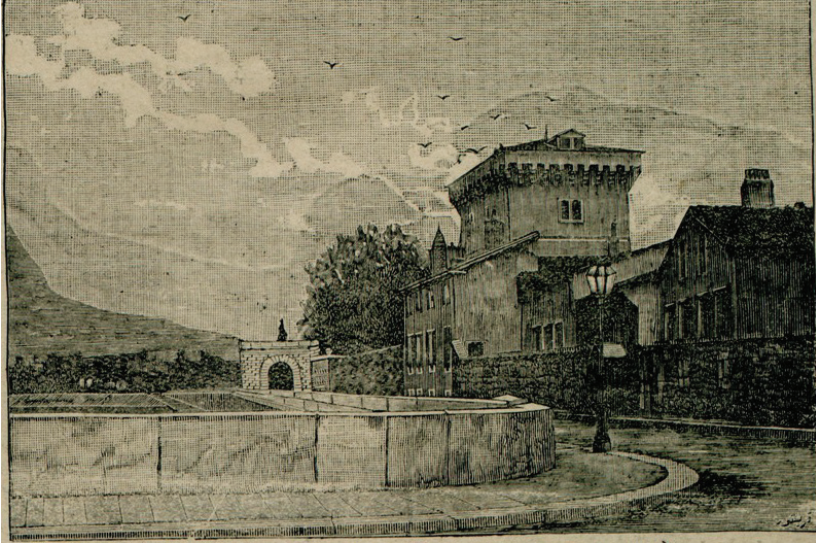
Madde 19 – Sene nihâyetinde posta me'mûrları taburların sene hesâbâtı icmâlleri misüllü icmâllerini bâ-tanzîm âid olduğu makama takdîm edilmek üzere mâ-fevkine vereceklerdir.

Ek 2: Posta Güvercinleri ve Cephe Güvercinlerin Yuvası Olarak Kullanılan Bir Sandık

Fen Kitâât Mecmûası, İkinci Sene, Sayı: 14, İstanbul, Şubat 1928, s. 26.

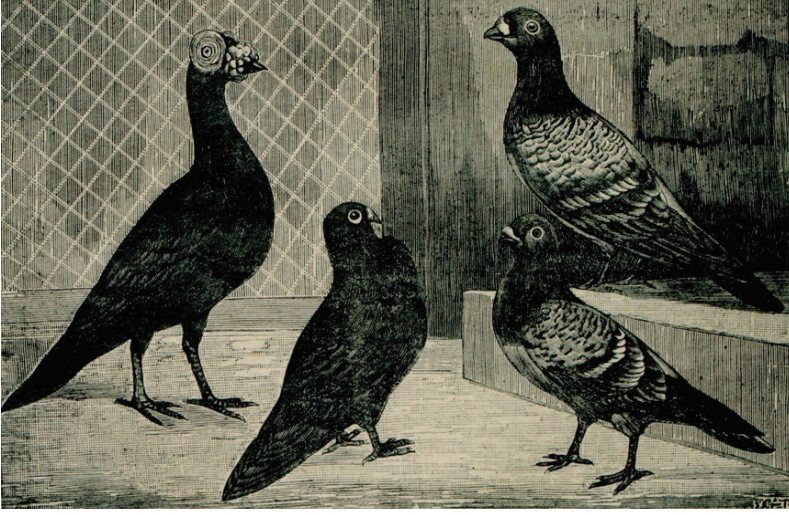
Ek 3: Fransa'nın Gargenville Kasabası'nda Te'sis Olunan Askerî Güvercinlik

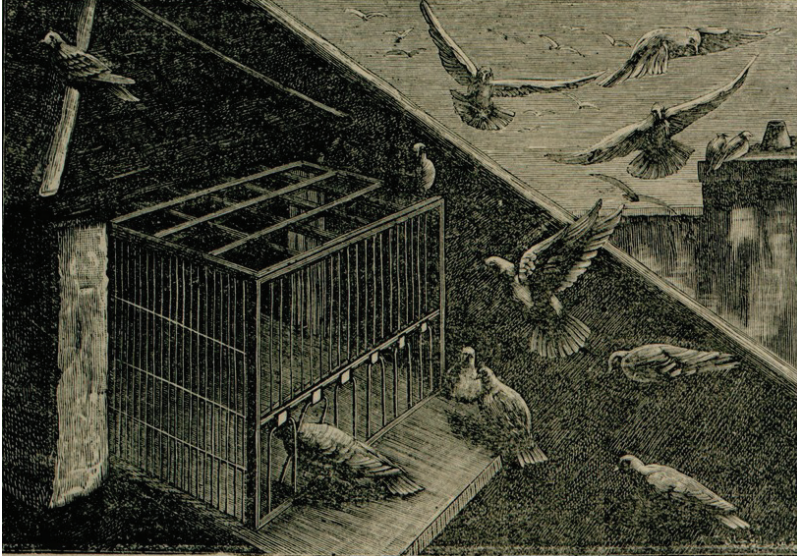
Maârif, 1(1), 26 Muharrem 1309 (1 Eylül 1891), s. 8.

Ek 4: Posta Güvercini Türlerine Örnekler

Sağdan İtibaren: Anvers Güvercini, Liège Güvercini, Boyun Bağlı Güvercin, İran Güvercini.

Maârif, 1(26), 20 Recep 1309 (19 Şubat 1892), s. 412.

Ek 5: Güvercinlerin Postahâneye Girmelerini Gösterir Resim

Maârif, 1(1), 26 Muharrem 1309 (1 Eylül 1891), s. 9.

Ek 6: II. Abdülhamit Döneminde Saray'a Bağlı Güvercinliklerde Bulunan Güvercin Türlerinden Bazı Örnekler

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Yıldız Fotoğraf Albümü, 779/74-22

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Yıldız Fotoğraf Albümü, 779/74-24

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Yıldız Fotoğraf Albümü, 779/74-29

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Yıldız Fotoğraf Albümü, 779/74-35

BELLETEN DERGİSİ YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtımı, kongre-sempozyum haberleri ve vefat yazıları (nekroloji) yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayımlama kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayın listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerektiğinde yaygın Avrupa dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazıların başvurusu, **YAYIN TAKİP SİSTEMİ** üzerinden (<https://yaysis.ayk.gov.tr> web sitesine üye olunmak suretiyle) yapılır. Başvurusu yapılan çalışmaların süreçleri Yayın Takip Sistemi üzerinden yürütüleceği için sisteme yüklenecek nüshalarda (PDF ve Microsoft Word formatında) yazarların/mütercimlerin isimlerinin olmamasına dikkat edilmelidir.

- Yazılara eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler (PDF, JPG, TIFF gibi formatlarda) başvuru esnasında Yayın Takip Sistemi üzerindeki ilgili alana yüklenmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Kurumumuz süreli yayınlarına gönderilecek makalelerde kelime sayısı aralığı 3000-10000 olmalıdır. **(Belirtilen aralığı aşan başvurular ön inceleme sonucunda yazara iade edilecektir)**

- Çevirilerde, mütercim, orijinal makalenin yazarından alınan izin yazısını Yayın Takip Sistemi üzerinden ibraz etmelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 150-250 aralığında kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile 5-8 kelime aralığında anahtar kelimeler bulunmalı ve bunlar başvuru esnasında Yayın Takip Sistemi'nde istenen yere ve makalenin ilk sayfasına eklenmelidir. **(Belirtilen şartlarda özet içermeyen çalışmalar ön inceleme sonucunda yazara iade edilecektir)**

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Yayın Takip Sistemine yüklenen yazıların ön incelemesi Kurum uzmanları tarafından yapıldıktan sonra Süreli Yayınlar Komisyonunda görüşülmek üzere komisyon gündemine alınır. Süreli Yayınları Komisyonunda incelenen makaleler, komisyon kararıyla incelenmeden reddedilebilir ya da konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesine gönderilir. (Değerlendirmeye gönderilen makaleler için hakemlere 1 ay inceleme süresi verilmekte olup gerekli görüldüğü takdirde bu süre 15 gün kadar uzatılmaktadır.) Değerlendirmeye gönderilen çalışmalar hakem raporları ve Süreli Yayın Komisyonunun nihai onayıyla basılır. Süreli Yayınlar Komisyonu, araştırma makaleleri ve çeviriler dışındaki yazıları (vefat yazıları/nekroloji, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımları vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan basım kararı verebilir.

- Süreli Yayınlar Komisyonu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde düzeltme ve değişiklikler yapabilir.
- Hakem raporu doğrultusunda düzeltilmek üzere yazarlarına gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra Yayın Takip Sistemi üzerinden en geç bir ay içerisinde Kurum'a iletilmelidir.
- Basılmamasına karar verilen yazılar, varsa hakem raporuyla birlikte, Yayın Takip Sistemi üzerinden yazarına iade edilir.
- Dergide yayımlanan makaleler için yazarlarına, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre telif ücreti ödenir.
- Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlanmayı da kapsar. Yazılar, Kurum'dan izin alınmaksızın, basılı veya elektronik olarak başka bir yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI

- **Yazılar**, A4 boyutunda Microsoft Word uyumlu programda Times New Roman veya Baskerville yazı karakterinde yazılmalıdır.
- **Başlık**, 12 punto, regular (normal) ve küçük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Metin içindeki ana başlıklar 10,5 punto, küçük harf ve bold (koyu) olarak sola hizalı; ara başlıklar 10,5 punto, koyu (bold) ve küçük harf yazılmalı, sola hizalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.
- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bırakıldıktan sonra 11 punto regular (normal), küçük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına **unvan, üniversite, fakülte, bölüm, şehir/ülke, e-posta** ve **ORCID** bilgileri 8,5 punto olarak verilmelidir.
- **Metin**, 10,5 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 2,5 cm, alttan: 2,5 cm, sağdan: 2,5 cm, soldan: 2,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır aralığı tam aralık 12 nk olmalıdır. Paragraf araları 6nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır. (Metin içinde yer alan görseller ve ekler için satır aralığı birden çok, 1,15 nk olmalıdır.)
- **Üstbilgi-Altbilgi**, makalenin ilk sayfasında olmayacak şekilde üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hâli küçük harfle, 11 punto yazılmalıdır. (Yayın Takip Sistemi üzerinden yapılacak başvurular esnasında sisteme yüklenen makalelerin -PDF ve Microsoft Word formatında- üst bilgi kısmında yazar ismi olmamasına dikkat edilmelidir.)
- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında yer almayacak şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.
- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, trnak

içinde metne göre 1 punto küçük düz olarak yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılıdır.

- **Dipnotlar**, 8,5 punto tam aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayraç çizgisi olmamalıdır. Metindeki atıflar sayfa altında dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde, düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *age.*, *agm.*, veya *agt.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Dipnot Örnekleri

Kitaplar İçin:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 115.

Sonraki atıflarda:

İnalçık, *age.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makaleler İçin:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, C III/S. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

Sonraki atıflarda:

Uzunçarşılı, *agm.*, s. 101.

Yazarın birden fazla makalesi olması halinde, sonraki dipnotlarda:

Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea" s. 101.

(Ansiklopedi maddeleri ve Kitap bölümlerinde Makaleler için yukarıda belirtilen atıf usul örnekleri geçerlidir.)

- **Kaynaklar:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynaklar, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 10,5 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

Kaynaklar İçin Örnekler**Kitaplar İçin:**

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara 2018.

Makaleler-Ansiklopedi Maddeleri ve Kitap Bölümleri İçin:

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütealea", *Belleten*, C III/ S. 9 [veya III/9] (1939), s. 99-106.

İnalcık, Halil, "Rumeli", *İslam Ansiklopedisi*, C 8, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, İstanbul 2008, s. 232-235.

Özergin, Kemal, "Rumeli Kadınlıkları'nda 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, TTK Yayınları, Ankara 1976, s. 251-310.

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/277

e-posta: belleten@ttk.gov.tr

BELLETEN JOURNAL EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are published in the journal. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in widely spoken European languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- The application of the articles, prepared according to spelling rules and editorial principles, is made via online publication tracking system [Yayın Takip Sistemi] by signing up on and uploading the articles to <https://yaysis.ayk.gov.tr> As the process of evaluation and publication is carried out on the online system, uploaded application files of the article (in PDF or Microsoft Word) should not include the name of the authors/translators.

- If available, pictures, drawings, maps or other documents of the article should be uploaded to the online system (in PDF, JPG, TIFF etc.) during the application. All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The articles which are sent to the journal must include 3000-10000 words. (Those articles that exceed the limit will be rejected after the preliminary review.)

- The translator of an article must provide permission of the author of the original article through the online system. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In uploading the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them containing 150-200 words and 5-8 key words. They shall be added to the first page of the article and to the related part of the online system. (Those articles that do not comply with these requirements will be rejected after the preliminary review.)

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- The preliminary review of the applications is carried out by the experts of the Society, then they are added to the agenda of the Commission of the Periodicals. The Commission evaluates the applications in its meetings. The Commission can decline the application without sending it to the referees; or can send it to at least two referees (or three when necessary) who are expert on the field. (The referees are supposed to review the article in a

month. When necessary, it can be extended up to 15 days.) The articles are published upon the reports of the referees and final approval of the Commission. The Commission can decide to publish the writings on necrology, symposium-congress news and book reviews without sending them to the referees.

- The Commission of the Periodicals can make changes and revisions on the spelling of the articles.
- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society via the online system within a month.
- Articles that are not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees via the online system.
- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History
- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual/digital media. The articles published by the Society cannot be published elsewhere (neither printed not electronic) without permission of the Society.

WRITING RULES:

- **Articles** must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Times New Roman or Baskerville font.
- **The title must be** regular, in lower case and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used within the text. Main headings will be bold, in lower case, 10,5 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10,5 font size, in lower case and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.
- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with regular, 11 font size, in lower case and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, university-faculty, department, address, city, country, e-mail and ORCID information of the author in 8,5 font size.
- **The text** shall be 10,5 font size and justified. 2,5 cm from above, 2,5 cm from the bottom, 2,5 cm from left and right space shall be left. Line spacing should be 12 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm. (For the visuals within the text and attachments, line spacing should be multiple, and 1,15 nk.)
- **The header-footer:** In the first page of the article, there should be no header. The text in the header shall include the author's name and surname in the even pages. In the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in lower case and in 11 font size. (As the process of evaluation and publication is carried out on online system,

uploaded application files of the article (in PDF or Microsoft Word) should not include the name of the authors/translators.)

- **The page numbers** shall be included inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the pages. It should not be visible in the first page.

- **Direct quotations** shall be started 1 cm from the paragraph indent if they exceed 5 lines, written in 1 font size smaller inside the quotations marks. Quotations less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements which are needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8,5 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and the text shall be justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no in text references. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names shall be given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like *age.*, *agm.*, or *agt.*, (*ibid*), should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article should be written. In the case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples on the Footnotes

For Books:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, trans., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. ed. p. 115.

For the next references:

İnalçık, *ibid*, p. 123

If the same author is referred for more than one source in the study, for the next footnotes: İnalçık, *Classical Age*, p.123.

For Articles:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Bellekten*, vol. III/No. 9 [or III/9] (1939), p. 101.

For the next references:

Uzunçarşılı, *ibid*, p. 101.

If the same author is referred for more than one source in the study, for the next footnotes:

Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", p. 101.

(For referring the encyclopedia and book chapters, the aforementioned reference format shall be used.)

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used in the study should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 10,5 font size. Only the references cited inside the text must be included and arranged according to the last names of the authors in alphabetical order.

Examples on the Bibliography

For Books:

İnalcık, Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, trans. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. ed.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara 2018.

For Articles:

İnalcık, Halil, "Rumeli", *İslam Ansiklopedisi*, vol. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, pp. 232-235.

Özergin, Kemal, "Rumeli Kadınlıkları'nda 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, TTK Yayınları, Ankara 1976, pp. 251-310.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, Vol. III/ No. 9 [or III/9] (1939), p. 101.

[In articles written in widely spoken European languages, abbreviations will be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu
Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü
Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/277
e-mail: belleten@ttk.gov.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
DARDENİZ, GONCA - ÖZTAN, ALİYE: Archaeological and Archaeometric Investigations of Acemhöyük Faience and Frit Artefacts	837
AKYÜZ, FARUK: Blood Money in the Assyrian Documents	887
KARTAEVA, TATTİGÜL - ORALBAY, YERDAN: Ethnoarchaeological Approach to the Cult of Ram in Traditional Kazakh Culture	907
EKREM, ERKİN: The Yellow Head Turks Issue of II. Gokturks	959
PUL, AYŞE: A Pamphlet about Janissary Organization (Critics-Comparative Text)	983
ÇOLAK, SONGÜL - AYDAR, METİN: War and Propaganda: An Evaluation on the 1683 Vienna Siege	1045
HUSIĆ, ALADIN: Jews of Sarajevo and Their Place in the Ottoman Society of Bosnia	1097
DEMİRYÜREK, MEHMET: The Emergency of the Modern Municipality Organization in Cyprus (1868-1876)	1115
KURNAZ ŞAHİN, FEYZA: Gambling Malady as a Social Problem during the Second Constitutional Period in Istanbul	1143
GÜLLÜ, RAMAZAN ERHAN: Usage of Homing Pigeons for Military Purposes in Europe and Turkey during 19 th and 20 th Centuries	1175
Belleten Journal Editorial Principles And Application Requirements (in Turkish)	1219
Belleten Journal Editorial Principles And Application Requirements (in English)	1223

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume: 84

Issue: 301

December 2020

ANKARA - 2020